

**Заклад освіти «БІП – Університет права і соціально-інформаційних
технологій Республіки Білорусь»**

Міністерство освіти Республіки Білорусь

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ОСТАПЕНКО АНАТОЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 39(=161.3):159.922.4:323.1(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕТНІЧНІ ФАКТОРИ У ПРОЦЕСАХ ФОРМУВАННЯ
БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ ТА НАЦІЇ**

07.00.05 – етнологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. В. Остапенко

Науковий консультант: Капелюшний Валерій Петрович – доктор історичних
наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного
факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Остапенко А.В. Етнічні фактори у процесах формування білоруського народу та нації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2021.

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі все більше зростає інтерес окремого індивідуума до своєї ідентичності, з'ясування приналежності його до якогось етносу. Інтерес до свого коріння у людей набуває різних форм. Це і рух за відродження старовинних звичаїв і обрядів, фольклору, пісенної спадщини, це також прагнення здобути або відродити національну державність. У всіх країнах світу наростають проблеми, пов'язані з етнічними процесами, міграцією, конфліктами, політикою мультикультуралізму і етноциду. Найбільш гострі з них – це міжетнічні конфлікти, зниження рівня життя багатьох народів, загроза безповоротної втрати їх мови, культури і всієї спільноти в цілому. Вивчення цих процесів є не лише актуальним, а й затребуваним.

Актуальність даного дисертаційного дослідження пов'язана також і з тим, що в сучасному світі інтенсивно відбуваються процеси національної розбудови, виникають нові етнополітичні утворення. Всі ці процеси так чи інакше стосуються і білоруського співтовариства. У 1991 р. Білорусь стала суверенною державою, а її народ заявив про себе як молода і в той же час багата своєю історією нація. Для нової держави, що отримала назву Республіка Білорусь, актуальними стали питання історії білоруського народу, національної мови, традицій, звичаїв, національних символів. Білоруська національна ідея виявилася на чолі кута державного планування, пріоритетів зовнішньої і внутрішньої політики, ідеології. Актуальність дослідження обумовлена високою динамікою етнонаціональних процесів сучасності, що відбуваються в інформаційну епоху на тлі процесів глобалізації, які ставлять світ в якісно нові умови.

Із наукової точки зору тема є актуальною з огляду на підвищений інтерес до проблеми етногенезу білоруського народу і формування білоруської нації, дискусійних аспектів етнічної історії Білорусі, що обумовлено низкою умов і обставин, в тому числі: відсутністю єдиної концепції походження білоруського етносу; втратою духовних і культурних цінностей на державному рівні; глобалізацією свідомості сучасної людини; розривом і втратою спадкоємності у національних звичаях і традиціях, що ставить традиційну культуру білорусів під загрозу виродження і повного зникнення; необхідністю формулювання сутнісного розуміння білоруського етносу, білоруської нації, національного державотворення на державному рівні.

Наукова новизна дисертації обумовлена сукупністю і масштабністю поставлених завдань. На сьогодні в історичній науці відсутні цілісні наукові праці, що присвячені питанням білоруського етногенезу та націогенезу. Наукова новизна роботи та особистий внесок автора викладені у таких положеннях, що виносяться на захист:

вперше:

- здійснено панорамне комплексне дослідження етнічної історії Білорусі від витоків білоруського етносу до сьогодення;
- побудовано авторську модель вивчення білоруського етногенезу та націогенезу;
- за проблемно-хронологічним принципом узагальнено історіографію концепцій білоруського етногенезу і персоніфіковано внесок білоруських та зарубіжних дослідників етнічної історії Білорусі;
- введено до наукового обігу маловідомий фактичний, статистичний та аналітичний матеріал, залучено до аналізу маловідомі історіографічні джерела білоруського та іноземного походження;
- виявлено, проаналізовано та спростовано ряд аналітичних та фактологічних розбіжностей та перекирвань, що стосуються багатьох аспектів теми дослідження;

– обґрунтовано авторську концепцію білоруського етнотворення і націотворення та сутність білоруської національної ідеї;

удосконалено:

– за допомогою маловідомого інформаційного матеріалу, зібраного автором, узагальнено особливості етнічних процесів на білоруських землях за доби Київської Русі та Великого Князівства Литовського;

– викладено авторську концепцію еволюції релігійного світогляду білорусів;

набули подальшого розвитку:

– ідеї попередніх дослідників щодо етногенезу білоруського народу, враховуючи новітні досягнення зарубіжних вчених з поставленої проблеми;

– малодосліджені аспекти, які потребують подальшого осмислення та узагальнення.

Практичне значення дослідження обумовлюють сформульовані в ньому висновки, положення, узагальнення, їхня наукова новизна. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані при викладанні гуманітарних дисциплін у навчальних закладах України та Білорусі, підготовки узагальнюючих праць з всесвітньої історії, етнології та культурної антропології.

Репрезентативність та достовірність результатів, здобутих дисертантом, забезпечується використанням широкого спектру міждисциплінарних наукових методів та принципів, зокрема історизму, науковості, всебічності, використання порівняльно-історичного методу, проблемно-хронологічного, соціологічного, історико-генетичного, структурно-функціонального, аксіологічного методів. Поряд із загальними методами використані більш конкретні наукові підходи і принципи – системний підхід та загальна теорія систем, теорія ієрархічних багаторівневих систем, математичне моделювання.

Вперше використана теорія ієрархічних багаторівневих систем (ІБС). ІБС і методи математичного моделювання, які застосовані нами для опису

багаторівневої схеми нації-держави, а також побудови моделей еволюційного шляху націй – авторські розробки.

Автором запропонована схема, в якій політична підсистема суспільства застосовується до концепції теорії стадій і включає в себе три базові елементи (підсистеми): виробничі відносини, сім'ю і націю (націю-державу). Еволюція людства йде шляхом структурної диференціації від простого до складного як перехід від гомогенності до гетерогенності. Цим пояснюється зростання кількості націй, націй-держав, їх посилення, вдосконалення.

В дисертації вперше здійснено комплексне дослідження етнічної історії Білорусі від витоків білоруського етносу до сьогодення, побудовано авторську модель вивчення білоруського етногенезу і націогенезу, використавши проблемно-хронологічний метод узагальнено історіографію концепцій білоруського етногенезу і персоніфіковано вклад білоруських і зарубіжних дослідників етнічної історії Білорусі.

Автором переглянуто застарілі погляди, розкрито головні недоліки, характерні для робіт попередніх періодів, введено до наукового обігу маловідомий фактичний, статистичний і аналітичний матеріал, проаналізовано маловідомі історіографічні та фактологічні джерела білоруського та іноземного походження, виявлено, проаналізовано та спростовано ряд аналітичних і фактологічних розходжень і перекручень, що стосуються етнічної історії білорусів, обґрунтовано авторську концепцію етапів розвитку білоруського народу і нації, а також сутність білоруської національної ідеї.

Автор піддає критиці концепцію давньоруської народності, вважає виправданим визнання ролі балтського фактору і участі племені литва, підданому слов'янізації, в процесі етногенезу білорусів.

За допомогою маловідомого інформаційного матеріалу, зібраного автором, узагальнено особливості етнічних процесів на білоруських землях за доби Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, СРСР.

Значну увагу приділено дисертантом витокам і часу формування білоруського народу, території і етнічних меж білорусів, білоруської мови. Зібраний, проаналізований і узагальнений інформаційний матеріал, присвячений ідентифікації назви білорусів, еволюції білоруської ментальності, національної ідентичності білоруського народу.

Першим кроком побудови нашої концепції етнічного походження білорусів є визнання ролі балтського фактора в основі соціального, антропологічного, культурного, спадкового та інших складових древніх племен, що населяли територію Білорусі. Істотним компонентом в подальшій історії формування білоруського етносу є плем'я «литва», яке згадується трохи пізніше кривичів, дреговичів і радимичів, приблизно з XII ст.

Плем'я литва розселилося на великому просторі території сучасної Гродненщини і Мінщини. Точні межі літописної литви визначив Микола Єрмолович. У дисертації проаналізовано існуючі концепції етногенезу білорусів. Запропоновано авторську думку походження білоруського етносу, згідно з якою білоруський етнос утворився шляхом злиття слов'янських племен кривичів, радимичів і дреговичів, а також племені литва. У XIII столітті відбулося об'єднання слов'янських князівств на території сучасної Білорусі і утворилося Велике князівство Литовське. Населення центральної і західної частин ВКЛ ідентифікувалися під загальною назвою «литвини».

Під час розквіту ВКЛ (XVI ст.) склалася білоруська народність. Це якісний стрибок переходу від племінних відносин (кривичів, дреговичів, радимичів і литви) в державне утворення – ВКЛ.

Модерністський етап формування білоруської нації, що займає відрізок приблизно в 200 років, відображає шлях модерної білоруської нації від перших свідчень про білорусів на початку XIX століття до сучасної держави Республіки Білорусь.

В роботі детально викладено авторську концепцію еволюції релігійної свідомості білорусів від дохристиянських вірувань і прийняття християнства до сьогодення.

Виокремлено коло малодосліджених і дискусійних сторінок етнічної історії і практики державного будівництва в Білорусі, а також окреслені основні напрями тематичної проблематики, що потребує активізації і інтенсифікації наукового інтересу з боку майбутніх дослідників.

Ключові слова: Білорусь, білоруси, етногенез, плем'я, етнос, народ, нація, етнічні процеси, білоруська національна ідея, державність, ментальність, ідентичність, релігійна свідомість.

SUMMARY

Ostapenko A.V. Ethnic factors in the formation of the Belarusian people and nation. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.05 – Ethnology. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kiev.

Relevance of the research topic. In the modern world, the interest of the individual in his identity and search of ethnicity is growing more and more.

In the modern world, the interest of an individual in his identity, the elucidation of his belonging to an ethnic group, is growing. People's interest in their roots takes many forms. Such as a movement for the revival of ancient customs and rites, folklore, song heritage and a desire to gain or revive national statehood. Problems related to ethnic processes, migration, conflicts, policies of multiculturalism and ethnocide are growing in all countries of the world. The most acute of them are interethnic conflicts, declining living standards of many peoples, the threat of irreversible loss of their language, culture and the community as a whole. The study of these processes is not only relevant but also in demand.

The relevance of this dissertation research also related to the fact that in the modern world there are intensive processes of nation development, new ethnopolitical formations appear. All these processes in apply to the Belarusian community. In 1991, Belarus became a sovereign state, and its people declared themselves as a young but at the same time rich in history nation. For the new state,

called the Republic of Belarus, the issues of the history of the Belarusian people, national language, traditions, customs, and national symbols became relevant. The Belarusian national idea was at the forefront of the corner of state planning, foreign and domestic policy priorities, and ideology. The relevance of the study is due to the high dynamics of ethno-national processes of modernity, occurring in the information age against the background of globalization, which put the world in a qualitatively new environment.

From a scientific point of view, the topic is relevant given the increased interest in the problem of ethnogenesis of the Belarusian people and the formation of the Belarusian nation, debatable aspects of the ethnic history of Belarus, due to a number of conditions and circumstances, including: lack of a single concept of Belarusian ethnos; loss of spiritual and cultural values at the state level; globalization of modern human consciousness; rupture and loss of continuity in national customs and traditions, which puts the traditional culture of Belarusians at risk of degeneration and complete extinction; the need to formulate an essential understanding of the Belarusian ethnic group, the Belarusian nation, national statehood at the state level.

The scientific novelty of the dissertation is due to the totality and scale of the tasks. Today in historical science there are no integral scientific works devoted to the issues of Belarusian ethnogenesis and nation-genesis. The scientific novelty of the work and the personal contribution of the author are set out in the following provisions, which are defended:

for the first time:

- a panoramic comprehensive study of the ethnic history of Belarus from the origins of the Belarusian ethnos to the present;
- the author's model of studying the Belarusian ethnogenesis and nation-genesis is built;
- according to the problem-chronological principle the historiography of the concepts of the Belarusian ethnogenesis is generalized and the contribution of the Belarusian and foreign researchers of the ethnic history of Belarus is personified;

– little-known factual, statistical and analytical material was introduced into scientific circulation, little-known historiographical sources of Belarusian and foreign origin were involved in the analysis;

– a number of analytical and factual discrepancies and distortions related to many aspects of the research topic were identified, analyzed and refuted;

– the author's concept of the Belarusian ethno-creation and nation-building and the essence of the Belarusian national idea are substantiated;

improved:

– with the help of little-known information material collected by the author, the peculiarities of ethnic processes in the Belarusian lands during the times of Kievan Rus and the Grand Duchy of Lithuania are generalized;

– the author's concept of evolution of the religious worldview of Belarusians is stated;

have been further developed:

– ideas of previous researchers on the ethnogenesis of the Belarusian people, taking into account the latest achievements of foreign scholars on this issue;

– little-studied aspects that need further understanding and generalization.

The practical significance of the study is determined by the conclusions, provisions, generalizations formulated in it, their scientific novelty. The results of the dissertation can be used in teaching humanities in educational institutions of Ukraine and Belarus, preparation of generalizing works on world history, ethnology and cultural anthropology.

Representativeness and reliability of the results obtained by the dissertation is ensured by the use of a wide range of interdisciplinary scientific methods and principles, including historicism, scientificity, comprehensiveness, use of comparative-historical method, problem-chronological, sociological, historical-genetic, structural-functional, axiological. Along with general methods, more specific scientific approaches and principles are used – system approach and general systems theory, theory of hierarchical multilevel systems, mathematical modeling.

The theory of hierarchical multilevel systems (HMS) was used for the first time. HMS and methods of mathematical modeling, which we used to describe the multilevel scheme of the nation-state, as well as to build models of the evolutionary path of nations – the author's developments.

The author proposes a scheme in which the political subsystem of society is applied to the concept of stage theory and includes three basic elements (subsystems): production relations, family and nation (nation-state). The evolution of mankind follows a path of structural differentiation from simple to complex as a transition from homogeneity to heterogeneity. This explains the growth in the number of nations, nation-states, their strengthening and improvement.

In the dissertation the complex research of ethnic history of Belarus from the origins of the Belarusian ethnos to the present is carried out, the secondary model of studying of the Belarusian ethnogenesis and nationogenesis is constructed, using a problem-chronological method the historiography of concepts of the Belarusian ethnogenesis is generalized.

The author reviews outdated views, reveals the main shortcomings characteristic of the works of previous periods, introduces into scientific circulation little-known factual, statistical and analytical material, analyzes little-known historiographical and factual sources of Belarusian and foreign origin, identifies, analyzes and simplifies and simplifies distortions concerning the ethnic history of Belarusians, the author's concept of the stages of development of the Belarusian people and nation, as well as the essence of the Belarusian national idea are substantiated.

The author criticizes the concept of the ancient Russian people, considers it justified to recognize the role of the Baltic factor and the participation of the Lithuanian tribe, subject to Slavicization, in the process of ethnogenesis of Belarusians.

With the help of little-known information material collected by the author, the peculiarities of ethnic processes in the Belarusian lands during the times of Kievan Rus, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the

Russian Empire, the USSR are summarized. Considerable attention is paid by the dissertation to the origins and time of formation of the Belarusian people, the territory and ethnic borders of Belarusians, the Belarusian language. Collected, analyzed and generalized information material devoted to the identification of the name of Belarusians, the evolution of the Belarusian mentality, the national identity of the Belarusian people.

The first step in building our concept of the ethnic origin of Belarusians is to recognize the role of the Baltic factor in the basis of social, anthropological, cultural, hereditary and other components of the ancient tribes that inhabited the territory of Belarus. An essential component in the subsequent history of the formation of the Belarusian ethnos is the tribe "Lithuania", which is mentioned a little later Krivichi, Dregovichi and Radimichi, about the XII century.

The Lithuanian tribe settled in a large area of the modern Grodno and Minsk regions. The exact boundaries of the chronicle Lithuania were determined by Mykola Yermolovich. The dissertation analyzes the existing concepts of ethnogenesis of Belarusians. The author's opinion on the origin of the Belarusian ethnos is proposed, according to which the Belarusian ethnos was formed by merging the Slavic tribes of Krivichi, Radimichi and Dregovichi, as well as the tribe of Lithuania. In the 13th century, the Slavic principalities were united on the territory of modern Belarus and the Grand Duchy of Lithuania was formed. The populations of the central and western parts of the GDL were identified under the common name "Litvin".

During the heyday of the Grand Duchy of Lithuania (16th century), the Belarusian nationality was formed. This is a qualitative leap of transition from tribal relations (Krivichi, Dregovichi, Radimychi and Lithuania) to the state formation – the Grand Duchy of Lithuania. The modernist stage of the formation of the Belarusian nation, which spans about 200 years, reflects the path of the modern Belarusian nation from the first evidence of Belarusians in the early nineteenth century to the modern state of the Republic of Belarus.

The author's concept of the evolution of the religious consciousness of Belarusians from pre-Christian beliefs and the adoption of Christianity to the present is described in detail.

The range of little-studied and debatable pages of ethnic history and practice of state-building in Belarus is singled out, as well as the main directions of thematic issues that need to be intensified and intensified by scientific researchers are outlined.

Key words: Belarus, Belarusians, ethnogenesis, tribe, ethnos, people, nation, ethnic processes, Belarusian national idea, statehood, mentality, identity, religious consciousness.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Остапенко А. В. Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации: монография. Минск: БИП, 2020. 373 с.

Рецензія: Конта Р. Етнічні фактори в становленні білоруського народу та нації. Рецензія на монографію Анатолія Остапенка «Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации. Минск: БИП, 2020. – 373 с.» // Етнічна історія народів Європи. 2021. Вип.63. С.154–155.

2. Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. 186 с.

Статті у наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз

3. Астапенка, А.У. Талерантнасць беларусаў: міф ці рэальнасць // Маладосць. 1994. № 9. С. 201–211.

4. Астапенка, А.У. Пралегомены да ўсякай будучай тэорыі нацыяналізму // Маладосць. 1997. № 4. С. 173–190.

5. Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыяналізм // Маладосць. 1998. № 11. С. 221–235.

6. Астапенка, А.У. Міф аб уніі як нацыянальнай веры // Грамадзянская альтэрнатыва. 1999. № 9. С. 26–40.

7. Астапенка, А.У. Асаблівасці нацыяналізму ў еўрапейскім кантэксце // Веснік БДУ. Серыя 3. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія, эканоміка, права. 2000. № 3. С. 52–58.

8. Астапенка, А.У. Палітычныя працэсы на Беларусі ў гістарычнай перспектыве і іх сувязь з нацыянальнай ідэяй і нацыяналізмам // Адкрытае грамадства. Мінск. 2001. № 2 (11). С. 43–49.

9. Астапенка, А.У. Сацыяльна-палітычная канцэпцыя нацыі ў хрысціянстве // Адкрытае грамадства. 2002. № 2 (13). С. 14–17.

10. Астапенка, А.У. Неадназначнасць паняццяў нацыяналізм і фашызм у дыскурсе сучасных ідэалогій // Весці Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 2003. № 1. С. 11–16.

11. Остапенко, А.В. Информационные технологии и моделирование в политических процессах // Гуманітарна-эканамічны веснік. 2006. № 4 (36). С. 97–105.

12. Астапенка, А.У. Беларускі нацыяналізм: учора, сёння, заўтра // Дзеяслоў. 2007. № 2(27). С. 245–254.

13. Остапенко, А.В. Моделирование политических процессов // Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: сб. научных статей. 2008. Выпуск 5 (10). С. 160–167.

14. Астапенка, А.У. Аб беларускай нацыянальнай ідэі і так званай «Беларускай інтэлектуальнай прасторы» // АРСНЕ. 2008. № 7–8. С. 95–101.

15. Остапенко, А.В. Православная церковь в Великом княжестве Литовском в XIII–XVI вв. // Деды. Дайджест публикаций о белорусской истории. / составл., научн. редактирование А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2012. Выпуск 9. С. 94–100.

16. Остапенко, А.В. Введение в проект конструирования белорусской политической нации. // Деды. Дайджест публикаций о белорусской истории. / сост., редакц. А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2013. Выпуск 14. С. 39–53.

17. Астапенка, А.У. Паўстанне 1863 года як пераломны этап у фарміраванні беларускай нацы і беларускай нацыянальнай ідэі // Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. / Уклад. і рэдактар А.Я Тарас. Рыга: выданне ІБПК, 2014. Выпуск 3. С. 18–24.

18. Астапенка, А.У. Князі Астрожскія і беларуская нацыянальная ідэя // Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. / Уклад. і рэдактар А.Я Тарас. Рыга: выданне ІБПК, 2014. Выпуск 4. С. 111–121.

19. Остапенко, А.В. Алкоголизм, анонимные алкоголики и духовность // Актуальныя пытанні адукацыі і навуцы. 2014. № 3–4. С. 86–94.

20. Астапенка, А. Пралегамены да канструявання беларускага нацыяналізму // Культура, Нацыя. Агтава. Канада, 2016. № 13. С. 48–65.

21. Астапенка, А.У. Гросмайстар беларускага слова // Дзеяслоў. 2016. № 4. С. 271–284.

22. Астапенка, А.У. Гросмайстар беларускага слова (заканчэнне) // Дзеяслоў. 2016. № 5. С. 294–306.

23. Астапенка, А.У. Змена этнічных асаблівасцяў беларусаў у часе і перспектывы ўмацавання беларускай ідэнтычнасці ў мадэрную эпоху // Этнічна історыя народаў Еўропы. 2017. Вип. 51. С. 48–52.

24. Астапенка, А.У. Аб укладзе князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну // Этнічна історыя народаў Еўропы. 2017. Вип. 52. С. 48–52.

25. Остапенко, А.В. Белорусское национальное движение и формирование белорусской национальной идеи в период 1917–1920 годов // Этнічна історыя народаў Еўропы. 2018. Вип. 55. С. 83–88.

26. Астапенка, А.У. Служыць Бацькаўшчыне. Штрыхі да творчага партрэта Барыса Сачанкі // Дзеяслоў. 2018. № 6. С. 210–227.

27. Остапенко, А.В. Об истоках и времени формирования белорусского этноса // Этнічна історыя народаў Еўропы. 2018. Вип. 56. С. 14–19.

28. Остапенко, А.В. Особенности развития белорусского этноса и местечковый белорусский национализм в XVII–XVIII веках // Этнічна історыя

народів Європи. 2019. Вип. 57. С. 27–33.

29. Остапенко, А.В. Христианские истоки белорусской национальной идеи // Етнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 58. С. 68–80.

30. Остапенко, А.В. Неформальные организации и пассионарии в 60-х – начале 90-х годов XX ст. – фундамент образования многопартийной системы в республике Беларусь // Етнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 59. С. 83–92.

31. Остапенко, А.В. Гістарычны шлях беларускай праваслаўнай царквы ў еўрапейскім кантэксце // Зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: А. А. Каваленя (гал. рэд.), І. Ф. Кітурка [і інш.]. Гродна : ГрДУ, 2019. Ч. 2. С. 216–220.

32. Остапенко, А.В. Білорусь на розломі цывілізацый? // Етнічна історія народів Європи. 2020. Вип. 60. С. 89–97.

33. Остапенко, А.В. Корреляция местного ландшафта и категории творчества в пространстве белорусской культуры // Етнічна історія народів Європи. 2020. Вип. 62. С. 166–173.

34. Остапенко, А.В. Межі білоруського этносу-нації в історичній ретроспективі // Етнічна історія народів Європи. 2021. Вип. 63. С. 181–188.

Опубліковані праці апробаційного характеру

35. Астапенка, А.У. Беларуска-ангельска-расейскі слоўнік па інфарматыцы: прынцыпы выкладання і кампутарная падтрымка // Праблемы беларускай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі, Мінск, 4 – 6 мая 1994 г. / Адаказны рэдактар Зьміцер Санько. Мінск: ТБМ ім. Ф. Скарыны, 1995. С. 276–281.

36. Астапенка, А.У. БНП, нацыянальная ідэя і кансалідацыя грамадства // Технология политики: материалы международной научн. конф. Минск. 9-10 февраля 1995 / Серия «Общественно-политические науки». Минск: Право и экономика, 1995. С. 155–158.

37. Астапенка, А.У. Канструяванне ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі //

Навука, культура і адукацыя ў развіцці грамадства і станаўлення дзяржаўнасці Беларусі: тэзісы дакладаў навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, БДТУ, 6-7 красавіка 1995 г. / БДТУ. Мінск, 1995. С. 13–6.

38. Астапенка, А.У. Нацыянальная царква: праблема ідэнтыфікацыі // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 203–209.

39. Астапенка, А.У. Нацыяналізм і яго хрысціянскія вытокі // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 190–195.

40. Астапенка, А.У. Антропны прынып – сінтэз навукі і рэлігіі // Хрысціянскія ценноці в современной культуре: материалы международной научной конференции. Мінск. 2001. С. 27–29.

41. Астапенка, А.У. Ідэалогіі і партыі Беларусі ў наглядным прадстаўленні // Политическая система Беларуси: достижения, проблемы, возможности совершенствования: материалы международной научно-практической конференции. Минск, 27 марта 2001 г. Мінск, 2001. С. 153–154.

42. Астапенка, А.У. Праблемы славян беларуска-польскага і беларуска-літоўскага памежжа: ментальнасць, экуменізм і эканамічныя стасункі // Менталітэт славян и интеграционные процессы: материалы II международной научной конференции. Гомель, 2001. Гомель, 2001. С. 37–38.

43. Астапенка, А.У. Правы чалавека і прavy нацыі // Юридическое, экономическое образование и наука на пороге нового тысячелетия: материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 10-летию Белорусского института правоведения. Минск, 30 ноября – 1 декабря 2000 г. / Отв. ред. Л.А. Ханкевич. Мінск: «БІП=С», 2001. С. 172–173.

44. Астапенка, А.У. Саборнасць у хрысціянстве і саборнасць беларускай нацыі // Грамадскія ідэалы: нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню: матэрыялы навуковай канферэнцыі. Мінск, 26 – 27 лістапада 1998 г.

Мінск, 2002. С. 147–151.

45. Астапенка, А.У. Нацыянальная дзяржава: гістарычная неабходнасць ці прыхамаць асобных людзей? // Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі: матэрыялы міжнароднага сімпозіума. Мінск, 9 – 10 ліп. 2002 г.: у 2-х кн. / рэдкал.: В. Якавенка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСаЭС «Чарнобыль», 2003. Кн. 1. С. 287–292.

46. Астапенка, А. Аўтаматызацыя кіраванняў інавацыйных і фінансавых сетках дзяржавы: азначэнне і тэхналогія рашэння // Управление в социальных и экономических системах: материалы IX международной научно-практической конференции. Минск. 14 мая 2003 г. / ред. коллег. Н.В. Суша [и др.]. Минск: Изд.-во МИУ, 2003. С.120–121.

47. Астапенка, А.У. Тэарэтычны і практычны сэнс нацыянальнай ідэі // Беларусь – XXI стагоддзе: нацыянальна-культурнае развіццё. Міжкультурны дыялог у Беларусі: нацыянальна-культурнае і духоўнае развіццё ва ўмовах глабалізацыі: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. г. Мінск 10–12 снежня 2003 г. / рэд. калегія: А.Грыцкевіч [і інш.]. Мінск, 2004. С. 285–291.

48. Остапенко, А.В. Инновационные технологии в образовательных структурах государства: системное определение и технология решения // Управление в социальных и экономических системах: материалы XI международной научно-практической конференции. г. Минск. 5 декабря 2004 г. / ред. коллег. Н.В. Суша и др. Минск: Изд.- во МИУ, 2004. С. 76–78.

49. Остапенко, А.В. Информационное общество и Homo Informaticus // Управление в социальных и экономических системах: материалы XII международной научно-практической конференции. г. Минск. 11 декабря 2005 г. / ред. коллег. Н.В. Суша и др. Минск: Изд.-во МИУ. Минск, 2005. С.33–38.

50. Остапенко, А.В. Трансформация человеческого «Я» в информационную эпоху // Материалы международной научно-практической конференции. г. Брест, 2005. Брест, 2005. С.177–182

51. Остапенко, А.В. Нации в иерархических координатах: текущий статус

и дизайн новых горизонтов // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докладов XI межвузовской конференции. Минск, 21 апреля 2006. / ред. колл.: Алпеев А.Н. Минск: МГЭИ. 2006. Часть II. С. 171–175.

52. Астапенка, А.У. Вільня і беларуская нацыянальная ідэя // Дні літоўскай і нацыянальнай культуры ў Вільні. 7–8 кастрычніка 2006 г. Vilnius, 2006. С.51–55.

53. Остапенко, А.В. Использование компьютерных технологий в процессе преподавания прикладных математических предметов // Вклад академика А.Н. Алпеева в становление и развитие частного высшего образования в Беларуси: материалы научно-практической конференции. Минск, 20 октября 2006 г. / Науч. Ред. Л.Н. Сечко. Минск: «Веды», 2006. С. 95–97.

54. Остапенко, А.В. Антропный принцип и конструирование «БИГ БЭНГа» // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докл. XII межвуз. науч.-теорет. конф. Минск, 20 апреля 2007 г. /ред. колл.: Алпеев А.Н. Минск: МГЭИ, 2007. С. 75–78.

55. Астапенка, А.У. Князі Астрожскія і фармаванне беларускага этнасу ў часы ВКЛ // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докл. XII межвуз. науч.-теорет. конф. Минск, 18 апреля 2008 г.: в 2ч. / ред. колл.: Алпеев А.Н. [и др.]. Минск: МГЭИ, 2008. Ч. 2. С. 3–7.

56. Остапенко, А.В. Проблема эволюционизма и креационизма с точки зрения православия и современной космологии // XIX Международные Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные дням славянской культуры и письменности. Минск 29–24 мая 2008 г.: материалы чтений «Диалог науки и религии в процессе познания мира и человека». Минск, 2009. С. 117–125.

57. Остапенко, А.В. Концепция математического моделирования в политических исследованиях // Наука – образованию, производству, экономике: материалы Восьмой научно-технической конференции: в 4-х т. БНТУ-2010: тезисы докладов/ ред. коллег. Б.М. Хрусталева [и др.]. Минск: БНТУ, 2010. Т. 2. С. 156–157.

58. Остапенко, А.В. Нация как страта высшего уровня государства с

точки зрения иерархической математики // Наука – образованию, производству, экономике: материалы Девятой научно-технической конференции: в 4-х т. БНТУ-2011: тезисы докладов. /ред. коллег. Б.М. Хрусталева и др. Минск: БНТУ. Т.2. 2011. С.37–41.

59. Астапенко, А.У. Да пытання аб ідэалогіі беларускай дзяржавы // Проблемы современной белорусской идеологии: материалы научно-практической конференции. Минск, 3 ноября 2012 г. / под ред. А. Тараса. Рига: Институт белорусской истории и культуры. 2012. С. 184–201.

60. Астапенка, А.У. Кастусь Каліноўскі: чалавек і герой. // Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. (Мінск, 23 сакавіка 2013 г.) / пад рэд. А. Тараса. Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры. 2013. С. 203–214.

61. Астапенка, А.У. Інфармацыйнае грамадства і менталітэт беларускага HomoInformaticus // Трансфармацыя ментальнасці беларусаў у XXI ст.: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 24 лістапада, 2013 г.) / пад рэд. А. Тараса. Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры. 2013. С. 81–98.

62. Остапенко, А.В. Информационное общество, моделирование в политических процессах и гуманитарная безопасность // Проблемы гуманитарной безопасности Беларуси: материалы научно-практической конференции. Минск, 4 мая 2013 г. / под ред. А. Тараса. Рига: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры, 2013. С. 253–266.

63. Остапенко, А.В. Системное определение инновационных технологий в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VI Международной заочной научно-практической конференции. 14–28 марта 2014 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2014. С.17–21.

64. Астапенка, А.В., Два станы кагнітыўнай навукі // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і мове: матэрыялы V Юбілейнай міжнароднай навуковай канферэнцыі, Минск, 6-8 снежня 2012 г., / БГЛУ.

Мінск, 2013. С. 123–126.

65. Астапенка, А. «Адносіны» і «структура» ў гуманітарных і дакладных навукх // Национально-культурный компонент в тексте и языке: материалы V Юбилейной международной научной конференции. Минск, 6-8 декабря 2012 г. / БГЛУ. Минск, 2013. С. 126–129.

66. Остапенко, А.В. Системное определение инновационных технологий в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VI Международной заочной научно-практической конференции. 14–28 марта 2014 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2014. С.71–75.

67. Остапенко, А.В. Информационное общество, информационные технологии и математическое моделирование в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VIII Международной заочной научно-практической конференции. Минск, 15-30 марта 2015 г.: сборник статей / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2015. С.122–126.

68. Остапенко, А.В. Математические дисциплины в бизнес-образовании как основа формирования компетенций // Актуальные проблемы бизнес-образования: материалы XV Международной научно-практической конференции. Минск, 14-15 апреля 2016 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2016. С.203–206.

69. Остапенко, А.В. Информационное общество, информационные технологии и математическое моделирование в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VIII Международной заочной научно-практической конференции, 1-15 апреля 2016 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2016. С.80–83.

70. Остапенко, А.В. Влияние национальной специфики на корпоративную культуру: взгляд со стороны математического моделирования // Материалы IX Международной заочной научно-практической конференции ИБМТ БГУ.

Минск, 15–31 марта 2017 г., Минск: сборник статей. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2017. С. 202–207.

71. Остапенко, А.В. Математическое моделирование политических процессов // Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы VII международной научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов и студентов БИП. Минск / Частное учреждение образования «БИП-Институт правоведения». Минск: БИП-Институт правоведения, 2017. Часть III. С. 31–33.

72. Астапенка А.У. Месца бізнес-адукацыі ў сістэмным апісанні сучаснай канструкцыі нацыі-дзяржавы // Актуальные проблемы бизнес-образования: материалы XVI международная научно-практическая конференция. Минск, 20-21 апреля 2017 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ. С. 13–17.

73. Астапенка, А.У. Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя // Другі киевознавчкі чітання: історія та этнокультура: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. / Київ. 2017. С. 203–212.

74. Астапенка, А.У. Фармуляванне беларускай ідэі у творах пасіянарняў у перыяд 1917–1920 гадоў // Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы VIII международной научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов и студентов. Минск: БИП-Институт правоведения, 2018. Часть 4. С. 5–6.

75. Остапенко, А.В. Становление информационного общества и математическое моделирование в гуманитарных науках // Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы X международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов и студентов, посвященной 30-летию Частного учреждения образования «БИП-Институт правоведения. Минск, 24 апреля 2020 г. / Частное учреждение образования «БИП-Институт правоведения». Минск: БИП-Институт правоведения, 2020.

Часть III. С. 106–107.

76. Астапенка, А.У. Кіеўскі ландшафт і выбітныя беларускія дзеячы // Треті киевознавчы чітаньня: історычны та этнокультурны аспекти: зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канфэрэнцы. Кіў. 2020. С. 62–68.

Публікацыі, якія дадаткова відображаюць асновныя положэньня дасьледаваньня

77. Астапенка, А.У. Хрысьціянства і нацыянальная ідэя. Мінск: Выдавецтва СПП сабора. 1998. 28 с.

78. Астапенка, А.У. Паслухайце нацыяналіста. Vilnius: Rastijos Draugija. 2000. 176 с.

79. Астапенка, А.У. Игде зродилися иускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму. СПб.: Невский простор, 2010. 734 с.

80. Астапенка, А.У. Негвалтоўныя дзеянні – асноўны метады рэалізацыі нацыянальнай ідэі // Ненасілле і Беларусь, Мінск, 1999. С. 169–177.

81. Астапенка, А.У. Роля і месца праваслаўнай царквы ў незалежнай Беларусі // Ад тутэйшасці да нацыянальнай дзяржаўнасці. Мінск. 1999. С.54–69.

82. Астапенка, А.У. Нацыі і нацыяналізм праз прызму хрысьціянства // Хрысьціянства і беларуская культура: Матэрыялы III Міжнар. Кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый. Мінск 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000» / Рэдкал.: Э. Дубянецкі і інш., 2001. Мінск.: Беларускі кнігазбор. Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 18. С. 30–44.

83. Астапенка, А.У. Беларускі нацыяналізм у кантэксте еўрапейскай цывілізацыі // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар. Кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый. Мінск 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000»/ Рэдкал.: Э. Дубянецкі і інш., 2001. Мінск.: Беларускі кнігазбор. Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 22. С. 112–120.

84. Астапенка, А.У. Грамадска-палітычныя жыццё // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мінска: ў 5 кн. Мінск: БелЭн, 2007. Кніга 5. Частка 2. С. 56–58.

85. Остапенко, А.В. Общественные организации, профсоюзы и политические партии // Минская область: Энциклопедия в 2 т. Минск: БелЭн, 2007. Т. 1. С. 122–123.

86. Остапенко, А.В. Партии политические // Республика Беларусь: Энциклопедия в 6 т. / Редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. Минск: БелЭн, 2007. Т.5. С. 732–733.

87. Астапенка, А.У. Мікола Савіцкі і ягоны «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы // Мікола Савіцкі. Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы.Мн.: Энциклапедыкс, 2009. С. 5–6.

88. Остапенко, А.В. Православный мотив национальной идеи // Беларусь превыше всего! (О национальной белорусской идее). Изд. 2-е, перераб. / составл., перевод, научн. редактирование А.Е. Тараса. Смоленск: Посох, 2011. С. 186–206.

89. Астапенка, А.У. Мікола Ермаловіч: Той хто вярнуў нам гісторыю. Мінск: Харвест, 2015. 64 с.

90. Астапенка, А.У. Мікалай Крукоўскі: Бляск і трагедыя філосафа. Мінск: Харвест, 2015. 64 с.

91. Астапенка, А.У. Міхась Стральцоў: Гросмайстар беларускага слова. Мінск: Харвест, 2016. 64 с.

92. Астапенка, А.У. Ларыса Геніюш: Сумленне і гонар нацыі. Мінск: Харвест, 2016. 64 с.

93. Астапенка, А.У. Уладзімір Конан: Творца беларускай нацыянальнай ідэі Мінск: Харвест, 2017. 64 с.

94. Остапенко, А.В. Великий рыцарь науки // Николай Круковский. Собрание сочинений: в 5 томах. СПб. 2017. Т. 5. С.7–22.

95. Астапенка, А.У. Барыс Сачанка: Ён шчыра служыў Бацькаўшчыне. Мінск: Харвест, 2018. 64 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	32
1.1. Історіографія проблеми.....	32
1.2. Джерельна база дослідження.....	47
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	68
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ, ЧАС І ТЕРИТОРІЯ ФОРМУВАННЯ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ	116
2.1. Прабілоруси та виникнення білоруського етносу.....	116
2.2. Формування мови білорусів.....	128
2.3. Етнічні межі білорусів.....	137
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ БІЛОРУСІВ	149
3.1. Дохристиянські вірування і поява християнства в Білорусі.....	149
3.2. Білоруське православ'я.....	159
3.3. Католицизм і протестантизм в Білорусі.....	175
3.4. Церковна унія і національна культура білорусів.....	182
3.5. Християнський націоналізм в Білорусі.....	198
РОЗДІЛ 4. БІЛОРУСЬКИЙ ЕТНОС І ПРОЦЕСИ НАЦІОТВОРЕННЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	205
4.1. Етнічні процеси в Київській Русі і Великому князівстві Литовському (ВКЛ) та формування білоруського етносу.....	205
4.2. Білоруське етнотворення у XV – XVI ст.....	218
4.3. Особливості розвитку білорусів у XVII – XVIII століттях.....	223
4.4. Модерністський період у розвитку білоруського етносу-нації.....	247
РОЗДІЛ 5. БІЛОРУСЬКИЙ ЕТНОС-НАЦІЯ В XXI СТОЛІТТІ	314
5.1. Ідентифікація назви білорусів.....	314
5.2. Еволюція ментальності білорусів.....	318
5.3. Національна ідентичність білорусів.....	338
5.4. Новітнє білоруське націєтворення та державотворення: реалії та перспективи.....	353
ВИСНОВКИ	366
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	374
ДОДАТКИ	431

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Минуло майже 30 років з моменту набуття Білоруссю незалежності. За цей немалий період перед громадськістю, білоруськими вченими, журналістами і письменниками не раз виникало завдання висловити свої уявлення про білоруський етнос, його етногенез, формування білоруської нації, розвиток білоруської національної ідеї. Однак ні в Республіці Білорусь, ні в численних центрах білоруської присутності за кордоном досі не було створено єдиної, всеохоплюючої концепції щодо цих понять.

У сучасному світі все більше зростає інтерес окремого індивідуума до своєї ідентичності, з'ясування приналежності його до якогось етносу. Інтерес до свого коріння у людей набуває різних форм. Це і рух за відродження старовинних звичаїв і обрядів, фольклору, пісенної спадщини, це також прагнення здобути або відродити національну державність.

У всіх країнах світу нарастають проблеми, пов'язані з етнічними процесами, міграцією, конфліктами, політикою мультикультуралізму і етноциду. Найбільш гострі з них – це міжетнічні конфлікти, зниження рівня життя багатьох народів, загроза безповоротної втрати їх мови, культури і всієї спільноти в цілому.

Вивчення цих процесів є не лише актуальним, а й затребуваним. Актуальність даного дисертаційного дослідження пов'язана також і з тим, що в сучасному світі інтенсивно відбуваються процеси національної розбудови, виникають нові етнополітичні утворення.

Всі ці процеси так чи інакше стосуються і білоруського співтовариства. У 1991 р. Білорусь стала суверенною державою, а її народ заявив про себе як молода і в той же час багата своєю історією нація. Для нової держави, що отримала назву Республіка Білорусь, актуальними стали питання історії білоруського народу, національної мови, традицій, звичаїв, національних символів. Білоруська національна ідея виявилася на чолі кута державного планування, пріоритетів зовнішньої і внутрішньої політики, ідеології. Актуальність дослідження обумовлена високою динамікою етнонаціональних

процесів сучасності, що відбуваються в інформаційну епоху на тлі процесів глобалізації, які ставлять світ в якісно нові умови.

Із наукової точки зору тема є актуальною з огляду на підвищений інтерес до проблеми етногенезу білоруського народу і формування білоруської нації, дискусійних аспектів етнічної історії Білорусі, що обумовлено низкою умов і обставин, в тому числі:

- відсутністю єдиної концепції походження білоруського етносу;
- втратою духовних і культурних цінностей на державному рівні;
- глобалізацією свідомості сучасної людини;
- розривом і втратою спадкоємності у національних звичаях і традиціях, що ставить традиційну культуру білорусів під загрозу виродження і повного зникнення;

- необхідністю формулювання сутнісного розуміння білоруського етносу, білоруської нації, національного державотворення на державному рівні.

Зв'язок роботи з науковими темами та програмами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідної роботи кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етнологічна, краєзнавча та історико-туристична проблематика в контексті розвитку сучасної історичної науки» (державний реєстраційний номер 16 КФ 046-05). Тематика дисертації відповідає дослідницьким напрямкам та паспорту спеціальності 07.00.05 – етнологія.

Об'єктом дослідження є етнічні процеси на території Білорусі від найдавніших часів до сьогодення.

Предметом дослідження є особливості етногенезу та націогенезу білорусів.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють період від перших літописних племен X – XII століть (кривичів, дреговичів, радимичів, литви) – предків сучасних білорусів – до сучасних етнотворчих та націєтворчих процесів XX і XXI століть на території Білорусі.

Географічні рамки дослідження відповідають межах розселення білорусів, які відносно мало змінювалися протягом століть. Згідно з етнографічними картами Р. Еркєрта і О. Ріттїха (XIX ст.), етнічна територія білорусів лежала переважно в межах Вітебської, Віленської і Гродненської губерній. На картах території проживання білорусів, складених в 1918 і 1919 роках М. Довнар-Запольським і Є. Кончаром все Західне Полісся (Брестська і Пінська області) було також включено в територію розселення білорусів. Сучасні межі розселення білорусів охоплюють територію Республіки Білорусь, окремих частин Підляського воєводства Польщі, Віленського краю Литви. За межами сучасної Білорусі перебувають і землі Смоленщини (теперішня Росія). Таким чином варто наголосити, що етнічні межі проживання білорусів і сучасні державні кордони Білорусі, на жаль, не співпадають.

Мета дисертаційного дослідження – дослідити загальні процеси і закономірності формування та еволюції білоруського етносу-нації протягом всієї історії його існування – від праєтносів древніх слов'янських племен X–XII ст. до сучасної білоруської нації XXI ст., сформулювати основні національні особливості білорусів і визначити перспективи їх розвитку в майбутньому.

Відповідно до поставленої мети дослідження було визначено його основні **завдання**:

- 1) здійснити історіографічний аналіз літератури з обраної проблематики, з'ясувати репрезентативність джерельної бази, визначити найбільш результативні методи дослідження;
- 2) встановити витоки і часові рамки виникнення білоруського етносу;
- 3) з'ясувати особливості формування мови білорусів і територіальних меж їх компактного проживання;
- 4) дослідити еволюцію релігійних поглядів білорусів від доби дохристиянських вірувань до сучасних конфесійних пріоритетів;
- 5) узагальнити перебіг етнічних процесів на білоруських землях за доби Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської

імперії, СРСР, виявити і охарактеризувати особливості і основні етапи формування білоруського етносу-нації;

б) обґрунтувати авторську концепцію білоруського етнотворення і націотворення;

7) окреслити контури білоруської національної ідеї та з'ясувати її вплив на національний розвій білорусів;

8) зібрати, проаналізувати та узагальнити фактичний та аналітичний матеріал, присвячений ідентифікації назви білорусів, еволюції білоруської ментальності та національної ідентичності білоруського народу;

9) дослідити особливості новітнього національного державотворення та спрогнозувати його впливи на націотворення в сучасній Білорусі.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, науковості, всебічності, використання порівняльно-історичного методу, проблемно-хронологічного, соціологічного, історико-генетичного, структурно-функціонального, аксіологічного методів. Поряд із загальними методами використані більш конкретні наукові підходи і принципи – системний підхід та загальна теорія систем, теорія ієрархічних багаторівневих систем, математичне моделювання.

Наукова новизна дисертації обумовлена сукупністю і масштабністю поставлених завдань. На сьогодні в історичній науці відсутні цілісні наукові праці, що присвячені питанням білоруського етногенезу та націогенезу. Наукова новизна роботи та особистий внесок автора викладені у таких положеннях, що виносяться на захист:

вперше:

– здійснено панорамне комплексне дослідження етнічної історії Білорусі від витоків білоруського етносу до сьогодення;

– побудовано авторську модель вивчення білоруського етногенезу та націогенезу;

– за проблемно-хронологічним принципом узагальнено історіографію концепцій білоруського етногенезу і персоніфіковано внесок білоруських та зарубіжних дослідників етнічної історії Білорусі;

– введено до наукового обігу маловідомий фактичний, статистичний та аналітичний матеріал, залучено до аналізу маловідомі історіографічні джерела білоруського та іноземного походження;

– виявлено, проаналізовано та спростовано ряд аналітичних та фактологічних розбіжностей та перекручень, що стосуються багатьох аспектів теми дослідження;

– обґрунтовано авторську концепцію білоруського етнотворення і націотворення та сутність білоруської національної ідеї;

удосконалено:

– за допомогою маловідомого інформаційного матеріалу, зібраного автором, узагальнено особливості етнічних процесів на білоруських землях за доби Київської Русі та Великого Князівства Литовського;

– викладено авторську концепцію еволюції релігійного світогляду білорусів;

набули подальшого розвитку:

– ідеї попередніх дослідників щодо етногенезу білоруського народу, враховуючи новітні досягнення зарубіжних вчених з поставленої проблеми;

– малодосліджені аспекти, які потребують подальшого осмислення та узагальнення.

Практичне значення дослідження обумовлюють сформульовані в ньому висновки, положення, узагальнення, їхня наукова новизна. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані при викладанні гуманітарних дисциплін у навчальних закладах України та Білорусі, підготовки узагальнюючих праць з всесвітньої історії, етнології та культурної антропології.

Особистий внесок здобувача. Всі наукові результати, викладені в дисертації, отримано автором самостійно. Усі публікації за темою дисертаційного дослідження виконано автором одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати, включені в дисертацію, було оприлюднено на таких міжнародних, всебілоруських та всеукраїнських конференціях: Першій національній конференції «Праблемы беларускай тэрміналогіі» (Мінск, 1994), Міжнародній науковій конференції «Технологія політики» (Мінськ, 1995), Науково-практичній конференції «Наука, культура та освіта в розвитку суспільства і становлення державності Білорусі» (Мінськ, 1995), Науковій конференції «Громадські ідеали: національні традиції, сучасний стан, погляд в майбутнє» (Мінськ, 1998), Заславльських читаннях Білоруського науково-гуманітарного суспільства (Заславль, 1999), Науково-практичній конференції «Білоруська національна ідея» (Гродно, 1999), II Міжнародній науковій конференції «Слов'янський менталітет і інтеграційні процеси» (Гомель, 2001), Міжнародній науковій конференції «Християнські цінності в сучасній культурі» (Мінськ, 2001), на III Міжнародному Конгресі білорусистів «Білоруська культура в діалозі цивілізацій» (Мінськ, 2001), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю Білоруського інституту правознавства «Юридична, економічна освіта і наука на порозі нового тисячоліття» (Мінськ, 2001), Міжнародному симпозіумі «Разнастайнасць моў и культур у кантексте глабалізаціі» (Мінск, 2002), Міжнародних Кирило-Мефодіївських читаннях, присвячених Дням слов'янської писемності і культури (Мінськ, 1999, 2000, 2002, 2007, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурний діалог в Білорусі: національний, культурний і духовний розвиток в умовах глобалізаціі» (Мінськ, 2003), IX і XII Міжнародних науково-практичних конференціях «Менеджмент в соціальних і економічних системах» (Мінськ, 2003 і Мінськ, 2004), XII Міжнародній науково-практичній конференції «Управління в соціальних і економічних системах» (2005), «Днях литовської і національної культури в Вільно» (Вільнюс, 2006), XI, XII, XIII

Міжвузівських конференціях «Людина. Цивілізація. Культура» (Мінськ, 2006, 2007, 2008), V Ювілейній міжнародній науковій конференції «Національно-культурний компонент у тексті і мові» (Мінськ, 2012), Науково-технічних конференціях «Наука – освіті, виробництва, економіці» (Мінськ, 2010, 2011, 2012), Науково-практичній конференції «Паўстанне 1863 року на Беларусі и Кастусь Каліноўскі» (Мінськ, 2013), Науково-практичній конференції «Проблеми сучасної білоруської ідеології» (Мінськ, 2012), Міжнародних Конгресах дослідників Білорусі (Каунас, 2012, 2015, 2016, 2017), Науково-практичній конференції «Трансфармація ментальнасці беларусаў у ХХІ ст.» (Мінськ, 2013), Науково-практичній конференції «Праблемы гуманітарнай бяспекі Беларусі» (2013), Заочних науково-практичних конференціях «Інноваційні процеси і корпоративне управління» (Мінськ, 2014, 2015, 2016, 2017), Міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми бізнес-освіти» (Мінськ, 2016, 2017), Міжнародній науковій конференції «Фінляндія – 100 років незалежності» (Київ, 2017), Міжнародних науково-практичних конференціях «Києвознавчі читання: історія та етнокультура» (Київ, 2017, 2020), Міжнародній науково-практичній конференції «Білорусь у кантэксте еўрапейскай гісторіі: грамадства, дзяржава, асоба» (Гродно, 2019) та ін.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 95 наукових праць, з них – 2 монографії, 32 – наукові статті у фахових виданнях України та в наукових журналах зарубіжних країн, 42 – публікації апробаційного характеру та 19 – публікації, які додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (19 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (635 назв, у т.ч. 13 архівних справ, додатків (на 12 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 442 сторінки (з них 350 сторінок основного тексту).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Відповідно до новітніх досліджень сучасної історичної науки, витоки етногенезу білорусів слід віднести до I тисячоліття нашої ери, до часу існування на території Білорусі ранньослов'янських культур, що дали в наслідок початок білоруському етносу. Білоруські археологи досліджували ряд пам'ятників зарубинецької культури (Л.Д. Поболь¹), виявленої в Прип'ятському Поліссі, яка відноситься до I – II ст. н.е., празької культури² (IV – VIII ст). Немає єдиної думки про приналежність зарубинецької культури до слов'янської, але щодо празької, то встановилася думка щодо її приналежності до слов'янської³, а Білоруське Полісся вважається зоною формування слов'янського етносу⁴, яке ототожнюється з відомим плем'ям дреговичів.

Плем'я радимичів, розташовувалося в східній Білорусі і докладно розглянуто Б. О. Рыбаковим⁵ (окреслені межі розселення племені), Г. Ф. Соловйовою⁶ (виділення локальних груп розселення і вивчення поховального обряду) та ін. Багато дослідників звертають увагу на сліди балтського субстрату в пам'ятках матеріальної культури, що часто ускладнює питання про конкретну етнічну приналежність людей, що населяли територію Білорусі того часу. Питаннями прабатьківщини слов'ян і присутності балтського субстрату займався В.В. Седов⁷.

Аналізуючи похоронні пам'ятники Г.В. Штихов прийшов до висновку, що на території Центральної та Північної Білорусі існував симбіоз балто-

¹ Поболь, Л.Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век / Л.Д. Поболь. Минск, 1983. С. 37–42.

² Каваленя, А.З. Матэр'ялы з дагіторыі Тураўшчыны // Працы археолёгічнай камісі. Менск, 1930. Т. II. С. 356–364.

³ Касапарова, К.В. / К.В. Касапарова, Д.А. Мачинский, М.Б. Щукин // Советская археология, Рецензия. 1976. № 4. С. 241–253.

⁴ История белорусской государственности: в 5 т. Минск: Беларуская навука, 2018. Т. 1. С. 30.

⁵ Рыбакоў, Б.А. Радзімічы // Працы секцыі археалогіі. Мінск, 1932. Т. III. С.81–153.

⁶ Соловьёва, Г.Ф. Славянские союзы племени по археологическим материалам VIII–XIV вв. н.э. (вятичи, радимичи, северяне) // Советская археология. 1956. Т. XXV. С. 139–172.

⁷ Седов, В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В. Седов. М., 1970.

слов'ян, слов'яно-балтів і слов'ян⁸.

На нашу думку ці та багато інших археологічних досліджень підтверджують нашу тезу про те, що балтський субстрат відіграв важливу роль у формуванні білоруського етносу поряд зі слов'янським. Однак слід відрізнити термін «балтський» від терміна «литовський», що широко застосовувався в радянській історіографії, яка використовує міф про литовську експансію на територію Білорусі. Так, М.Я. Грінблат в своїй книзі «Білоруси. Нариси походження та етнічної історії», виданої під егідою Академії наук БССР, багаторазово говорить про етнічні кордони між литовськими племенами (не уточнюючи, які саме маються на увазі) і російськими племенами, під яким маються на увазі радимичі, кривичі та інші племена, які населяли Білорусь того часу. М.Я. Грінблат цілком підтримує і ґрунтується у своїх текстах⁹ на роботах творця литовського міфу В.Т. Пашуто, згідно з яким при утворенні Литовської держави «Аукштайтія не мала достотно економічних і політичних сил для міцного підпорядкування Жемойтії і Білорусії... в Литві ми бачимо синтез ранньофеодальних інститутів... Литви з інститутами феодально-роздробленого ладу підпорядкованої їй Білорусії»¹⁰.

До початку 90-х років ХХ ст. в білоруському науковому середовищі використовувалася схема В.Т. Пашуто, згідно з якою утворення ВКЛ відбувалося в результаті поступового підпорядкування «сильними» литовцями значної частини виснажених боротьбою з монголо-татарами східнослов'янських земель, яку тепер населяють білоруси.

Розгляду ВКЛ не як литовської держави, а як білоруської в своїй основі присвятив свої роботи М.І. Єрмалович. Уже в першій своїй публікації радянського періоду «Де була літописна Литва?»¹¹ (1969 р.) на основі аналізу топоніміки він окреслює кордон розселення племені «литва» повністю

⁸ Штыхаў, Г.В. Крывічы: па матэрыялах раскопак курганаў у Паўночнай Беларусі /пад. рэд. М.А. Ткачова. Мінск, 1992.

⁹ Грінблат, М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Минск: Наука и техника, 1968. С. 77.

¹⁰ Пашуто, В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 6–7.

¹¹ Ермалович, М.И. Где была летописная Литва? // Тезисы к конференции по археологии Белоруссии. Минск, 1969. С. 233–238.

відмінний від кордонів сучасної Литви, помістивши її на територію Білорусі в район Новогрудського, Слонімського і Карелічського районів і частково сусідніх. У роботі «Па слядах аднаго міфа» він розбиває усталений міф про завоювання литовцями (підпорядкування) білоруських земель і племен, що населяють ці території¹². У своїх наступних фундаментальних роботах¹³ М. Єрмаловіч будує національну історію Білорусі від давньоруських князівств, періоду розквіту «Білоруської держави Велике князівство Литовське» (термін М. Єрмаловіча), до періоду існування конфедерації Річ Посполита.

Точкою відліку в ґрунтовному вивченні походження і особливостей білоруського етносу слід вважати роботи вчених середини ХІХ століття (до 1870 р.) П. Н. Шпилевського¹⁴, А.Г. Кіркора¹⁵, П.В. Шейна¹⁶ та ін., які вперше звернули увагу російської еліти та наукової громадськості на існування в Російській імперії білорусів – народу, близького до російського, але відмінного від нього. Цей період отримав назву міфологічного, тому що центром уваги і основним об'єктом вивчення вчених була духовна культура білорусів: пісні, танці, обряди, легенди, перекази і міфи¹⁷.

З 1880-1890-х років розвивається еволюційний напрямок у вивченні білоруського етносу, в основу якого разом з духовною культурою білорусів покладені соціальні аспекти, що розглядаються в розвитку від відомих племінних форм (кривичів, дреговичів і радимичів) – до зрілого білоруського етносу. Великий внесок у вивчення цього процесу внесли М.В. Довнар-

¹² Єрмаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989. 94 с.

¹³ Єрмаловіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Єрмаловіч. Мінск: Беллітфонд. 2000. 448 с.; Єрмаловіч, Мікола. Старажытная Беларусь / М. І. Єрмаловіч. Мінск, 1990. 366 с.

¹⁴ Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю / П.М. Шпилевский, предисл., текстолог., прим. и коммент. С.А. Кузнецовой. Минск: Беларусь, 2004. 251 с.

¹⁵ Киркор, А.Г. Историко-статистические очерки Виленской губернии. Т. 1–2. Вильна, 1852–1853.

¹⁶ Шейн, П. В. Материалы по этнографии Гродненской губернии / П. В. Шейн: Выпуск 1 / Ред. Е. Романов; Управление Виленского учебного округа. Вильно: Изд. Управления Виленского учебного округа, 1911. 238 с.

¹⁷ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл., 1993–2003. Т. 6, кн. II // М.Піліпенка. 2003. 270 с. Т. 6, кн. II: Этналогія. 2003. 727 с.

Запольський¹⁸, Н.Я. Нікіфоровський¹⁹, Ю.Ф. Карський²⁰, Е.Р. Романов²¹, А.К. Сержпутовський²² та ін.

У першій в Білорусі незалежній газеті «Мінський листок», яка почала видаватися в 1886 році, публікувалися різні матеріали білоруських літераторів, істориків і фольклористів. Тут друкувалася поема «Тарас на Парнасі», містилися твори Янки Скіпки, Каруся Каганця, статті білоруського етнографа М.Янчука, роботи з історії та етнографії Білорусі М. Довнар-Запольського. Як літературно-краєзнавчий додаток до «Мінського листка» видавався «Північно-Західний календар», що містив багато етнографічних матеріалів. З 1902 р. газета почала виходити під назвою «Північно-Західний край».

Після революційних подій 1917 року і утворення в 1919 році більшовиками Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (БРСР) почався новий етап білоруської етнології та етнографії. Етнографи та етнологи брали участь у визначенні державних кордонів республіки, меж областей і районів. У 1918 р. в Москві був утворений Білоруський народний університет. Лекції з етнографії та історії Білорусії читали Д. Н. Анучин, Н.А. Янчук і В. і. Пічета. Ю. Ф. Карський, В. Н. Добровольський, Н.А. Янчук, А. К. Сержпутовський активно включилися в організацію етнографічних центрів в Білорусії. Широко розгорнувся краєзнавчий рух, в Інституті білоруської культури (Інбілкульті) було утворено Центральне бюро краєзнавства (1924 р.), кафедра етнографії (1927 р.), велася активна експедиційна робота. Закінчив

¹⁸ Доўнар-Запольскі, М.В. Асновы дзяржаўнасці беларусаў. Мінск: Таварыства беларускай мовы імя Ф.Скарыны, 1994. 23 с.

¹⁹ Никифоровский, Н.Я. Очерки Витебской Белоруссии / Н.Я. Никифоровский: 8 ч., 1892–1898: Очерки простонародного життя-бытця в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности (1895).

²⁰ Карский, Е.Ф. Белорусы. Т. I. Введение к изучению языка и народной словесности. Варшава: Типография Вашавского Учебного Округа, 1904. 478 с.; Славянская кирилловская палеография. Л.: Изд-во АН СССР, 1928. [2], XI, 494 с.: ил; Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. М.: Наука, 1979.

²¹ Материалы по этнографии Гродненской губернии: Выпуск 1 / Ред. Е. Романов; Управление Виленского учебного округа. Вильно: Изд. Управления Виленского учебного округа, 1911. 238 с.

²² Сержпутоўскі, Аляксандр Казіміравіч. Этнаграфія Беларусі // Энцыклапедыя. Мінск: Беларус. Энцыкл, 1989. С. 459.

своє фундаментальне дослідження» «Білоруси» (Т. 1–3, 1903–1922 рр.) Ю. Ф. Карський, вийшла з друку «Білоруська етнографія в дослідях і матеріалах» (Т. 1–5, 7, 1926–1930 рр.), праці А. К. Сержпутовського, І. А. Сербова, А. А. Шлюбського, Н. І. Лебедевої та ін.

У 1921 році при Наркоматі освіти УРСР було створено Науково-термінологічну комісію, до завдань якої входила розробка наукової термінології білоруською мовою.

Після 1929 року настали жахливі часи культу особи, і на довгі роки повноцінний розвиток науки про білоруський етнос і націю став проблематичним. Радянська наука сталінського і постсталінського періоду давала однобоке і механічне висвітлення проблем походження етносу, формування білоруської нації.

На початку 30-х років ХХ століття в СРСР фактично було накладено табу на цілий ряд наук, які отримали клеймо «буржуазних». До таких наук була зарахована і етнологія. Так, в «Малій радянській енциклопедії» за 1932 рік ми читаємо: *«Етнологія, введений бурж. наукою в першій половині ХІХ ст. невизначений термін як синонім етнографії, що згодом став позначенням особливої буржуазно-теоретичної «науки», яка намагалася, переважно на етнографічному матеріалі, дати картину розвитку людського суспільства і його культури, відмінну, а потім протилежну марксистській»*²³.

У 1930-і рр. почалася активна боротьба з усіма проявами так званої нацдемовщини, етнографи і фольклористи обмежувалися необхідністю вивчення побуту і культури робітників. Праці М. Я. Грінблат, Н. М. Нікольського, З. Жілунович в цьому ключі визначили подальший напрямок у розвитку етнографічного та фольклористичного вивчення білоруської культури. Цей період (фактично до 1956 року) характерний запереченням всього, що було зроблено в цих областях не тільки в 1920-і рр., а й до революції. Роботи П.В.

²³ Никольский, В. Этнология // Малая советская энциклопедия. М.: Государственное словарно-энциклопедическое издательство “Советская энциклопедия”, 1932. Т. 10. С. 326.

Шейна, О.Р. Романова, А. К. Сержпутовского, Ю. Ф. Карського вважалися ідеологічно шкідливими і нещадно критикувалися.

В етнології радянського періоду другої половини ХХ ст. ми бачимо могутню фігуру Льва Гумільова, вченого, який присвятив етнології, етногенезу ряд відомих книг²⁴.

Великий внесок у дослідження давньої історії Білорусі та походження білоруського етносу в післявоєнний період внесли Е.М. Загорульський²⁵ (первісна історія Білорусі), М.М. Чернявський²⁶ (дослідження пам'яток матеріальної культури білорусів бронзової доби), Л.Д. Поболь²⁷ (археологічні пам'ятки, складання періодизації зарубинецької культури). Питанням ранньої державності Полоцького князівства і вивчення меж розселення кривичів присвячені дослідження Г.В. Штихова²⁸.

У білоруській історичній науці поява нових ідей і нових підходів була фактично неможливою. У пострадянські перші роки перебудови і в період білорусизації 90-х років і офіційним історикам, і їх школам, кафедрам часто діставалося від новаторів і дослідників, які творили вже в новому часі. Такою, наприклад, була школа Лаврентія Абецедарського, яка довгий час визначала курс історичної науки в Білоруському державному університеті. Однак, завдяки саме працям професора Л. Абецедарського в СРСР стало відомо про роль білорусів у творенні в XVII столітті столиці Росії Москви²⁹.

²⁴Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Л.Н. Гумилев. М.: Рольф, 2001. 558 с. Его же: Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. М.: Айрис-пресс, 2008. 384 с.

²⁵Загорульський, Э. М. В поісках славянскай прародіны / Э. М. Загорульський // Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: у 7 т. Т. 2. Гісторыя. Філасофія. Журналістыка / адк. рэд. А. А. Яноўскі. Мінск: БДУ, 2001. 534 с.; Загорульський, Э. М. Історыя Беларусі в кратком изложении / Э. М. Загорульський. Мінск: Юніпресс, 2004. 144 с.

²⁶Черняўскі, М. М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі. Мінск: Народная асвета, 1981. 64 с.

²⁷Поболь, Л. Д. Археалагічныя памятнікі Беларусі. Жалезны в. Мінск, 1983. С. 3–2.

²⁸Штыхаў, Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці // Беларускі гістарычны часопіс. 1913. № 1. с. 30–31. Его же: Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / пад рэд. М. А. Ткачова. Мінск, 1992.

²⁹Абецедарскі, Л. С. Беларусы в Москве XVII в. / Л. С. Абецедарскі. Мінск, 1957. 62 с.

Прогресивні ідеї і новаторський підхід до білоруської історії для вчених, що мають свої, не заангажовані «громадською думкою» погляди, стали можливими з початком перебудови в другій половині 80-х років ХХ ст. У зв'язку з цим потрібно відмітити, перш за все, М.І. Єрмаловича – вченого, який написав ряд ґрунтовних книг, присвячених історії Білорусі, походженню білоруського етносу і нації³⁰.

Вчення про білоруську націю, довгий час обмежене знаменитим сталінським визначенням нації та сталінським баченням майбутнього націй, в основі якого очікувалося злиття націй з головною роллю «найбільш розвиненої російської нації», отримало сучасне звучання і аргументоване наукове трактування.

Цим питанням білоруської історіографії пізньорадянського періоду і подальшого їх розвитку в незалежній Білорусі присвячені роботи М. Я. Грінблата³¹, Е. М. Загорульського³², В.В.Седова³³, А. Кравцевича³⁴, Л. Левшун³⁵, М.Ф. Пилипенко³⁶, А. Ю. Бендина³⁷, І. А. Марзалюка³⁸, П.Урбана³⁹,

³⁰ Ермаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1989. 94 с; Ермаловіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Ермаловіч. Мінск: Беллітфонд. 2000. 448 с.; Ермаловіч, М. І. Старажытная Беларусь: Полацкі і Наваградскі перыяды. Мінск, 1990. 366 с.

³¹ Грінблат, М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Минск, 1968. 288 с.

³² Загарульскі, Э. М.Заходняя Русь: IX–XIII стст. / Э.М.Загарульскі. Мінск, 1998; Загорульскі, Э. М.В поісках славянскай прародіны / Э.М.Загорульскі // Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: у 7 т. Т. 2. Гісторыя. Філасофія. Журналістыка / адк. рэд. А. А. Яноўскі. – Мінск: БДУ, 2001. 534 с.

³³ Седов, В. В. Археология и проблема формирования белорусов / В.В. Седов // Этногенез белорусов. Тезисы докладов на научной конференции по проблеме «Этногенез белорусов». Минск, 1973. С. 7-10.; Седов, В. В. О происхождении белорусов // Древности Белоруссии / В.В.Седов // Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. Минск, 1966. С. 301–309; Седов, В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В.Седов. М., 1970.; Седов, В. В. К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) / В.В.Седов // Советская этнография. 1967. № 2. С. 112–129.

³⁴ Краўцэвіч, А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі // Гістарычны альманах. 2002. Т.7. С. 175–180.

³⁵ Левшун, Л. Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов / Беларуская думка. 2009. № 11.

³⁶ Пилипенко, М. Ф. Возникновение Белоруссии: Новая концепция. Минск: Беларусь, 1999. 143 с.

Г. Сагановича⁴⁰, О.Н. Левко⁴¹ та ін.

Кінець 80 – початок 90-х рр. ХХ ст. є в Білорусі роками корінної ломки радянсько-марксистського підходу до історичної науки. Були створені праці та підручники з історії Білорусі з позицій національної історіографії. По-новому в них розглянуто проблеми етногенезу білорусів, специфіку білоруської державності, розвиток білоруської культури протягом століть. З'явилися нові наукові і науково-популярні журнали «Спадщина» (з 1989 р.), «Беларускі гістарични часопіс», «Беларуская мінуўшчына», «Беларускі гістарични агляды», «Гісторыя: праблеми викладання», які взяли курс на відродження «репресованої» в сталінський період джерельної спадщини і розвиток сучасного підходу до історичної науки.

Першим ґрунтовним дослідником цих проблем можна вважати Ернеста Ренана⁴². Великий внесок у вивчення етно-національної проблематики зробили знамениті російські релігійні філософи: Микола Бердяєв⁴³, Костянтин Леонтьєв⁴⁴, Володимир Соловйов⁴⁵, Іван Ільїн⁴⁶, Микола Клепєнин⁴⁷, Петро Струве⁴⁸.

³⁷ Бендин, А. Ю. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX вв. в современной историографии / А. Ю. Бендин // Исторический поиск Беларуси: альманах. Минск: Экономпресс, 2006.

³⁸ Марзалюк, І. Ад этнасу да нацыі / І. Марзалюк // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 145–180.

³⁹ Урбан, П. Старажытныя ліцьвіны. Мінск, 2003. 216 с.

⁴⁰ Сагановіч, Генадзь. Невядомая вайна 1654-1667 гг. Мінск, 1995.; Сагановіч Генадзь. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2001.

²⁸ Левко, О.М. Витебск XIV-XVIII вв.: (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств) / О.М. Левко. Минск: Наука и техника, 1984. 120 с.

⁴² Renan, Ernest. Qu'est-ce qu'une nation? / Ernest Renan. Calman-Levy: Paris. p.188.

⁴³ Бердяев, Н. Судьба России. М.: Изд-во МГУ, 1990. 256 с.

⁴⁴ Леонтьев, К. Письма к Владимиру Соловьёву. О национализме политическом и культурном // Избранное. М.: Рарогъ: Московский рабочий, 1993. С. 339–397.

⁴⁵ Соловьёв, В. Россия и вселенская Церковь / В. Соловьёв // О христианском единстве. М.: Рудомино, 1994. 336 с.

⁴⁶ Ильин, И. О русском национализме // Наши задачи. М., 1992.

⁴⁷ Клепєнин, Н.А. Мысли о религиозном смысле национализма // Путь. Орган русской религиозной мысли. Книга 1 (I–VI). Издание религиозно-философской академии. Париж, № 6, 1927 / сост. сборника – коллектив издательства «Информ-Прогресс». М.: Информ-Прогресс, 1992. С. 60.

⁴⁸ Струве, П.Б. Patriotica: Политика, культура, религия, социализм / сост. В.Н. Жукова и А.П. Полякова; вступ ст. и примеч. В.Н. Жукова. М.: Республика, 1997. 527 с.

На жаль, з 1917 р. і до початку 90-х років розвиток науки про нації в СРСР було зведено до створення ідеологізованих робіт про так звані «соціалістичні нації»⁴⁹. У Західній Європі та США ХХ століття характерне появою ряду прогресивних учених, які всебічно проаналізували сутність і значення національної ідеї та її складових частин – понять: народ, етнос, нація, націоналізм і інших. В першу чергу потрібно відзначити Ернста Геллнера⁵⁰, Ентоні Сміта⁵¹. Успішно продовжили розвивати науку про етнос і нації Ганс Кон⁵², Луї Снайдер⁵³, Карлтон Хайес⁵⁴. Серед сучасних дослідників найбільш значущі результати пов'язані з іменами Бойда Шеффера⁵⁵, Леона Грінфельда⁵⁶, Йел Тамір⁵⁷ та інших.

Аналіз наявних літературних джерел показує, що єдиної розгорнутої теорії походження і розвитку білоруського етносу не існує. Ще більші труднощі очікують нас, коли ми звернемося до питання про витоки, час виникнення і основні риси білоруського етносу, нації і, природно, про білоруську національну ідею. У досить загальних рисах і в досить різних вимірах йде дискусія про білоруський націоналізм. Загальна теорія, доктрина націоналізму у світовій науці є. Існує дуже розгалужена доктрина українського і російського націоналізму. Ми маємо книги і навіть підручники, присвячені еволюції етносів практично кожної європейської держави. Але про білорусів і білоруську національну ідею відомо мало.

Показова в цьому плані книга Валерія Булгакова «Історія білоруського

⁴⁹Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі / рэд. калегія П.Ф. Глебка [і інш.]. – Мінск: Выд. Акадэміі навук БССР, 1958. 270 с.; Бурмистрова, Т.Ю. Теория социалистической нации / Т.Ю. Бурмистрова. – Л.: Издат. Ленингр. универс., 1970. 88 с.

⁵⁰ Геллнер, Э. Нации и национализм. М.: Прогресс, 1991. 126 с.

⁵¹Сміт, Энтані. Нацыяналізм у ХХ стагоддзі / Э. Сміт. Мінск: Беларускі фонд Сораса. 1995. 272 с.

⁵² Kohn, Hans. The Idea of nationalism: A Study in Its Origins and Background / Hans Kohn. New York: Taylor & Francis. 2005. 792 p.

⁵³Snyder, L. Varieties of nationalism. A comparative study / L.Snyder. N.Y.: Basic books, 1976. 326 p.

⁵⁴ Hayes, C. The historical evolution of modern nationalism / C.Hayes. N.Y., 1931. P.7.

⁵⁵Shafer, B.C. Faces of nationalism / B.C. Shafer. N.Y. Marcourt, Brace Lovanovich, 1972. XV.

⁵⁶Greenfeld, Leon Nationalism: Five Roads to Modernity / Leon Greenfeld. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992.

⁵⁷Tamir, Yael Liberal Nationalism. Princeton: New Jersey, 1993. 206 p.

націоналізму»⁵⁸, де досить багато говориться про історію національної ідеї білорусів, а про саму сутність БНІ і білоруський націоналізм сказано мало. Ряд авторів (Валентин Акудович, Олексій Ластовський, Олександр Смоленчук, Сергій Дубовець та ін.), які є постійними авторами журналу «ARCHE», досить багато пишуть про білорусів, обмежуючись, проте, в основному популяризацією білоруської ідеї, на шкоду аргументованим науковим викладенням. На наш погляд, чималий внесок в розглянуту проблематику внесли такі вчені, як Леонід Лич⁵⁹, Леонід Євменов⁶⁰, Едуард Дубенецький⁶¹, Адам Мальдзіс⁶², Янка Третьак⁶³, Володимир Ровдо⁶⁴, Олег Латышонак⁶⁵, Петро Рудковський⁶⁶, а також Володимир Конон⁶⁷, Микола Круковський⁶⁸, Анатолій⁶⁹ и Валентин⁷⁰ Грицкевичі. Кожен з них вніс свій вклад у вивчення етногенезу білоруського

⁵⁸Булгаков, Валерий. История белорусского национализма / В. Булгаков. Вильнюс, 2006. 332 с.

⁵⁹Лыч, Л. Беларуская нацыянальная ідэя: тэарэтычны і практычны аспекты. Мінск 2010. 448 с.

⁶⁰Євменов, Л. Ф. Международная идеология прав человека: проблемы – решения. Опыт философского исследования. Минск: Хата, 2000. 450 с.

⁶¹Дубянецкі, Э. Беларуская нацыянальная ідэя ў публіцыстыцы Янкі Купалы // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. 18–19 красавіка 1999 г. Гродна. Мінск, 2000.

⁶²Мальдзіс, Адам. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мінск, 1982. 256 с.

⁶³Трацяк, І. І. Поліканфесійны фактар гісторыі ў фарміраванні свядомасці // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа : зборнік навуковых артыкулаў / Учреждение образования «Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы», Ін-т гісторыі НАН Беларусі; рэдкал.: С.В. Марозава, Э.С. Ярмусік. Гродна: ГрДУ, 2008 . С. 282–290.

⁶⁴Ровдо, В. Национальная идея как фактор становления гражданского общества Беларуси / В. Ровдо // Гражданское общество. Минск. 1997. Вып.3. Его же. Вытокі нацыяналізму // ARCHE. 2001. № 2 (16). С. 6 – 29.

⁶⁵Латышонак, Алег. Беларускі нацыяналізм і сутыкненне цывілізацый / А. Латышонак // ARCHE. 2007. №7, 8. С. 105–113. Латышонак, Алег. Нацыянальнасць – Беларус / А. Латышонак; Інстытут беларусістыкі; Беларускае гістарычнае таварыства. Printed in Lithuania. 2009. 558 с.

⁶⁶Рудкоўскі, П. Паўстанне Беларусі. Вільня, 2007. 251 с.

⁶⁷Конон, В.Н. О белорусской душе // Нёман, 1993. №3. Его же: Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы // Беларуская нацыянальная ідэя. Матэрыялы навукова тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 2000.

⁶⁸Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу. Мінск: Беларускі кнігазбор. 2004. 352 с. Філософ Николай Круковский. Собр. Сочинений в 5 томах. СПб, 2017.

⁶⁹Грыцкевіч, А. П. Старонкі нашай мінуўшчыны : [ад XIV ст. да нашага часу] / [прадмова А. Мальдзіса]. Мінск: Кнігазбор, 2009. 468 с.

⁷⁰Грыцкевіч, В. П. Беларуска-рускія перасяленні ў XIV – XVII ст.ст. // Спадчына. 1993. № 6.

етносу і націогенезу, обґрунтуванню особливостей білоруського націоналізму. Зрозуміло, за радянських часів ця тематика була під забороною, а майже тридцятирічний шлях сучасної білоруської етнології, соціології та політології – відносно невеликий термін, щоб ґрунтовно дослідити цю багатоаспектну проблему.

Дисертаційна робота, продовжуючи цикл статей⁷¹ і монографій автора⁷², присвячена спробі всебічного аналізу процесу становлення і розвитку білоруського народу і нації.

Вважаємо, що як окремий аспект історіографії проблеми варто охарактеризувати літературу, в якій узагальнюються базові поняття дисертаційного дослідження «плем'я», «народ», «народність», «раса», «етнос», «нація», які виникли в різні часи і мають різні трактування і смисли.

Перше звернення до народу як до суб'єкта історії ми бачимо вже в «Святому Письмі». У книзі «Буття» народ розглядається як історична сила і саме до народу звертається Бог⁷³.

⁷¹ Астапенка, А.У. Нацыяналізм і яго хрысціянскія вытокі / А.У. Астапенка // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Беларуская нацыянальная ідэя». 17-18 красавіка 1999 г., г.Гродна. Мінск, 2000. С. 190 – 195; Астапенка, А.У. Палітычныя працэсы на Беларусі ў гістарычнай перспектыве і іх сувязь з нацыянальнай ідэяй і нацыяналізмам / А.У. Астапенка // Адкрытае грамадства. Мінск. 2001. № 2 (11). С. 43 – 49; Нацыі і нацыяналізм праз прызму хрысціянства // Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 18: матэрыялы III міжнароднага кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”. Мінск, 2001. С. 39 – 44.; Праблемы славян беларуска-польскага і беларуска-літоўскага памежжа: ментальнасць, экуменізм і эканамічныя стасункі // Менталітэт славян і інтэграцыйныя працэсы: матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гомель, 2001. С. 37 – 38; Остапенко, А.В. Информационное общество. Информационные технологии и моделирование в политических процессах / А.В. Остапенко // Гуманітарна-эканамічны веснік. 2006. № 4 (36). С.97 – 105; Остапенко, А.В. Моделирование политических процессов / А.В. Остапенко // Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: Сб. научных статей. Выпуск 5 (10), 2008. С. 160 – 167; Астапенка, А.У. Змена этнічных асаблівасцяў беларусаў у часе і перспектывы ўмацавання беларускай ідэнтнасці ў мадэрную эпоху / А.У. Астапенка // Этнічна історія народів Європи. 2017. Вип. 51. С. 48–52; Остапенко, А.В. Белоруссконациональное движение и формирование белорусской национальной идеив период 1917-1920 годов / А.В. Остапенко // Этнічна історія народів Європи. 2018. Вип. 55. С. 83 – 88; Остапенко, А.В. Особенности развития белорусского этноса и местечковый белорусский национализм в XVII–XVIII веках / А.В. Остапенко // Этнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 57. С. 27–33.

⁷² Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце / А.У. Астапенка: манаграфія. Мінск, 2003. 186 с.; Астапенка, А.У. Ігдзе зродилися іускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму. СПб, 2010. 734 с.

Розгорнуте визначення терміну «народ» дано у всіх енциклопедіях. Досить об'ємне визначення наведене в Білоруської радянської енциклопедії (БРЕ)⁷⁴. У книзі Освальда Шпенглера «Занепад Європи» підкреслюється, що «народ» – це просто первоформа, але тут же вказується на однозначний сенс слова «народ» як на силу, що робить історію⁷⁵.

Класовий підхід до терміну «народ» застосовував В. І. Ленін⁷⁶.

Термін «народність» виник набагато пізніше, ніж термін «народ», але являється більш точним⁷⁷. Однак, Д. А. Хомяков, публіцист і філософ кінця ХІХ століття, автор відомої книги «Православ'я, самодержавство, народність» фактично ставив знак рівності між народністю і нацією⁷⁸.

Поняття «плем'я»⁷⁹, «раса»⁸⁰ в етнології досить добре визначені. Слід особливо відзначити в цьому зв'язку судження О. Шпенглера, про роль ландшафту у формуванні раси⁸¹.

Загальні питання розвитку етносу, етногенезу аналізувалися переважно в етнології, етнографії, соціології та інших суміжних науках. Важливими дослідженнями в цій сфері є твори Бромлея Ю.В. «До питання про сутність етносу»⁸² і «Нариси теорії етносу»⁸³, глибокі дослідження Гумільова Л.Н.:

⁷³ Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового заветов. Канонические / Бытие. 35: 11. М.: Российское библейское общество, 2005. С. 38.

⁷⁴ Беларуская Савецкая Энцыклапедыя: у 12 т. / рэдкал. : П.У. Броўка [і інш.] Мінск: БелСЭн, 1969–1975. 1973. Т.7. Народ. С. 164.

⁷⁵ Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. Н.Ф. Гарелин; авт. комментариев Ю.П. Бубунков и А.П. Дубнов; худ. обл. М.В. Драко. Минск: ООО «Попурри», 1998. Т. 1. Образ и действительность. С. 140.

⁷⁶ Ленін, У.І. Твори / У.І. Ленін. Мінск, 1990. Т.9. С. 112.

⁷⁷ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М.В. Біч, Б.І. Сачанка, Г.П. Пашкоў. Мінск: БелЭн, 1999. Т.5. С. 283.

⁷⁸ Хомяков, Д.А. Православие, самодержавие, народность / Д.А. Хомяков. Минск, 1997. 208 с.

⁷⁹ Беларуская Энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.] Мінск: БелЭн, 2001. Т. 12. С. 422.

⁸⁰ Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя.– Мінск, 1989. С. 429; Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 2001. Т. 6. С. 113.

⁸¹ Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. С.Э. Борич; науч. ред. О.Н. Шпарага; худ. обл. М.В. Драко. Минск, 1999. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. С.141

⁸² Бромлей Ю. В. »К вопросу о сущности этноса» // «Природа». 1970. № 2. С. 51–55.

⁸³ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. 3-е изд., испр. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 440 с.

«Етнос як явище»⁸⁴, «Про термін «етнос»⁸⁵, «Этнос і ландшафт»⁸⁶, «Етно-ландшафтні регіони Євразії за історичний період»⁸⁷, «Етнос і категорія часу»⁸⁸. Особливо слід відзначити фундаментальні книги Л.М. Гумільова, де вчений розглядає періодизацію історії людства через етногенез людських спільнот – «Етногенез і біосфера Землі»⁸⁹ і «Кінець і знову початок»⁹⁰. Вивченню етносу присвятили також свої роботи І.Д. Роуз⁹¹, С.В. Лур'є,⁹² А. А. Любищев⁹³.

Питання, пов'язані з етнічними конфліктами вивчалися О. Хейслер в статті «Ethnic conflict in the world today»⁹⁴, Т. Гаром в роботі «Ethnic Conflict in World»⁹⁵. Типологію етнічних конфліктів розробив К. П. Боришколець⁹⁶.

Історіографічна база для осмислення наступного поняття, пов'язаного з етногенезом, – "нація", досить велика. Е. Ренан першим вивів націю за межі етнічних рамок і постулював її як духовний принцип. У його роботі "Qu'est-ce qu'une nation?", написаній у 1882 р., нація розглядається як містичний, трансцендентний принцип духовного життя людини⁹⁷.

У марксистсько-ленінській науці за визначення нації було взято

⁸⁴ Гумилёв Л. Н. Этнос как явление (Доклад на заседании Отделения этнографии 19 мая 1966 г.) // Доклады Географического общества СССР, 1967. Вып. 3. С. 90–107.

⁸⁵ Гумилёв Л. Н. О термине «этнос» (Доклад на заседании Отделения этнографии 17 февраля 1966 г.) // Доклады Географического общества СССР. 1967. Вып. 3. С. 3-17.

⁸⁶ Гумилёв Л. Н. Этнос и ландшафт // «Известия ВГО», Т. 100, 1968. № 3. С. 193-202.

⁸⁷ Гумилёв Л. Н. Этно-ландшафтные регионы Евразии за исторический период. // «Доклады на ежегодных чтениях памяти Л. С. Берга», XIII-XIV. Л., 1968, стр.118-134.

⁸⁸ Гумилёв Л. Н. Этнос и категория времени (Доклад на совместном заседании Отделения этнографии и палеогеографии 7 апреля 1967 г.) // Доклады Географического общества СССР, 1970. Вып. 15. С. 143-157.

⁸⁹ Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Гумилев. М.: Рольф, 2001. 558 с.

⁹⁰ Гумилёв, Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. М.: Айрис-пресс, 2008. 384 с.

⁹¹ Rose, J.D. The ethnic dimensions in human relations / J.D.Rose. Chicago: McNaely, 1976 – XII, 201 p.

⁹² Лурье С. В. Историческая этнология. М.: Аспект Пресс, 1997. 448 с.

⁹³ Любищев, А.А. О постулатах современного селектогенеза / А.А. Любищев // Проблемы эволюции. Новосибирск: Наука, 1973. Т. 3. С. 31-56.; Любищев А. А. Проблемы формы, систематики и эволюции организмов. М.: Наука, 1982.

⁹⁴ Hasler, O. Ethnic conflict in the world today – In: Annals of the Amer. Acad. of polit. And social science / O. Hasler. Philadelphia, 1977. V. 434. P.162.

⁹⁵ Gurr, T. Ethnic Conflict in World. Politics / T.Gurr, B. Harof. N.Y., 1994. 250 p.

⁹⁶ Боришколець, К.П. Этничность и политика / К.П. Боришколець // Вестник Московского университета. Серия 18, Социология и политология. 1999. № 4.

⁹⁷ Renan, Ernest. Qu'est-ce qu'une nation? / Ernest Renan. Paris, Calman-Levy, 1882.

формулювання, дане І. В. Сталінім⁹⁸. Правда, у радянській історичній науці довоєнного періоду використовувалося і більш розгорнуте визначення, де нація вже розглядалася як спільнота людей, що прийшла на зміну народності⁹⁹. Анджей Валицький, який досліджував процес створення польської нації, висунув три концепції творення нації: мультикультурну, уніатську і федеративну¹⁰⁰. Велику роботу з питання походження націй виконав німецький філософ Курт Хюбнер, який написав фундаментальну працю «Нація: від забуття до відродження»¹⁰¹.

Аналіз літератури свідчить, що модерністська концепція походження націй базується на тому, що нації виникли зовсім недавно (кінець XVIII – початок XIX століття) і бере свій початок з вищезгаданої роботи Е. Ренана¹⁰². До індустріальної революції прив’язував свою концепцію націй Ернест Геллнер¹⁰³. Аргументація фактора друкарського верстата була запропонована в 1983 році Б. Андерсоном¹⁰⁴. Модерністську теорію розвивали також Ганс Кон¹⁰⁵, Руперт Емерсон¹⁰⁶, Лі Гринфельд¹⁰⁷, інші дослідники. Примордіальна концепція націй розроблялася дослідниками паралельно з модерністською і базується вона на ідеї про те, що нація є підсумок розвитку етносу (П’єр Ван дер Берг)¹⁰⁸.

Примордіально-модерністська дихотомія детально проаналізована в

⁹⁸Сталин, И.В. Маркизм и национально-колониальный вопрос. М.: Партиздат, 1937. С. 6.

⁹⁹Малая советская энциклопедия. М., 1938. Т. 7. С. 366.

¹⁰⁰Валицькі, А. Інтелектуальні еліти і змінливі лєси “вымысленай нацы” ў Польшчы // Фрагменты. 1999. № 3–4. С. 153–182.

¹⁰¹Хюбнер, Курт. Нація: от забвения к возрождению / Курт Хюбнер: перевод с немецкого А.Ю. Антоновского. М.: Канон, 2001. 400 с.

¹⁰²Renan, Ernest. Qu’est-ce qu’une nation? / Ernest Renan. Paris, Calman–Levy, 1882.

¹⁰³Геллнер, Э. Нации и национализм. М.: Прогресс, 1991. 126 с.

¹⁰⁴Anderson, B. Imagined Communities / B. Anderson. New. London, New York: Verso, 2006. 224 p.

¹⁰⁵Kohn, Hans. The Idea of nationalism: A Study in Its Origins and Background / Hans Kohn. New York: Taylor & Francis. 2005. 792 p.

¹⁰⁶Emerson, R. Nationalism in Iran / R. Emerson. Pittsburgh, 1967.

¹⁰⁷Greenfeld Lian. Nationalism: Five Roads Modernity / Leon Greenfeld. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992.

¹⁰⁸Van der Berghe, Pierre. Race and ethnicity / Pierre Van der Berghe. New York, 1970.

роботах «The ethnic origins of nations»¹⁰⁹ і «Nationalism and modernism» (1998 і 2004) Ентоні Сміта.¹¹⁰ Розвиваючи його ідеї В. Ракіц приходить до висновку, що і примордіальний, і модерністський підходи не відкидають один одного, а правильність їх вибору – завдання майбутньої універсальної теорії¹¹¹.

Окремий напрям в історіографії проблеми складає література щодо питання еволюційного розвитку етносів і націй. У зв'язку з цим розглянуто кілька концепцій розвитку суспільства, а також моделей державного устрою:

– Теорія «синусоїдального» розвитку суспільства білоруського філософа Миколи Круковського¹¹²;

– Теорія ієрархічних багаторівневих систем, яка розглядає державу як ієрархічну багаторівневу систему¹¹³;

– Системний підхід. Використовується як для опису державного конструювання¹¹⁴, так і для розробки відповідних умов облаштування законодавства країни¹¹⁵, при аналізі руху страт суспільства¹¹⁶.

¹⁰⁹Smith, Anthony D. The ethnic origins of nations. Oxford:, Blaokwell, 1986.

¹¹⁰Смит, Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма / Э. Смит. Перев. с англ. А.В. Смирнова, Ю.М. Филиппова, Э.С. Загашвили и др. М.: Праксис, 2004. С. 267–361.

¹¹¹Racic, Vojin. Nationalisties Papers. 1998. V. 26. № 4.

¹¹²Круковский, Н. Категории цикла и суперцикла в теоретической культурологии // Собрание сочинений в пяти томах. СПб. 2017. Т.5. С. 327.

¹¹³Новікава, С.І. Аэд: стандартны блок ієрархічных многаўзроўневых сістэм / С.І. Новікава, К.М. Мятлюк // Теория и методы автоматизации проектирования сложных систем и автоматизации научных исследований. Минск, 1990. С. 39–49; Novikava S. et al. The Statute of Hierarchical Mathematics and Its Cybernetical Maintenance / S. Novikava // Preprints of Eleventh International Conference Modelling and Scintific Computing. Washington, D.C., USA. 1997. P.149.

¹¹⁴Novikava, S. The Statute of Hierarchical Mathematics and Its Cybernetical Maintenance / S. Novikava [et all] // Preprints of Eleventh International Conference Modelling and Scintific Computing. Washington, D.C. USA, 1997. P.149.

¹¹⁵Бука, П. Уладкаванне заканадаўства ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі / П. Бука [і інш.] // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерія Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 375–382; Buka, P. Practical Using of Systems Theory in State Constructing / P. Buka // preprints of International Conference on Trnsntion to Advancsd Market Institutions and Economies, TRANSITION'97. Warsawa, 1997.

¹¹⁶Nowik, A. Demographical Units in Hierarchical Coordinates: Construction, Activity and Goals / A. Novic [et all] // Preprints of the IFAC Conference on Supplemental Ways for Improving International Stability. SWIIS'98. May 14–16, 1998. Sinaia: Romania.–P.95–100; Groumpos, P. Design&Creating of New Engineering Units in Reconstruction Regions / P. Groumpos [et all] //

– Авторський підхід. Ґрунтується на тому, що держава розглядається не як абстрактне угруповання громадян, а як нація-держава, де рівень нації – вищий рівень еволюції людства на даному історичному етапі¹¹⁷. У монографії «Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце» нами вперше було введено поняття нації як найвищого рівня семирівневого статусу держави¹¹⁸.

1.2 Джерельна база дослідження

В дисертації використані літописні джерела, рукописи, стародруки, археологічні дослідження, хроніки, етнографічні атласи, картографічні видання, збірники архівних документів, статистичні та інші матеріали, що разом з теоретичними надбаннями провідних зарубіжних вчених та науковим доробком наших попередників дозволяють, по можливості, побудувати авторську схему-теорію розвитку білоруського народу від древніх племен – далеких предків білорусів, до сучасних подій, в яких Білорусь, білоруська нація – суб'єкт світової історії.

Перші відомості про племена, що жили на території Білорусі, містяться в літописах та інших історичних пам'ятках часів Київської Русі, які зібрані в єдиний багатотомний збір «Повне зібрання руських літописів [ПЗРЛ]»¹¹⁹.

Перша згадка про прагнення династії Рогвалодовичів до відділення Полоцька від Київської Русі містяться в «Повісті временних літ» (XII ст.). Концепція ранньодержавного утворення «Полоцька земля», якої дотримується і автор даної дисертації, почала активно розвиватися з початку 90-х років XX ст.

Proceedings of the Annual Conference of ICIMS–NOE (E.P.9251) on ASI97 in Life Cycle Approaches to Production Systems: Management, Control, Supervision. Budapest. Hungary, 1997.

¹¹⁷Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыянальная ідэя / А.У. Астапенка. Мінск, 1998. 28 с.; Астапенка, А.У. Асаблівасці нацыяналізму ў еўрапейскім кантэксте / А.У. Астапенка // Веснік БДУ. Серыя 3. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія, эканоміка, права. 2000, № 3. С. 52–58.

¹¹⁸Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. С. 71–73.

¹¹⁹ Полное собрание русских летописей [ПСРЛ]. СПб. ; М., 1841–2004. Т. 1–3.

і викладена в роботах Г. Штихова «Витоки білоруської державності»¹²⁰, О.М. Левка «Середньовічні територіально-адміністративні центри північно-східної Білорусі (формування і розвиток)»¹²¹ та ін.

Археологічні джерела досить ґрунтовно вивчалися білоруськими, литовськими, російськими та українськими дослідниками і принесли багато свідчень, підстав для вивчення походження білоруського етносу, його етногенезу та розвитку. Серед найбільш відомих робіт в цьому напрямку слід відзначити роботи Е.М. Загорульського¹²², М. М. Чернявського¹²³. Л.Д. Поболь¹²⁴, Г.В. Штыхова¹²⁵.

Результати польових досліджень відображені в колективних монографіях «Очерки по археологии Белоруссии: в 2 ч.»¹²⁶, «Археалогія Беларусі: у 4 т.» (1997 – 2001 гг.)¹²⁷, які стали важливими джерелами для написання даної дисертації.

Проблеми походження та етногенезу білоруського етносу (Балтська концепція) розглядалися в роботах В. В. Седова " до Походження білорусів «Проблема Балтського субстрату в етногенезі білорусів)»¹²⁸, «О происхождении

¹²⁰ Штыхаў, Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці / Г. Штыхаў // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 30–31.

¹²¹ Левко, О.М. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси (формирование и развитие). Минск, 2004.

¹²² Загорульский, Э.М. В поисках славянской прародины / Э. М. Загорульский // Выбранные научовыя працы Беларускага дзяржаўнага універсітэта: у 7 т. / Адк. рэд. А. А. Яноўскі. Мінск: БДУ, 2001. Т. 2. Гісторыя. Філасофія. Журналістыка. 534 с.; Загорульский, Э. М. История Беларуси в кратком изложении / Э.М. Загорульский. Мінск: Юнипресс, 2004. 144 с.

¹²³ Чарняўскі, М.М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі / М.М. Чарняўскі. Мінск: Народная асвета, 1981. 64 с.

¹²⁴ Поболь, Л.Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век / Л.Д. Поболь. – Минск, 1983. С. 37–42.

¹²⁵ Штыхаў, Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці / Г. Штыхаў // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 30–31.; Штыхаў, Г.В. Крывічы: па матэрыялах раскопак курганаў у Паўночнай Беларусі / Г.В. Штыхаў; пад. рэд. М.А. Ткачова. Мінск, 1992.

¹²⁶ Очерки по археологии Белоруссии: в 2 ч. / редкол.: В.Ф. Исаенко и [др]. Минск, 1970, Ч. 1; 1972. ч. 2.

¹²⁷ Археалогія Беларусі: у 4 т. Минск, 1997–2001. Т. 1: Каменны і бронзавы вякі. 1997; Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча, 1999; Т. 3: Сярэднявекавы перыяд (IX – XIII стст.). 2001; Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст.). 2001.

¹²⁸ Седов, В. В. К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе

белорусов»¹²⁹, «Этногенез ранних славян»¹³⁰, в роботі Г. Санько і А. Дерманта «Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія»¹³¹.

При дослідженні питання походження племені «литва» та його ролі у формуванні білоруського етносу нами використовувався унікальний фактичний матеріал, вміщений у виданнях, які стали раритетними. Одним з піонерів, який займався цими темами, був чеський дослідник П. Шафарик, який видав ще в першій половині XIX століття оригінальне дослідження під назвою «Слов'янські старожитності» (1848 р.)¹³². Литву як слов'янську країну, описував італійський гуманіст XV ст. Еней Сільвіо Пікаламینی «De Lituania regione»¹³³, хроніст Гартман Шедель «Das Buch der Cronicken und Geschichten»¹³⁴, вчений Ян Богемський «Обычаи всех народов»¹³⁵. Етнічна ідентифікація Литви докладно розглянута в роботах П. Урбана «Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць»¹³⁶, «Да пытання этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцьвінаў»¹³⁷, в роботах М. Ермаловіча «Па слядах аднаго міфа»¹³⁸ і «Старажытная Беларусь»¹³⁹, В. Насевіча «Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ»¹⁴⁰. Особливий погляд на

белорусов) // Советская этнография. 1967. № 2. С. 112–129.

¹²⁹ Седов, В.В. О происхождении белорусов // Древности Белоруссии: материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. Минск, 1966.

¹³⁰ Седов В.В. Этногенез ранних славян // Вестник Российской академии наук, 2003. Том 73. № 7. С. 594–605.

¹³¹ Санько, С. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / С.Санько, А. Дзермант // Архэ. 2005. № 5(39). С. 233–253.

¹³² Шафарик, П. Славянские древности / П. Шафарик: перевод с чешского. Изд. 2-е. М., 1848. Т. II. 369 с.

¹³³ Aeneas Sylvius. De Lituania regione // SRP. Т. 4. Leipzig, 1870. P. 237–239.

¹³⁴ Schedel, Hatmann. Das Buch der Cronicken und Geschichten (Nachdruck der Ausgabe 1493, Nurnberg) / Hatmann Schedel. Munchen-Allach, 1965. S. 278–278a.

¹³⁵ Joannis Voemi. Omnium Gentium Mores. Antverpiae, 1539. P. 80v–81v.

¹³⁶ Урбан, П. Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць / П. Урбан. Мінск: Тэхналогія, 2003. 216 с.

¹³⁷ Урбан, П. Да пытання этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцьвінаў. Мінск: Бацькаўшчына, 1994. 108 с.

¹³⁸ Ермаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989. 94 с.

¹³⁹ Ермаловіч, Мікола. Старажытная Беларусь. Мінск, 1990. 366 с.

¹⁴⁰ Насевич, В. Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ // Беларусіка – Albaruthenica: Кн. 2. Мінск. 1993. с. 97–100.

плем'я литва як на окрему касту воїнів запропонував З. Ситько в книзі «Утроп Літвы» (2009)¹⁴¹.

Значна джерельно-документальна база вміщена у праці Р.Петраускаса «Правлячий рід і знать: до питання про передумови формування Литовської держави»¹⁴²), яка допомагає зрозуміти процеси періоду ВКЛ. Джерельною базою концепції давнини білоруського етносу є також дослідження А. Микуличі, який в роботах «Наша генетична пам'ять: Современ. аспекти антропогенетики»¹⁴³, «Беларусы ў генетычнай прасторы. Антрапалогія этнасу»¹⁴⁴ розглянув антропоекологічні аспекти походження древніх білорусів. Питанням антропології та етногенезу білорусів присвячені також роботи В.П. Алексеева «Историческая антропология и этногенез»¹⁴⁵, В. Смелянчика «Роля міграцій у фармірованні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы)»¹⁴⁶, С. Єфимової «Востоочнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы»¹⁴⁷ та ін.

Важливою складовою джерельної бази дослідження є картографічний матеріал. Межі білоруського етносу були вперше позначені в тенденційних етнографічних атласах Олександра Ріттixa (1863 р) і атласах Родріго Еркерта «Взгляд на историю и этнографию западных губерний России» (1864 г.). Але ці дослідники виходили при складанні своїх карт тільки з конфесійної приналежності населення. Лише Ю. Ф. Карський вперше окреслив межі білоруського етносу, використовуючи комплекс критеріїв, застосовуючи

¹⁴¹ Сіцька, З. Утроп Літвы. Баранавічы, 2009. 324 с.

¹⁴² Петраускас, Р. Правящий род и знать: к вопросу о предпосылках формирования Литовского государства // Петербургские славянские и балканские исследования. 2012. № 1 (11).

¹⁴³ Микулич, А.И. Наша генетическая память: Современ. аспекты антропогенетики / А. И. Микулич; АН БССР, Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора. Минск: Наука и техника, 1987. 70 с.

¹⁴⁴ Мікуліч А. Беларусы ў генетычнай прасторы. Антрапалогія этнасу. Мн., 2005, с. 83, 78–79.

¹⁴⁵ Алексеев, В.П. Историческая антропология и этногенез. М., 1989. С. 152.

¹⁴⁶ Емяльнчык, В. Роля міграцій у фармірованні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1997, № 11, С. 8.

¹⁴⁷ Ефимова, С. Востоочнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы / С. Ефимова // Восточные славяне: антропология и этническая история. М., 2002. С. 203.

лінгвістичний, етнографічний, топонімічний підходи до виявлення етнічної приналежності населення і видав у 1904 р. тритомну класичну працю «Белорусы»¹⁴⁸ (1904 – 1916 гг.).

В дисертації використано і сучасний картографічний джерельний матеріал. В даний час докладне дослідження і аналіз карт розселення білорусів в історичному розрізі провів Є.Є. Ширяев («Русь Белая, Черная, Литва в картах»¹⁴⁹ (1990 г.), «Беларусь: история и территория»¹⁵⁰). Історія формування кордонів Білорусі від давніх часів до сучасності розглянута в дослідженні «Беларусь на сямі рубяжах»¹⁵¹ (1993).

Значний фактичний та статистичний матеріал стосовно дискусійних проблем білоруської етнографії, матеріальної культури міститься в роботах В.К. Бандарчика¹⁵², М. Довнар-Запольського¹⁵³, Д.Г. Булгаковського¹⁵⁴, М.Я. Грінבלата¹⁵⁵, Л.А. Молчанової¹⁵⁶.

Окрему групу становлять джерела, що стосуються становлення і розвитку білоруської мови як одного з найважливіших атрибутів етнічності. Документів, написаних старобілоруською мовою дійшла до нас величезна кількість. Нею написана більшість документів ВКЛ: Віслицький статут (1423 –

¹⁴⁸ Карский, Е.Ф. Белорусы. Том I. Введение к изучению языка и народной словесности. Варшава: Типография Вашавского Учебного Округа, 1904. 466 с. Карский, Е.Ф. Белорусы. Том II. Язык белорусского племени. Варшава: Типография Вашавского Учебного Округа, 1908. 579 с.; Карский, Е. Ф. Белорусы. Том III. Очерки словесности белорусского племени. 1. Народная поэзия / Е. Ф. Карский. Москва: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1916. 557 с.

¹⁴⁹ Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Минск: Наука и техника, 1991. 119 с.

¹⁵⁰ Ширяев Е. Беларусь: история и территория // Неман. 1991. № 7. С. 152 – 164.

¹⁵¹ Козлов, Л.Р. Беларусь на сямі рубяжах /Л.Р. Козлов, А.К. Титов / Прадм. А.М. Трусавя. Минск: Беларусь, 1993. 71 с.

¹⁵² Бандарчык, В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. Мн., 1964.

¹⁵³ Доўнар-Запольскі, М.В. Гісторыя Беларусі // Беларус. Энцыкл.: пер.зрус. Т.М. Бутэвіч, Т.М. Кароткая, Е. П. Фешчанка. Минск: Беларуская энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі, 1994. 512 с.

¹⁵⁴ Булгаковский, Д. Г. Пинчуки. Этнографический сборник. / Д. Г. Булгаковский. СПб., 1890.

¹⁵⁵ Гринблат, М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Минск: Наука и техника, 1968. 288 с.

¹⁵⁶ Молчанова, Л. А. Материальная культура белорусов. Минск: Наука и техника, 1968. 232 с.

1438 г.), Статут Казимира Ягайловича (1468 г.), Статут Великого князівства Литовського (його перша (1529 р.), друга (1566 р.) і третя (1588 р.) редакції), Трибунал Великого князівства Литовського (1581 р.), різні юридичні документи. До речі, старобілоруською мовою написані в ті часи і художні твори (див., наприклад, «Повість про Тришчана»¹⁵⁷). Першим діячем білоруської інтелігенції, який звернув увагу на цінність і важливість білоруської мови був поет Францішек Богушевич¹⁵⁸.

Вивченню питань, пов'язаних з виникненням, розвитком і унормуванням білоруської мови, присвячені роботи М. Р. Судника¹⁵⁹, С. Судника¹⁶⁰, Б.І. Саченко та А.Я. Міхневич¹⁶¹, М. В. Біріло [та ін.]¹⁶², І.Р. Бурлика [та ін.]¹⁶³. Роль мови у формуванні творчого образу нації висвітлюється в книзі О. Рагулі «Этнічны семієзіс і нацыянальная дактрына»¹⁶⁴.

Етногенез білорусів нерозривно пов'язаний з еволюцією його релігійних поглядів. Важливим фактологічним та документальним джерелом, присвяченим історії виникнення християнства на білоруських землях є книга А. Мартоса

¹⁵⁷ [Повесть о Трышчане]. Починається повесть о витез[ях] с книгъ сэрбьских, а звлща о славномъ рыцэры Трышчан[е], о Анцалоте и о Бове и о иныхъ многихъ витезех до[брыхъ]. Трышчан // Беларускія Александрія, Троя, Трышчан...: перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стст. / [уклад., расчытанне, пер. з старабеларускай, прадм., с. 7–29, камент. А. Бразгунова]. Мн.: Беларуская навука, 2009. 730, [2] с., [2] л. іл., факсім. С. 371–588. (Беларускі кнігазбор. Серыя 1, Мастацкая літаратура).

¹⁵⁸ Багушэвіч Ф. Творы: вершы, пваэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Францішак Багушэвіч / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камент. У Содала, Я. Янушкевіча; Маст. Гінка-Янушкевіч. Мінск.: Маст. Літ., 1991. С. 16.

¹⁵⁹ Судник, М.Р. Беларускі язык // Лінгвістычны энцыклапедычны словарь / Гл. рэд. В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.

¹⁶⁰ Суднік, С. Беларуская мова – першааснова сучасных і зніклых славянскіх моваў / С. Суднік // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 127–142.

¹⁶¹ Сачанка Б. І., Міхневіч А. Я. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск: «Беларуская Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1994.

¹⁶² Бирилло, Н. В. Восточнославянские языки. Беларускі язык / Н. В. Бирилло, Ю. Ф. Мацкевич, А. Е. Михневич, Н.В. Рогова // Языки мира. Славянские языки. М.: Academia, 2005. С. 588–591.

¹⁶³ Бурлика, І. Р. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Бурлика, Л. Ц. Выгонная, Г. В. Лосік, А. І. Падлужны // Падлужны А.І. Мінск: Навука і тэхніка, 1989. 335 с.

¹⁶⁴ Рагуля, Аляксей. Этнічны семієзіс і нацыянальная дактрына / А. Рагуля. Мінск, 2018. С. 48.

«Беларусь в исторической государственной и церковной жизни»¹⁶⁵, збірник «Конфесії в Білорусі (кінець XVIII – XX ст.)»¹⁶⁶, збірник творів А. Станкевича «З Богом да Беларусі. Збор твораў»¹⁶⁷ та ін.

Важливим джерелом для вивчення цього питання є «Повість минулих літ». Є думка, що християнство вперше прийшло на землі східних слов'ян (тобто і в Білорусь) ще під час подорожі по цих землях апостола Андрія Первозванного¹⁶⁸. Першим же точним фактом про існування християнства в східних слов'янських землях є прийняття християнства вдовою київського князя Ігоря княгинею Ольгою в 955 році¹⁶⁹.

Ряд джерел вказують на те, що християнство прийшло на білоруські землі від Києва в X – XI століттях, а в Турові і Полоцьку були засновані єпархії. Те, що полочани прийняли хрещення від Києва підтверджує в своїй роботі «Християнство і білоруський народ» Адам Станкевич¹⁷⁰. Проф. Е.Е. Голубинський присвятив історії виникнення і розвитку християнства на землях східних слов'ян ґрунтовне дослідження і написав книгу «История Русской Церкви» (1880 р.). Заснування єпархії в Полоцьку проф. Є.Є. Голубинський відносить до 992 р.¹⁷¹.

В дисертації використано ще одне важливе джерело – Патерик Київського Печерського монастиря, в якому повідомляється, що єпископська

¹⁶⁵ Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / А.Мартос. – Буэнос-Айрес. Аргентина. 1966. Минск: Репринт Белорусского экзархата Русской Православной Церкви. 1990. 299 с.

¹⁶⁶ Канфесії на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор'ева [і інш.]; навук. рэд У.І. Навіцкі. Мінск: Экаперспектыва, 1998. 340 с.

¹⁶⁷ Станкевіч, А. З Богом да Беларусі. Збор твораў / А. Станкевіч; укл., навук.рэд., напісаньне камэнт. і прадм. Алесь Пашкевіч, Андрэй Вашкевіч. Вільня: Інстытут беларусістыкі. 2008. 1098 с.

¹⁶⁸ Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1999.

¹⁶⁹ Там же.

¹⁷⁰ Станкевіч, А. Хрысціянства і беларускі народ / А. Станкевіч / З Богом да Беларусі: збор твораў / укладанне, навуковая рэдактура, напісаньне камэнтаў і прадмовы Алесь Пашкевіч, Андрэй Вашкевіч. Вільня. : Інстытут беларусістыкі, 2008. С. 344.

¹⁷¹ Голубинский, Е.Е. История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. М.: Тип. Лисснера и Романа, 1880. Т.1: Период первый. Киевский или домонгольский, 1-я половина тома. 793с.

кафедра в Турові була з 1005 року¹⁷².

Питанням поширення православ'я в Білорусі, починаючи від епохи Київської Русі до сьогодення, а також дослідженню історичного шляху Автокефальної Білоруської Православної Церкви присвячені роботи І. Касяка «Гісторыя праваслаўнай аўтакефальнай Царквы»¹⁷³ (1954 г.), Вячеслава Богдановича «Царква і дзяржава: выбраныя артыкулы і прамовы»¹⁷⁴. Багато важливої інформації, що стосується історії православ'я і християнства в цілому в Білорусі, міститься в періодичному бюлетені парафіяльної Ради Кафедрального собору Св. Кирила Туровського в Нью Йорку¹⁷⁵. Основні риси білоруської православної культури, які сильно відрізняли її від православної культури Московії, де домінували східно-деспотичні традиції Золотої Орди, наведені в «Царкоўным пасланце»¹⁷⁶. Про білоруські впливи на православну культуру Московської держави оповідає Троїцький літопис¹⁷⁷, а московський митрополит Кипріян закликав навіть до орієнтації на «заподнорусскую» церковну організацію¹⁷⁸.

Про роль православ'я в розвитку білоруської національності в першій половині ХХ століття писав і відомий діяч і вчений в галузі білорусознавства католицький ієрарх – ксьондз Адам Станкевич¹⁷⁹.

Утвердженню католицизму і протестантизму в ВКЛ і їх поширенню на

¹⁷²Патерик Киевского Печерского монастыря / под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911.

¹⁷³ Касяк, І. Гісторыя праваслаўнай аўтакефальнай Царквы / І. Касяк. Нью-Ёрк.: Выд-ва Бел. цэнтр. Рады, 1956. 190 с.

¹⁷⁴ Багдановіч, Вячаслаў. Царква і дзяржава: выбраныя артыкулы і прамовы / Вячаслаў Багдановіч; уклад., прадм., пераклад з польскай і камэнт. А.С. Горнага. Мінск: Прыход Свята-Петра-Паўлаўскага сабора, 2019. 204 с.

¹⁷⁵ Царкоўны пасланец. Беларуска аўтакефальная царква // Паведамленьні парахвіяльнае Рады Катэдральнага сабору Сьв. Кірылы Тураўскага. / Н.У. 08875-5982. 2/48/58, 1999.

¹⁷⁶ Візантыя і Беларусь // Царкоўны пасланец. Беларуска аўтакефальная царква. Паведамленьні парахвіяльнае Рады Катэдральнага сабору Сьв. Кірылы Тураўскага. Н.У. 08875-5982. –1998. № 2, 2/46/56, 1998.

¹⁷⁷Присёлков, М. Д.Троицкая летопись. Реконструкция текста / М.Д. Присёлков. М.; Л., 1950.

¹⁷⁸Кіпрыян // Беларуска энцыклапедыя: у 18 т. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.] Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 8. – С. 274.

¹⁷⁹Станкевіч, Адам. Хрысьціянства і беларускі народ // А. Станкевіч. З Богам да Беларусі: збор твораў / Укладанне, навуковая рэдактура, напісаньне камэнтаў і прадмовы Алесь Пашкевіч, Андрэй Вашкевіч. Вільня. : Інстытут беларусістыкі, 2008. С. 355.

білоруських землях присвячені роботи J. Czaja «Prawno miedzynaradowy status Watykanu»¹⁸⁰, K. Grzybowsky «Doktryna polityczna i spoleczna papiestwa (1766 – 1968)»¹⁸¹, С. Подокшина «Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XII – начало XVII вв.)»¹⁸².

Джерелом сучасної суспільної доктрини Католицької Церкви є енцикліка Папи Леона XIII від 1891 р. «*Regum novarum*» («Нова мова»)¹⁸³.

Період прийняття унії в ВКЛ, її розквіту і занепаду досліджувалися багатьма авторами: Йосафатом Кунцевичем («Катехизм од слуги Божого Йосафата поєднаний»¹⁸⁴), М.О. Кояловичем («Литовская церковная уния»¹⁸⁵), С.В. Марозовою («Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі»¹⁸⁶, «Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.)»¹⁸⁷), І. Ивановим («Уніяцкая царква: сем гадоў адраджэння»¹⁸⁸), К. Зноско («Исторический очерк Церковной Унии»¹⁸⁹), В. Грыцкевичем («Міф аб унії»¹⁹⁰), С. Гардуном («Брэсцкая унія як царкоўна-гістарычная трагедыя беларускага народа»¹⁹¹) та ін.

Використано нами і джерела про доунійний період. Спроби ухвалення

¹⁸⁰ Czaja, J. *Prawno miedzynaradowy status Watykanu* / J Czaja. Warszawa. 1983. 339 s.

¹⁸¹ Grzybowsky, K. *Doktryna polityczna i spoleczna papiestwa (1766 – 1968)*. / K.Grzybowsky, V. Sobolewska. Warszawa. 1971.

¹⁸² Подокшин, С.А. *Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы* / С.А. Подокшин. Минск, 1970.

¹⁸³ *Regum novarum*. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rezum-novarum.html / Дата доступа: 15.08.2008

¹⁸⁴ Кунцевич, Иосафат. Катехизм од слуги Божого Иосафата сочетанный // Рукопись Библиотеки АН России в Санкт Петербурге.– Фонд П. Доброохотова. N 33. С. 182 – 195.

¹⁸⁵ Коялович, М.О. *Литовская церковная уния* / М.О.Коялович. – СПб.: Тип. духов., журн. «Странник». 1861. Т. 2.– 443 с.

¹⁸⁶ Марозава, С.В. *Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі* / С.В. Марозава. Гродна: ГрДУ, 2002. 132 с.

¹⁸⁷ Марозава, С. В. *Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839г.)* / С.В.Марозава. Гродна: ГрДГУ, 1996.–110 с.

¹⁸⁸ Иваноў, І. *Уніяцкая царква: сем гадоў адраджэння* / І.Иваноў // Форум. 1997. №5.

¹⁸⁹ Зноско, К. *Исторический очерк Церковной Унии* / К. Зноско. М.: Отдел по благотворительности Московского Патриархата: Мартис, 1993. 233 с.

¹⁹⁰ Грыцкевіч, В. *Міф аб унії* / В. Грыцкевіч // Выбар. 1993. № 3.

¹⁹¹ Гардун, С. *Брэсцкая унія як царкоўна-гістарычная трагедыя беларускага народа* / Сергій Гардун // Материалы научно-богословской конференции, Брест. 1996. Минск, 1996. С. 28.

унії відомі до 1596 року (див., наприклад, книгу М.М. Бантиш-Каменського «Історичні вісті про виниклу в Польщі унію»¹⁹²). Унія була справжнім мостом до ополячення білорусів. Про це писав В. Пануцевіч в книзі «Берасцейская унія»¹⁹³, протоієрей Сергій Гордун¹⁹⁴. Про мистецтво уніатського періоду писав І. Рекуц¹⁹⁵. Політика навернення православних білорусів в католицизм явно висловлена в актах Городельську унії¹⁹⁶. Був складений і план систематичного переведення уніатів в католицизм (архієпископ львівський С.Сераковський, 1752 рік¹⁹⁷). Про мову уніатського духовенства писали С.В. Морозова¹⁹⁸, В.В. Григор'єва¹⁹⁹.

Джерельна база четвертого розділу дисертаційної роботи охоплює питання походження і розвитку білоруського етносу, а також формування на його основі білоруської нації. Вихідним класичним джерелом у цій галузі є «Повість временних літ», що дає нам відомості про склад племен східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі²⁰⁰. Білоруська народність формується за часів ВКЛ. Як зазначено А. Журавським²⁰¹, основні риси білоруської народності проявилися саме в XIV – XVI століттях. Академік Ю.Ф. Карський стверджував, що 80% населення ВКЛ становив білоруський етнос²⁰².

Важливим питанням в нашому дослідженні являється питання про

¹⁹²Бантыш-Каменский, Н.Н. Исторические известия о возникшей в Польше унии / Н.Н.Бантыш-Каменский. Вильна, 1866. 387 с.

¹⁹³Пануцевіч, В. Берасцейская унія / В. Пануцевіч, Чыкага, 1972.

¹⁹⁴Пануцевіч, В. Берасцейская унія / В. Пануцевіч, Чыкага, 1972.

¹⁹⁵Рекуц, И. Памяти преподобномученика Афанасия игумена Брестского / И. Рекуц // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. Брэст, 1996.

¹⁹⁶ Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791 / Wyd. St.Kutrzeba i Wł. Semkowicy. Kraków, 1932. S. 49 – 51.

¹⁹⁷ Сераковский, С. Заграничные известия / С. Сераковский // Современник. 1857. №4.

¹⁹⁸Марозава, С. Моўная палітыка і практыка уніяцкай царквы. / С. Марозава // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі: (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). Мінск: Экаперспектыва, 1996.

¹⁹⁹Грыгор'ева, В. Уніяцтва ў Беларусі: ад Полацкага сабора 1839 г. да нашых дзён / В.Грыгор'ева // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі: (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). Мінск:Экаперспектыва, 1996. С. 123.

²⁰⁰ Повесть временных лет: в 2 ч. / подготовка текста Д.С. Лихачева, пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. 1-е изд. М.: Л., 1950. Часть 1: текст и перевод. Лаврентьевский список.

²⁰¹ Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. Мінск, 1967. Т. 1. С. 80 – 225.

²⁰²Карский, Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Е. Ф. Карский. Вильна, 1904.

білоруське походження князів ВКЛ. Це досліджує у своїй відомій праці «Слідами одного міфу»²⁰³ Микола Єрмаловіч. Ця ідея досконально розвинена в його ж монографії «Білоруська держава Велике князівство Литовське»²⁰⁴. М. Єрмаловіч пов'язує початок офіційної назви білорусів як народності з ВКЛ, а краю, де вони мешкають – Білоруссю²⁰⁵. Доказу переважання білоруського елемента в ВКЛ присвятили свої твори В. Носевич²⁰⁶, Г. Сагановіч²⁰⁷, В. Литвин²⁰⁸ та ін.

Золотий вік (XVI ст.) відзначається розвитком і процвітанням білоруської мови і літератури. Джерельна база цього періоду добре відома. В цей час Франциск Скорина видав книги «Апостол», «Псалтир», а Симон Будний – «Катехізіс»²⁰⁹. Писали також на латині (Микола Гусовський «Carmen de statura feritate ac venatione bisontis» («Пісня про зубра»²¹⁰).

Особливості розвитку білоруського етносу в XVII–XVIII століттях відображені в книзі Адама Мальдіса «Білорусь в дзеркалі мемуарної літератури XVIII століття»²¹¹. У цей час виникає містечковий націоналізм, описаний у творі «Pamiętniko żuciu» Лукаша Галамбовські²¹². Потрібно відзначити, що перший націоналістичний вірш було написано поетом Яном Казимиром Пашкевичем²¹³ також в цей час, тобто у XVII ст.

²⁰³Єрмаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1989. 94 с.

²⁰⁴Єрмаловіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Ермаловіч. Мінск: Беллітфонд, 2000. 448 с.

²⁰⁵Єрмаловіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М.І. Ермаловіч. Мінск: Беллітфонд, 2000. 448 с.

²⁰⁶Насевіч, В. Пачаткі вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы / В.Насевіч. Мінск: Польша. 1993. 160 с.

²⁰⁷Сагановіч, Генадзь. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. 413 с.

²⁰⁸Литвин, В. Затерянный мир. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ganba.narod.ru/library.html>. – Дата доступа: 19.05.2010.

²⁰⁹Адаптированный текст: «Катэхізіс. Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. / Адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н.Кабелка; Рэд. Кал.: Н. Кабелка (навуковы рэд.) [і інш]. – Мінск.: юнтпак, 2005. – 312 с.»

²¹⁰Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М.Гусоўскі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. – 192 с.

²¹¹Мальдзіс, Адам. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя / А. Мальдзіс. – Мінск, 1982. 256 с.

²¹²Gołębiowski, Łukasz. Pamiętniko żuciu / Łukasz Gołębiowski. Warszawa, 1862. S. 77.

²¹³Пашкевич, Ян Казимир. Польска квітнець лациною / Ян КазимирПашкевич //Хрэстаматыя

Знаковим твором XVII століття²¹⁴ є «Щоденник» («Діаріуш») Афанасія Пилиповича. У XVII ст. з'являються літературні твори уніатських діячів: Іпатія Потія²¹⁵ («Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на синоде Берестейском в року 1596...»), Йосафата Кунцевича²¹⁶ («Катехизм од слуги Божого Йосафата сочетанный»), Йосипа Рутського²¹⁷ («Подвійна вина»), Петра Скарги²¹⁸ («О единстве костела») і Мелетія Смотрицького²¹⁹ («Верификация невинности»). Ця література має назву «полемічної» і детально проаналізована І. Саверчанкою²²⁰.

У цьому дисертаційному дослідженні розглянуто також деякі аспекти українсько-білоруських взаємин за часів ВКЛ і Речі Посполитої (XV – XVIII століття), які до сих пір ще недостатньо досліджені. У даній роботі ми обмежилися розглядом діяльності лише декількох історичних особистостей (князі Острозькі, гетьман Пилип Орлик), які внесли неоціненний вклад в політику, культуру, науку та інші галузі людських знань як України, так і Білорусі.

Джерельна база, присвячена діяльності князів Острозьких в білоруському інтелектуальному полі (на відміну від українських авторів) виглядає досить бідно. Хоча ще в XIX ст. М.І. Костомаров у книзі «Російська історія в життєписі її найголовніших діячів» писав про князя Костантина Івановича

па старажытнай беларускай літаратуры. Мінск, 1956. С. 336.

²¹⁴ Филиппович, Афанасий. Дыариуш / А. Филиппович// Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество / Коршунов А. Минск: Наука и техника. 1965. С. 129 – 130.

²¹⁵Патей, Ипатий. Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на синоде Берестейском в року 1596 ... / И. Патей.– Вильня, 1597.

²¹⁶Кунцевич, Иосафат. Катехизм од слуги Божого Иосафата сочетанный / И. Кунцевич // Рукопись Библиотеки АН России в Санкт Петербурге, фонд П. Доброохотова. № 33.Стр. 182 – 195.

²¹⁷Rutski J. Sowita wina... / J.Rutski. Wilno, 1621.

²¹⁸ Skarga, P. O iedności Kosciola Bożego... Wilna 1577 / P.Skarga, // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. СПб., 1882. Т. 7. Стб. 223 – 526.

²¹⁹ Smotrzycki, M. Verificatia niewinności. Lipssius / M. Smotrzycki. Wilnia,1621.

²²⁰Саверчанка, І. В. Публіцистычная літаратура Беларусі другой паловы XVI – XVII ст.: аўтарэф. дыс. докт. філал. навук. Мінск / І. В. Саверчанка. – Мінск, 2000; Саверчанка, І.В. Aurea mediocritas. Книжна-письмовая культура Беларусі. Адраджэнне і раннее барока / І. В. Саверчанка. Мінск, 1998.

Острозького, що він заклав початок руської освіти²²¹. Крім цього, потрібно виокремити книгу «Падзвіжнікі і іх святыні» Олени Яскевич²²², в якій відзначено величезний внесок Острозьких в білоруську духовну спадщину. К. К. Острозький був одним з перших, хто безпосередньо пов'язував віру з національними особливостями (О. Яскевич²²³). Л. Левшун²²⁴ говорить про Костянтина-Василя Острозького як про «дзеркало» релігійних пошуків литвинів.

Наступною великою фігурою українсько-білоруського простору часів Речі Посполитої, розглянутої нами, був Філіп (Пилип) Орлик. Про його білоруське коріння писало українське видання «Дзеркало тижня»²²⁵. У «Конституції Пилипа Орлика» простежується спадкоємність традицій демократії Великого князівства Литовського²²⁶. Слід зазначити, що антитеза московської тиранії і литовської Республіки лягла в основу твору єзуїта Альберта Кояловича під назвою «Historia Litwanae»²²⁷.

12 грудня 1796 р. була створена Білоруська губернія з центром у м. Вітебськ і з цього моменту назва краю «Білорусь» і його народу «білоруси» стверджується на постійній основі²²⁸. Ігор Бобков в статті «Генеалогія білоруської ідеї» підкреслює, що на базі білоруського етносу десь у середині

²²¹Костомаров, М. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / М.И. Костомаров. М., 1993. Гл. 22.

²²²Яскевич, А. Падзвіжнікі і іх святыні: Духоўная культура старажытнай Беларусі / Алена Яскевич; навук. рэд. У.П.Вялічка, М.П. Касцюк. Мінск: Полымя, 2001. 368 с.

²²³ Там же. С. 85.

²²⁴ Левшун, Л. Благоверный князь Константин-Василий Острожский как “зеркало” религиозных поисков литвинов / Л. Левшун // Вестник белорусского экзархата. Благоверный князь Острожский. Альманах. Минск, 1996. Т. 1. С. 25 – 40.

²²⁵На Вілейшчыне ўшанавалі памяць украінскага гетмана [Электронны рэсурс]. Режим доступа: <http://westki.info/rubryka/pilip-orlik>. Дата доступа: 15.07.10. Чухліб, Тарас Білоруське коріння гетьмана Пилипа Орлика / Тарас Чухліб // Дзеркало тижня. 2006. № 41. 28 окт.

²²⁶Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Рэд.калегія І. П. Шамякін [і інш.]. Мінск, 1989. С. 47.

²²⁷Koiałowicz, A. Wiuk. Historiae Litwanae pars prior / A. Wiuk Koiałowicz. Dantisci, 1650. С. 64, 260.

²²⁸История белорусской государственности: в 5 т. Минск: Беларуская навука. 2018. Т. 2. С. 212.

XIX ст. починає складатися нова білоруська ідентичність²²⁹. «Білорусь», «білоруси» стали політичним фактором у справі формування білоруської нації²³⁰. У другій половині XIX століття активізувався процес формування націй. У цей час почала утворюватися і білоруська нація. У даній роботі досліджені ці процеси раннього формування білоруської нації та їх зв'язок з доктринами Т.Нейрна, який відводить визначальну роль в цих процесах зв'язку між інтелектуальними елітами і власним народом²³¹, і М. Хроха, що розділив процес національної мобілізації на три етапи²³².

Джерельна база періоду національного відродження, що послідував після прийняття Третьої Статутної Грамоти і проголошення БНР в березні 1918 р. досить велика. Статутні грамоти та інші документи Ради БНР зберігаються в фондах НАРБ (4п, 60п і 325), а також в двотомнику архівів БНР²³³. Детально розглянуто історію цього періоду в третьому томі «Истории белорусской государственности»²³⁴ (2019). Серед значущих творів відзначимо також нарис Ф. Турука «Белорусское движение»²³⁵ (1921), книгу Юрия Туронака «Мадэрная гісторыя Беларусі»²³⁶. Особливо слід відзначити роботу В.П. Капелюшного і М.В. Капелюшної «Вплив Української революції на державотворчі процеси в Білорусі (1917–1921 рр.): історіографічні та історико-правові аспекти». Показано, що виникнення української національної державності в формі

²²⁹ Бобков, И. Генеалогия белорусской идеи / И. Бобков // Arche.2005. №3.

²³⁰ История белорусской государственности: в 5 т. Минск: Беларуская навука. 2018. Т. 2. –С. 212.

²³¹ Нейрн, Том. Интернационализм и второе пришествие / Т. Нейрн // Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского. М.: Праксис, 2002. С. 347 – 363.

²³² Хрох, Мирослав. От национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства наций в Европе. / М. Хрох // Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е.Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского. М.: Праксис, 2002. С. 121 – 145.

²³³ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі ў 2 кн. / склад. С. Шупа. 1998, – Вільня – Нью Ёрк – Менск – Прага. Т.1 кн. 1.: Ф. 582 Дзяржаўнага архіва Літвы. Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі.

²³⁴ История белорусской государственности: в 5 т. Т.3: Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917 – 1939 гг.) XVIII в. / А.А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: В.Г. Мазец, Н.В. Смехович, С.А. Третьяк; Нац. акад. наук Беларуси; Ин-т истории. – Минск: Беларуская навука, – С. 98 – 135.

²³⁵ Турук, Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов / Ф. Турук.– М.:Гос.издат., 1921. 144с.

²³⁶ Туронак,Юры. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронак. Вільня, 2006. С. 70.

Української Народної Республіки стало прототипом для проголошення Білоруської Народної Республіки²³⁷.

У 1917 – 1920-і роки в творах пасіонаріїв – Максима Богдановича, Янки Купали, Гната Абдіраловича та ін. були вперше сформульовані контури і основні принципи, на яких повинна бути побудована білоруська національна ідея. У дисертаційному дослідженні проаналізовано ідеї білоруського національного відродження, висунуті в публіцистичних творах Максима Богдановича «Белорусское возрождение»²³⁸, «Кто мы такие?»²³⁹ і інших його роботах.

Протягом 10 років (1910 – 1920 рр.) Я. Купалою були написані знакові статті, присвячені національному відродженню і формуванню білоруської національної ідеї²⁴⁰: «Ці маем мы права выракацца роднай мовы» (1910), «Чаму плача песня наша? (1913), «А ўсё ж такі мы жывём!..»(1914), «Вера і нацыянальнасць» (1914), «Больш самачыннасці» (1919), «Адбудова Беларусі» (1919), «Незалежнасць» (1919), «Незалежная дзяржава і яе народы» (1919), «Моладзь ідзе!» (1919), «Беларускае войска» (1919), «Торжышча» (1919), «Справа незалежнасці Беларусі за мінулы год» (1920), «Думка за думкай» (1920), «Прамова на 15-годдзі літаратурнай працы» (1920), «Справа беларускага нацыянальнага гімна» (1920). У радянські часи ця сторона творчості білоруського класика всіляко замовчувалася. Одним з перших, хто об'єктивно дослідив цю область творчості Я. Купали був Е. Дубенецький²⁴¹.

²³⁷ Капелюшний, В.П. Вплив Української революції на державотворчі процеси в Білорусі (1917–1921 рр.): історіографічні та історико-правові аспекти / В. П. Капелюшний, М. В. Капелюшна // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917 – 1921 рр.). Київ – Черкаси, 2012. С.37 – 46.

²³⁸ Багдановіч, М. А. Беларуское возрождение / М. А. Багдановіч // Поўны збор твораў: у 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. Т. 2. С.213 – 241.

²³⁹ Багдановіч, М. А. Хто мы такія / М. А. Багдановіч // Поўны збор твораў: у 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. Т. 2. – С. 347 – 349.

²⁴⁰ Купала, Янка. Поўны збор твораў: у 9 тт. / Янка Купала. АН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы. Мн.: Мастацкая літаратура, 1995 – 2003.

²⁴¹ Дубянецкі, Э. Беларуская нацыянальная ідэя ў публіцыстыцы Янкі Купалы / Э. Дубянецкі // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 142 – 146.

Третім з вищезазначених творців білоруської ідеї в розглянутому відрізку часу був Гнат Абдіралович. У 1921 році у Вільно невеликим тиражем був виданий твір Ігнатія Абдіраловича «Адвечним шляхам» («Споконвічним шляхом»). У 1988 р. відбулася перепублікація тексту: спочатку в журналі «Німан» в перекладі на російську мову, а потім в газеті «Супольнасць " (№4-5, 1988) і в збірнику «Вобраз-90» (у 1990 р.)²⁴².

Національна ідеологія наступних періодів формувалася в творах Вацлава Ластовського («Краткая история Беларуси»²⁴³), Адама Станкевича («Хрысьціянства і беларускі народ»²⁴⁴), Вінцента Годлевкого («Патрэба нацыянальнай ідэі»²⁴⁵), Суліми (У. Самойла) «Сим победиши!..»²⁴⁶. Ідеологія націонал-соціалізму, що виникла в 30-і роки ХХ ст. в Німеччині, знайшла своїх послідовників і серед білорусів. У 1930-х роках в Західній Білорусі діяла Білоруська націонал-соціалістична партія (БНСП). Ідеологія націонал-соціалістів висвітлювалася в газеті «Нови шлях» за 1933 г.²⁴⁷.

Друга світова війна викликала третю хвилю білоруського відродження. У 1941 році виникла «Білоруська національна самодопомога», пізніше «Союз білоруської молоді (СБМ)», «Антибільшовицький блок народів (АБН)» (1940), «Організація білоруських націоналістів» (1940), «Білоруська незалежницького партія» (1940–1950) і виникла Білоруська автокефальна церква (1942). Джерельна база цього, за нашою класифікацією третього етапу модерністського періоду формування білоруської нації (1939 р. – 50-ті роки ХХ ст.) досить обмежена, тому, що велика частина історичних документів присвячена військовим подіям, партизанському руху та іншим подіям Другої світової

²⁴² Абдіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдіраловіч; прадмова С.Дубаўца. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 44 с.

²⁴³ Грыцкевіч, В. Пасляслоўе (Вацлаў Ластоўскі і яго «Кароткая гісторыя Беларусі» / В. Грыцкевіч // Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск: Універсітэцкае, 1992. С. 125.

²⁴⁴ Станкевіч, А. Хрысьціянства і беларускі народ: Спроба сынтэзы / А. Станкевіч // Хрысьціянская думка. 1992. №1; Станкевіч, А. Хрысьціянства і беларускі народ. / Станкевіч А. // З Богам да Беларусі: збор твораў. Вільня, 2008. С. 334.

²⁴⁵ Гадлеўскі, Вінцэсь. Патрэба нацыянальнай ідэі / В. Гадлеўскі // Спадчына. 1993. № 2. С. 38 – 39.

²⁴⁶ Суліма. «Сим победиши!..» Очерк критического оптимизма / Суліма // Нёман, 1992. № 1.– С.158 – 187.

²⁴⁷ Булат, А. Нацыянальны сацыялізм / А. Булат // Новы шлях. 1933. № 1.

війни. Відомості, що стосуються організацій і рухів білоруської національної орієнтації названого періоду містяться в довіднику «Беларускі нацыяналізм. Даведнік»²⁴⁸, книгах «Беларусь пад нямецкай акупацыяй» (1993)²⁴⁹ і «Мадэрная гісторыя Беларусі» (2006)²⁵⁰, в роботах А. Валахановіча²⁵¹, В.І. Ермаловіча²⁵². Діяльнасць Білоруської незалежнай партыі (БНП) висвітлена в кнізі С. Ерша «Вяртанне БНП»²⁵³. 27 чэрвеня 1944 року в Мінску проходив Другі Всебілоруські конгрэс, які злішав піль сябе досіль змільствні матэрыялы конгрэсу²⁵⁴, выдані в Мюнхені в 1954 р.

Події, што відбуваліся в Східній і особливо Західній Білорусі в розглянутому нами періоді – від пачатку Другой світової війны і до 50-х років ХХ ст. – досільджені мало зі зрозумільх прычын – чэрэз жорсткіль конгроль органів НКВС. Однак мінуле залішыло нам пам'ятъ в рільных документах білоруськіль²⁵⁵, росільськіль²⁵⁶, літовськіль²⁵⁷ і польськіль²⁵⁸ архівів.

Джерелами пры роботі з залючною частіною чэввертого розділу дисертацийной работы (від 50-х років ХХ ст. – до нашого часу) служылы літэратурні та науково-історычні огляды, статті, публіцыстычны матэрыялы, документа²⁵⁹ і газеты – БНФ (Бюлетень «Навіны БНФ»²⁶⁰), матэрыялы іншых партій, організацій і окремих актывістів, што вынікылы в першій паловіні 90-х

²⁴⁸Беларускі нацыяналізм. Даведнік. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://knihi.com/none/Bielaruski_nacyjanalizm_Daviednik.html Дата доступа: 1996.

²⁴⁹Турунак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Турунак. Мінск, 1993. 236 с.

²⁵⁰Турунак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Турунак. Вільня, 2006. 904 с.

²⁵¹Валахановіч, І.А. Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944 – 1953 гг. / І.А. Валахановіч. Мінск, 2002.

²⁵²Ермаловіч, В.І. Огнем и мечем: хроника польского националистического подполья в Белоруссии (1939 – 1953 гг.) / В.І. Ермаловіч. Мінск, 1994.

²⁵³Ерш, С. Вяртанне БНП: Асобы і дакументаы Беларускай незалежніцкай партыі / С. Ерш. Менск – Слонім. 1998.

²⁵⁴Другі Ёсебеларускі Кангрэс / матэр'ялы сабраныя і апрацаваныя на падставе пратакольных запісаў камісіяй Беларускай Цэнтральной Рады пад рэд. праф. Р. Астроўскага. Мюнхен.: Выданне Беларускай Цэнтральной Рады, 1954. С. 69.

²⁵⁵Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Фонды: 4, 1195.

²⁵⁶Государственный архив Российской Федерации (ГАРБ). Фонды: 6903, 9401, 9478, 9517.

²⁵⁷Lietuvos Ypatingasis Archivos (LYA) Fondai: k-1, 1771; microfilm 606.

²⁵⁸Archiwum Akt Nowych w Warszawie Zespoly: Ministerstwa Oświaty, KC PPR/

²⁵⁹Праграма БНФ. (напечатана в бюллетене «Навіны БНФ № 2, 1988», Праграма НДПБ. Мінск 1990, Праграма БНП. Мінск, 1994 (ротапрынты выданія).

²⁶⁰Бюлетень «Навіны БНФ» (выходив з 1988 р. по 1995 р.).

років²⁶¹ і листівки 90-х років ХХ ст. Відзначимо яскраві доперебудовні твори Володимира Короткевича (в першу чергу знамените есе «Земля під білими крилами»²⁶²), Олега Бембеля, який видав в 1985 р. в Лондоні підпільно книгу «Рідне слово і морально-естетичний прогрес»²⁶³ і т. п.

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в білоруській етнології і теорії націотворення з'являються мислителі нової пострадянської епохи. У 90-х роках виходять статті, книги та інші твори, які раніше перебували під забороною або просто забуті під тиском радянської ідеології. Виходить раніше заборонена, написана ще в 1926 р., фундаментальна енциклопедична праця В.Ю. Ластовського «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі»²⁶⁴, перевидаються твори В. Гадлевського²⁶⁵, М. Довнар-Запольського²⁶⁶, В.М. Ігнатовського²⁶⁷, К. Свояка²⁶⁸, А. Смолича²⁶⁹, праці вчених, які емігрували з Радянського Союзу – Я. Запрудника²⁷⁰, А. Калубовича²⁷¹, І. Косяка²⁷², Я. Найдюка²⁷³, А. Мартоса²⁷⁴ і ін.

²⁶¹ Газеты «Свабода», «Наша Ніва» заснована в 1906 р., відроджена в 1991 р.).

²⁶² Караткевіч, У. С. Зямля пад белымі крыламі / У. С. Караткевіч. Мінск: Народныя асвета, 1992. – 176 с.

²⁶³ Бембель, А. Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс / А. Бембель. Лёндан, 1985. 157 с.

²⁶⁴ Ластоўскі, В.Ю. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ю. Ластоўскі. Коўна: Тыпаграфія Сакалоўскага і Лана. 1924. 742 с.

²⁶⁵ Гадлеўскі, Вінцэсь. Патрэба нацыянальнай ідэі / В.Гадлеўскі // Спадчына. Мінск. 1993. – № 2. С. 38–39.

²⁶⁶ Доўнар-Запольскі, М.В.Гісторыя Беларусі. / М. В. Доўнар-Запольскі // Беларус. Энцыкл.: пер.зрус. Т.М. Бутэвіч, Т.М. Кароткая, Е. П. Фешчанка. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі, 1994. 512 с.

²⁶⁷ Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі. Мінск: Беларусь, 1991. 190 с.

²⁶⁸ Сваяк, Казімір. Дзея маёй мыслі, сэрца і волі / Казімір Сваяк. Менск: МНВП «Стенер», 1992. 44 с.

²⁶⁹ Смолич, А. Геаграфія Беларусі / А. Смолич; паслясл. А.Ліса. – 4-е выданьне. – Мінск: Беларусь, 1993. – 382 с.

²⁷⁰ Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. Мінск: Беларускі фонд Сораса, 1996. 326 с.

²⁷¹ Калубовіч, Аўген. На крыжовай дарозе / Аўген Калубовіч. Мінск: Бацькаўшчына. 1994. 318 с.

²⁷² Касяк, І. Гісторыя праваслаўнай аўтакефальнай Царквы / І. Касяк. Нью-Ёрк.:Выд-ва Бел. цэнтр. Рады, 1956. 190 с.

²⁷³ Найдзюк, Я. Беларусь учора і сёння: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / Я.Найдзюк, І.Касяк. Мінск :Навука і тэхніка,1993. 414 с.

²⁷⁴ Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / А.Мартос. Буэнос-Айрес. Аргентина. 1966. Минск: Репринт Белорусского экзархата Русской

Важливий статистичний, документальний і аналітичний матеріал, присвячений дослідженню формування модерної білоруської нації і розвитку білоруської національної ідеї та білоруського націоналізму на сучасному етапі міститься в працях В.Н. Конона «О белорусской идее»²⁷⁵, «Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы»²⁷⁶, Я. Третьяка «Рэлігійны сэнс нацыянальнай ідэі»²⁷⁷, Н.І. Круковскага «Бляск і трагедыя ідэалу»²⁷⁸, автора даной дысертацыйнай работы «Паслухайце нацыяналіста»²⁷⁹, «Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце»²⁸⁰, «Игде зродилися иускормены суть побозе»²⁸¹, «Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации»²⁸², А. Кравцевича «Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі»²⁸³, в матэрыялах Першай міжнароднай канферэнцыі «Беларуская нацыянальная ідэя»²⁸⁴, што відбулася в 1999 р. в м. Гродно, та іншых роботах. До речі, принцип соборності, сформульований хрысціянським філосафам С. Булгаковым,²⁸⁵ був віділений в одній з праць автора дысертацыі

Православной Церкви. 1990. 299 с.

²⁷⁵ Конон, В.Н. О белорусской идее / В.Н. Конон // Нёман. 1994. № 5. С. 125 – 131.

²⁷⁶ Конон У.М. Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы / У.М. Конон // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 6 – 10.

²⁷⁷ Трацяк, Янка. Рэлігійны сэнс нацыянальнай ідэі / Я. Трацяк // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. – Мінск: Хата, 2000. С. 196 – 202.

²⁷⁸ Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. 352 с.

²⁷⁹ Астапенка, А.У. Паслухайце нацыяналіста / А.У. Астапенка. Vilnius: Rastijos Draugija. 2000. 176 с.

²⁸⁰ Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія / А.У. Астапенка. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. – 186 с.

²⁸¹ Астапенка, А.У. Игде зродилися иускормены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму / А.У. Астапенка. СПб.: Невский простор, 2010. 734 с.

²⁸² Остапенко, А.В. Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации: монография / А.В. Остапенко. Минск: БИП, 2020. 373 с.

²⁸³ Краўцэвіч, А.К. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі / А.К. Краўцэвіч // Гістарычны альманах. 2002. Т.7. С. 175 – 180.

²⁸⁴ Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г.Гродна / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. 444 с.

²⁸⁵ Булгаков, С.Н. Христианский социализм / С.Н. Булгаков. Новосибирск, 1994. С. 179.

як основоположний методологічний принцип і християнства, і націоналізму.²⁸⁶

Грунтовний джерельно-документальний матеріал щодо проблеми становлення білоруської нації та білоруської національної ідеї міститься також в дослідженнях, які створили Л. Лыч – «Беларуская нацыя і мова»²⁸⁷, «Беларуская нацыянальная ідэя: тэарэтычны і практычны аспекты»²⁸⁸, Петро Рудковський – «Паўстанне Беларусі»²⁸⁹, Володимир Ровдо – «Вытокі нацыяналізму»²⁹⁰, Олексій Рагуля – «Этнічны семіёзіс і нацыянальная дактрына»²⁹¹ та ін.

Джерельна база п'ятого розділу дисертації охоплює різні аспекти сучасного стану білоруського етносу-нації, її особливості та тенденції розвитку. Одним з питань, на котрому ми зосередили свою увагу стало питання про походження назви білоруського народу. Джерела свідчать, що назви були різними – «руські»²⁹², «русини»²⁹³, «литвини (ліцвіни)»²⁹⁴, «тутейші»²⁹⁵. Назва «білорус» вперше вжита С. Рисінським²⁹⁶.

Менталітет і звичаї білорусів стали предметом дослідження вчених ХІХ – початку ХХ ст. А.К. Сержпутовского²⁹⁷, Ф. Кудринского²⁹⁸, П.В. Шейна²⁹⁹,

²⁸⁶ Астапенка, А. Паслухайце нацыяналіста / А. Астапенка. Vilnius: Rastijos Draugija, 2000. С. 171.

²⁸⁷ Лыч, Л. Беларуская нацыя і мова / Л. Лыч. Мінск, 1994. 277 с.

²⁸⁸ Лыч, Л. Беларуская нацыянальная ідэя: тэарэтычны і практычны аспекты / Л. Лыч. Мінск, 2010. 448 с.

²⁸⁹ Рудкоўскі, П. Паўстанне Беларусі / П. Рудкоўскі. –Вільня, 2007. 251 с.

²⁹⁰ Роўда, У. Вытокі нацыяналізму / У. Роўда // АРСНЕ. 2001. № 2 (16). С. 6 – 29.

²⁹¹ Рагуля, А. У. Этнічны семіёзіс і нацыянальная дактрына / А. Рагуля. Мінск, 2018. 224с.

²⁹² Каспяровіч Г. Рускія / Г. Каспяровіч, П. Церашковіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. В.Біч, Б. І.Сачанка, Г.П. Пашкоў. Мінск: БелЭн, 2001. Т. 6. – Кн. 1, – С. 143 – 144.

²⁹³ Пазднякоў В. Русіны / В. Пазднякоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. В.Біч, Б. І.Сачанка, Г.П. Пашкоў. – Мінск: БелЭн, 2001. Т. 6. Кн. 1, С. 136.

²⁹⁴ Насевіч, В. Літвіны / В. Насевіч / Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. У 2-х т. / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. Мінск: БелЭн, Т.1, 2005. С. 296 – 298.

²⁹⁵ Насута, А. Харызма тутэйшасці. [Электронны ресурс] БНТУ.Файловы архіў студэнтаў. – Режим доступу:<https://studfiles.net/preview/4299398/> Дата доступу: 31.05.2015.

²⁹⁶ Exercitationum episolicarum ad Ausonium virum consularem libri duo. Aldorphi. 1589; Порецкий Я.И. Соломон Рысинский: S olomo Panterus Leucorussus (конецXVI – начало XVII в.).– Минск, 1983.

²⁹⁷Сержпутоўскі, Аляксандр Казіміравіч. Этнаграфія Беларусі / А.К. Сержпутоўскі. // Энцыклапедыя. Мінск: Беларус. Энцыкл, 1989. С. 459.

²⁹⁸ По материялам http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Kudrin_0.html.

²⁹⁹ Шейн, П.В. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Выпуск 1 / П. Шейн / ред.

П.М. Шпилевського³⁰⁰, Є. Романова³⁰¹. У новий час – епоху існування суверенної Білорусі – ці питання знайшли нове звучання і нове трактування в роботах І. Бобкова³⁰², Г. Миненкова³⁰³, Е. Дубенецького³⁰⁴, В. Подгола³⁰⁵ і ін.

Джерелом численних міркувань про місце певної країни серед інших країн, її істинної приналежності до певної цивілізації поклала відома книга С. Хаттінгтона «Зіткнення цивілізацій»³⁰⁶. Ще на початку ХХ ст. білоруський мислитель Ігнатій Абдіралович в своїй праці «Адвечным шляхам»³⁰⁷ звернув увагу на проблему прикордонного характеру білоруської культури і геополітичних проблем. У 90-х р. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. піднята ним тема отримала друге дихання і суспільну дискусію. Відзначимо в цьому зв'язку праці В. Конона³⁰⁸, Т. Сьлінки³⁰⁹, О. Латишонка³¹⁰. Проблема ролі і місця православної цивілізації в сучасному світі вивчалася А.С. Панарінім³¹¹.

Е. Романов; Управление Виленского учебного округа. Вильно: Изд. Управл. Виленского учеб. округа, 1911. 238 с.

³⁰⁰ Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю / П.М. Шпилевский; предисл., текстолог., прим. и коммент. С.А. Кузнецовой. – Минск: Беларусь, 2004. 251 с.

³⁰¹ Раманаў, Е. Гаворкі Магілёўскае губерні. Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн.2. Працы клясы філалогіі / Е. Раманаў. Мінск, 1028. т.1. С. 124 – 125.

³⁰² Бабкоў, І. Генеалогія беларускай ідэі / І. Бабкоў // АРСНЕ. 2005. № 3.

³⁰³ Миненков, Г. Европейская идентичность как горизонт белорусского воображения [Электронный ресурс] / Миненков Г. Режим доступа: BellIntellectuals.com. Дата доступа: 28.06.2011

³⁰⁴ Дубянецкі, Э. Менталітэт беларусаў: спроба гістарычна-псіхалагічнага аналізу / Э. Дубянецкі // Беларусіка. Мінск, 1993. Кн. 2. С. 438.

³⁰⁵ Падгол, У. Менталітэт сучаснага насельніцтва Беларусі: структура і трансфармацыя / Уладзімір Падгол // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 249–261.

³⁰⁶ Хантингтон, Самюэль. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон: пер с англ. Т. Велімеева, Ю. Новікова. М.: АСТ, 2003. 606 с.

³⁰⁷ Абдіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдіраловіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 44 с.

³⁰⁸ Конон, У.М. Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы / У.М. Конон // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы навукова тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 2000. С. 6 – 10.

³⁰⁹ Сьлінка, Тацьцяна. Праблема беларускай ідэнтычнасці ў тэксце Ігната Абдіраловіча "Адвечным шляхам". [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://studfile.net/preview/10072694/>. Дата доступа: 25.11.2019.

³¹⁰ Латышонак, Алег. Беларускі нацыяналізм і сутыкненне цывілізацый / Алег Латышонак // АРСНЕ. 2007. № 7,8. С. 105 – 113.

³¹¹ Панарин, А.С. Православная цивилизация в глобальном мире / А.С. Панарин. М., 2002.– 494 с.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Проведений нами вище історіографічний і джерелознавчий аналіз наукового доробку попередників з проблеми дослідження білоруського етногенезу та націогенезу дає підстави констатувати, що в полі дослідницьких інтересів науковців поруч з ключовими поняттями «етнос» і «етнічна група», знаходяться і такі поняття, як «народ», «народність», «раса», «нація». Закони їх взаємодії і динаміка розвитку є найважливішими підставами при розгляді етногенезу будь-якого народу і повинні бути використані для вирішення нашого основного завдання: визначення ролі етнічних факторів як примордіальної складової білоруської нації та модерних процесів інформаційної епохи як визначальних штрихів формування білоруської нації-держави.

Виникнення поняття народ має давню історію, що сягає декількох тисячоліть. Так, вже в першій книзі Святого Письма «Буття» Бог звертається до Якова наступними словами: «І сказав йому Бог! Я Бог Всемогутній: плодіться і множіться; народ і безліч народів буде від тебе»³¹². Тепер слово «народ» зазвичай застосовується в дуже широкому значенні. Це і будь-яка група людей, і сукупність жителів країни. Згідно Білоруської радянської енциклопедії «Народ – це все населення держави. Це і національна і етнічна спільнота людей, які історично займають якусь певну територію»³¹³.

Освальд Шпенглер влучно зазначав, що «народ» – це просто первоформа, в якій люди виступають як історичні причини, і підкреслював однозначний сенс слова «народ» як силу, що робить історію³¹⁴.

Марксистське трактування категорії народ, як і інших понять такого плану, характеризувалося, так званім «класовим підходом». «Застосовуючи

³¹²Библія. Книги Священного писання Ветхого и Нового заветов. Канонические. / Бытие. 35: 11.

³¹³Беларуская Савецкая Энцыклапедыя: у 12 т. / рэдкал. : П.У. Броўка [і інш.] Мінск: БелСЭн, 1969 – 1975. –973. Т.7. Народ. С. 164.

³¹⁴Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер : пер. с нем. Н.Ф. Гарелин; авт. комментариев Ю.П. Бубунков и А.П. Дубнов; худ. обл. М.В. Драко. – Минск: ООО “Попурри”, 1998. Т. 1. Образ и действительность. С. 140.

слово «народ», – зазначав В. І. Ленін, – Маркс затушовував цим словом різниці класів, об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію»³¹⁵. У 1958 році в Мінську була надрукована цікава книга «Формування та розвиток білоруської соціалістичної нації». Цікава вона тим, що там мова йде про новий, «радянський народ». Ідеологи наукового комунізму ввели термін «радянський народ», щоб позначити нову історичну спільність людей, яка, нібито виникла в СРСР³¹⁶. Штучність такого підходу стала очевидною з настанням нового мислення під час перебудови, а розвал СРСР в 1991 році став підтвердженням цього.

Дуже близький до поняття народ термін народність. Зазвичай цей термін вважається більш точним ніж народ і він також характеризує якусь історично виниклу сукупність людей. У п'ятому томі «Енциклопедії історії Білорусі» він визначається так: «Народність – мовна, територіальна, економічна і культурна спільність людей переважно рабовласницької і феодальної епох»³¹⁷. Утворення народності безпосередньо передувало періоду виникнення націй. Це «пронація» минулого. За часів Великого князівства Литовського (ВКЛ) предки сучасних білорусів становили народність, яка мала кілька назв – це: русини і литвини (за часів Ф.Скорини і значно пізніше, ще за Адама Міцкевича і навіть на поч. ХХ ст.), була також самоназва «тутейші» (XIX – ХХ ст.). Тільки в середині XVII століття з'явилося на Могилівщині окреме військо зі спеціальною назвою «полк Білоруський». Очолював цю армію Костянтин Поклонський. Саме з цією фігурою білоруського минулого Микола Єрмалович і пов'язує початок офіційної назви білорусів як народності в ВКЛ, а краю, де вони мешкають – Білорусь³¹⁸.

Д.А. Хомяков, публіцист і філософ кінця XIX століття, автор книги «Православ'я, самодержавство, народність» фактично ставив знак рівності між

³¹⁵ Ленін, У.І. Твори / У.І. Ленін. Мінск, 1990. Т.9.– С. 112.

³¹⁶ Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі. –Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1958. 270 с.

³¹⁷ Энциклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М.В. Біч, Б.І. Сачанка, Г.П. Пашкоў. Мінск: БелЭн, 1999. Т.5. С. 283.

³¹⁸ Ермаловіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М.І. Ермаловіч. Мінск: Беллітфонд. 2000. 448 с.

народністю і нацією, хоча між ними, як ми постараємося показати, існує принципова різниця. У народності Д.Хомяков бачив дві сторони – позитивну і негативну. До першої сторони відноситься те, що народність – це сукупність людей, де особистість людини зможе проявитися, але з іншого боку, народність заважає людині проявляти себе одноосібно. Д. А. Хомяков заперечує космополітичний погляд на народність як на перешкоду гармонії особистості; він вважає, що людство прагне не до придушення, а до зміцнення начал народності: «Чим істота стоїть вище по сходах розвитку, тим індивідуальність більш підкреслюється, поступово переходячи від відкритого, вищого поділу якоїсь пратоплазми або умоглядної молекули до тих все більш і більш особистих зовнішніх і психічних особливостей, які доходять до вищої міри в людині і в людстві і, нарешті, вирішуються в тій вищій трансцендентній індивідуальності»³¹⁹.

Розуміння Д.Хомяковим народності дуже близьке до сучасного поняття нації, яке в даний час повністю витіснило свій прототип. Але перш ніж сформулювати сутність сучасних уявлень про термін нація потрібно розглянути близькі, але більш ранні утворення – плем'я і етнос.

Термін плем'я довгий час використовувався в сенсі «народ», «етнос». Білоруська енциклопедія дає таке визначення: «Плем'я, тип етнічної і соціальної організації докласового суспільства. Племінні суспільства виникли в епоху розвиненого родового суспільства в результаті об'єднання декількох екзогамних родів, пов'язаних спільністю етногенетичного походження, основами елементів господарства, звичаїв і обрядів, міфології і культів, єдністю діалекту і племінного створення, які базувалися на загальній самосвідомості.»³²⁰. Плем'я, таким чином, термін близький до понять «народ», «етнос» і «нація» (про етнос і націю ми будемо говорити нижче), а основною відмінністю є те, що «плем'я» – це організація людей докласового суспільства.

³¹⁹Хомяков, Д.А. Православие, самодержавие, народность / Д.А. Хомяков. Минск, 1997. 208 с.

³²⁰Беларуская Энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.] Мінск: БелЭн, 2001. Т. 12. С. 422.

Про близькість і постійну плутанину між розглянутими термінами свідчить, наприклад, такий факт. Перша назва статті К. Леонтьєва «Племенна політика як знаряддя Всесвітньої революції»³²¹ була іншою – «Національна політика ...» і далі все як в попередньому варіанті.

Щодо етносу, то етнос – це спільність людей об'єднаних єдністю мови, культури, традицій, єдиним менталітетом і спільністю походження. Приведене визначення є загальноприйнятим, і на відміну від більш широких понять – народ і нація, – інших трактувань не має. Етнос – головна складова такого співтовариства людей, як нація. Однак поняття нації не обмежується тільки наявністю однієї етнічної групи, так як в націю може входити кілька етносів.

Ще одна важлива особливість етносу: етнічні спільноти не обов'язково мають єдину територію проживання. Район їх проживання може не обмежуватися однією державою. З іншого боку, в одній державі може співіснувати декілька етносів. Найбільш характерними представниками таких країн є супердержави: США, Росія, Китай, імперії минулого. У всіх цих країнах в певні періоди виявлялася одна спільна риса – наявність етнічних конфліктів всередині окремо взятої держави. І ці конфлікти завжди були дестабілізуючим фактором, викликали і викликають напруженість в суспільстві. Вони були однією з найголовніших причин розпаду імперій: Британської, Російської, Австро-Угорської та інших.

Раніше вважалось, що етнічна приналежність, етнос пов'язані з доісторичними ступенями розвитку, з примітивною соціальною організацією. Тому передбачалося, що з розвитком прогресу, зі вступом людства в вищі рівні цивілізації, всі етнічні проблеми у відносинах зникнуть. Однак життя показало, що це зовсім не так. Навпаки, останні значні політичні процеси в світі проходять саме під знаком етнічних конфліктів. О. Хейслер в статті «Ethnic conflict in the world today» пише: «Можна зрозуміти політичні, економічні та культурні права етнічної солідарності, якщо відмовитися від простої ідеї

³²¹ Леонтьев, К. Племенная политика как орудие всемирной революции / К. Леонтьев // Избранное. М. .: Рарогъ: Московский рабочий, 1993. С. 307 – 338.

розвитку, згідно з якою – чим сучаснішим стає суспільство, тим менш очевиднішою і менш важливою повинна бути етнічність в цьому суспільстві. Адже в багатьох випадках діяльність в ім'я якої-небудь групи, як здається, є розумною реакцією (і навіть цільовою стратегією з боку окремих людей і груп) на обставини, що складаються в сучасних суспільствах»³²².

Утворення етносів пов'язане з процесом, який можна назвати етнічною мобілізацією – прагненням групи людей до збереження національного «Я», проявом своєї етнічної приналежності. Процеси етнічної мобілізації починаються в двох випадках: а) коли в різноетнічному співтоваристві більшість хоче затвердити своє панування над меншими етносами; б) коли забуті народи, етноси, нації починають вимагати доступ до державної влади.

Обидва варіанти можуть привести до етнічних конфліктів. Такі конфлікти існували протягом всієї історії людства. Однак їх однозначного трактування досі немає. За підрахунками Т. Гара³²³ зараз в світі 233 етнічні групи, які піддаються дискримінації від інших груп, а значить, знаходяться в стані етнічного конфлікту.

Примітно, що автономія етнічної групи, чого раніше було достатньо для погашення конфлікту, в даний час може вже бути і недостатньою. Потрібно враховувати цілий комплекс аспектів: економічних, юридичних, психологічних, і, перш за все, соціальних і культурних. Найбільшу увагу почали привертати етнічні конфлікти, які почалися з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття і продовжують еволюціонувати у бік загострення в наш час. Це пов'язано з процесом розвалу СРСР, Югославії та розірванням Варшавського договору по Східній Європі, що призвело до значного зростання національної самосвідомості і нездоланного прагнення людей зберегти свою національну ідентичність. Події 1999 року в Сербії пройшли під знаком саме таких процесів, сербсько-албанський конфлікт був припинений, на жаль, тільки насильницьким

³²²Hasler, O. Ethnic conflict in the world today – In: Annals of the Amer. Acad. of polit. And social science / O. Hasler. Philadelphia, 1977. V. 434. P.162.

³²³Gurr, T. Ethnic Conflict in World Politics / T.Gurr, B. Harof. N.Y., 1994. 250 p.

способом, залученням військ НАТО до військових дій проти уряду Мілошевича.

Які ж на даний момент є ще способи врегулювання етнічних конфліктів? Можна багато розмірковувати на цю тему і багато пропозицій прийняти за основу, але, на жаль, немає загального рецепта, щоб навчитися гасити ці конфлікти. К. П. Боришколець³²⁴, наприклад, виділяє сім макрополітичних форм врегулювання етнічних конфліктів:

- геноцид;
- насильницьке переселення народів;
- поділ території;
- інтеграція (асиміляція);
- гегемоністичний контроль (арбітраж) – участь 3-ої сторони;
- кантонізація і (або) федералізація;
- поділ представницької і виконавчої влади на підставі етнічних квот.

Представлені форми регулювання етнічних конфліктів можуть здійснюватися як насильницьким способом, так і ненасильницьким, а перші дві форми можуть здійснюватися тільки шляхом насильства.

Фактор насильства найбільш яскраво проявляється в периферійних, більш відсталих країнах. І навпаки, чим цивілізованіша країна, тим менший рівень етнічного насильства. І тому можна з повним правом сказати: шлях до прогресу, шлях еволюції цивілізованого людства – це шлях ненасильницький. Махатма Ганді говорив, що ненасильство – найпотужніша сила, яка є у людей. Вона сильніше, ніж найдосконаліший інструмент руйнування, який створювала коли-небудь людська винахідливість.

Процес етнічної мобілізації для білорусів почався в кінці XIX – на початку XX століття. Він відбувався майже без насильства (принаймні з боку білоруського населення). В цей час в культурному та політичному житті Північно-Західного краю Російської імперії виникають твори білоруською

³²⁴Боришколец, К.П. Этничность и политика / К.П. Боришколец // Вестник Московского университета. Серия 18, Социология и политология. 1999. № 4.

мовою, ведуться глибокі дослідження історії і етнічної спадщини народу. Саме завдяки процесу етнічної мобілізації з далекого російського міста Ярославля їде в Білорусь Максим Богданович і стає тут національним генієм, класиком білоруської поезії.

Білорусь зараз є країною, де домінує білоруський етнос і йде процес формування білоруської нації. При цьому даний процес супроводжується реалізацією білоруської національної ідеї, яка бачиться нам тільки ненасильницькою³²⁵.

Нижче ми будемо розглядати питання про нації, поява яких представляється нам як якісний крок людства в майбутнє. І крок цей відбувається саме етнічними спільнотами. Можливий і зворотний процес: представники певних націй можуть утворювати етнічні групи. Такі процеси можливі всюди, але найбільш поширені вони в США і Канаді. Імігранти з Європи, зустрічаючи в цих країнах своїх земляків, об'єднуються і утворюють справжню етнічну групу, хоча вони і не представляють окремої національної спільноти.

Примітно, що такі нові етнічні групи, утворені на території, де імігранти ніколи раніше не жили, вже відрізняються від аналогічних етнічних (національних) утворень у себе на батьківщині. О. Шпенглер зазначав, що не англійці і німці емігрували в Америку, а люди в якості англійців і німців, де їх онуки перетворилися в янки. Він згадує відомий факт: індіанська земля справила на них безпосередній вплив і імігранти з покоління в покоління стають все більш схожими на знищене населення³²⁶.

Тепер щодо підходів теоретиків до поняття «раса». Під расою зазвичай розуміється така група людей, яка має певні фізичні і антропологічні

³²⁵ Астапенка, А.У. Негвалтоўныя дзеянні – асноўны метад рэалізацыі нацыянальнай ідэі / А.У. Астапенка // Ненасілле і Беларусь. Мінск, 1999. С. 169–177; Астапенка, А.У. Ігдзе зродзіліся і ускормлены сьць побозе. Дослед беларускага нацыяналізму / А.У. Астапенка.– Спб: Невский простор, 2010. С. 693 – 707.

³²⁶ Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. С.Э. Борич; науч. ред. О.Н. Шпарага; худ. обл. М.В. Драко. Мінск, 1999. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. С.148.

відмінності від інших груп. Такими расовими ознаками можуть бути колір шкіри, форма волосся, колір очей, риси обличчя та інші особливості. Енциклопедичне визначення раси: «Раси людини – групи людей, які склалися історично і мають схожі спадкові зовнішні (тілесні) ознаки – колір шкіри, волосся і очей, форми носа і губ, зріст і пропорції тіла та інші, а також деякі збережені ознаки – група крові та інші»³²⁷.

Однак деякими сучасними вченими зараз дається більш ємне визначення раси, в якому об'єднуються групи етносів, з'єднані не тільки фізичними характеристиками, але і спільною історією, традиціями, єдиним світоглядом, територіальною близькістю, єдиною власною мовою. Тому можна говорити про расу східних слов'ян, які в VIII-X століттях утворювали Київську Русь. Північні племена – кривичі поступово розселялися серед балтського етносу, асимілювали місцеве населення і в результаті, виходячи з нашого визначення, фактично можна говорити про утворення нової раси, характерною особливістю якої стали світле волосся, блакитні очі, високий зріст і інші. Саме такі особливості властиві сучасним білорусам і литовцям. Як і у випадку з індіанцями Північної Америки, ми спостерігаємо зміну обрисів тіла (емігрантів з Європи та інших країн світу) під впливом місцевості, або, як підкреслює О. Шпенглер, ландшафту.

О. Шпенглер у своєму знаменитому «Занепаді Європи» під расою розуміє «племена, роди, майбутні покоління, сім'ї – все це різні назви для крові, яка за допомогою зачаття циркулює в більш-менш тісному або просторому ландшафті»³²⁸. Таке розуміння раси ширше, ніж загальноприйняте. Згідно з цим визначенням раса – це сукупність людей, історично проживаючих на певній території (або, як у О. Шпенглера, ландшафті, – А. О.) і яка характеризується ще «сукупністю спадкових ознак в будові тіла».

³²⁷ Етнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. Мінск, 1989. С. 429; Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 2001. Т. 6. С. 113.

³²⁸ Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. С.Э. Борич; науч. ред. О.Н. Шпарага; худ. обл. М.В. Драко. Минск, 1999. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. С.141.

Зауважимо, що жителі південних районів ВКЛ (нині українці) мають деякі відмінності від жителів північних районів ВКЛ (нині білорусів) в будові тіла, наприклад, чорне волосся і очі, хоча мови цих етнічних груп дуже близькі і суттєво віддалені від литовської, що відноситься до іншої групи. У білорусів, як і у литовців, високий зріст, світле волосся, блакитні очі і інші спільні риси фізичного типу (зрозуміло, це не стосується кожного українця, білоруса або литовця). Це означає, що мова не має наскрізної залежності від раси – в рамках однієї раси можуть існувати народи, що говорять на різних мовах (баски – іспанці, литовці – білоруси та ін.).

Таким чином, ми зв'язали з етносом також поняття раси. І слідом за І.Д. Роузом³²⁹ можна дати наступне визначення етносу: Етнос – це група людей, які об'єднуються відповідно до загального расового, релігійного чи національного походження. Спостерігається також закономірність: якщо етнічна група має відносно низький статус в своєму суспільстві, то представники вищих класів ототожнюють себе з їх же соціальним класом, а не зі своєю етнічною групою. Такі процеси були характерні для емігрантів в США. Процес культуризації – звичайне явище в житті етнічних груп США. Аналогічні процеси йшли в Великому князівстві Литовському у XVI–XVII ст., коли білоруська знать відмовлялася від свого «простого» народу і часто переходила на польську мову – мову іншого етносу.

Нижче ми покажемо, як від усвідомлення себе в етносі, можна прийти до поняття нації. Наш аналіз існуючих визначень етносу буде повнішим, якщо ми згадаємо ще й роботи відомого етнологі і історика Льва Гумільова. У своїй фундаментальній монографії «Етногенез і біосфера землі» він дає оригінальне визначення етносу, яке, на нашу думку, вдало відображає його суть: «Етнос – стійкий, природно сформований колектив людей, який протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам і відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, і який закономірно змінюється в історичному часі»³³⁰. Це

³²⁹Rose, J.D. The ethnic dimensions in human relations / J.D.Rose. Chicago: McNally, 1976. XII, 201 p.

³³⁰Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Гумилев. М.: Рольф, 2001. С. 42 – 69.

визначення узагальнює прийняте нами визначення і висуває на перший план факт відмінності між етносами. Однак таке визначення може викликати і питання в зв'язку з твердженням Л.Гумільова про протиставлення етнічних колективів.

В працях російських дослідників В. Авдєєва і А. Севостьянова «Раса і етнос»³³¹, «Етнос і нація»³³² концепція етногенезу, широко розроблена Л. Гумільовим, піддається критиці (великою частиною книги «Етнос і нація» є розбір гумільовської теорії етногенезу та теорії етносу). Однак те визначення етносу, яке пропонується авторами натомість, виглядає вельми непереконливим. Так, А. Севостьянов пише: «Етнос є біологічне співтовариство, пов'язане спільністю походження, що володіє загальною біогенетикою і співвідноситься з расою як вид з родом або як різновид (порода) з видом»³³³. Тут вже з самого початку, в основах порушується аксіологія, сутність предмета. Адже людські спільноти, соціально-економічні системи поводяться принципово інакше, ніж будь-які біологічні системи. В основі їх стійкості, їх цілей і прагнень лежать аж ніяк не біологічні закони, а духовно-містична платформа, що пронизує всю історію людства. І будь-яка людська спільнота, в тому числі і етнос, і нація, найменше підкоряються біологічним законам. Більш того, цей підхід є досить небезпечним, бо в своїй суті є не що інше як різновид расизму і фашизму.

Нарешті, про трактування науковцями понять “народ” і “нація”. Словом народ часто позначають основну (титульну) націю держави. І найбільш оптимальною може бути наступна парадигма. Нація утворює народ тільки на тих територіях, де вона домінує перед іншими національними групами, які називаються в цьому випадку етносами. Так, в державі Білорусь живе тільки один народ – білоруський. Білорусь не має таких народів, як польський, український і навіть російський. У Білорусі це звичайні етнічні групи, а утворюють народ вони, відповідно, в Польщі, Україні та Росії. Якби було

³³¹ Авдєєв, В.Б. Раса и этнос / В.Б.Авдєєв, А.Н. Севостьянов. М.: Книжный мир. 2007. 160 с.

³³² Севостьянов, А.Н. Этнос и нация / А.Н. Севостьянов. М.: Книжный мир. 2008. 192 с.

³³³ Там же. С. 7.

інакше, то ми мали б кілька народів польських, кілька народів українських, кілька російських. Розглянута парадигма – це тільки одна з можливих моделей, але вона вже використовувалася на практиці в якості програмних принципів деяких політичних партій – Української національної партії (УНП), Білоруської національної партії (БНП) та інших.

Нація – це відносно новий термін, який виник або, точніше, почав усвідомлюватись з XIX століття. Традиційно вважається, що початок нації і націоналізму, як теоретичного обґрунтування нації, бере відлік від Французької революції 1789–1793 рр. Цю революцію можна назвати загальноєвропейською, тому що результати її позначилися на історичних шляхах всіх європейських країн. Одним з перших дослідників проблеми нації був Ернест Ренан. У своїй доповіді, прочитаній в Сорбонні 11 березня 1882 р. він заклав основи науки про нації, вперше виділив націю з початкових сукупностей людського роду, таких як народ і етнос. Е. Ренан першим вивів націю за межі етнічних рамок і постулював її як духовний принцип. Більш того, нація – це містичний, трансцендентний принцип духовного життя людини. «Нація – це велика солідарність, що встановлюється відчуттям жертв, які вже зроблені і які передбачається зробити в майбутньому... Нація – це щоденний плебісцит, як існування індивідуума – вічне твердження життя. Бажання нації – єдиний законний критерій, до якого потрібно завжди повертатися»³³⁴.

Е. Ренан вважав нації новим явищем в історії. Ні стародавній Єгипет, ні Китай, ні ассирійська чи перська імперії не були націями-державами. Громадяни всіх цих країн представляли собою лише сукупності людей, або народ, але ніяк не націю. Можна говорити про патріотизм громадян окремих міст старовини, таких як Спарта, Тир, Троя, але ніяк не про національність цих громадян. Патріотизм – не національне почуття, це почуття відданості своїй Вітчизні. Таке відчуття набуло найбільшого розвитку в Римській імперії в ті часи, коли там процвітало мистецтво, культура і наука. Однак імперія не була нацією-державою в сучасному розумінні. Саме відсутність національних принципів,

³³⁴Renan, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation?* / Ernest Renan. Paris, Calman-Levy, 1882.

змішання народів і релігій, внутрішні суперечності стали причиною розпаду Римської імперії.

Нації історично склалися з різних народів або етносів. Предки будь-якого сучасного француза могли бути і валлійцями і вестготами, походити від різних інших племен і (або) народностей, як, наприклад, у випадку французького поета Гійома Аполлінера, предки якого походили з білоруської шляхти, а білоруський поет Карусь Каганець був його родичем.

У марксистсько-ленінській науці за визначення нації було взято формулювання, дане Й. Сталіним: «Нація – це стійка спільність мови, території, економічного життя і психічного складу, що історично склалася і що виявляється в спільності культури»³³⁵. Виникнення нації пов'язувалося з виникненням капіталізму, як певної фази суспільного розвитку на базі промисловості, міжнародної торгівлі тощо. Теоретики марксизму-ленінізму виробили пресловуту теорію злиття націй, яке відбудеться під час здійснення наступної умови: «Знищення національних відмінностей і злиття націй стане можливим тільки тоді, коли пролетаріат переможе в усьому світі і соціалізм увійде в побут». Час показав утопічність теорії злиття націй і, більш того, кінець ХХ – початок ХХІ ст. стали часом формування ряду нових націй і цей процес триває.

Офіційно прийняте визначення нації в радянській науці довоєнного періоду близьке до попереднього, але вже більш ґрунтовне: «Нація, стійке етносоціальне співтовариство людей, що проживають на одній території, пов'язаних загальним економічним і соціально-політичним життям, мають свою унікальну культуру, мову і самосвідомість. В процесі історичного розвитку приходить на зміну народності і являє собою більш високу ступінь самоорганізації та консолідації етносу»³³⁶. Таким чином, з цього визначення видно, що однією з головних ознак нації є її основа – етнос, його «більш високий ступінь самоорганізації».

³³⁵Сталін, І.В. Марксистсько-ленінський національно-колоніальний питання / І.В. Сталін. М.: Партиздат, 1937. С. 6.

³³⁶Малая советская энциклопедия. М., 1938. Т. 7. С. 366.

Але нація – не етнос! Ми з'ясували, що однією з головних складових нації, її основою є етнос. Однак націю можуть становити і кілька етносів, а в історичній ретроспективі множинність етносів в складі нації спостерігається завжди. Суттєвою рисою, що відрізняє націю від етносу, є державність, освіта національної держави, що створюється для збереження територіальних кордонів відповідних етносів, груп людей, яких вона об'єднує заради їх організації, захисту та інших загальнокорисних цілей. Однак жоден з цих моментів – ні етнографічна приналежність, ні державність ще не утворюють нації, хоча об'єднання за такими критеріями існували протягом всієї історії людства.

І тут ми підійшли до формулювання головних критеріїв, які відрізняють націю від інших подібних утворень. Це – віра і бажання. Віра в те, що якщо я, скажімо, білорус, то і батько мій, і дід мій були білорусами, і 600 років тому мої предки були жителями Білорусі, що носила тоді назву Велике князівство Литовське. Але ще більш важливим являється бажання. Бажання бути людиною певної нації. Характерний приклад: титульна нація Швейцарії утворилася з різних етносів, носії яких говорили на чотирьох мовах: французькій, італійській, німецькій та ретороманській. Всі ці групи об'єдналися в єдиному бажанні – бути швейцарцями.

Корисно простежити процес утворення нації на прикладі деяких сформованих націй. Анджей Валицький, аналізуючи процес створення польської нації, визначає кілька концепцій³³⁷. Цікаво проаналізувати бачення цього процесу, так як він є показовим і для багатьох інших національних утворень. Перше: ще в XVIII ст. виникла політична концепція Гуго Коллонтая, творця так званої Травневої конституції, яка виступала за мовну і культурну однорідність Польщі, скасування статусу автономності ВКЛ і дії його знаменитого статусу. Після поділу Речі Посполитої з'явилося, згідно

³³⁷Валицькі, А. Інтэлектуальныя эліты і зьменлівыя лёсы «вымысленай нацыі» ў Польшчы / А. Валицькі // Фрагменты. 1999. № 3-4. С. 153 –182.

А.Валіцькому, три концепції майбутньої польської нації: мультикультурна, уніатська і федеративна.

Мультикультурна концепція – це, скоріше, романтична надія на мирне співіснування різних етносів в одній державі, толерантність у відносинах між різними конфесіями. Євтимій Лелевель мріяв про Польщу, де немає відмінностей між людьми, які її складають: поляками, литвинами (білорусами), німцями, жмудинами, руськими. Така концепція була далека від реальності і Річ Посполита розпалася, підпавши під владу найсильніших сусідів. Саме відцентрові сили стали причиною розвалу не тільки Речі Посполитої, а й інших багатоетнічних і багатоконфесійних держав. Останній і показовий приклад – це розвал СРСР і утворення в 1991 році на його основі ряду незалежних держав.

Уніатська концепція польської нації виражена в маніфесті Краківського повстання 1848 р., яким керував Едвард Дембовський. Він проголосив ідеал інтегрованої і воз'єднаної польської нації при ігноруванні білоруського та литовського етносів (включивши їх в єдину польську націю). До речі, таке уніатське мислення дало плоди: багато білорусів – спочатку шляхта, а потім і інші люди – вважали своїм обов'язком або за честь для себе стати поляками. І це робилося, перш за все, через культуру (перехід на польську мову) і релігію (перехід православних і уніатів в римо-католицизм). Політика Росії в ХІХ столітті була аналогічна філософії Е. Дембовського, тільки в цьому випадку в якості єдиної нації, що з'єднує (а фактично поглинає) інші дрібніші нації, виступає російська нація. Так виникла знаменита теорія «старшого брата».

Найбільш прогресивною, на нашу думку, була концепція «федеральної нації». Вона відображала ідеї лідерів польсько-білоруського повстання 1863 року. Відповідний маніфест закликав до збройного повстання всі основні народи колишньої Речі Посполитої, в тому числі і народів ВКЛ – білорусів і литовців (саме литовців, а не литвинів). Вперше один з вождів повстання Костянтин Калиновський через газету «Мужицька правда» звертався до селян не традиційною польською мовою, а їх «простою», білоруською мовою. Тоді ж і виникла ідея прав націй на самовизначення, яка для білорусів стала

реальністю через 128 років, коли в 1991 році Білорусь отримала незалежність. Але федеральна нація все ж прагне до з'єднання етносів в єдину державу, хоча і на федеративній основі. Прикладом країни з такою багатоетнічною нацією є Швейцарія. Аналогічний шлях утворення американської нації.

І все ж більшість націй утворилося на основі розвитку будь-якого головного, пануючого етносу. Такі нації характеризуються відмінною від інших національною культурою, яка, в свою чергу, має головним атрибутом свою національну мову. І другий аспект, котрий визначає націю – політичний: нація завершує своє формування тільки тоді, коли вона стає нацією-державою, коли більшість населення, яке хоче бути тією чи іншою нацією, закріплює це право через державність.

У найбільш розвинених країнах державність просто еквівалентна національності – держава і нація стають синонімами. Більш того, за нацією часто зберігається своєрідний пріоритет. Так ООН – Організація Об'єднаних Націй, а не держав. Ще один фактор потрібно виділити при розгляді природи нації. Це – любов до власної нації. Як і підсвідома, природна любов до своїх батьків, до дітей, яка існує десь на інстинктивному рівні, так і любов, прихильність до своєї нації закладено десь в спадковому генетичному коді. А якщо немає належного ставлення до своєї нації, мало того, якщо людина не любить, принижує свою націю, то це ненормально, це деформація національних почуттів, спотворення людської сутності.

XX століття стало століттям формування великої кількості нових націй. За 100 років близько 180 націй стали незалежними, оформилися як нації-держави, і ще 30 мають можливість створити свою державу. І цей процес триває. Цей природний процес є новим колом еволюції, він створює суперництво між націями-державами і економічне співробітництво, тим самим сприяє вдосконаленню кожної нації, що, в свою чергу, веде до вдосконалення всього людства.

Ще одне важливе явище спостерігається в процесі еволюції націй. Якщо нація не встигла досягти своєї завершеності і не змогла сформуватися в рамках

держави, то вона може зникнути. Так було з прусами, ятвягами, з багатьма іншими етнічними групами минулого. З іншого боку, ті нації, що досягли великої духовної могутності і високої культури, можуть зберігатися і розвиватися далі навіть після втрати своєї державності, навіть тоді, коли їх держава підпала під владу іншої, сильнішої держави. Так було, наприклад, з польською нацією після трьох розділів Речі Посполитої, коли вона тривалий час перебувала під владою російського імператора. Польська нація продовжувала в ті часи існувати і навіть розвиватися, про що свідчить поява великих поетів ХІХ століття: Адама Міцкевича і Владислава Сирокомлі, письменників Генріха Сенкевича і Болеслава Пруса, композиторів Федеріко Шопена і Клеофаса Огінського.

Аналізуючи проблему нації, не можна обійти ще одну точку зору на цю проблему, яка не так давно панувала в ідеологічній платформі КПРС і визначала курс розвитку всього Радянського Союзу. Ідеологи марксизму-ленінізму вважали, ніби буржуазні нації незабаром перетворяться в соціалістичні нації. Зрозуміло, це стосувалося і Білорусі. У вищезгаданій книзі «Формування та розвиток білоруської соціалістичної нації», написаної колективом вчених АН БРСР в 1958 році, говорилося: «Формування соціалістичних націй в нашій країні пов'язано з певним етапом громадянського розвитку, воно обумовлено новими закономірностями *соціалістичного ладу*. Соціалістичні нації докорінно відрізняються від буржуазних націй. В основі їх формування лежать загальні закономірності, притаманні усім соціалістичним націям»³³⁸ (курсив мій, – А. О.). З розпадом СРСР стала недоречною розмова про якісь особливі "соціалістичні нації". Деякі з націй колишнього СРСР незабаром знову стали "буржуазними", як, наприклад, прибалтійські; деякі з великими труднощами відбудовують власну національну ідентичність. Останнє відноситься якраз до білоруської нації.

³³⁸Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі / рэд. калегія П.Ф. Глебкі [і інш.]. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1958. С. 4.

Як говорилося вище, нація – поняття відносно нове і багатозначне. У західноєвропейській традиції (англоамериканській) і східноєвропейській (пострадянський простір), склалися різні підходи до концепції нації. Основним пунктом розбіжності в цих підходах – питання про відносини нації і держави. У східноєвропейській науці концепція нації не прив'язується до держави. Європейський підхід виділяється великим акцентом на реалізації саме нації-держави. Після розвалу СРСР і утворення ряду нових країн у Східній Європі відбулися зміни і в концепції націй цих країн, була відкинута теорія "соціалістичної нації" і почалося зближення із західноєвропейською наукою. Хоча самі слова "нація», "націоналізм" з'явилися недавно, в даний час склалися два різних підходи до самого процесу утворення націй.

Відповідно до першої концепції нації мають свої витoki в самій природі і є вічними, її прийнято називати примордіальною (первісною – від англійського слова *primordial*). Друга концепція базується на тому, що нації – явище сучасне, вони виникли зовсім недавно (кінець XVIII – початок XIX століття). Таку концепцію логічно назвати модерністською. Модерністська теорія розглядає націю як соціальний зв'язок, яка не виникає з історичною неминучістю, а виникає, скоріше, як моральний і ірраціональний фактор. Початок цьому підходу дав, як уже зазначалося, Ернест Ренан. Примордіальна концепція ґрунтується на тому, що нації існували ще до теперішнього часу. Однак і при такому підході немає підстав стверджувати, ніби нація – природне явище, початок якого знаходиться біля витоків людства. Вона може виникнути і не в наші часи, але через сукупність історичних випадковостей, «збіг обставин». Нація, таким чином, може виникнути чисто випадково. Такий двоїстий підхід до формування націй прийнято називати примордіально-модерністською дихотомією. А раз основа нації – етнос, то примордіально-модерністська дихотомія істотна і в нашому розумінні етносу.

Вчені, які вважають нації сучасним явищем, аргументують це настанням особливих подій в історії, які стають визначальними в долі конкретного народу. Такою подією була, зокрема, французька революція XVIII століття.

Аналогічними подіями можуть бути і ті, які, на перший погляд, далекі від соціальних відносин: винахід друкарського верстата, наприклад, або утворення англіканської церкви в Англії і індустріальна революція. До останнього фактору прив'язує свою концепцію націй Ернест Геллнер³³⁹. Аргументація фактора друкарського верстата була запропонована Б. Андерсоном³⁴⁰ в 1983 році. Він пов'язав момент виникнення націй із занепадом релігії, з необхідністю чимось заповнити вакуум бездуховності в ті часи. Таким і став винахід друкарського верстата, що заповнило порожнечу безрелігійності, дало уявну реальність, створило умови для задоволення головних психологічних потреб людини. Таким новим, секулярним суспільством людей і стала нація.

Можна по-різному ставитися до ролі друкарського верстата в формуванні націй, але очевидно, що якщо він і не змінив релігію, то створив їй велику конкуренцію. З нашої точки зору, формування націй пов'язано не із занепадом релігії, а з вступом людства в нову епоху, яка, з одного боку, характеризується індустріалізацією, в тому числі – винаходом друкарського верстата, а з іншого – надає новий імпульс саме релігійному світогляду.

Вищезгадані творці теорії формування націй (Ернест Геллнер, Ентоні Сміт, Б. Андерсон та ін.) проаналізували процес виникнення націй в зв'язку з настанням індустріальної епохи. Згідно з ученням Миколи Круковського про суперцикли в нинішню інформаційну епоху, що замінила індустріальну епоху, процеси формування націй знаходять також якісно нові обриси. Якщо ми говорили про друкарський верстат, як символ ідустріальної епохи, то в наш час, в інформаційну епоху, його дуальним аналогом є смартфон. І винахід смартфона, надасть ще більший потяг на націоутворюючі процеси, а, можливо, і якісно нові форми етногенезу, ніж всі попередні історичні події. Ці процеси, однак, ще вимагають детального вивчення і спеціальних досліджень.

³³⁹Геллнер, Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. М.: Прогресс, 1991. 126 с.

³⁴⁰Anderson, B. *Imagined Communities* / B. Anderson. New. London, New York: Verso, 2006. 224 p.

Модерністську теорію розвивали також Ганс Кон³⁴¹, Руперт Емерсон³⁴², Лі Гринфельд³⁴³, інші. У всіх їх дослідженнях треба відзначити одну важливу обставину: всі вони поруч з проблемою націй приділяють велику увагу націоналізму, який безпосередньо пов'язаний з нацією, а на думку деяких дослідників, як Геллнер, навіть створює націю.

Прихильники «вічної», примордіальної концепції нації стверджують, що нації впливають з натуральної соціальної спільності людей і не пов'язують націю безпосередньо з націоналізмом. Примордіальна позиція істотна щодо суб'єкта: чи є він соціо-біологічним, або тільки соціальним. Один з творців цієї теорії П'єр Ван дер Берг³⁴⁴, вибравши соціо-біологічну концепцію, вважає етнічність розширенням спорідненості. Етнічні групи виникають як результат розширення принципів генетично обиральної сімейності. Розширені сім'ї через стан проміжних суперсімей переростають в етнічні спільноти.

Вирішення примордіально-модерністської дихотомії – завдання непросте, так як обидва підходи мають свою сильну аргументацію і кожен з них має рацію в певних історичних прикладах. Оригінальний підхід запропонував Ентоні Сміт³⁴⁵. Його центральна ідея полягає в тому, що коріння етнічності були виявлені вже в «передсучасну» пору і ґрунтуються на міфах, пам'ятниках, символах і на розмірах етнії (ethnie), які відрізняють їх від інших соціальних груп. І тільки з того, що етнія існує вже в передсучасній епосі, сміттовський аналіз виявляє вплив цього факту на фізіогноміку сучасних націй і формує націоналізм, згідно з яким нації є сучасними, але їх етнічне коріння – передсучасним. Ці аргументи обмежують спроби сучасних політичних еліт спростити процеси національного формування.

Досліджуючи процес утворення націй в колишній Югославії, В.Ракіц приходить до висновку, що і примордіальний, і модерністський підходи не

³⁴¹Kohn. Hans. The Idea of nationalism: A Study in Its Origins and Background / Hans Kohn. New York: Taylor & Francis. 2005. 792 p.

³⁴²Emerson, R. Nationalism in Iran / R. Emerson. Pittsburgh, 1967.

³⁴³Greenfeld Lian. Nationalism: Five Roads Modernity / Leon Greenfeld. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992.

³⁴⁴Van der Berghe, Pierre. Race and ethnicity / Pierre Van der Berghe. New York, 1970.

³⁴⁵Smith, Anthony D. The ethnic origins of nations / A. Smith. – Oxford: Blackwell, 1986.

відкидають один одного, а правильність їх вибору – завдання майбутньої універсальної теорії³⁴⁶.

На нашу думку, розглянута дихотомія також не створює істотно протилежних підходів до цієї проблеми. Обидві концепції, і примордіальна, і модерністська, мають право на існування. Вони стосуються одночасного прояву різних явищ або різних часів прояву одного явища і взаємодоповнювані. Однак, що стосується конкретносучасного визначення нації, то йому більш притаманні сучасні підходи до утворення націй, а це значить модерністська концепція.

Щодо поглядів на етноси і нації через призму еволюції, то глибоко і всебічно досліджував цю проблему історик, географ і етнограф Лев Гумільов³⁴⁷. Для того, щоб уникнути неоднозначності у трактуванні термінів, Л. Гумільов з самого початку формулює свій підхід: «Народ, народність, нація, плем'я, родовий союз – всі ці поняття позначаються в етнології терміном «етнос». Домовитися про значення будь-якого терміна легко, але це мало що дає, хіба тільки вихідну позицію для дослідження»³⁴⁸.

На нашу думку, не можна погодитися з таким підходом в питаннях еволюції людства, так як визначення термінів, істотно не тільки для вихідної позиції, як це вважав Лев Гумільов, а й до кінцевих результатів. Зводити всі людські спільноти – рід, плем'я, народ, етнос, націю до однієї – етносу, як це робить Л. Гумільов, було б доцільним при розгляді історичних подій минулого, але неприйнятно в політичній філософії при прогнозуванні майбутнього.

На відміну від Л. Гумільова, сучасний німецький філософ Курт Хюбнер³⁴⁹ дотримується зовсім іншої позиції до розглянутої нами проблеми. Всі категорії людських спільнот К. Хюбнер зводить до однієї – нації. Націю він фактично ототожнює з поняттями народ і етнос і екстраполює їх існування на всю історію

³⁴⁶Racic, Vojin. Nationalisties Papers / V. Racic. 1998.– V. 26. № 4.

³⁴⁷Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Гумилев. М.: Рольф, 2001. 558 с.

³⁴⁸Гумилёв, Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению / Лев Гумилев. М.: Айрис-пресс, 2008. С. 17.

³⁴⁹Хюбнер, Курт. Нация: от забвения к возрождению / Курт Хюбнер: перевод с немецкого А.Ю. Антоновского. М.: Канон, 2001. 400 с.

людства. Ця позиція, на наш погляд, теж нераціональна, одностороння. Вона не дає можливості простежити крок за кроком за еволюційним ланцюжком: рід → плем'я → етнос → нація.

З'ясуємо особливості кожного з цих термінів і співвіднесемо їх з історичним процесом. Почнемо, перш за все, з поняття «народ». Це поняття використовується для позначення певних людських колективів доісторичних часів і до нашого часу і має найширший сенс. Це і звичайна, будь-яка група людей, це і етнічна спільність, це і нація. «Родовий союз», «плем'я» мають сенс, перш за все, при розгляді віддалених історичних подій. Групи людей об'єднувалися в племена в докласовий, дофеодальний період. Ці часи щодо релігійних вірувань відомі як язичницькі, це епоха багатобожжя. Як уже сказано – родові союзи і племена виникали на початку людської цивілізації, на початку історичного періоду людства. Однак і в даний час в деяких районах земної кулі можна знайти об'єднання людей, які визначаються племінними співвідношеннями, цілком такими, що були в давнину. Примітно і те, що серед сучасних племен панують язичницькі звичаї, багатобожжя. Нарешті, «етнос» і «нація». В Європі етноси історично виникли шляхом перетворення племен, їх розвитку в напрямку поступового осмислення плем'ям своєї особливості і взагалі формування всього комплексу етнічних ознак. Якщо родові союзи і, слідом за ними, племена – переважно біологічні утворення, то етнос вже несе ряд рис соціального і духовного плану. Етнос об'єднує людей одного менталітету і завершує своє формування в прийнятті будь-якого віросповідання. Так, серби і хорвати – фактично один і той же народ. Вони говорять на одній і тій же мові і могли б бути одним і тим же етносом. Однак вони розійшлися. Тому що прийняли різні версії християнства: серби – православ'я, хорвати – католицизм. І цей поділ дав світу вже дві окремі нації – сербську і хорватську.

Близьким до розглянутої ситуації був період формування французького етносу. Свого часу, в XVI столітті, все населення Франції розкололося на «папістів» (католиків) і гугенотів (протестантів). Гасконці і народ Наварри

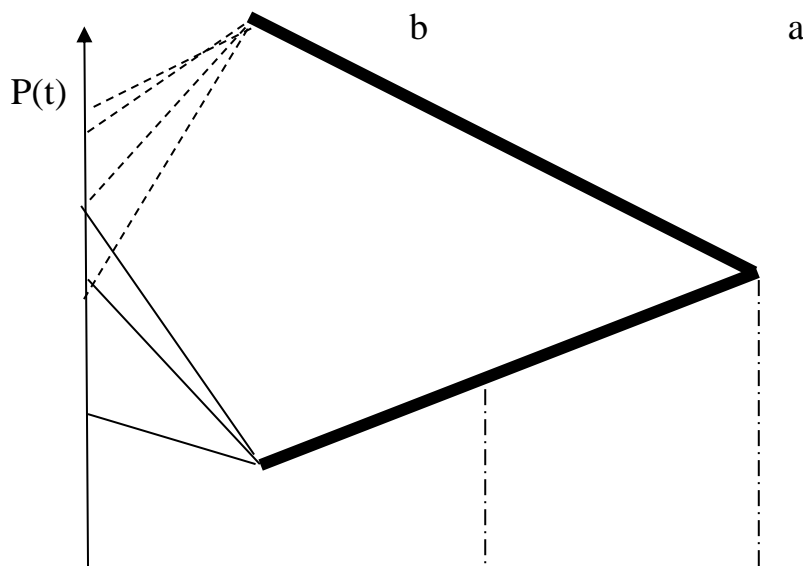
прийняли кальвінізм. Париж, Лотарингія і центр Франції залишилися католицькими. І якби у гугенотів залишилася своя територія, то сталося б як в попередньому випадку – сербів і хорватів. Виник би окремий етнос, скажімо, гасконський, який би був незалежний від французького, а потім, в епоху формування націй, могла б виникнути і окрема нація-держава – «Гасконь».

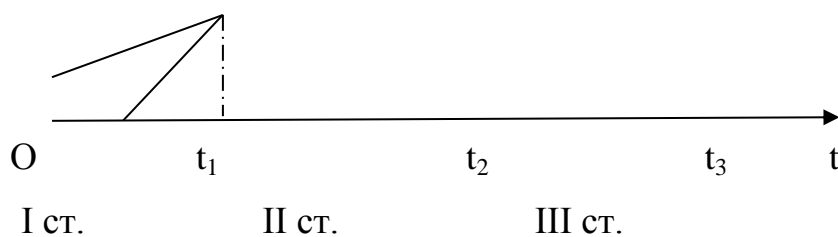
Наведені міркування дають підставу розділити історичний шлях людства на кілька характерних стадій:

1. Родовий союз, плем'я – язичництво;
2. Етнос – монотеїзм (етнічний);
3. Нація-держава – монотеїзм (національний).

Друга стадія має характерну особливість: релігійна приналежність домінує над етнічною. Іншими словами – хід історії визначався в епоху етносів здебільшого релігійними суперечками. Часто один і той же етнос розривався на частини, внутрішньо конфліктував через сповідання його членами різних віросповідань. В епоху націй-держав, навпаки, домінуючим фактором стала національна приналежність, релігійні відносини відходять на другий план. Така підпорядкованість релігії і нації привела навіть до наступного явища: національність в деяких випадках свідчить і про віросповідання її носія. Наприклад, стійко трималася така думка: росіянин – значить православний, поляк – католик, що негативно позначилося при самоствердженні білоруського етносу.

Проілюструємо сказане наступною схемою.

Мал. 1. Схема співвідношення рівнів релігійності і етнічності.

На схемі: t – фактор часу. t_1 – час утворення етносів (в Європі початок від Різдва Христового), t_2 – час утворення націй (умовно 1789 г.), t_3 – наш час.

$P(t)$ – фактор прогресу цивілізації.

a – крива рівня етнічності.

b – крива рівня релігійності.

I стадія. (I ст.) – час давньої історії, стадія має єдність двох характеристик. У етносоціальній сфері – поділ суспільства на родові союзи, племена, поліси (позначено тонкими лініями). У духовній сфері – багатобожжя, різні язичницькі сонми богів: грецький, римський, слов'янський і т.п. (Позначено штриховими лініями).

II стадія характеризується двома відмінними рисами:

1. Перехід від багатобожжя (язичництва) до монотеїзму (в Європі це перехід до християнства, який тривав протягом першого тисячоліття нашої ери, а місцями і пізніше).

2. У етносоціальній сфері – це перетворення племінної структури суспільства в етнічну. Це процес етногенезу. Результат – формування розвинутої системи етносів. Російський етнос, наприклад, утворився від злиття слов'ян, угрів, тюрків і алан. Білоруси – це суміш балтів, слов'ян і угрів.

Відзначимо дуже важливу рису другої стадії. З прийняттям Європою християнства хід історії визначався, головним чином, релігійною приналежністю жителів відповідної країни. Наприклад, хрестоносці єднали католиків різних країн і їх походи були релігійним актом. У державній політиці як католицьких країн (Франція, Священна Римська імперія і ін.), так і православних (Візантія, Давня Русь) велику роль відігравало духовенство –

папа у католиків і патріарх – у православних. Відомий навіть термін, що характеризує другу стадію – симфонія Церкви і держави.

На малюнку 1 у другій стадії релігійність як фактор історичного процесу стоїть вище етнічної приналежності.

III стадія умовно бере початок з кінця XVIII – початку XIX ст. і визначається утворенням націй. У соціальній сфері – прихід капіталізму і епохи індустріалізації. Релігійні уподобання колишні – монотеїзм, але у великій різноманітності своїх форм (в християнстві, наприклад, бурхливе зростання церков протестантського спрямування). Процес дроблення християнських конфесій привів до зниження впливу фактора релігійності на історичний процес. Починає домінувати національна сфера. Тому на малюнку 1 крива релігійності (b) проходить вже нижче кривої нації, етносу – (a).

Сучасні знання про людину і суспільство дають нам підставу вважати, що історія є поступове розширення і поглиблення людської сутності. Заглянемо в ті доісторичні часи, коли тільки утворювалися перші об'єднання людей, перші племінні союзи (перша фаза). На відміну від тварини зі стада собі подібних, людина в своєму племені отримала дуже важливий атрибут – своє ім'я. Спочатку це була єдина, але суттєва якість, яка означала особливість, індивідуальність особистості з якоїсь групи або племені. Трохи пізніше у людей з'являється релігія. Перші примітивні вірування отримали назву тотемізм і були викликані звичайною реакцією на невідомі, потужні сили природи. З цього часу помічається друга фаза розщеплення раніше єдиної спільноти первісних людей (стародавнього суспільства) – розщеплення окремих племен по тому сонму богів, в які кожне з них вірило, тобто – по релігії. Таким чином, ще з давніх-давен люди стали відрізнятися не тільки своїми власними іменами, а й віросповіданням.

Причому, всі народи світу пройшли шлях від віри в багатьох богів – багатобожжя (язичництво), до віри в єдиного Бога – монотеїзму: християнство, іслам, іудаїзм, індуїзм (за вченням Рамакрішні – Вівекананди, наприклад) і ін. З іншого боку, еволюція людства призвела до утворення каст, класів та інших

громадських груп. Касты, наприклад, характеризуються вже жорсткою ієрархією між різними пластами суспільства, яка визначає майже всі співвідношення між людьми. Таким шляхом йшов і Древній Єгипет, і Індія, і Європа – весь світ. І тільки набагато пізніше, як ми вже і підкреслювали, утворюються нації за ознакою спільності людей за мовою, території, історії, традицій і звичаїв. При цьому національні особливості стали істотно впливати на взаємини людей тільки з кінця XVIII ст. і особливо чітко проявилися в XIX ст. і в наш час. Разом з тим прояви націоналізму можна бачити і в більш ранні часи, хоча це явище і не сформувалося тоді в сучасному вигляді. Наприклад, в середньовіччі ми бачимо прояв політичного націоналізму як реакцію на імперську політику Гогенштауфенов (1137–1254 рр.).

Процес формування націй і зростання національних рухів найбільш активно йшов протягом усього XIX століття. На цьому наголошувалося багатьма мислителями того часу. Так, М.А. Славинський писав, що вікові зусилля німецьких орденів не змогли денационалізувати естів і латишів, а «зусилля польської державності розбилися об міцність литовських і білоруських народних елементів»³⁵⁰. М.Славинський підкреслює, що «Протягом XIX століття, особливо другої його половини, разом із зростанням політичної волі зростає і свобода національна; разом зі зміцненням прав і гарантій вільної особистості зміцнюються права і гарантії вільної національності». Таким чином, робиться висновок, що майбутнє – за вільним творчим розвитком людини в нації.

XX століття ще більш кристалізує нації. На початку XX століття ми бачимо розпад Австро-Угорської імперії і утворення нових незалежних держав – Чехії, Австрії та інших. Потім – розпад Російської імперії в 1917 р. Протягом усього XX століття процес утворення нових національних держав тривав і в наш час досяг кульмінації: в результаті розвалу СРСР утворилося 15 нових держав – по числу союзних республік, і, ймовірно, процес цей буде тривати.

³⁵⁰Славинский,Н.А. Русская интеллигенция и национальный вопрос / Н.А. Славинский // Вехи. М. 1909.

Крім згаданих перетворень, зараз все більш серйозні розмови ведуться навколо проблеми Фландрії в Бельгії, басків в Іспанії і навіть обговорюється можливість поділу Канади на англomовну та франкомовну.

Ігор Шафаревич в статті «Відокремлення або зближення?» з подивом пише: «Абсолютно несподівано ХХ століття виявилось століттям нечувано загостреного націоналізму»³⁵¹ і продовжує: «Руйнування великих імперій в усі часи протікало паралельно загострення національного почуття окремих вхідних в них націй, виокремленню етнічних груп, прагненню їх виділитися як самостійні нації»³⁵².

Щоб врятувати ідею «безневинності» російської нації, захистити її від ярлика шовінізму автор «окремішності» робить прийом, який на початку розпаду СРСР і краху соціалістичного табору був би дієвим. Суть його логіки в тому, що він звинувачує в антинаціональній політиці ... соціалізм: «Національне життя багатьох народів зараз є жертвою саме тієї сили – соціалістичної ідеології». Проблема «малого» народу, існуючого в середовищі «великого» народу, поставлена ще Огюстом Кошеном, дослідником французької революції, існує і зараз у всьому світі.

Вищенаведені приклади призводять до логічного висновку: таке явище, як нація і її ідеологічна основа – націоналізм є явища певною мірою прогресу людського суспільства, його еволюції. Націоналізм – явище сучасне, явище духовного плану. Це істотно якісний крок в нескінченному русі людини до точки Омега, або Бога. Важливість поділу людського суспільства на народи стала, фактично, зрозумілою тільки зараз, хоча про це сказано ще в Святому Письмі: «І наповнилися Духом Святим і почали говорити іншими мовами, як Дух давав їм говорити ... І всі дивувались і дивувалися, кажучи один до одного: ці, що говорять не Галілеяни? Як же ми чуємо кожний своєю рідною мовою, в якій народилися. Парфяни і мідяни, і з Еламу, і мешканці Месопотамії, Юдеї та Каппадокії, Понту й Азії, Фрігії та Памфілії, Єгипту й околиць Лівії, що біля

³⁵¹ Шафаревич, Игорь. Обособление или сближение? / И. Шафаревич // Есть ли у России будущее? М.: Советский писатель, 1991. С. 480..

³⁵² Там же. С. 491.

Киренеї, і заходжі римляни, юдеї і прозеліти, і крітяни й араби, усі чуємо ми нашими мовами говорять вони про великі [справи] Божі?»³⁵³.

У цьому уривку Євангелія йдеться про те, що про «діла Божі» або про Божий Промисел можна говорити різними мовами, і це означає, що різні народи (етноси, нації) однаково важливі для Бога. І, з іншого боку, він (Бог) приймає людину не як безлику істоту, а як одиницю етносу чи нації. Ці роздуми дозволяють розглянути історію людства через призму критерію релігії, з одного боку, і через призму нації (племені, етносу) – з іншого.

Найбільш поширеною класифікацією періодизації історії, прийнятої в марксистсько-ленінській філософії, був такий поділ суспільних устроїв: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний і, нарешті, комуністичний. Проте, час показав не зовсім прозору адекватність такого поділу, особливо в його останніх трьох стадіях: капіталізм (I) → соціалізм (II) → комунізм (III). Проблематичний перехід I → II, а еволюція II в III навряд чи взагалі можлива, так як означає по суті райське існування, що в принципі недосяжне в реальному світі, тобто сама стадія комунізму недосяжна і є, фактично, існування людини з Богом і в Бозі і відома з Біблії як Рай (Едем).

Існують інші класифікації історичних періодів, пов'язані з іменами О. Шпенглера³⁵⁴, А. Тойнбі³⁵⁵, П. Сорокіна³⁵⁶, Л. Гумільова³⁵⁷, М. Круковського³⁵⁸. Деякі з них ми охарактеризуємо нижче. Почнемо з теорії «синусоїдального»

³⁵³ Деяння 2: 4, 7–11.

³⁵⁴ Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. Н.Ф. Гарелин / авт коммент. Ю.П. Бубунков и А.П. Дубнов; худ. обл. М.В. Драко. Минск: Попурри, 1998. Т. 1. Образ и действительность. 688 с.; Минск, 1999. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. 720 с.

³⁵⁵ Toynbee, A. *Surviving the future* / A. Toynbee. N.Y., 1971. P. 65.

³⁵⁶ Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. М., 2004.; Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992. С. 427–504.

³⁵⁷ Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Гумилев. М.: Рольф, 2001. 558 с.; Гумилёв, Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению / Лев Гумилев. М.: Айрис-пресс, 2008. 384 с.

³⁵⁸ Круковский, Н. Собрание сочинений в пяти томах / Н. Круковский // СПб. 2017. Т. 1 – 5. ; Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускае кнігазбор, 2004. 352 с.

розвитку суспільства білоруського філософа Миколи Круковського. Думка про циклічність розвитку суспільних формацій була центральною ідеєю М. Круковського. Ця думка, що бере витoki ще в античності, в працях Гесіода і Платона, отримала розвиток у італійського філософа Джамбаттиста Віко і, нарешті, Гегеля, надала їй діалектичний характер, динаміку і розвиток. М. Круковський, будучи послідовником німецького філософа, розвиває уявлення про циклічність в історії. Він використовує і переосмислює близькі концепції циклічності сучасних мислителів – О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі і особливо шанованого вченим – П. Сорокіна. Микола Круковський розгортає циклічність історії в часі так, що хід розвитку суспільних формацій нагадує спіраль. Якщо спроектувати її на площину, то вийде щось на зразок синусоїди, як підкреслював філософ. Будучи завжди на вістрі новітніх досягнень наукового знання, М. Круковський повертає до своїх пошуків зовсім молоду науку, що виникла в другій половині ХХ ст. завдяки дослідженням Берталанфі, – загальну теорію систем, а також заборонену свого часу радянською ідеологією «лженауку» – кібернетику.

В результаті виходить, що «і саме суспільство, і його культура являють собою... складну багаторівневу, ієрархічну систему, і процес розвитку її в часі, який лежить в основі її історії, утворює також ціле сплетіння таких синусоїд, своєрідно впливають одна на іншу відповідно до взаємодії самих цих ієрархічних рівнів»³⁵⁹. Поряд з циклами, для пояснення нерівномірності розвитку різних культур на землі М. Круковський вводить поняття суперциклу. «Саме це поняття пояснює нам, як здається, індивідуальні особливості звичайних циклів, так як вони відображають вплив вищих соціокультурних рівнів на нижчі і особливо індивідуальні результати такого впливу»³⁶⁰. Подібний підхід до історії дозволяє зрозуміти причину краху комунізму в Радянському Союзі. Тут ми бачимо вплив суперциклу на цикл: «ленінсько-сталінський» соціалізм в окремо взятій країні почав будуватися в Росії, тобто,

³⁵⁹ Круковский, Н. Категории цикла и суперцикла в теоретической культурологии / Н. Круковский // Собрание сочинений в пяти томах. СПб. 2017. Т.5. С. 327.

³⁶⁰ Там же. С. 328.

жити по висхідній фазі соціокультурного циклу в умовах спадної фази загальноєвропейського суперциклу соціокультурного розвитку.

М.Круковський приходить до висновку, що за допомогою концепції суперциклу стає можливим розглядати загальнолюдську культуру як суперсистему. І робить висновок про можливість прогнозування майбутнього, виходячи з діахронічного історичного аспекту розвитку: «теоретична історія культури, описуючи процес соціокультурного розвитку в його діохронічній цілісності, тобто, в часі взагалі, може дати нам картину не тільки минулого, але в самій загальній формі і певні риси майбутнього, оскільки вона описує загальні закономірності цього розвитку»³⁶¹.

У своїй підсумковій статті «Категорії циклу і суперциклу в теоретичній культурології» М. Круковський підкреслює: «Ми, білоруси, можемо пишатися тим, що на зазначених сторінках цих книг (книг професора М. Круковського – А. О.) ще з середини 1960-х років у нас відкрито велася розробка теорії циклічного розвитку культури, за що навіть посилатися на них в радянських журналах «Питання філософії» і «Філософські науки» московською владою було заборонено. Розробка, яка обігнала російську науку на сорок років і дала нам можливість законно, відповідно до етики і авторського права, претендувати сьогодні на певний пріоритет щодо Росії в цьому аспекті»³⁶².

Лев Гумільов, не заперечуючи класифікації, прийнятої в радянській філософській науці, розглядає періодизацію історії людства через етногенез людських спільнот. Кожен етнос, згідно Л.Гумільову, після пасіонарного поштовху проходить наступні фази розвитку: підйом, акматичну фазу (пік розвитку), надлом (перехід до наступного виродження етносу), інерційну фазу, фазу обскурації і, нарешті, меморіальну фазу (загибель етносу або його перетворення (злиття) в новий етнос).

На відміну від Л. Гумільова, радянський дослідник С. Токарев не обмежується існуванням в історії тільки етносів. Він виділяє чотири історичні

³⁶¹ Там же. С. 333.

³⁶² Круковский, Н. Категории цикла и суперцикла в теоретической культурологии / Н.Круковский // Собрание сочинений в пяти томах / Н.Круковский. СПб. 2017. Т. 5. С. 322.

формації: плем'я (общинно-родовий лад), демос (рабовласницький лад), народність (феодалізм) і націю (капіталізм і соціалізм).

Наш авторський підхід, який викладається нижче, відрізняється від розглянутих вище теорій тим, що ми виділяємо найбільш істотні, на наш погляд, історичні людські спільноти: плем'я, етнос і націю. За основу історично сформованих людських спільнот ми беремо плем'я, етнос і націю. Другою особливістю нашого підходу є необхідна відповідність між зазначеними товариствами людей і певними релігійними поглядами. Ще одним фактором, який потрібно враховувати при дослідженні соціально-економічних систем, є фазові переходи, що призводять до такого явища, як катастрофи. Теорія катастроф – найбільш перспективний напрямок у вивченні таких явищ, як революції і інші принципові зміни в соціально-економічному житті. Виникнення нації це не що інше, як фазовий перехід у розвитку етносу і його кількісний опис цілком реально в теорії катастроф.

На нашу думку, еволюція людства це не просто етногенез, нескінченний круговорот етнічних одиниць без мети і нової якості і не тільки технологічний прогрес. Як говорилося вище, етноси не лише змінюються або переходять один в одного, а й перетворюються в нову якість – нації. Цей процес, початок якого ми умовно датували кінцем XVIII ст., в даний час не просто продовжується, а й визначає хід історії. Грунтуючись на цих міркуваннях, а також на попередніх даних про необхідність врахування критерію релігії при аналізі еволюції людства, історію людства, на наш погляд, можна розділити на три великі періоди, які визначаються двома головними рисами – ставленням до релігії і соціально-біологічною структурою суспільства у вигляді племен, етносів і націй. Ми пропонуємо наступний ланцюжок стадій еволюції людства (малюнок 2).

Мал.2 Ланцюжок стадій еволюції людства.

Дієвість цієї схеми можна простежити протягом історії різних народів світу. Дійсно, Європа пройшла шлях першої стадії (багатобожжя) в формі античних Стародавньої Греції і Римської імперії. І хоча до Різдва Христового в античному світі існував народ – євреї, які визнавали тільки одного Бога – Ягве, вони становили виняток, були богообраним народом. Прихід християнства поклав початок нової епохи – монотеїзму, з точки зору релігії, і епохи повного перекроювання карти Європи, з точки зору політичної історії. Європа вкрилася густою мережею християнських країн, і весь механізм їх утворення проходив, перш за все, під знаком утвердження християнської віри, в результаті чого язичницькі племена і етноси або зникли, або стали християнськими.

Друга стадія привела, як і перша, до створення величезних імперій, які містили в собі безліч етносів, підлеглих якомусь одному найсильнішому. Серед них: Британська імперія з колоніями в Америці, Австралії, Індії ..., Іспанський і Португальський ареали, які розділили Південну Америку, Російська імперія і т.д. Кінець другої стадії політичної історії Європи почався близько двохсот років тому і привів до розпаду фактично всіх імперій. Нова риса постімперської епохи – утворення ряду національних держав, які складаються не просто з християнських спільнот, як це було раніше, а з національно свідомих громадян, які сповідують християнство. Ця епоха є третьою стадією еволюції людського суспільства.

Третя стадія – національний монотеїзм. Це стадія, в якій знаходиться людство зараз. Ця стадія, до речі, хоча і зросла з другої стадії, має багато спільних рис з першою. Такою рисою є етнічна своєрідність народу. Саме в епоху політеїзму існували відмінності між різними племенами за ознакою свого лику богів, і це є в якомусь сенсі було етнічною ознакою. Взаємовідносини, які існують між першою і третьою стадіями, ми проілюструємо на прикладі білорусів. Через язичництво пройшли всі народи, і білоруси не є винятком. Навпаки, не кожен народ може похвалитися такою багатою народною спадщиною, яку мають білоруси. Свідчення цього – унікальне, багатотомне

академічне видання «Народна творчість», яке виходило близько 15 років. Відлуння язичницьких вірувань збереглися у білорусів до наших днів, а такі свята, як Купала і Різдво, відзначаються по всій Білорусі щорічно.

Більш того, деякі романтично спрямовані любителі білоруської культури вважають язичницькі традиції чи не єдиним національним багатством. В деякій мірі це так, але не треба забувати, що про саме існування таких богів, як Перун або Ярило, білоруси давно забули і в свідомості багатьох поколінь Бог визначається триєдністю Отця, Сина і Святого Духа – білоруський народ вже 1000 років християнський. І саме в християнстві знаходить своє втілення сенс існування нації, про що ми будемо далі вести мову. Цікаво відзначити ще й таке явище. Як ми вже говорили, в Білорусі, та й в інших посткомуністичних країнах, серед національних рухів існує прагнення до відродження язичницьких звичаїв. З цією метою створюються різні суспільства і об'єднання, йде процес повернення народу його традицій. На наш погляд, таке явище природне і зрозуміле, адже, якщо говорити мовою діалектики, третя стадія за нашою класифікацією – повинна витікати з першої як діалектичний виток розвитку (заперечення заперечення за Гегелем). По-друге, після майже 80-річного панування комуністичного режиму і атеїзму, які призупинили природну еволюцію, в країнах колишнього СРСР йде процес пізнання Бога з нуля, тобто, як і у дитини – з найперших уявлень про світ. А ці уявлення і залишили нам народні традиції та звичаї.

Підводячи підсумок нашим міркуванням на цю тему, корисно звернути увагу на можливість системного опису цінностей людського життя, які укладаються в багаторівневу ієрархічну систему. Умовно еволюцію людської сутності можна проілюструвати на схемі, де виділяються чотири рівні еволюції людини.

Найвищий рівень – Бог (Точка Омега). Це означає, що найвищою цінністю для людини є Бог і більше ніхто і ніщо. Людина прагне до Бога (Точки Омега, Абсолюту) як до найвищого ступеня добра, справедливості і досконалості.

Рівень 1 означає існування людини в націях, які створені Богом за його вищим задумом і є найбільшою цінністю і найкращим надбанням еволюції людства. Людина прагне до Бога через розвиток і добробут свого народу, своєї нації, а не як абстрактна космополічна істота.

Рівень 2 – це рівень сім'ї. Кожна нація складається із сукупності сімей, і без сім'ї не існує людина. За тривалістю в часі другий рівень має більш давню історію, але він поступається першому за своєю значимістю в космічному масштабі.

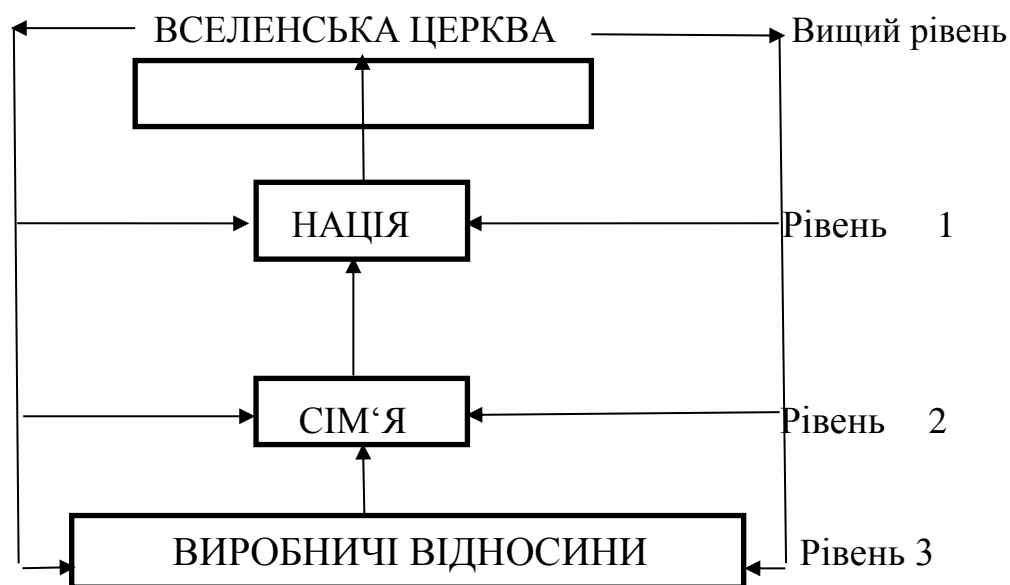
Нижче всіх рівнів – рівень третій, найменш міцний з усіх. Він втілює виробничі відносини між людьми, які притаманні ще першим примітивним формам людських спільнот і відомі раніше часів неоліту. Сама по собі ідея, що людина прагне до пізнання Бога до ступеня повного злиття з ним, висловлювалася в різних формах у багатьох філософських і релігійних концепціях, наприклад, в навчаннях великих індійських гуру Рамакрішні і Вівекананди. Мета еволюції людини – вищу Божу сутність позначав пунктом «Омега» Тейяр де Шарден у книзі «Феномен людини»³⁶³. Однак те, що цей перехід повинен відбуватися через національну кристалізацію, є новим розумінням суті еволюції. Коли ми досягнемо єднання всіх рівнів в одне ціле, отримаємо гармонію і взаємозв'язок між ними, то це є вселенськість, соборність, єдність Людства і Церкви.

У наведеній схемі є один недолік: поруч з реальними, фізичними поняттями «сім'я» і «нація» ми поставили в якості найвищого рівня таке трансцендентне поняття, як Бог. Однак цю схему не можна сприймати буквально, вона відображає, скоріше, сам процес, еволюцію – прагнення людини до Абсолюту. Схема може стати більш прозорою і однорідною коли на місце нульового рівня – Бога поставити більш логічно і понятійно близьку категорію – Вселенську Церкву. Саме так уявляв собі співвідношення між різними рівнями любові Володимир Соловйов³⁶⁴. Однак такий підхід не змінює

³⁶³ Тейяр де Шарден, Пьер. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. М.: Наука, 1987. С. 203 – 214.

³⁶⁴ Соловьёв, В. Россия и вселенская Церковь / В. Соловьёв // О христианском единстве. М., 100

суті ієрархічних ступенів любові. З огляду на сказане, схему еволюції людської сутності, яка запропонована нами вище, можна модифікувати і зобразити схематично в такий спосіб (малюнок 3):

Мал. 3. Схема еволюції людства

Підводячи підсумок, можна сказати наступне. Третій рівень в нашій схемі еволюції – майже тваринний, колективна праця людей, «вимушена» любов, пов'язана з інстинктивним прагненням до виживання. Другий рівень – колективна спільність – сім'я, є ще тваринна, природна любов, але вже відмінна від нерозумного світу і прославлена поетами любов до об'єкта протилежної статі, а також любов до дітей і батьків. Більш широке поняття любові, що виходить за рамки природного, більш абстрактним поняттям ми бачимо в любові до свого народу, нації. Ця любов, отримала назву націоналізм і вона пов'язана з останнім, необхідним ступенем в остаточному шляху людини до Бога. Остання (нульова) ступінь любові – любов до Бога – вже повністю виходить за рамки природного, це трансцендентне, релігійне єднання людей. Таким з'єднанням і є Вселенська Церква. Зміст любові стає повністю моральним, любов на нульовому рівні являє собою акт підпорядкування людиною своєї волі – волі Вселенської.

Новітні методи опису біологічних і соціально-економічних систем (далі – біо-соціо-економічні системи), до яких відноситься і етнологія, дозволяють

сподіватися на якісний стрибок в нашому розумінні етногенезу, законів розвитку суспільства. Все більш реальним і відчутним є зміщення вектора математичного моделювання з галузі природничих наук в сферу суспільних. Показовими є успіхи в області моделювання економіки, де добре зарекомендували теорії попиту і споживання, метод міжгалузевого балансу, теорія виробничих функцій, теорія прийняття рішень та ін. Однак використання таких методів (заснованих на математичному моделюванні) для біо-соціо-економічних процесів знаходиться ще в початковій стадії. Розвиток суспільних наук (історичних наук, зокрема етнології, політичних і соціальних наук) в сучасну епоху нерозривно пов'язано із загальною теорією систем і математичним моделюванням. Визнаним фахівцем в області моделювання в економіці є Г. Саймон, що обгрунтував концепцію обмеженої раціональності і продемонстрував можливість застосування парадигми раціонального вибору за допомогою методу моделювання.

Вище ми вже відзначили роботи передових вчених в галузі історії, філософії, етнології, засновані на ідеях життєвого циклу цивілізації О. Шпенглера³⁶⁵, теорії народження і смерті етносів Л. Гумільова³⁶⁶ та системного опису нації, як вищого рівня в статусі держави³⁶⁷. Необхідно визнати, що квазікласичні черговості історичних подій спостерігаються у всіх сферах суспільства. При цьому завжди треба враховувати вплив однонаправлених процесів, таких як демографічний вибух, інформаційна революція і т.п., які мають вплив на циклічні процеси. Тому спіралевидна еволюція, якої дотримується М. Круковський³⁶⁸ (теорія «синусоїдального» розвитку суспільства), видається нам досить переконливою.

³⁶⁵Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: пер. с нем. Н.Ф. Гарелин; авт комментариев Ю.П. Бубунков и А.П. Дубнов; худ. обл. М.В. Драко. Минск: ООО "Попурри", 1998. Т. 1. Образ и действительность. 688 с.

³⁶⁶Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Гумилев. М.: Рольф, 2001. 558 с.

³⁶⁷Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія / А.У. Астапенка.– Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. 186с.

³⁶⁸ Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. 352 с.

До недавнього часу говорити про кількісний опис суспільних явищ взагалі вважалося неможливим через складнощі, які стоять перед такими завданнями. Однак слідом за економічними завданнями настала черга спочатку соціології, а потім етнології і політології. Кількісні моделі можуть в принципі відобразити істотні властивості динамічної поведінки складної соціальної системи. У загальних рисах кількісний підхід може бути сформульовано таким чином. Соціальна система і її еволюція можуть бути охарактеризовані декількома основними релевантними параметрами, з одного боку. Разом з тим, кожен з цих параметрів є результатом великої кількості мікродій з боку індивідів. Індивіди генерують стан системи і залучені в цю систему. Цей циклічний стан визначає структуру системи в динаміці. Природно, на практиці кількість цих параметрів і сукупність індивідів можуть бути досить точно визначені тільки для деякої частини суспільства, деякого сектора або страти. В. Вайдліх³⁶⁹ стверджує, що за допомогою однієї моделі все розмаїття існуючих сценаріїв можна досліджувати за допомогою варіювання наборами параметрів, трендів і початкових умов.

Можна погодитися з його твердженням, що деякі найбільш важливі поняття, що виникають із загальних нелінійних моделей, можуть відображати важливі якісні характеристики соціально-політичної системи. Високо оцінюючи результати дослідження В.Вайдліха, разом з тим слід зазначити, що він розглядає тільки два можливих підходи до опису зовнішнього світу – редуccionізм і холізм. Причому для соціально-політичної системи найбільш прийнятний саме холистический підхід, заснований на розгляді соціально-політичної системи як цілісної системи, що не допускає декомпозиції структури. Однак є можливість розгляду багаторівневих ієрархічних систем з позицій стратифікації і декомпозиції в рамках АЕД-символів і розглядати цілісність системи разом з її властивостями емергентності на кожному рівні.

³⁶⁹Вайдліх, В. Социодинамика / В. Вайдліх. М.: Едиториал УРСС, 2004. 480 с.

Цей третій підхід широко розвивався в роботах С. Новікової³⁷⁰ і її учнів, і може бути застосований для біо-соціо-політичних систем.

Спробуємо викласти багаторівневу модель держави, де вищому рівню відповідає рівню нації, і може стати базовим при описі будь-якої держави, яка досягла цього рівня (нації). Системний підхід, загальна теорія систем і системний аналіз – універсальні методи вивчення найрізноманітніших явищ природи і суспільства. Основи загальної теорії систем заклав Л. Берталанфі³⁷¹ відносно недавно – в 1969 році, і з того часу системний підхід разом з системним аналізом успішно використовувалися у всіх областях як природних, так і суспільних наук. У Білорусі системний підхід ще в 1977 р. успішно використовував для вивчення естетичних категорій М.І. Круковський. Серед перспективних напрямків виділимо створення С.І. Новіковою теорії ієрархічних багаторівневих систем (ІБС) на основі аед-символів, що знайшло застосування в самих різних областях науки і техніки. В політології, яка лежить на стику практичних і теоретичних наук, теорія систем і системний аналіз придбали в останні роки дуже широке використання. Вони дають цікаві результати в аналізі систем управління, теорії прийняття рішень, конструювання політичних технологій та інших політологічних дисциплінах³⁷².

За допомогою системного підходу ми розглянемо дві проблеми: схему розглянутої раніше еволюції людської сутності (малюнок 2) і чотирьохрівневий статус нації-держави. У схемі на малюнку 3 політична система охоплює перші (нижчі) три рівня. Вся система – це, можливо, модель, що здійсниться в майбутньому (ідеальна модель), в яку політичні системи увійдуть як підсистеми. Підсистема товариств концепції теорії стадій включає в себе три базові елементи (підсистеми): виробничі відносини, сім'ю і націю (націю-

³⁷⁰Novikava, S. Et al. // The Statute of Hierarchical Mathematics and Its Cybernetical Maintenance / S. Novikava: preprints of Eleventh International Conference Modelling and Scientific Computing. Washington, D.C., USA. 1997. P.149.

³⁷¹Берталанфі, Л. Общая теория систем – критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. М.: Прогресс, 1969. С. 23 – 82.

³⁷²Решетников, С.В. Системный подход как методология публичной политики / С.В. Решетников, Н.А. Антанович. Минск, 2000. 106.

державу). На рівні другої стадії ми маємо державу минулого: епоха націй (націотеїзму) ще не настала.

Пропонована схема підтверджує таку думку П. Штомпки: системна модель суспільства – породження концепції соціальних змін³⁷³. Цю концепцію вперше висунув Р. Спенсер, який розглядав еволюцію як перехід від гомогенності до гетерогенності. Аналогічні думки висловлювали Чижевський і Сераковський. Підсумувавши, можна сказати – еволюція йде шляхом структурної диференціації від простого до складного. Цим пояснюється зростання кількості націй, націй-держав, їх посилення, вдосконалення. Такий шлях вдосконалення суспільства подібний розвитку живого організму, про що говорили ще Платон і Гоббс.

Четвертий рівень схеми на малюнку 3 ми позначили як Вселенська Церква. Але це може бути і Бог, в іншій системі відліку це пункт Омега, іншими словами – це той ідеал, до якого прагне людина і все людство. У християнстві ця схема набуває повноти при таїнстві Євхаристії. Кожна людина, прийнявши причастя, стає членом Вселенської Церкви. Вона приймає Христа через хліб і вино – його плоть і кров. Таким чином здійснюється повне єднання, замикання всієї системи відповідно до схеми малюнка 2. Необхідно звернути увагу ще на одну обставину: наведена на малюнку 3 схема має чотири ієрархічні рівня на даний історичний момент розвитку людства. У майбутньому вона може доповнюватися, але поки нам невідомі такі рівні нашого існування.

Розглянемо тепер ще один напрямок, де знаходить застосування теорія систем, – конструювання нації-держави на рівні законодавства. Сучасні уявлення про державу складаються з багатьох законів і правил, які закріплюються в Основному Законі – Конституції держави. Виходячи з необхідності врахування всього спектру, який охоплює життєзабезпечення громадянина будь-якої країни, нам здається найбільш оптимальним і доцільним

³⁷³Штомпка, П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. М.: Аспект Пресс, 1996. 343 с..

використовувати для опису теорію багаторівневих ієрархічних систем³⁷⁴, яка розроблялася з 90-х років в лабораторії ІБС м. Мінська.

Розпад СРСР – яскравий прояв законів теорії ієрархічних багаторівневих систем (ІБС). Цей факт означає перехід до суспільства нового рівня через руйнування старого суспільства. Відомо, що система, яка не має зворотного зв'язку, саморуйнується. Саме такою системою була тоталітарна держава – СРСР. Вона характеризувалася комуністичною ідеологією, розраховану на механізм авторитарного управління, а не на наукові знання і майстерність. Ця ідеологія стала причиною руйнування державної влади. Довготривалий відбір в створенні нею установи управління, куди входять і установи управління мистецтвом, наукою і виробництвом, зробили владу недієздатною і спрямованою проти власної підтримки.

Теорія ІБС розглядає державу як ієрархічну багаторівневу систему з невеликою кількістю рівнів, які на всіх етапах свого розгортання набувають зрозумілі і необхідні для існування держави якості. Без усвідомлення образу і руху всіх рівнів держави білоруське законодавство було недостатньо дієздатним, і тільки розпад СРСР і проголошення незалежності дають нам можливість створювати власний рухомий світогляд.

Системний підхід використовується і для опису державного конструювання, і для розробки відповідних умов облаштування законодавства країни³⁷⁵. Теорія ієрархічних багаторівневих систем представляє державу як систему рівня знань. Як одиниця рівня знань держава утримує системи всіх

³⁷⁴Новікава, С.І. Аэд: стандартны блок ієрархічных многаўзроўневых сістэм / С.І. Новікава, К.М. Мятлюк // Теория и методы автоматизации проектирования сложных систем и автоматизации научных исследований. – Минск, 1990. С. 39–49; NovikavaS.etal. The Statute of Hierarchical Mathematics and Its Cybernetical Maintenance / S. Novikava // Preprints of Eleventh International Conference Modelling and Scintific Computing. Washington, D.C., USA. 1997. P.149.

³⁷⁵Бука, П. Уладкаванне заканадаўства ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі / П. Бука [і інш.] // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. 17-18 красавіка 1999 г., г.Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерія Санько. – Мінск: Хата, 2000. С. 375 – 382; Buka, P. Practical Using of Systems Theory in State Constructing / P. Buka // preprints of International Conferenceon Trnsition to Advancsd Market Institutions and Economies, TRANSITION'97. Warsawa, 1997.

рівнів: природного (фізичного, хімічного і біологічного), демографічного, виробничого і творчого (в т.ч. світогляду, мови, мистецтва, науки і конструювання). Держава має навколишній світ (інші держави), і бере участь в діючих інститутах наддержавної влади і в русі складання нової влади світу. Всі згадані рівні рухливі, мають прямі зв'язки один з одним. Вихідна парадигма теорії: стан страт, спрямованих на облаштування всіх рівнів держави, визначається як підвладний рівень знань³⁷⁶ (панівний в даний момент). Окремі страти держави діляться на природні, демографічні, виробничі, творчі, освітянські і мистецькі³⁷⁷. Основний засіб облаштування всіх цих страт – нові знання про кожен з них. Поява нових знань про всі страти Білорусі вимагає створення нових і вдосконалення відомих технологій облаштування, здатних пов'язувати знання про всі страти держави і створювати нові знання про них з урахуванням взаємодії на всіх рівнях.

Всі розглянуті рівні державних страт, проте, не враховують сучасних уявлень про державу ХХ – ХХІ ст.: необхідно враховувати визначальну, останню на даному історичному етапі ланку – титульну націю держави. Вище нами було відзначено, що більшість держав (принаймні – Європи) вступили в ХХІ століття з власним національним обличчям, яке в ідеологічному плані обґрунтовується націоналізмом, а в практичному – наявністю нації. Тому правильним буде розглядати державу не як абстрактне, безлике угруповання громадян, а як націю-державу, де рівень нації – найвищий рівень еволюції людства на даному історичному етапі³⁷⁸.

³⁷⁶Burawkin, A. Art in State Constructing Process / A. Burawkin [et al] // preprints of the IFAC Conference on Supplemental Ways for Improving International Stability. SWIIS'98. May 14–16, 1998. Sinaia: Romania. p.101–106.

³⁷⁷Nowik, A. Demographical Units in Hierarchical Coordinates: Construction, Activity and Goals / A. Novic [et al] // Preprints of the IFAC Conference on Supplemental Ways for Improving International Stability. SWIIS'98. May 14–16, 1998. Sinaia: Romania. P.95–100; Groumpos, P. Design & Creating of New Engineering Units in Reconstruction Regions / P. Groumpos [et al] // Proceedings of the Annual Conference of ICIMS–NOE (E.P.9251) on ASI'97 in Life Cycle Approaches to Production Systems: Management, Control, Supervision. Budapest. Hungary, 1997.

³⁷⁸Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыянальная ідэя / А.У. Астапенка. Мінск, 1998. 28 с.; Астапенка, А.У. Асаблівасці нацыяналізму ў еўрапейскім кантэксце / А.У. Астапенка // Веснік БДУ. Серыя 3. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія, эканоміка, права. 2000, № 3. С. 52 – 58.

Істотним кроком в сучасному розумінні нації є, на нашу думку, те, що нація набуває свій справжній вигляд, свою повну силу тільки тоді, коли формування етносу закінчується закріпленням його територіальних кордонів юридичними актами і проголошенням державної незалежності. Таким чином, має сенс говорити не просто про націю, а про націю-державу. У системному описі держави сучасне розуміння нації-держави вимагає виділення самої нації, яка, по суті, тотожна державі на найвищому рівні багаторівневої схеми статусу ладу держави.

Тим фактором, який об'єднує і впливає на більш низькі рівні, є національна ідея (НІ). Національна ідея подібна крові, яка наповнює тіло – націю-державу, дає їй повне дихання і робить її дієздатною, живою. Без національної ідеї неможливе функціонування національної держави. Вона (НІ) або займає гідне місце в житті держави і тоді нація-держава вливається в світову сім'ю інших країн, або придушиться іншою національною ідеєю і тоді етнічна група, яка прагнула утворити націю-державу, вливається в інший етнос, даючи додаткові «гормони» в формування цього більш сильного етносу. Але це зовсім не означає боротьбу між етносами або націями за виживання «сильного». Навпаки, розвинуті нації прагнуть допомагати етносам, які повністю ще не сформувалися в національні держави. Але це в ідеалі. Насправді близько розуміють необхідність національного відродження тільки ті нації, які самі вступили на цей шлях або недавно його пройшли. Такий процес спостерігається зараз на території пострадянських країн і країн Східної Європи.

На Мал. 4 ми спробували відобразити всі можливі рівні сучасного уявлення про націю-державу, які містять визначення власного образу держави, його цілі, законодавство і навколишній світ – інші сусідні держави, пов'язані законами руху їх змін. Образ всіх держав знаменується єдиним виразом, відповідним історично складеному простору відомих рівнів світу. Цей вислів утворено пов'язаними зрізами конкретних рівнів: природного (фізичного, хімічного і біологічного), демографічного, виробничого рівня та рівня знань,

який поділяється на більш низький рівень раціональних знань і вище – трансцендентних і закінчується рівнем нації-держави.

Вплив рівня нації-держави через національну ідею проявляється на всіх рівнях, але найбільш повно він виражений на найближчому до неї рівні трансцендентних знань. Дійсно, релігійний світогляд найбезпосереднішим чином пов'язаний з нацією. І навпаки, – національний менталітет пов'язаний з тією релігією, яку він сповідує. Те ж саме стосується і мистецтва. Немає безнаціональних мистецтв. І музика, театр, і образотворче мистецтво, не кажучи про народні ремесла і фольклор, несуть в собі сильний національний відбиток, є носіями національної ідеї.

Головними одиницями в теперішньому стані світу є сучасні нації. Провідні нації сьогодні мають юридичну конструкцію держав, пов'язану за допомогою системи вищого рівня – Об'єднаних націй. У той же час значна частина націй залишається поза рівнем Об'єднаних націй і не може вирішувати свої проблеми за допомогою існуючих законів. Більш того, навіть держави в ООН (Організації Об'єднаних Націй) мають великі труднощі в міжнародних відносинах, викликаних слабкістю існуючих визначень нації. У зв'язку з цим поставимо завдання сконструювати точне визначення нації і застосувати його до зовнішніх відносин між націями і їх внутрішніми конструкціями.

В роботі «Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце» нами вперше було введено поняття нації як найвищого рівня семирівневого статусу держави³⁷⁹. Виявилось можливим побудувати модель так, що страти виробництва і знань включаються в страту одного рівня – національного. Щоб здійснити цю програму відповідно до цілей нової дефініції нації, ми повинні в неї включити:

- опис історії націй;
- її власну конструкцію на всіх відомих рівнях: природному, демографічному (людина і сім'я), і національному (техніка і знання); (Технічна страта пов'язана з промисловістю за допомогою її організації: сервісу,

³⁷⁹ Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія / А.У. Астапенка. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. – С. 71 – 73.

транспорту, торгівлі та фінансової системи; страта знань – включає мову, мистецтво, науку, проектні та навчальні інститути; галузі державної влади (законодавчої, виконавчої та судової, що належать до рівнів знань);

- опис нації як одиниці зі своїми взаємодіями у своєму середовищі (з іншими націями – системами свого власного рівня) – системи вищого рівня – союзів Націй (серед їх – Євросоюз, СНД, Сполучені Штати та багато інших).

- Мета нації (або національна ідея) пов'язати історію, внутрішній лад, зовнішню політику і відносини з внутрішніми рівнями для будь-яких конкретних націй. Фактично, національна ідея визначає світогляд нації. Тобто національну доктрину, національну картину світу, виражену в національній вербальній культурі.

Разом зі згаданими умовами визначення конструювання нації має узгоджуватися з існуючим і майбутнім визначенням за допомогою кібернетичних досягнень – нових технологій і мереж. Ця рекламація дуже важлива, тому що визначення нації має бути джерелом розробки мереж націй. Без таких мереж неможлива реалізація ефективної інтеграції (глобалізації) у світі. Основний закон ієрархічного простору-часу – це опис на основі наступного твердження: всі страти виникають з нижньої страти шляхом множення і об'єднання, створення більш вищої страти і її зміни за допомогою активності вищої страти. Це основний закон ієрархічної математики – АЕД теорії³⁸⁰.

Механізм управління (енергія) реалізується засобами основних напрямків кібернетики. Це проектування, контроль і навчання – стадії процесу управління. Стадія проектування є акт об'єднання, а стадія навчання є акт множення (процес контролю пов'язує обидві ці стадії). З точки зору ієрархічної математики це теорія управління. Завдяки цьому процес навчання вимагає свого точного визначення, яке бере до уваги свій зв'язок з усім математичним

³⁸⁰ Novikava, S. The Statute of Hierarchical Mathematics and Its Cybernetical Maintenance / S. Novikava [et all] // Preprints of Eleventh International Conference Modelling and Scientific Computing. Washington, D.C., USA. 1997. P.149.

статусом. Статус має два свої головних символічних образи $\times\alpha^\lambda$ і $+\alpha^\lambda$, які відповідають на акти множення (навчання) і об'єднання (проектування) A^λ . АЕД-страта є: Λ, λ – рівень (час), Γ, γ – статус (закон, зв'язок), P, ρ – дія (процес), Ω, ω – одиниця (стан), Σ, σ – конструкція (зміст), B, β – новий рівень (зростаючий час), A, α – управління (координатор). Статус АЕД з поточним рівнем описується за допомогою свого символічного образу $\times\alpha^\lambda$ в такий спосіб:

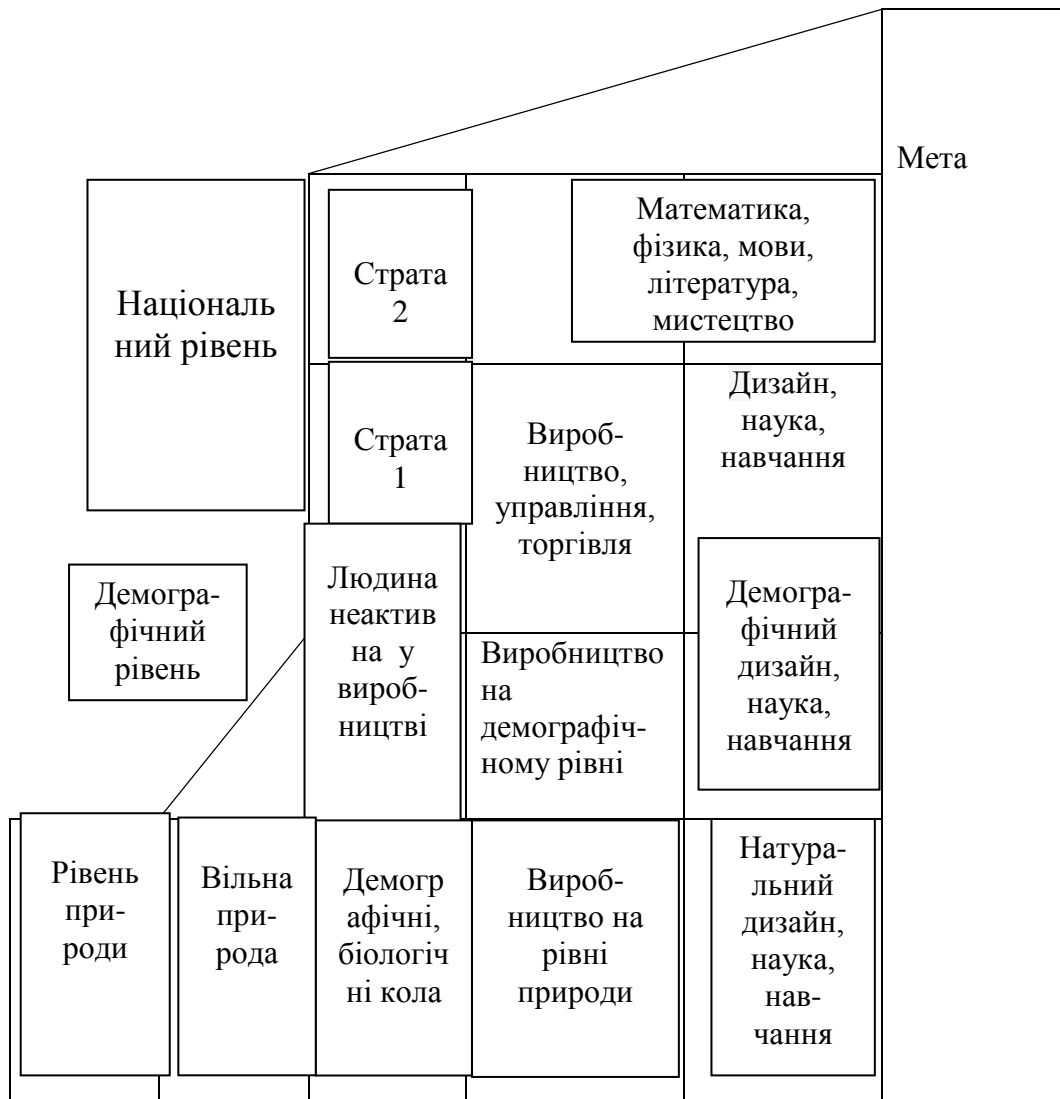
$$\Lambda^\lambda \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma \Lambda^\lambda \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{\Lambda^\lambda} \beta$$

$$\Gamma^\lambda \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma \Gamma^\lambda \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{\Gamma^\lambda} \beta, \quad P^\lambda \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma P^\lambda \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{P^\lambda} \beta$$

$$\Omega^\lambda \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma \Omega^\lambda \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{\Omega^\lambda} \beta, \quad \Sigma^\lambda \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma \Sigma^\lambda \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{\Sigma^\lambda} \beta,$$

$$B^\lambda \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma B^\lambda \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{B^\lambda} \beta, \quad A^\beta \xleftrightarrow[\rho]{\gamma} \left\{ \begin{matrix} \beta^\gamma A^\beta \\ \omega \rho \sigma \end{matrix} \right\} \xrightarrow[\rho]{A^\beta} \beta?$$

Загальний образ держави показаний на Мал. 4. Він містить всі відомі рівні: натуральний (фізичний, хімічний, біологічний), демографічний (сім'я і рід) і національний (виробництво і знання). У ранніх роботах страти виробництва і знань визначалися як індивідуальні рівні. Однак при більш ретельному розгляді можна зробити висновок, що вони є шарами одного рівня-національного. У такому розумінні страта знань викликає процес нових знакових конструкцій, а страта виробництва реалізує множення сутностей, побудованих за допомогою страти знань. У цьому розумінні, визначення страти виробництва і знань як різних сторін одного рівня багато в чому обумовлено математичними початками теорії ієрархічних багаторівневих систем.

Мал.4. Узагальнений образ держави в ієрархічному просторі

Запропонована модель держави, що включає рівень нації як вищий рівень поточного стану держави, дозволяє коректно описати майбутній стан національних держав, визначити місце кожної держави в ООН.

Щодо принципів та методів дослідження, то виокремимо три основні принципи методології дослідження. Принцип перший стосується так званої проблеми «слов'янського братства». На нашу думку, вираз «слов'янське братство», введено виключно в політичних цілях. І питання про існування єдиного слов'янського племені досить проблематичне. Є група мов, які об'єднуються в групу слов'янських мов. Також, як існує, наприклад, група романських мов, носії якої – народи різних країн: Італії, Франції, Румунії та ін.

Але ж ніхто не говорить про якесь «братерство» цих країн і не спекулює таким способом на можливих політичних проектах, загальних для цих країн.

Аналіз історичних доль вказує на близькість білоруського етносу до наступних етносів: литовського (балтського) і українського. Саме наше спільне походження і взаємні впливи – найбільш очевидні. Що стосується українців, то, на нашу думку, тривалий час ми були, фактично, одним народом, принаймні, за часів ВКЛ. У нас одні і ті ж національні герої, одна мова, яку в Білорусі називають старобілоруською, а в Україні – староукраїнською, одні пісні, казки, перекази. Поділ етносу почався не так і давно – десь вже з часів Речі Посполитої. Українці вважають, що Статут ВКЛ написаний «українською мовою». Ми вважаємо – білоруською мовою. Але по суті, це лише означає те, що мова тоді у нас була одна (зрозуміло, різниця в діалектах в різних місцях завжди є). Але пізніше сформувалися дві різні мови і склалися дві нації – білоруська і українська.

Зовсім інша справа – російський етнос. По-перше, не проглядається великого центру, на зразок Полоцька або Києва, навколо якого згуртувалася б майбутня російська нація, принаймні за часів Київської Русі. Суздаль? Новгород? Твер? Трохи пізніше (на 2–3 століття) таким центром стала Москва. Але це вже пізніше. І не «трохи», а набагато пізніше – коли політична карта як Європи, так і Азії істотно змінила свої обриси. І, починаючи з XV–XVI століть, Московське царство починає претендувати на роль головної слов'янської східної держави і навіть культивувати самоназву – «Третій Рим». І потім довгий час (до кінця XVIII ст.) дві великі слов'янські держави – ВКЛ і Московія – спадкоємці Київської Русі, будуть оскаржувати своє лідерство у всіх областях, поки ВКЛ не втратить свого юридичного статусу в результаті трьох поділів Речі Посполитої.

Принцип другий: Білорусь – серце Європи. Білоруська культура це не якась там, перехідна, прикордонна культура між Європою і Азією, між Польщею і Росією, – а цілком самостійна культура, яка, навпаки, зробила і впливає на західні регіони і східні, на південь і на північ. Правомочність такої

думки підтверджує діяльність тисяч етнічних білорусів, які увійшли в історію інших країн, стали національними героями Польщі, Литви, Франції, Америки та інших країн. Наприклад, наш співвітчизник Адам Міцкевич, став класиком польської літератури, Федір Достоевський – геній російської літератури, Гійом Аполлінер – французький поет, а Гнат Домейко – національний герой Чилі. Цікаво, що в творчості кожного з цих людей можна відчувати, побачити Білорусь.

Принцип третій: Історія Білорусі має бути національною. Це історія білоруського етносу, білоруського народу і, нарешті, білоруської нації. ВКЛ існувало понад п'ять століть. Його кордони в певні часи охоплювали величезні простори від Балтійського до Чорного моря. Білоруси населяли територію сучасної Білорусі, Віленського краю (нині Литва), Смоленської і Брянської областей до Можайська, Твері, Коломни (поблизу Москви), Білостоцького воєводства (нині Польща) і частини Чернігівської області (нині Україна). Всі князі ВКЛ, починаючи від першого князя Міндовга, користувалися білоруською мовою не тільки в діловодстві, але і в повсякденному житті. Мова «литви» середньовіччя – білоруська, а «литвин» – це назва білоруса того часу. Сучасна Литва, населена литовцями, або точніше – летувісами, розташована на північний захід від території справжньої, літописної Литви, що перебувала в басейні середньої течії Німану.

Завершуємо цей розділ переліком використаних нами методів дослідження.

1. У дисертації широко використовуються системний підхід, загальна теорія систем і системний аналіз. Ці універсальні сучасні методи вивчення найрізноманітніших явищ природи і суспільства широко використовуються оскільки етнос і націю ми розглядаємо як певні цілісності крізь призму таких системних характеристик, як відмінність системи і навколишнього її світу, наявність кордонів, самовідтворення, існування складових елементів.

2. Вперше, для вивчення біо-соціо-політичних систем застосовується теорія ієрархічних багаторівневих систем (ІБС) на основі АЕД-символів. Цей підхід дозволяє побудувати багаторівневу модель держави, де вищий рівень відповідає рівню нації.

3. Кількісні методи і математичне моделювання з нашої точки зору – це майбутнє історичної науки. У нашому дослідженні цим методам приділяється велика увага. Зокрема, побудована теорія стадій еволюції людства, розвивається теорія «синусоїдального» розвитку суспільства.

4. Порівняльно-історичний метод, порівняльний метод дозволяє виявити загальні закономірності на основі розгляду конкретних історико-політичних фактів.

5. Широко використовувались в роботі і традиційні методи: аналізу і синтезу, переходу від абстрактного до конкретного, послідовність у розгляді питань.

РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ, ЧАС І ТЕРИТОРІЯ ФОРМУВАННЯ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ

2.1 Прабілоруси та виникнення білоруського етносу

Перше, що ми повинні з'ясувати для вирішення питання про витоки і час виникнення білоруського етносу – визначити склад народностей, племен та інших історичних людських спільнот, які населяли територію Білорусі, в надрах яких виявляються перші ознаки – етнічні, соціальні, фольклорні, антропологічні та ін., з яких починає формуватися етнос, що носить тепер назву – «білоруський етнос».

Що ж являв собою білоруський народ в давнину? Яке відношення має нинішній білоруський народ, білоруський етнос і, нарешті, білоруська нація до стародавніх племен, що населяли територію сучасної Білорусі і найближчі сусідні території?

Існує кілька концепцій походження білорусів.

Вважається, що на територію Білорусі перші слов'яни прийшли з півдня приблизно в VI – VII століттях. Балти, які вже давно населяли цю територію, мали за багатьма ознаками набагато нижчий рівень соціальної організації, ніж прийшли слов'яни. Слов'яни мали більш розвинене господарство, знали двопілля, користувалися залізними наконечниками і т.д. (див., наприклад, нарис Г. Саганович¹). В результаті тривалих етнічних контактів між балтами і прибулими слов'янами, симбіозу балтської і слов'янської культури утворюється білоруський праєтнос. Час виникнення білоруського праєтносу налічує не менше ніж тисячолітній термін. Вже з часів Київської Русі проявляються особливості жителів, які мешкали на території сучасної Білорусі.

М.Довнар-Запольській писав: «Білоруси представляють найбільш чисте слов'янське плем'я, зберігши і зовнішній вигляд слов'янина, і безліч ознак його

¹Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст./ Г. Сагановіч. Мінск: Энцыклапедыкс. 2001. С. 12.

психіки і побуту»².

Племена, які утворилися в результаті балто-слов'янського симбіозу, відомі з XI – X ст. під кількома назвами. Це кривичі, що населяли простори Подвіння і Верхнього Подніпров'я (центр – місто Полоцьк), дреговичі, що населяли землі від Прип'яті на півдні до лінії Заславль – Борисів на півночі (центр – Туров), і третя течія – радимичі, що жили в басейні річки Сож (центр – Гомель). На основі самоорганізації згаданих племен були створені перші державні структури предків білорусів, які носили назви Полоцьке і Туровське князівства. Прийнято також вважати, що ці князівства входили до складу єдиної держави – Київської Русі.

Роль балтського етносу не враховувалася багатьма російськими і радянськими вченими, які скоріше в політичних, ніж в наукових цілях, ввели концепцію «давньоруської народності». У радянській історіографії домінувала теорія єдиного слов'янського народу, який поєднувався одним терміном «Київська Русь». Відповідно до цієї концепції цей східнослов'янський народ пізніше розділювався на українців, білорусів і великоросів³. Ця концепція відповідала не стільки інтересам науки, скільки «ідеологічній кон'юктурі часу»⁴. У науці немає жодного доказу концепції єдиного східнослов'янського народу. Його не було ні в радянські часи, немає і зараз. Ця концепція, що отримала назву концепції «давньоруської народності», панувала і в російській, і в радянській історичній науці і була особливо піднята на щит після публікації в 1950 р. відомої роботи Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», а також тез ЦК КПРС «Про відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією»⁵.

Першим дослідником, який поставив під сумнів теорію «давньоруської народності» був радянський вчений В. Седов. Аргументи, які навів В. Седов на

² Доўнар-Запольскі, М.В. Асновы дзяржаўнасці беларусаў / М.В. Доўнар-Запольскі. Мінск: Таварыства беларускай мовы імя Ф.Скарыны. 1994. 23 с.

³ Карнейчык, Я.І. Беларуская нацыя: гістарычны нарыс / Я.І.Карнейчык. Мінск, 1969; Токарев, С.А. О культурной общности восточнославянских народов / С.А. Токарев // Советская этнография. 1954. № 2. С. 21–32.

⁴ Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі / Г.Сагановіч.– Мінск, 2003. С. 23.

⁵ Сталін, І. Марксизм і пытанні мовазнаўства: тэзісы ЦК КПСС «Аб святкаванні 300-годдзя ўз'яднання Украіны з Расіяй» ад 10 студзеня 1954 г.

користь балтського походження племен, що населяли територію сучасної Білорусі базувалися на вивченні пам'яток матеріальної культури цього регіону. На території Білорусі були знайдені численні прикраси, знаряддя праці та зброя, характерні для балтської культури. Як аргумент на користь «балтської» концепції наводиться і факт наявності у багатьох елементах мови і культури білорусів балтійських звичаїв, таких як поклоніння вужам, камінню. Те ж саме спостерігалось і в традиційній релігії білорусів. Крім цих аргументів аналізувалися фонетичні особливості мови білорусів (тверде «р», акання і т.д.), які характерні для балтського субстрату⁶.

Слідом за В. Седовим білоруський дослідник М.Єрмолович визначає межі поширення балтського субстрату (литви) на території Білорусі. М. Єрмолович виклав свої дослідження в тезах⁷, підготовлених до масштабної конференції, яка повинна була бути присвячена перегляду концепції «давньоруської народності». Однак і сама конференція, і тези М.Єрмоловича на тривалий час опинилися під забороною за ідеологічними мотивами. Тільки з кінця 80-х років ХХ ст., з початком перебудови стало можливим опублікувати дослідження Миколи Єрмоловича, які були узагальнені в його монографії «Слідами одного міфу»⁸.

Зовсім інша картина після розвалу Радянського Союзу почала формуватися з цього важливого наріжного питання в сусідній країні – Росії. Теорія «давньоруської народності» тут починає реанімуватися і, більш того, всіляко розвиватися. Позиція В. Седова після розвалу Радянського Союзу і виникнення ряду нових країн, в тому числі і Російської Федерації, де він жив, змінюється найрадикальнішим чином. Починаючи з другої половини 90-х

⁶Седов, В. В. К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) /В.В.Седов // Советская этнография. 1967. № 2. С. 112–129;Седов В.В. О происхождении белорусов /В.В.Седов // Древности Белоруссии: материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. Минск, 1966. С. 301 – 309.

⁷Єрмолович, Н.И. Где была летописная Литва? / Н .Єрмолович // Тезисы к конференции по археологии Белоруссии. Минск, 1969. – С. 233–238.

⁸Єрмаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1989. 94 с.

рр. XX ст. в російському суспільстві починає зростати ностальгія за «слов'янською єдністю», яка панувала в СРСР.

В. Сєдов переглядає етнічну складову археологічних культур. Тепер він знаходить ознаки слов'янської міграції в усіх проявах і в кінці кінців приходиться до повернення на простори Східної Європи концепції єдиної «давньоруської народності». Приклад з В. Сєдовим не поодинокий і проявляється не тільки при розгляді питання про походження етносів. Він показовий тим, що для реалізації певних політичних цілей зацікавлені кола країни можуть впливати на формування громадської думки самими псевдонауковими і кон'юктурними способами.

Таким чином, першим кроком побудови нашої концепції етнічного походження білорусів є визнання ролі балтського фактора в основі соціального, антропологічного, культурного, спадкового та інших складових древніх племен, що населяли територію Білорусі.

Другим істотним компонентом в подальшій історії формування білоруського етносу є плем'я «литва», яке згадується трохи пізніше кривичів, дреговичів і радимичів, приблизно з XII ст.

Відомо, що плем'я «литва» розселилося на великому просторі території сучасної Гродненщини і Мінщини. Точні межі літописної литви досить переконливо визначив Микола Єрмолович в своїй книзі «Слідами одного міфу»⁹. І, на його думку, плем'я «литва» було балтського походження.

Цікавий підхід до проблеми про походження племені литва розвиває С. Ситько. Він пропонує таку гіпотезу: литва – це не окреме плем'я в етнічному сенсі, а спільнота соціальна. Назву «литва» носили професійні воїни¹⁰, завдяки яким це слово увійшло в назву держави – Великого князівства Литовського, і пізніше дало назву цілому народові – литовцям.

Схожі висновки щодо внеетнічного походження терміна «литва» робить і литовський дослідник Р. Петраускас. Він зазначає, що «Литва» в XIII ст.

⁹Ермаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1989. 94 с.

¹⁰Сіцька, З. Утроп Літвы / З. Сіцька. Баранавічы, 2009. 324 с.

означає не територію з окресленими кордонами, а групу людей, «які усвідомлюють свою приналежність до конкретного політичного співтовариства»¹¹. За свідченням інших, плем'я «литва» – не балтського, і навіть не угро-фінського, – як це вважав Іван Ласков¹², а слов'янського походження. Так, чеський дослідник П. Шафарик твердить¹³, що слово «литва» – спотворене слово «лютва». Слов'янське ж плем'я велет-лютичі, добре відомо історикам, і проживало воно також на територіях сучасних Гродненщини і Віленського краю.

Пізніше, коли почалося утворення Великого князівства Литовського, литва змішалася з іншими слов'янськими племенами – кривичами і дреговичами, утворивши сучасних білорусів. Свідченням того, що лютичі-литва були народами з мовою, близькою до сусідніх слов'янських народів, є те, що їхня мова стала державною мовою ВКЛ. Багато є свідчень, що лютичі-литва були предками сучасних білорусів, мали всі етнічні ознаки сучасних білорусів – мову, звичаї, фольклор і зуміли зберегти через століття цю спадщину. Однак вони віддали свою назву (литва – литвини) іншим балтським племенам, серед яких, перш за все, жемойти і аукштайти. Цей сумний історичний факт досі вносить великі труднощі в політичному аспекті: в 1995 р., наприклад, саме ця історична помилка стала причиною відмови від існуючого державного герба Республіки Білорусь (внаслідок подібності з державним гербом Литовської Республіки), який насправді являв собою зображення історичного білоруського герба «Погоня».

Ми вже говорили про аргументи на користь слов'янського характеру племені литва. Звернемося тепер до історичних свідчень, пам'яток середньовікової писемності та інших джерел часів ВКЛ.

¹¹ Петраускас, Р. Правящий род и знать: к вопросу о предпосылках формирования Литовского государства / Р.Петраускас // Петербургские славянские и балканские исследования. 2012. № 1 (11). С. 103.

¹²Ласкоў, І. Летапісная Літва / І. Ласкоў. Вільня, 2011. 288 с..

¹³Шафарик, П. Славянские древности / П. Шафарик: перевод с чешского. Изд. 2–е. Москва. – 1848. Т. II. С. 40.

Литву як слов'янську країну характеризував хроніст Гартаман Шедель¹⁴, а також описував італійський гуманіст XV ст. Еней Сільвіо Пікаламینی¹⁵. Мову литвинів вони однозначно ототожнювали з сімейством слов'янських мов. Е.С. Пікаламینی писав: «Литва зі своїми широкими просторами межує з Польщею зі сходу ...*Мова народу слов'янська...* Серед слов'ян одні належать Римській Церкві, як далмати, хорвати, корійці і поляки. Інші тримаються ересі греків, як болгар, русини і багато з литвинів...»¹⁶. Цим питанням, і присвятили свої дослідження П. Урбан¹⁷, М. Єрмаловіч¹⁸, В. Носевич¹⁹.

П. Урбан звертає увагу на явище, яке можна назвати «стиранням етнічної межі між литвинами і русинами. (Ми тут абстрагуємось від пізніших литвинів, скажімо, епохи Адама Міцкевича або від такого явища, що, наприклад, в Московії всі жителі князівства називалися литвинами. Наприклад, в «Хроніці Биховця» читаємо про князя Вітовта: «а коли русином став би, дали були ім'я йому Юрій».

У зв'язку з цим нас цікавить ще одна сторона проблеми, що розглядається. Чому – і в історичному розрізі, і в політичному – так наполегливо підкреслюється думка про слов'янство білорусів? Що значить бути слов'янином? Що несуть ці знання? Насправді, єдине, що може бути безперечним в концепції слов'янських народів – це близькість їх мов. Близькість мов народів, що проживають на території сучасної Білорусі, а

¹⁴ Schedel, Hartmann. Das Buch der Cronicken und Geschichten (Nachdruck der Ausgabe 1493, Numberg) / Hartmann Schedel. Munchen-Allach, 1965. S. 278–278a.

¹⁵ Aeneas Sylvius. De Lituania regione // SRP. T. 4. Leipzig,– 1870. P. 237 – 239.

¹⁶ Там само. С. 237 – 238. Цитується по книзі Урбан, П. Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць / П. Урбан. Мінск: Тэхналогія, 2003. С. 15.

¹⁷ Урбан, П. Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць / П. Урбан. Мінск: Тэхналогія, 2003. 216 с.; Урбан, П. Да пытаньня этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцьвінаў / П. Урбан. Менск: Бацькаўшчына, 1994. 108 с.

¹⁸ Ермаловіч, Мікола. Старажытная Беларусь / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1990. 366 с.

¹⁹ Носевич, В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы / В. Носевич. Мінск: Полымя. 1993. 160 с.; Беларусь: становление этноса и «национальная идея» / В.В.Носевич // Белоруссия и Россия: общества и государства / редактор-составитель Д.Е.Фурман. М.: Права человека, 1998. С. 11-30.

також сусідніх земель, як в минулому, так і в даний час. З цієї причини ці мови об'єднуються в одну сім'ю, яку прийнято називати сім'єю слов'янських мов.

В іншому, починаючи з расових ознак, антропологічних та генетичних факторів, мова про єдність неминуче призведе до тупикового результату. Які слов'яни, скажімо, тюркомовні болгари, які прийшли свого часу на Балкани з під Уралу, але засвоїли місцеву слов'янську мову? Подібна ситуація могла статися і на території Білорусі, де місцеві балтські племена з якихось причин – політичних, або в результаті культурної переваги слов'яномовного населення – перейшли поступово на іншу мову – слов'янську.

Є аналогічний погляд і на походження російської нації. Єгор Холмогоров в своєму «Російському націоналісті» безпосередньо пише: «Хіба росіяни – слов'яни? Ні. Росіяни не чехи, як і не поляки, і тим більше не хорвати ... Їм не потрібні для особистої самооцінки ніякі докази того, що вони етнічно ближче до слов'ян, ніж до шведів...»²⁰.

Окремі аспекти проблеми походження білорусів висвітлює в своїх працях відомий український вчений Л. Залізняк²¹. Автор аргументовано розвінчує в своїх працях міф про давньоруську народність та стверджує, що Київська Русь була першою українською державою.

Власне питанням походження білорусів Л. Залізняк присвятив спеціальну статтю “Етногенез українців, білорусів та росіян”, а також окремий підрозділ “Походження білорусів та росіян” однієї зі своїх книг²². Слід зазначити, що окремі аспекти проблеми досліджуються вченим і в деяких інших його публікаціях, на найважливіших з яких спробуємо зосередити нашу увагу. Так, зокрема, на думку Л. Залізняка, якщо генетичне підґрунтя білорусів, псково-новгородців та росіян творилося в VI – IX ст. в процесі переселення

²⁰ Холмогоров, Е. Русский националист / Е. Холмогоров. М.: Европа, 2006. С. 147.

²¹ Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. 256 с.; Залізняк Л.Л. Етногенез українців, білорусів та росіян // Пам'ять століть. 1997. –№4. С.2–13; Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. К.:”Фотовідеосервіс”, 1997. 256 с.; Залізняк Л.Л. Українці: витоки та історичні долі. К.: Темпора, 2011. 424 с. та ін.

²² Залізняк Л.Л. Етногенез українців, білорусів та росіян // Пам'ять століть. 1997. №4. С.2–13; Залізняк Л.Л. Походження білорусів та росіян // Стародавня історія України. К.: Темпора, 2012. С.424–432.

праукраїнців Середнього Подніпров'я та Волині на північ у балтське та фінське середовище, то остаточне формування молодих східнослов'янських етносів відбулося вже в X – XII ст. у складі імперії Київська Русь, державотворчим етносом якої були праукраїнці Південної Русі²³.

Дослідник наголошує, що праукраїнці з одного боку і праросіяни та прабілоруси з іншого розвивалися власними історичними шляхами ще з початкових стадій формування субстрату цих етносів у першій половині I тис. до н. е. Не випадково українці належать до іншого антропологічного типу, ніж білоруси та росіяни. Таким чином, на думку Л.Залізняка, твердження офіційної радянської історичної науки, що долі східнослов'янських народів розійшлися лише в пізньому середньовіччі внаслідок розгрому Русі татарами, не відповідає даним археології, бо це сталося ще до постання держави Русь, якій так і не вдалося консолідувати східних слов'ян в єдиний етнос²⁴.

В іншій своїй монографії автор зауважує, що згадану балтослов'янську колочинську людність, яка мешкала на Верхньому Дніпрі у V-VII ст., можна назвати прабілорусами чи праросіянами лише умовно. Це був лише субстрат, який під впливом численних хвиль переселенців з праукраїнської Волині та Київщини лише у X-XII ст. трансформувався у прабілорусів та праросіян²⁵.

Нарешті, перед тим як перейти до аналізу концепції балтського походження білорусів, звернемо увагу, як це питання трактує Л.Залізняк, на думку якого “про інтенсивне змішування слов'ян з балтами свідчить антропологічний тип дреговичів”. Вчений вважає, що на відміну від давнього і сучасного населення Північно-Західної України вони належали до валдайського антропологічного типу, який вважається балтським. Саме до нього, констатує Л.Залізняк, належала переважна більшість давніх та сучасних балтів, а також білорусів²⁶.

²³ Залізняк Л.Л. Етнічні процеси в Київській Русі // Стародавня історія України. К.: Темпора, 2012. С.437.

²⁴ Залізняк Л.Л. Походження білорусів та росіян // Стародавня історія України. К.: Темпора, 2012. С.432.

²⁵ Залізняк Л.Л. Українці: витоки та історичні долі. К.: Темпора, 2011. С.169.

²⁶ Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. К.: Темпора, 2008. С.70

Тепер проаналізуємо *концепцію балтського походження білорусів*. Найбільш послідовно утверджують концепцію балтського походження білорусів С. Санько і А. Дермант. Вихідним постулатом їх концепції є проста формула: «Білоруси – слов'яномовні балти». У статті «Етногенез білорусів: наука і ідеологія» прихильники цієї концепції в такий спосіб формулюють своє кредо і підхід: «Автохтоністська балтська модель білоруського етногенезу виникла не через примху того чи іншого дослідника і не з подачі спецслужб будь-якого фарбування, а з логіки розвитку двох основних конкуруючих етногенетичних парадигм, спричинених відмінностями слов'янських автохтоністських міграційних моделей...»²⁷.

На думку авторів, автохтоністська балтська модель білоруського етногенезу впливає із спроби об'єднати в єдине ціле весь комплекс даних з області антропології, етногенетики, лінгвістики, археології, історії, етнографії, фольклористики та інших дисциплін. Дослідники розділили факти на релевантні і нерелевантні, розглянули на цій підставі всю проблемну ситуацію і, на їхню думку, уникли всякого суб'єктивізму при інтерпретації даних.

Автори відзначають, що порівняння так званого «поліморфізму мітахендріальної ДНК» білорусів і литовців свідчить про їх генетичну близькість. Крім того, аналіз груп крові АВО і MN свідчить про досить значну міру подібності, «які майже не відрізняються від прабатьківських і генетично-антропологічних типів». Ці аргументи дуже істотні. І вони в значній мірі перегукуються з дослідженнями Олексія Микулича²⁸, який показав, що територія Білорусі була заселена предками сучасних білорусів ще тисячу років тому. Антропологічні дослідження показують, що не було масових переселень, які могли б змінити фізичний тип мешканців нашого краю. Увагу Микулича привернули проблеми історичних і антропоекологічних аспектів населення

²⁷ Санько, С. Этногенез беларусаў: наука і ідэалогія / С.Санько, А. Дзермант // *Архэ*, 2005. – № 5(39). С. 233 – 253.

²⁸ Мікуліч, А. І. Беларускі этнас: папуляцыйна-генетычны аспект эпахальнай стабільнасці / А.Н. Мікуліч // *Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*. Мінск, 2000. С. 40–44; Микулич, А. И. *Наша генетическая память* / А.Н. Микулич. Минск, 1987.

Білорусі. З'ясувалося, що тотальна популяція білоруського сільського населення є самовідтворюючий організм, де обмін генами до останнього часу відбувався переважно між його послідовними нащадками. Генофонд Білорусі, звичайно, не захищений від проникнення генів з сусідніх етносів. І все ж з'ясувалося, що фенотип і генотип при всій стохастичності генетичних процесів зберегли свою стабільність.

Зовсім інші аргументи наводять представники *угро-фінської концепції походження білоруського етносу*. Найбільш відомий її прихильник І. Ласків вважає, що предки білорусів – не балти, що не слов'яни, і навіть не балто-слов'яни, а угро-фінські племена, родинні сучасним пермякам, марійцям і мордовцям. Головний метод його доказів – лінгвістичний аналіз особистих імен, гідронімів, топонімів та базової лексики²⁹. Однак, на даний момент вважається, що історичний вплив угро-фінського елемента на формування білорусів було незначним і відноситься до часів більш древніх, ніж часи литовського фактора. Деякі подібності мають місце тільки в лінгвістичних особливостях місцевих говірок.

Багато істориків і етнографів відносять час формування білоруського етносу до XII –XVI століть – часу формування етнічних відмінностей росіян, білорусів та українців. На наш погляд, настав час прийняти нову парадигму щодо давності білоруського етносу. Багато джерел із різних галузей знань, таких як історія, археологія, мовознавство і етнографія дозволяють зробити висновок про, щонайменше, тисячолітній вік білоруського етносу.

Доводи тут такі.

Довід перший – мовний. Уродженець Білорусі польський поет Адам Міцкевич, а пізніше відомий етнограф XIX в. Павло Шпилевський³⁰ стверджували, що білоруська мова найменш змінилась з усіх слов'янських мов. І цьому твердженню знаходиться багато доказів. Білоруська мова бере

²⁹ Ласкоў, І. Летапісная Літва / І. Ласкоў. Вільня, 2011. 288 с.

³⁰ Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю / П.М. Шпилевский: предисл., текстолог., прим. и коммент. С.А. Кузнецовой. Минск: Беларусь, 2004. 251 с.

своє коріння від прослов'янської мови, сформованій, як вважається, в VII – VIII століттях нашої ери. У цей час складається фонетична система, граматичний лад і основний словниковий фонд білоруської мови. Спочатку мова існувала як форма крицицько-дреговицько-лютицьке койне, тобто спільного наріччя, а за часів ВКЛ поширюється на всю територію князівства, діалектні особливості поступово стираються, утворюється одна державна мова ВКЛ, яку прийнято вважати старобілоруською.

Що стосується еволюції білоруської мови в історичній ретроспективі, то ми спостерігаємо таку картину. Вже в XII ст. між мовами жителів білоруських земель і решти Русі існували певні відмінності. Про це, зокрема, свідчить «Хрестоматія з історії білоруської мови», видана ще за радянських часів як підручник для студентів-філологів (1961).

Довід другий – фольклорний. Матеріали музично-пісенного фольклору та усно-поетичної творчості білорусів вказують на їх унікальність, яка проявляється в автентичності співу, танців, народних гулянь, традицій з корінням сивої давнини. Безумовно, фундаментом, на якому засновано більшість білоруських традицій, народної спадщини є язичництво. Зараз важко виділити особливості, специфіку саме білоруського культу. Швидше за все, головні свята і сонм язичницьких богів однакові для всіх східних слов'ян. З прийняттям християнства язичницькі народні свята не зникли, а змінилися. Багато свят, такі як Великдень, Різдво, зберегли ряд зовнішніх дохристиянських рис (скажімо, колядування), але наповнилися християнським змістом (на ті ж Коляди святкується Різдво Христове і співаються різдвяні пісні, присвячені народженню Христа). До сих пір в Білорусі існують такі свята, на які християнство так і не змогло накласти свій слід. Це, перш за все, Купалле. Хоча святкування Купалля як католиками (в ніч з 23 на 24 червня), так і православними (в ніч з 6 на 7 липня), обома конфесіями, прив'язане до Різдва Іоанна Хрестителя (24.06 – католицьке, 7. 07 – православне). Ця ніч в Білорусі і зараз проходить зовсім не по-християнськи. Сила язичницького духу серед білорусів дивує. Але, порівнюючи себе з іншими народами, ми побачимо у

інших аналогічну картину, якщо ще не більше чітку, наприклад, у наших сусідів литовців, предками яких були жемойти.

Довід третій – археологічний. Курганні матеріали свідчать, що слов'янська міграція на землі балтів не посунула останніх. З моменту їх контакту почалося формування нових культур. Балтські елементи в Білорусі проявляються в гідронімії, діалектології, палеантропології.

І четвертий, на який особливо звертає увагу Микулич, – *антропологічний аргумент.* Починаючи з неоліту (близько 4-го тисячоліття до Р.Х.) вже сформувалися регіональні особливості матеріальної культури. На початку першого тисячоліття на території Білорусі відбулося змішання прийшлих слов'ян з корінними балтами, які збагатили генофонд обох народів.

Матеріали палеонтологних розкопок А. Микулича і І. Сілівон свідчать, що протягом 40 останніх поколінь (це приблизно 1000 років) існує безумовна спадкоємність основних расових особливостей. Це дозволило також зробити наступний висновок: антропологічні особливості локальних популяцій визначаються генетичною якістю самого етносу. За показниками узагальнених біологічних відстаней можна шукати сліди генетичної пам'яті популяцій в історичному аспекті. Генофонд білорусів, литовців і західних росіян ближче інших до середньоевропейського, поляки і українці – більш віддалені.

На підставі концепції про збереження в поколіннях структурних компонентів популяційної системи від прабатьківській спільності (А. Любищев³¹, Ю. Ричков³²), з'явилися підстави довести значну стабільність генофонду в порівнянні з мовою і культурою. Вся територія Білорусі, за даними про генетичні системи і репродуктивні розміри, була повністю заселена предками сучасного населення близько 10 000 років тому.

Підсумовуючи, можна сказати: на підставі антропологічних даних

³¹ Любищев, А. А. О постулатах современного селектогенеза / А.А. Любищев // Проблемы эволюции. Новосибирск: Наука, 1973. Т. 3. С. 31–56; Любищев, А. А. Проблемы формы, систематики и эволюции организмов / А.А.Любищев. М.: Наука, 1982.

³²Рычков, Ю. Г. Некоторые популяционно-генетические подходы к антропологии Сибири / Ю.Г. Рычков // Вопр. антропологии. 1969. № 33. С. 16–33.

встановлено, що сучасні білоруси – це безпосередні нащадки місцевого стародавнього населення. Фактичне формування етносу відбувалося не менше ніж через 200 поколінь, «що дозволяє простежити його початок до полієвропеїдної расової спільноти»³³. Таким чином, на підставі самих різних областей знань, таких як мовознавство, етнографія, археологія і антропологія можна зробити висновок про, щонайменше, – тисячолітній вік білоруського етносу.

2.2. Формування мови білорусів

У своїй оригінальній книзі «Етнічны семієзіс і нацыянальная дактрына», присвяченій розвитку білоруського етносу, білоруський вчений Олексій Рагуля висловлює таку думку: «Природній національній мові належить виключно важлива роль у формуванні творчого образу нації»³⁴.

Аналогічні думки ми зустрічаємо у німецького філософа В. Ф. Гумбольдта, який в роботі «Характер мови і характер народу» зазначав, що мова має цінність не як засіб зносин, а як мета в «самій собі»: «Якщо ми прагнемо до безкінечного, то перші устремління, наснагу і енергію на цьому шляху ми отримуємо від мови»³⁵. В.Ф. Гумбольдт надавав мові виняткову роль в пізнанні світу, стверджував, що мова є засобом бачення світу. Подібно художнику «мова відображає предмет в тій чи іншій кольоровій палітрі»³⁶.

Розвиваючи міркування В. Гумбольдта про мову О. Рагуля звертає увагу саме на духовний зміст і цінність мови: «Маючи безпосереднє відношення до організації соціального і духовного життя, мова тим самим створює духовний образ нації»³⁷.

³³ Мікуліч, А. І. Беларускі этнас: папуляцыйна-генетычны аспект епахальнай стабільнасці / А. І. Мікуліч // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 2000. С. 44.

³⁴ Рагуля, Аляксей. Этнічны семієзіс і нацыянальная дактрына / А. Рагуля. Мінск, 2018. С. 48.

³⁵ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. М.: Прогресс, 1985. С. 375.

³⁶ Humboldt, W.v. Uber den Nationalcharakter der Spranchen / W. v. Humboldt // Werke. 1903, Darmstadt. Bd. 3. s. 64.

³⁷ Рагуля, Аляксей. Этнічны семієзіс і нацыянальная дактрына / А. Рагуля. Мінск, 2018. С.

Все вищесказане про мову, як образ, душу народу стає відчутним і зрозумілим, коли ми звернемося до давньої, але ще мало відомої в світі, білоруської мови. Першим діячем білоруської інтелігенції, який звернув увагу на цінність і важливість білоруської мови був поет Францішек Богушевич. У збірнику «Дудка білоруська» він писав «пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы»³⁸. О. Рагуля відзначає видатну роль Ф. Богушевича, який звернув нашу увагу на існування в світовому співтоваристві культур ще однієї – білоруської культури, що характеризується своєю повноцінною і милозвучною білоруською мовою: «Соціальна реабілітація мови в системі культури філософських поглядів Ф. Богушевича тісно пов'язана з реабілітацією національного культурного простору, спотвореного чужинцями і перевертнями з тутейших»³⁹. Ф. Богушевіч в своїй «Прадмове», підписаній псевдонімом Мацей Бурячок, створює, фактично, маніфест білоруської мови, дає справжній заповіт білорусам: «Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай, каб не ўмёрлі!»⁴⁰.

В Розділі 2.2. ми вже торкалися питання про давність білоруської мови. Розглянемо тепер це питання більш детально.

По-перше, відзначимо, що в білоруській мові збереглося багато рис, які сягають індоєвропейських часів. С. Судник вважає, що час виникнення особливої лінгвістичної формації, на основі якої потім утворилася білоруська мова, сходить до 2300 р. до н. е. Спочатку вона існувала як форма кривицько-дреговицько-люцинського наріччя, а за часів ВКЛ поширюється на всю територію князівства, діалектні особливості поступово стираються,

49.

³⁸ Багушэвіч Ф. Творы: вершы, пваэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Францішак Багушэвіч / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камент. У Содала, Я. Янушкевіча; Маст. Гінка-Янушкевіч. Мінск.: Маст. Літ., 1991. С. 16.

³⁹ Рагуля, Аляксей. Этнічны семіёзіс і нацыянальная дактрына / А. Рагуля. Мінск, 2018. С. 50.

⁴⁰ Багушэвіч, Ф. Творы: вершы, пваэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Францішак Багушэвіч / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камент. У Содала, Я. Янушкевіча; Маст. Гінка-Янушкевіч. Мінск.: Маст. Літ., 1991. С. 16.

утворюється одна державна мова ВКЛ, яку прийнято вважати старобілоруською мовою. У статті «Білоруська мова – першооснова сучасних і зниклих слов'янських мов» С.Суднік зазначає, що «Білоруська письмова мова була єдиною повноцінною письмовою мовою ВКЛ і всієї Східної Європи. Це положення і зумовило той факт, що білоруська мова стала мовою міжнародного спілкування. Взагалі, міжнародних мов на той час було небагато: латинська, грецька, санскрит, арабська, монгольська, ханська і білоруська»⁴¹. У зазначеній статті є багато цікавих викладок, присвячених подібності білоруської мови і стародавнього санскриту, який був мовою древніх індусів. Частота вживання звуку [а] в санскриті – 66% і в білоруській мові – 68%, тобто ми маємо майже повний збіг. Відрив за цим показником від інших мов дуже великий, наприклад, в німецькій мові – 17%, в російській мові – 23%.

Білоруська мова бере своє коріння від праслов'янської мови, сформованої в VII – VIII ст. нашої ери. У період від VI до X століть складається фонетична система, граматичний лад і основний словниковий фонд білоруської мови. Розвивається ряд специфічних рис, властивих білоруській мові: повноголосся, шиплячі «ж» і «ч» і ін.⁴² Початок формування білоруської мови відноситься до часів предків білорусів – дреговичів, радимичів, смоленських і полоцьких кривичів і сіверян. Певну субстратну роль зіграли говірки балтів – ятвягів, прусів і ін. Літературних пам'яток або будь-яких інших письмових свідчень епохи до Київської Русі згаданих племен – предків сучасних білорусів – не знайдено. Однак розмірковувати про деякі риси мови тих часів цілком можливо, вивчаючи діалектні особливості сучасних жителів етнографічної області розселення білорусів.

М. Я. Грінблат пише: «Багаторічні етнографічні та мовні спостереження автора виявили чимало дивовижних збігів в поширенні окремих діалектних рис

⁴¹ Суднік, С. Беларуская мова – першааснова сучасных і зніклых славянскіх моваў // Матэрыялы міжнар. Навукова-практ. канф. «Беларуская нацыянальная ідэя», 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна / пад рэдакцыяй Алесья Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата. 2000. С. 127–142.

⁴² Шчэрбін, В.К. Беларуская мова / В.К. Шчэрбін / Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. Мінск, 2004. Т. 2. С. 414.

білоруської мови, обласних відмінностей в матеріальній та духовній культурі білорусів з передбачуваними межами стародавніх територій літописних племен. Немає підстав відкидати можливість збереження в діалектних особливостях залишків племінних мов»⁴³. Аналіз поліських особливостей білоруської мови дозволив зробити висновок про наявність у стародавніх мешканців Полісся – дреговичів – багатьох рис, притаманних сучасній білоруській мові. До таких особливостей відносяться, наприклад, наявність дифтонгів *yo, ie, sakanня* і т.д.

Е. Р. Романов, ґрунтуючись на даних мови, пісенної творчості і побутової обрядовості плешуків, вважав, що дреговичі досягали Західної Двіни..., заселили Дисненський повіт... Розсунулись на захід, де заселили східну частину Двінського повіту і південь Люцинського»⁴⁴. На цій території відзначається акання, тверде *p*, флексія *ць* в дієсловах 3-ї особи однини теперішнього часу, дзекання та ін.

Що стосується еволюції білоруської мови в історичній ретроспективі, то ми спостерігаємо таку картину. Уже в XII ст. між мовами жителів білоруських земель і решти Русі існували певні відмінності. Якщо «Слово о полку Ігоревім», датоване кінцем XII в. не прийнято відносити до пам'яток старобілоруської писемності («Слово...» вважається пам'яткою просто «староруської писемності»), то вже «Договірна грамота смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом 1229 р.», «Грамота князя Герденя 1264 р.» і ряд інших написані мовою, яка має ряд білоруських рис⁴⁵.

До XIV ст. у Великому князівстві Литовському, Руському і Жамойтському сформувалась літературно-писемна мова, яка сьогодні називається старобілоруською мовою. У такому вигляді вона набула

⁴³ Гринблат, М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории / М.Я.Гринблат. Минск: Наука и техника, 1968. С. 81.

⁴⁴ Е. Раманаў. Гаворкі Магілёўскае губерні. Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн.2 Працы клясы філалогіі / Е. Раманаў. Мінск, 1028. т.1. с. 124 – 125.

⁴⁵ Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г. // Василенко И.А., Историческая грамматика русского языка / И.А.Василенко: сборник упражнений. Москва: Просвещение, 1984. С. 219.

значення офіційної письмової мови Великого князівства Литовського і зберігала свій державний статус до 1697 року. Крім ряду особливостей білоруських діалектів в старобілоруській мові можна побачити і ряд українських рис, що дозволяє вважати її джерелом і сучасної української мови. У період свого розквіту, за часів ВКЛ вона була широко відома як «рус(ь)ка мова» або «проста мова».

Старобілоруською мовою було написано величезну кількість документів ВКЛ:

- Віслицький статут (1423 – 1438 р.),
- Статут Казимира Ягайловича (1468 р.),
- Статут Великого князівства Литовського (його перша (1529 р.), друга (1566 р.) і третя (1588 р.) редакції),
- Трибунал Великого князівства Литовського (1581 р.),
- Більшість документів з майже 600-томного державного архіву (Метрики Великого князівства Литовського),
- Різні юридичні документи (заповіти, права на власність, підтвердження шляхетства, описи та ін.)

Франциск Скорина переклав на старобілоруську мову і видав велику кількість книг Святого Письма (Біблії). Перекладали Святе Письмо також Василь Тяпинський, Симон Будний і ін. Видавалася старобілоруською мовою і художня література: «Повість про Тріщана», «Повість про Трою», «Повість про Баву», «Повість про Скандерберга» і ін.

За часів Речі Посполитої польська мова стає державною мовою і на території ВКЛ. Білоруська мова поступово витісняється з ужитку, а з 1697 року як мова ділових відносин була офіційно заборонена. З цього часу вона існує в основному в народних масах, розвивається тільки в формі місцевих діалектів.

Новий етап розвитку білоруської мови вже в сучасному вигляді починається з початку XIX століття, коли білоруські землі вже входили до складу Російської імперії. З'являються білоруські анонімні поеми «Енеїда навиворіт» (з'явилася

приблизно в 1816 – 1826 роках, написана смоленською говіркою⁴⁶) і «Тарас на Парнасі», написана на східному білоруському діалекті. Ян Чечот видає у Вільно з 1839 по 1846 рр. шість збірок білоруських народних пісень.

Але початком створення літератури білоруською мовою в її сучасному вигляді слід вважати п'єсу Дуніна-Марцинкевича «Пінська шляхта», збірник «Дудка білоруська» Франтішка Богушевича. З'являються й інші білоруськомовні письменники: Ольгерд Обухович, Янка Лучина, Адам Гуринович, Олександр Єльський та інші. А в кінці XIX – на початку XX століть приходять в білоруську літературу генії білоруського відродження Янка Купала, Якуб Колос, Максим Богданович. Мова остаточно оформляється, затверджуються граматичні правила. Великий внесок у вивчення білоруської мови вніс академік Російської Імператорської Академії наук Євтимій Федорович Карський. У 1903 році Є. Карський зробив етнографічну експедицію по Білорусії і за її підсумками написав свою головну працю «Білоруси», що заслужила згодом назву «Енциклопедія білорусознавства».

Остаточно завершення формування сучасної літературної мови відбулося після революції 1917 року, мова отримує офіційний статус і починається її широке використання в БНР, а згодом в усіх сферах життєдіяльності Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (БРСР). Велика праця по унормуванню мови була проведена в 1918 році Броніславом Тарашкевичем, який призводить в завершеній вигляд граматику білоруської мови і правопис, що отримав назву «класичний». Згодом, після свого відродження в 90-х роках XX ст. класичний правопис стали називати також – «класичний правопис білоруської мови».

У 20-ті роки XX століття поряд з ідиш, польською та російською мовами білоруська була однією з офіційних мов БРСР. З 1924 року в БРСР почалася політика білорусизації, яка тривала до осені 1928 року. (До виходу постанови ЦК КП(б) Білорусії про боротьбу з буржуазним націоналізмом). У 20-ті роки

⁴⁶ Кісялєў, Г. Ад Чачота да Багушэвіча / Г. Кісялєў. Мінск, 1993. С. 351–354.

Інбелкульт опублікував 24 випуски наукової термінології, в яких практично охоплені всі галузі науки того часу, створені численні проекти словників.

У 1933 році в БРСР було проведено реформу білоруського правопису. У ній відбилася боротьба з білоруськими націонал-демократами, які використовували класичний правопис білоруської мови (тарашкевицю) і «служили ворогам народу». У новоприйнятому правописі, що прозвали пізніше (в 1990-і рр.) «наркомовкою», зникли багато особливостей милозвучності і співучості білоруської мови (м'яке «н», пом'якшений приголосний «л» – «льозунг», «плян» і т.д.), але з'явився ряд рис, які зближують її з російською мовою. Ця особливість наркомовки згодом (під час русифікації 60-х – 80-х років) часто використовувалася з метою ще більшого спотворення білоруської мови, наповнення її русизмами і іншими елементами чужими білоруській мові, але близькими російській.

Однак, незважаючи на зазначені недоліки білоруської мови після реформи правопису 1933 року, вона стала в БРСР офіційною мовою (поряд з російською) і з цього моменту всі роки література, кіно, театр і інші громадські інститути користувалися (і користуються зараз) саме цим варіантом правопису.

Після закінчення Другої світової війни Інститутом мовознавства АН БРСР спільно з Білоруським державним університетом і педагогічними інститутами БРСР було організовано докладне і систематичне вивчення діалектів білоруської мови. На основі зібраних матеріалів було створено фундаментальну працю – «Діалектичний атлас білоруської мови».

У 1961 році пройшов XXII з'їзд КПРС. Він зіграв дуже негативну роль в долі білоруської мови. На з'їзді була прийнята 3-тя Програма партії, в якій був проголошений курс на побудову комунізму в СРСР до 1980 року. На думку ідеологів при комунізмі мови повинні злитися в одну, нації відімруть. Для БРСР це означало відмову від білоруської мови на користь більш поширеної – російської. Почався процес русифікації. Під приводом реформи шкіл в середині 60-х років було закрито безліч білоруських шкіл, а об'єднані школи відразу стали російськими. Тисячі білорусомовних дітей виявилися миттєво в

російськомовному середовищі навчання, що спричинило падіння успішності і невдоволення батьків.

У відповідь на інтенсивні процеси русифікації 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст., білоруська інтелігенція зробила ряд акцій на захист білоруської мови. Найбільш масштабна з них – «Лист 28», спрямований на захист білоруської мови і підписаний 28-ма відомими в Білорусі діячами – письменниками, художниками, вченими. Лист було надіслано в ЦК КПРС, до Верховної Ради СРСР і ще в деякі інституції. Однак, жодна з ініціатив, не мала успіху. Більш того, почалися репресії, звільнення і навіть арешти. Докладніше ці події будуть розглянуті нами в розділі 4.

З часу горбачовської перебудови (1985 р.) почалася нова хвиля білоруського відродження, почався процес повернення білоруської мови в ужиток, в ділову сферу, в науку і мистецтво. Створювалися громадські організації: «Талака», «Походня», «Тутейшіє», Товариство білоруської мови імені Франциска Скорини (біл. аббревіатура – ТБМ), (установчий з'їзд відбувся в 1989 році).

26 січня 1990 р. був прийнятий закон «Про мови в Білоруській РСР», який додав білоруській мові статус єдиної державної мови в Білорусії, почалася білорусизація. Закон про мову передбачав повний переклад документообігу на білоруську мову, за десятирічний перехідний період, до 2000 року. Ще більш важливим завданням з часу проголошення незалежності Білорусі в 1991 році став перехід до системи білоруської національної освіти. Серед ряду проблем, що вимагають негайного вирішення, з'явилася проблема впорядкування і затвердження білоруської наукової термінології. Вся тисячолітня історія білоруської держави, розвиток білоруської культури свідчили про гнучкість і багатство білоруської мови, що стало найважливішою умовою створення національної наукової термінології.

У 1994 р. відбулася Перша національна конференція «Проблеми білоруської наукової термінології» (Мінськ, 4-6 травня 1994). Науковий форум став результатом об'єднаних зусиль досить солідного і широкого наукового співтовариства: Товариства білоруської мови імені Ф. Скорини, Міністерства

культури і друку РБ, Міністерства освіти і науки РБ, Академії наук РБ, Національного науково-просвітницького центру імені Ф. Скорини та ін.

У матеріалах конференції, зокрема, було підкреслено, що протягом століть, обслуговуючи всі сфери культурного життя, будучи мовою міжнаціонального спілкування в поліетнічній державі і за кордоном, білоруська мова володіє багатим словниковим запасом, сильним словотворчим апаратом і розвиненою граматичною системою. Давня письмова традиція втілена в великій кількості білоруських рукописів і друкованих джерел, включаючи не тільки справжні шедеври світової правової думки – Статут Великого князівства Литовського, а й оригінальну релігійну літературу, підручники, словники, в яких фактично систематизована термінологія⁴⁷.

Одне із завдань білоруської лексикографії – створення термінології в галузі інформатики, комп'ютерної інженерії та програмування. Зокрема, нові інформаційні технології навчання, очевидно, повністю змінять як форму, так і зміст навчання, роль вчителя і т.д.

На нашу думку, розмова повинна йти про створення власної білоруської термінології, а не про переведення відповідних російських термінів, не кажучи вже про примітивне калькування, яке інколи йде від деяких жертв русифікації.

Ситуація з проблемами термінології в першій половині 90-х років склалася багато в чому аналогічною тій, що спостерігалася на початку 1920-х років, коли почався процес білорусизації. Тому багато дослідників підтримали методологію Степана Некрашевича, одного з основоположників білоруської лексикографії 1920-х років, який виступив проти створення жорстко стандартизованого навчального посібника з білоруської лексики.

За дуже короткий термін білорусизації (1990 – 1995 рр.) були створені наукові термінологічні словники в самих різних областях науки, техніки,

⁴⁷ Астапенка, А.У. Беларуска-ангельска-расейскі слоўнік па інфарматыцы: прынцыпы выкладання і кампутарная падтрымка / А. Астапенка, М. Якаўлеў // Праблемы беларускай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі, Мінск, 4 – 6 мая 1994 г. / Адаказны рэдактар Зьміцер Санько. Мінск: ТБМ ім. Ф. Скарыны, 1995. С. 276.

аграрному секторі та ін.: математиці, фізиці, інформаційних технологіях, хімії, біології, ботаніці, машинобудуванні, залізничному транспорту, геології, геодезії, військовій справі, медицині, географії, спорті, громадським наукам та ін. Однак білорусизація була зупинена після проведеного в травні 1995 року референдуму, на який було винесено кілька питань, в тому числі про надання російській мові статусу державної нарівні з білоруською. Ухвалення цього закону означало швидкий занепад білоруської мови, витіснення її з сфери вживання, що і сталося в дійсності.

У 2010 році керівництво республіки спробувало розширити вживання білоруської мови. Президент О.Г. Лукашенко заявив: «Держава, як ніхто інший, відчуває свою відповідальність за розвиток білоруської мови і є гарантом збереження цілісності і єдності її сучасних літературних норм...».

Однак ці гарантії так і залишилися на папері. У практичній площині ніяких відчутних змін не відбулося. Білоруська мова залишилася мовою інтелектуальної меншості і екзотичною для обивателів. Деякі рекомендації щодо відродження мови ми наведемо нижче – в параграфі 5.3 дисертації, пов'язуючи проблему відродження мови з білоруською національною ідеєю.

2.3. Етнічні межі білорусів

Межі проживання білорусів, білоруського народу, етносу і, нарешті, білоруської нації, природно, розрізняються в часі, територіальній ознаці, що формувала ареал розселення білорусів відповідно до перебігу історичних подій і змін політичної карти світу. Відповідно до нашої концепції тисячолітнього етногенезу білоруського етносу-нації межі його визначалися ареалом розселення древніх племен, що утворюють білоруську націю, і відносно мало змінювалися протягом століть. Предками сучасних білорусів, як зазначалося вище, були слов'янські племена кривичів, дреговичів і радимичів, а також плем'я литва.

Межі розселення кривичів, згідно з сучасними енциклопедичними відомостями – це верхів'я Західної Двіни, Дніпра і Волги, території нинішніх

Вітебської, Могилівської, Псковської, Брянської і Смоленської областей.

Східна межа розселення племен дреговичів визначалася по річці Дніпро, північна межа проходила від Ново-Бихова на північний захід по вододілу річок Друті і Березини до Борисова (Див, наприклад, «Нариси з археології Білорусії» під ред. Г. В. Штихова). Південний кордон – річки Прип'ять і Західна Двіна (Іпатіївський список «Повісті временних літ»⁴⁸). Згідно «Повісті временних літ», племена радимичів розселилися в басейні річки Сож. У своїй праці «Радзімічы» Б. О. Рыбаков проводив північно-західний кордон

цього племінного союзу від Старого Бихова і далі на схід, південніше Чаусу і Мстиславля⁴⁹. Північно-західна і західна межі розселення радимичів – на південь від Старого Бихова, на північ від Славгорода, на південь від Чаусу і Мстиславля і далі – на північ від Рославля⁵⁰.

Згідно з концепцією М. І. Єрмаловича межі *литви* визначені в його класичній праці «Па слядах аднаго мифа». Літописна литва по М. І. Єрмаловичу лежала недалеко від Мінська: це Верхнє Панемоння, Новоградчина, Карелицькі землі, як південний кордон згадується річка Щара (Слоні́мський район). Тільки з початку чотирнадцятого століття назва «Литва» з Верхньої Панемонії поступово зміщується на схід сучасної Литви і

⁴⁸ Повесть временных лет по Ипатьевскому списку. Издание Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1871. С. 5.

⁴⁹ Рыбакоў, Б.А. Радзімічы / Б.А. Рыбакоў // Працы секцыі археалёгіі. Т.ІІІ. Менск : Ін-т гісторыі, Бел. акад. навук. 1932. С. 117.

⁵⁰ Очерки по археологии Белоруссии / под ред. Г.В. Штыхова, Л.Д. Поболя. Минск: Наука и техника, 1972, Ч. II. С. 39.

закріплюється там. «Але в той же час вона залишалась на колишньому місці ще цілі століття»⁵¹ – зазначає М. І. Єрмалович.

Саме до часу утворення Великого князівства Литовського відноситься формування білоруського праєтносу і визначальну роль в цьому процесі зіграло плем'я литва, межі якого досить точно були визначені М. І. Єрмаловичем і розглянуті нами більш детально в розділі IV.

На думку А. Білого в XVII ст. назва «литва» і «литвини» використовувалася в якості як топоніма, так і етноніма по відношенню до західної і центральної частин ВКЛ і його населення⁵². Як зазначив М. Пилипенко, білоруси використовували термін «литвини», коли вони хотіли відрізнити себе від великоросів і українців, а для того щоб відрізнити себе від сусідів «литовців-балтів», білоруси використовували термін «руські» («русини»)⁵³.

Згідно І. Чаквіну назва «литвин» була найбільш узагальненою етнонімічною формою самосвідомості білоруського населення в період ВКЛ і відображала найширший рівень консолідації білоруського етносу, охопивши в цьому сенсі всю його етнічну територію⁵⁴. Слов'яномовні (білоруськомовні) «литовці» («литвини») протиставляли себе литовцям-балтам, яких визначали за іменами «жамойти», «жемойти», «жмудь», «жямайти», «самогіти» або «аўкштайти»⁵⁵. Ми погоджуємося з думкою І. Чаквіна, що західні групи балтійського населення ВКЛ («жямайти») не використали ім'я «литвини» («литовці») навіть в якості політичного імені, хоча таке визначення також існувало.

Ще один вагомий аргумент на користь білоруського наповнення етноніма «литвин» подає Є. Є. Ширяєв. Аналізуючи німецькі етнографічні карти, він зауважив, що в написи «Litauer» і «Littauen» вкладаються принципово різні поняття. Напис «Litauer» позначає територію, заселену етнічними литовцями і

⁵¹ Єрмаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Єрмаловіч. Мінск, 1989. С. 29.

⁵² Бєлы, А. Бєлая Русь... С. 307; Беларусы: у 10 т. / Рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. Мінск : Беларус. навука, 1994–2007. Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё... С. 46, 94–95.

⁵³ Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]; АН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2001. Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё. 2001. С. 46.

⁵⁴ Там само. С. 98.

⁵⁵ Там само. С. 96.

саме з території Жемайтії (Жмуді). Так на карті, яку дослідник позначає номером 35, після напису «Litauer» в дужках йде написання – «Schamaiten», «Schmuden»). Що стосується напису «Littauen», то він позначає історичну Литву, що складається з поліетнічного населення, де більшість складають білоруси – і за чисельністю, і за територією розселення. Грунтуючись на цьому аналізі, порівнюючи написання на різних картах Є. Є. Ширяєв приходять до наступного висновку: це ще один переконливий доказ того, що назву «Литва» («Littauen») правомірніше відносити до білоруського етносу, ніж литовського. У зв'язку з цим сучасну Литву правильніше було б називати за самоназвою литовців – «Летува», так як назва «Литва» історично склалася як інше поняття, яке з'явилося в XII ст. на території з населенням, що складається в основному з слов'ян і, частково, з балтів і угро-фінів. Утворений в результаті міксації цих племен білоруський етнос зберігав до XX ст. самоназву «литвини» (не «литовці») і самоназву краю «Литва» (не «Летува»))⁵⁶.

Перша карта, що досить точно позначає етнічні кордони білорусів, називається «Етнографічна карта Європейської Росії» і її пов'язують з іменем О. Ріттixa (1875 р.). При її підготовці використовувалася інформація, отримана від церковних парафій і парафіяльних рад. Згідно з картою, білоруси заселяли територію Гродненської, Вільнюської, Вітебської, Могилівської, Мінської, Смоленської областей і суміжних повітів.

Під час повстання 1863 – 1864 рр. російський уряд опублікував тенденційні етнографічні атласи Олександра Ріттixa в пропагандистських цілях (для виправдання володіння регіоном), а в 1864 р. і атлас Родріго Еркерта («Погляд на історію та етнографію західних губерній Росії», Санкт-Петербург), які показали етнічний склад населення «західних губерній» Російської імперії, де православні жителі (в основному селяни) вважалися «руськими», а католики вважалися «поляками». При етнічній диференціації населення Родріго Еркерт і Олександр Ріттіх виходили тільки з конфесійної

⁵⁶ Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Бelaya, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – С. 10.

приналежності, а кількість православних (з політичних мотивів) навмисно збільшувалася⁵⁷.

Згідно етнографічному атласу Р. Еркерта, етнічна територія білорусів лежала в межах Могилівської, Вітебської (за винятком Дінобурзького, Режіцького і Луцинського районів), частини Віленської (по лінії Ошмян на північ від Ліди) і Гродненської губернії. Р. Еркерт розділив етнічну територію білорусів на три частини: східну (до Березини), західну і південно-західну, або Підляшшя. Білоруське населення, на його думку, було розділено на три групи відповідно:

- «Справжні білоруси» (на території Вітебська, Могильова, східної частини Мінської губернії, а також західної частини Смоленської губернії);
- «Чорноруси» (в західній частині Мінської губернії і північній частині Гродненської губернії);
- «Підляшани» (західна частина Гродненської губернії – найбільш ополячена частина білорусів).

Поступово етнічні дослідження перейшли з політичної площини в наукову. Були написані ґрунтовні наукові праці, присвячені вивченню слов'янського світу, над якими працювали дослідники з різних країн. Проблема етнічної білоруської території спостережена в роботах етнографа А. Кіркора. Дослідник включив Гродненську, Мінську і Могилівську області, більшу частину Вітебської (без трьох західних районів) і Смоленську (без східних районів). У Віленському воєводстві, на його думку, основна частина населення Білорусі була зосереджена в Вілейському, Діснейському і східних частинах Троцького і Віленського повітів.

На початку ХХ ст. академік Ю. Ф. Карський вважався одним з найавторитетніших фахівців в області етнічних досліджень. В результаті його досліджень була написана тритомна монографія «Білоруси», яка науково обґрунтовувала національну ідентичність білорусів як представників окремого

⁵⁷ Долбилов, М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М.Д. Долбилов. М. : Новое литературное обозрение, 2010. С. 189–192.

слов'янського народу. Ю. Ф. Карський вперше окреслив межі білоруського етносу. Крім колишніх територій (які визначаються в першу чергу О. Ріттіхом), Ю. Карський включив в етнічні кордони Сураж, Мглин, Стародуб і північну частину Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, західні частини Трубчевського і Брянського повітів Орловської губернії, Бельського повіту і північно-західних частин Ржевського повіту Тверської губернії⁵⁸.

В 1911 р. професор Т. Флоринський видав в Києві «Етнографічну карту західних слов'ян і Західної Русі», в якій межа розселення білорусів практично збігалася з кордоном Ю. Карського. Дещо інший, відмінний від мовного підходу Ю. Карського на переломі ХІХ–ХХ століть запропонував професор М. Довнар-Запольський. Він вважав принцип побудови попередніх карт за фонетичними ознаками недосконалим і непридатним до деяких регіонів Білорусі. Це стосувалося південних районів Гродненської і Мінської областей. Більшість вчених цього періоду майже однозначно віднесли Більський, Брестський, Кобринський і більшу частину Пружанського і Пінського повітів до української етнічної території. М. Довнар-Запольський запропонував врахувати той факт, що протягом ХV–ХІХ ст. Брестська область адміністративно входила до складу білоруської частини Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Російської імперії і була економічно, культурно і духовно пов'язана з іншими білоруськими землями. У зв'язку з цим м. Довнар-Запольський розглядав Брестську область як складову частину Білорусі. Зміна етнічного складу населення Гродненщини і Берестейщини спостерігалася в розглянутому періоді часу дуже часто і змінювалася в залежності від політичних подій в цих регіонах. Дуже часто ситуація складалася не на користь білорусів.

Ще більш заплутаним було статистичне дослідження 1910 р., проведене у зв'язку з введенням земств у західних губерніях. За даними статистичних досліджень Гродненського обласного статистичного комітету в 1910 р.,

⁵⁸ Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; АН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2001. Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё. 2001. С. 46, 94 – 95.

Межі розширування білорусів
 - - - - - (жовтий колір) - По Ю. Карському;
 - - - - - (червоний колір) - по М. Довнар-Запольському;
 - · - · - (штрихована лінія) - сучасний державний кордон

етнічний склад населення Кобринщини повністю змінився. Якщо перепис 1897 р. виявив 79,6% українців у повіті, то в 1910 р. білорусів було 84,8%. Збільшилася кількість білорусів й у Пружанському районі. Це дозволило білоруському національному руху заявити територіальні претензії до Брестської області і заявити про недосконалість результатів лінгвістичних досліджень.

На картах всієї етнічної території білорусів, складених в 1918 і 1919 роках Митрофаном Довнар-Запольським і Євсеєм Кончаром, відповідно, на основі набору критеріїв (але з домінуючим лінгвістичним підходом), все Західне Полісся (Брестська і Пінська області) вже було включено в територію розселення білорусів. Крім того, Митрофан Довнар-Запольський включив в

етнічну територію білорусів не тільки Західне Полісся, але і всі землі, де, згідно з дослідженнями Ю. Карського, домінувала білоруська мова, і дещо розширив розселення білорусів на частини Ломзенської, Чернігівської та Орловської губерній. Ареал розселення білорусів, окреслений М. Довнар-Запольським, займав територію в 258 000 км² з 15-ма мільйонами населення, в тому числі близько 12 мільйонів самих білорусів⁵⁹.

Для об'єктивного і правильного вирішення питання про білоруський етнос важливо розглянути, за якими критеріями і ознаками слід оцінювати національність населення, яка зазнала асиміляції. З наукової точки зору в основу критеріїв визначення нації повинні бути покладені природно-історичні ознаки її утворення, розвитку і сучасний стан з урахуванням фактів історії та археології, картографічні та інші документи, створені в житті багатьох поколінь і, в першу чергу, дані переписів населення. Тільки на підставі цих даних правомірно визначати етнічні межі розселення того чи іншого народу.

Докладне дослідження і аналіз карт розселення білорусів в історичному розрізі провів Є. Є. Ширяєв (1990 р.) у виданнях «Русь біла, чорна, Литва в картах»⁶⁰, «Білорусь: історія і територія»⁶¹. Історія формування кордонів Білорусі від стародавніх часів до сучасності розглянута в дослідженнях Л. Р. Козлова і А. К. Титова (1993 р.) «Беларусь на сямі рубяжах»⁶².

Слід зазначити, що довільно маніпулюючи пріоритетністю ознак з вигідних позицій для сусідньої нації, переслідуючи чисто свої – егоїстичні цілі, країна-агресор може легко домогтися будь-яких результатів. Подібне сталося з розділом Білорусі в період між Першою і Другою світовими війнами, коли її територію поділили більш могутні сусідні держави. Так, східна межа території БРСР з РРФСР за період з 1924 по 1926 рр. встановлювалася за незрозумілими

⁵⁹ Гамулка, К. Паміж Польшчай і Расіяй. Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фарміраваньняў (1918–1922) / К. Гамулка; Пераклад з польскай мовы Сяргея Кузняцова, Аляксея Шоты. Вільня: 2008. С.43.

⁶⁰ Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. 119 с.

⁶¹ Ширяев Е. Беларусь: история и территория // Неман. 1991. № 7. С. 152 – 164.

⁶² Козлов, Л.Р. Беларусь на сямі рубяжах /Л.Р. Козлов, А.К. Титов / Прадм. А.М. Трусава. Мінск: Беларусь, 1993. 71 с.

критеріями тричі, хоча до цього часу існували досить детальні Російські етнографічні та лінгвістичні карти і статистичні дані. У «Списку населених місць за відомостями 1859 року» по Смоленській губернії про розселення білорусів написано наступне: «...Білоруси складають найбільш поширене плем'я в губернії; якщо брати до уваги і змішаний склад населення (великорусів з білорусами), то вони виявляються у всіх повітах, виключаючи повіти Гжатський і Сичевський; особливо ж поширені в повітах: Рославському, Смоленському, Краснинському, Дорогобузькому, Єльнинському, Поречському і Духовщинському»⁶³.

Подібне виконала і польська влада при встановленні свого східного кордону з тими ж тенденціями, але з тією різницею, що процес йшов в іншому напрямку. У міру наближення моменту встановлення меж Лігою Націй «приріст» польського населення на території Західної Білорусії, що показується на ряді їх карт, стрімко зростав і в результаті до 1921 р. перевершив всі розумні межі. Є. Є. Ширяєв аналізуючи карти, складені польськими авторами, розділені періодом всього лише в п'ять років відзначає наступний факт: кількість (щільність) польського населення на північно-західній території етнічної Білорусії, сильно відрізняються на цих картах, хоча їх розділяє період всього в п'ять років. «За такий короткий інтервал часу такі зміни відбутися ніяк не могли. Це можливо тільки шляхом масового переселення поляків в райони Північно-Західної Білорусії. З історії невідомо, щоб подібне переселення могло мати місце»⁶⁴.

При визначенні нації автори польських карт за основний беруть єдиний, який має другорядне значення критерій – віросповідання (католик – значить, поляк, православний – білорус). Цей критерій давно використовується польськими націоналістами з метою полонізації білоруського населення. Слід зазначити, що ця тенденція перетворення етнічних білорусів в поляків триває і

⁶³ Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. Приложение 4, С. 110.

⁶⁴ Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. С. 11.

в даний час на території Білостоцького воєводства (з 1999 р. Підляського), який перебуває з 1944 р. у складі Польщі. На цих землях автентичним населенням завжди були білоруси і по картах Ю. Карського та інших авторів ця територія входить в ареал білоруського етносу. І в наш час на території сучасної Польщі стоїть аналогічна проблема: білоруси Білосточчини зберігають свою етнічну ідентичність, завдяки тільки одній причині – православному віросповіданню. Ті ж білоруси, а їх кілька сотень тисяч, які прийняли католицизм, вже фактично не відрізняються від поляків. Вони говорять по-польськи, вважають себе поляками і навіть в паспорті записуються поляками. Більшість з них не визначають себе білорусами і приховують своє білоруське походження, щоб виглядати повністю поляками.

Про цю наболілу проблему, зокрема, йшлося на II з'їзді білорусів Балтії у Вільнюсі, який проходив 25–26 липня 1998 р. Координатор білоруського демократичного Об'єднання білорусів у Польщі Петро Юшук зазначив, що якщо не приділити проблемі білорусів-католиків Білосточчини достатньої уваги, то ми скоро втратимо цих білорусів назавжди. Минулий період після цього з'їзду повністю підтвердив сказане: число свідомих білорусів на Білосточчині скоротилося до критичної межі.

Іншою проблемою, що постійно стояла перед білорусами в ХХ столітті, є проблема Віленського краю. У липні 1920 р. був підписаний перший російсько-литовський договір, в результаті якого було визнано право Литви на частину західно-білоруських земель з Вільнюсом і Гродно, які перебували під окупацією Польщі. Білоруська національно-патріотична рада, що відбулася в Празі в 1921 р., прийняла окрему резолюцію щодо розділу території Білорусі в 1920 році. З Вільнюського питання учасники зустрічі визнали, що рішення було прийнято Лігою Націй без участі білоруського народу і навіть без формального ознайомлення з його волею. Збори вважали рішення Ліги Націй тимчасовим – до скликання вищого законодавчого органу Білорусі, який має право визначати північні кордони Білорусі.

З 1919 по 1921 р. Віленський край кілька разів переходив від Польщі до Литви і назад, остаточно закріпившись за Польщею, завдячуючи хитромудрій діяльності Ю. Пілсудського. З початку Другої світової війни А. Гітлер і Й. Сталін мали власні погляди на долю Віленського краю. Спочатку за укладенням 23 серпня 1939 р. пактом Молотова – Ріббентропа Віленський край, так само як і вся Литва, потрапляли в сферу впливу Третього рейху. 10 вересня, в розпал Польської кампанії вермахту, німці запропонували литовцям направити війська для заняття Вільно, проте Литва вважала за краще зберегти нейтралітет. Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. підводив ризику під розділом Польщі. За новим секретним протоколом Литва переходила в сферу впливу СРСР. У Вільно з'явилася радянська окупаційна адміністрація. 10 жовтня 1939 р. в Москві відбулося підписання радянсько-литовського Договору про передачу Литовській Республіці міста Вільно і Віленської області. Литва приростала територією в 6909 км² з приблизно 500 тис. жителів. Фактично, Йосип Сталін подарував Литві Віленський край з його прекрасною столицею – м. Вільно.

Треба сказати, що всі ці події і позиція цих держав призвели до того, що переїзд більшовиків до Литви 10 жовтня 1939 р. відбувся без згоди місцевого населення і призвів до інтенсивної литувізації і створення пропагандистського стереотипу не на користь Білорусі. Литувізація Вільно проходила всі роки радянського періоду аж до розвалу СРСР в 1991 р. У перший час пострадянського періоду громадські та політичні сили Білорусі підняли питання про долю Віленського краю, населеного білоруським етносом, але який входить до складу іншої держави – Литви.

Найбільш радикальну і активну позицію в цьому питанні зайняла Національно-демократична партія Білорусі (НДПБ). У заяві, прийнятій 21 грудня 1991 р. на 2-й конференції НДПБ йдеться: «Щоб зробити Вільнюс і Регіон максимально литовськими, тут вже більше 50 років проводиться політика литувізації. Це суперечить навіть рішенням Ліги Націй від 1921 року, згідно з яким і Балтійський, і Слов'янський кантони були передбачені у складі

Литовської держави для забезпечення національних інтересів. У період комуністичної диктатури пролитовська орієнтація з Вільнюського питання поступово досягалася у всіх інформаційних та ідеологічних структурах колишнього СРСР. Ця тенденція характерна як для білоруського комуністичного, так і для деяких посткомуністичних рухів. В результаті домінування такої інформації, орієнтованої на пролитовську ідею, об'єктивні історичні факти, їх науковий і політичний аналіз залишаються невідомими народу Білорусі. Політичні схеми, зручні для сусідніх держав (Литва і Росія), продовжують домінувати і просуватися. Таким чином, інтереси білоруського народу не раз зраджувалися за 70 років через політичну ситуацію і дипломатичні ігри»⁶⁵.

Білорусам залишається сподіватися на відновлення історичної правди по Віленському краю, а напрацювання НДПБ та інших культурних і політичних організацій початку 90-х років ХХ ст. нададуть неоціненну допомогу у виробленні справедливої стратегії в майбутньому.

⁶⁵ Залаты мост // Навіны БНФ. №2. 1992, студзень.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ БІЛОРУСІВ

3.1. Дохристиянські вірування і поява християнства в Білорусі

В основі релігійних уявлень предків сучасних білорусів, як і інших сусідніх слов'янських народів, лежали дохристиянські вірування – язичництво. Уявлення про язичницьких богів у предків білорусів в X – XII століттях відбилися у фольклорі народу – прислів'ях, приказках, притчах, казках, повір'ях, билинах. Широко шанувався у східних слов'ян культ предків, головною фігурою був Чур – божество, що охороняло будинок. Спочатку Чур позначав предка: діда, прадіда, а потім став ототожнюватися з прабатьком і покровителем роду. У слов'ян він мислився як незрима сила, що породило певну формулу заклинання проти злих духів. Пізніше уявлення про Чура були витіснені образом домовика – божества домашнього вогнища.

Домовий, в уяві білоруського селянина, був у кожному будинку, з ним віталися, запрошували на нове місце проживання і т.д. У повір'ях наших предків є уявлення про лісовиків, русалок та інших персонажів дохристиянського періоду. Пантеон предків білорусів включав в себе кілька богинь. Перш за все, це богиня Макош, яка покликана була вести людину по життєвому шляху, приносити для неї щастя. Вона вважалася заступницею жінок, молодих дівчат.

Значне місце у древніх слов'ян займав культ природи, що знайшло відображення в пантеоні богів. Вищим з них вважався Перун – бог грому і блискавки, покровитель чоловіків-воїнів. Перуном присягалися і проклинали недругів, зверталися до нього з проханнями. Богом неба і світла вважався Сварог, богом сонця – Дажбог, богами вітру, вогню і худоби – Хорс і Стрибог, покровителем тварин, багатства, мистецтва – Велес. Богом весни був Ярило. Він відповідав за врожайність землі, а також плодючість жінок.

Як і у всіх народів Європи, з приходом християнства язичницькі свята у предків білорусів або зникли, або знайшли християнський зміст. Взагалі, у білорусів релігійність була споконвіку міцною і є однією з фундаментальних

рис національного характеру. Містика і язичницькі звичаї досі широко поширені серед білорусів. Мало того, підтримка багатьох язичницьких традицій на державному рівні викликає найсерйознішу тривогу і вимагає негайних дій не тільки з боку християнської церкви усіх конфесій, а й освіченої інтелігенції, державних і політичних діячів. Є ряд прихильників язичницького шляху Білорусі, які всерйоз намагаються відродити язичницькі звичаї, вважають їх «вірою батьків». Створюються навіть громадські об'єднання (особливо активно це йшло на початку радянської перебудови). Є прихильники язичництва і серед дослідників народних традицій, свят, обрядів.

Прихильники відродження язичництва в Білорусі базуються, перш за все, на атавізмах язичницького часу, які проявляються у нас у святкуванні Коляд (у християн – Різдва) та Івана Купали. Причому останній з деякого часу (фактично, після розпаду СРСР), відзначається навіть на державному рівні. Цікаво, що це свято відзначають двічі – в ніч з 24-го на 25-е червня за християнським католицьким календарем і в ніч з 6-го на 7-е липня за православним календарем.

Неоязичництво дивує своєю наївністю і недосвідченістю. Втім, це характерна риса всіх нових культів, що пишним цвітом зійшли на пострадянському просторі. Це супроводжується цілком зрозумілою млявою реакцією громадських структур посткомуністичних держав. Ось характерний зразок «богослов'я» якогось В. А. Істархова, одного їх ідеологів руху «Слов'янської метафілософії»: «Єдиним виявленим базовим джерелом енергії є наше Сонце. Ось Вам і Бог. Справжнісінький, реальний, непридуманий. Цього Бога називають Бог Ра (Ярило, Дажбог, Хорс). Енергія Сонця – це постійний потік життя. Все наше земне життя без Бога Сонця неможливе. Давайте замислимося на мить, що було б, якби Бог Сонця припинив свою діяльність? Що було б з такими справжніми або псевдобогами як: Мойсей, Ісус Христос, Мухаммад, Будда і т.д.? Так, вони не могли б навіть існувати. Всі ми – діти Бога Сонця. Наша Земля і все, що є на ній, вся сонячна система – це все породжене Сонцем,

повністю залежить від енергії Сонця і без Сонця жити не може»¹.

Це бачення і багато інших особливостей язичництва, до речі, властиві самим різним слов'янським народам – українцям, сербам, полякам та й неслов'янським, таким як наші найближчі сусіди литовці. Тому шукати національні особливості в язичництві – пусте заняття. Незмірно більше національних особливостей сформувалося у народів, які прийняли християнство, які по-своєму інтерпретували його містичну суть.

Прийняття та поширення християнства на білоруських землях стало важливою віхою в розвитку громадської думки і змінило все політичне, соціальне і культурне життя в древніх князівствах і в подальшому державному утворенні – Великому князівстві Литовському. Християнство принесло суспільству нову ідеологію і догматику. Біля церкви стали групуватися найбільш освічені представники білоруського народу, що стали послідовниками і виразниками християнського світорозуміння.

Фактично християнство і стало основною причиною, каталізатором утворення з перших племінних об'єднань спочатку етнічних спільнот, а потім і націй, в даному разі з кривичів, радимичів і дреговичів – білоруської нації.

Є думка, що християнство вперше прийшло на землі східних слов'ян тобто і на Білорусь ще під час подорожі по цих землях апостола Андрія Первозванного. А це, як відомо, датується I століттям н.е. Згадана думка ґрунтується на літописі «Повість временних літ» Нестора (Печерського)². На жаль, крім цього літопису інших свідчень про подорож ап. Андрія в наші землі, не знайдено. Слід зазначити і те, що згадані події відбувалися набагато раніше тих часів, коли слов'янські племена заявили про себе в цілому. Правда, свідоцтва про присутність ап. Андрія на території нашої частини Європи збереглися в самій Церкві. Наприклад, вважається, що він побував навіть на Валаамі, де існує дуже давня чернеча обитель. А цей край лежить набагато

¹Истархов, В.А. Из доклада на IV международном конгрессе «Докирилловская славянская письменность и дохристианская славянская культура» / В.А. Истархов. Москва, 2011.

²Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1999.

північніше Києва і Полоцька, які лежали (якби вже існували) на шляху апостола з Криму.

Першим точним фактом про існування християнства в східних слов'янських землях є прийняття християнства вдовою київського князя Ігоря княгинею Ольгою в 955 році. Це сталося після відвідин нею Царгорода (Константинополя), а це означає, що Ольга була православною. Діяльність Ольги як християнки серед язичницького населення виявилася надзвичайно продуктивною. Вона активно поширювала християнську віру, будувала храми і не дарма отримала титул – «рівноапостольної». Згідно з літописним свідченням Ольга заснувала Вітебськ і з її ініціативи в цьому місті були побудовані два православних храми.

Наступною важливою подією в церковній історії Білорусі було прийняття християнства в державному масштабі. Це сталося при внукові княгині Ольги – князеві Володимирі, який також відзначається Православною Церквою як рівноапостольний. Те, що з усіх запропонованих варіантів існуючих в той час релігій (був навіть варіант ісламу), Володимир вибрав православний варіант – безперечний і добре відомий факт. Проте, мало обізнаними в питаннях церковної історії людьми часто поширюється думка, що якщо Київська Русь брала християнство ще до церковного поділу, яке датується 1054 роком, то, мовляв, і християнство було єдиним, не католицьким і не православним.

Це глибоко помилкова думка. Поділ в християнському світі насправді відбувся набагато раніше згаданих подій і простягається до часів Семи Вселенських Соборів (проходили з 325 р. по 787 р). Ще на III (431 р.) і на IV (451 р.) Вселенських Соборах був сформульований Символ Віри і було прийнято рішення про заборону вносити будь-які зміни в Символ. Головним результатом цих ключових для богослов'я і християнства взагалі Вселенських Соборів було формулювання восьмого Символу Віри про сходження Святого Духа. Суть його, на чому зійшлися всі Святі Отці, в тому, що Церква дотримується вираження самого Спасителя – «Святий Дух виходить від Отця». Але в католицькому Символі Віри в цій складовій зроблено доповнення –

филиокве (filioque), суть якого в тому, що Святий Дух виходить не тільки від Отця, але і від Сина. Другою розбіжністю західної і східної церков стали особливості богослужіння. Ще з VII ст. в західних церквах почали використовуватися літургії на базі латинської мови. З VIII століття по IX століття в західних церквах була введена євхаристія на опрісноках, що ніколи не приймалося в православних церквах. Наступні розбіжності стосувалися багатьох обрядових відступів. Серед них – неприйнятний для православних пост в суботу, целебат священства, встановлення таємних католицьких мес. Але вершиною всіх відступів стало неймовірне нововведення – верховний ієрарх католиків Папа був зроблений главою і верховним суддею всієї Вселенської Церкви. Це відкидало всі церковні порядки, встановлені апостолами і отцями.

Уже в 861 році в Константинополі за імператора Михайла відбувся Собор, на який Папа Микола II не приїхав. А пропозиції Папи, озвучені його посланцями на Соборі, не були прийняті. Спорі почали розростатися і настільки посилювалися, що в 862 р. Папа зібрав свій Собор в Римі, де були засуджені дії Константинополя. Ці суперечки в верхах тривали протягом усього IX століття. Фактично обидві Церкви – західна і східна – жили цілком самостійним життям, а спілкування носили, скоріше, характер формальний, маючи на меті чергову спробу примирення, якого вже давно не було і не могло бути. Однак остаточний, офіційний розділ церков стався, як відомо, в XI ст. (1054 р.).

Сказаного, на нашу думку, досить, щоб зрозуміти, що Володимир охрестив Київську Русь саме за східним, православним обрядом. У 988 році відбулося масове хрещення киян і буквально відразу в Києві почалася масова споруда православних храмів. У Полоцьку правив тоді Ізяслав, син Володимира і полоцької княжни, дочки Рогволода – Рогніди. За часів правління цього князя і прийняла хрещення вся білоруська земля. Виконали це священики, яких прислав св. Володимир. Свідчить про це сучасний Володимирі митрополит київський Іларіон, а також трохи пізніше чернець Яків, який у своїй похвалі Володимирі не раз говорить, що він «хрестив всю руську землю від кінця до

кінця ...»³.

Руською землею, як відомо, називали всі ті східнослов'янські землі, де були князі з роду варязького Русь. А з цього ж племені були і князі білоруські полоцкі, за часів яких хрестилася Білорусь. Відомих нам літописів про хрещення полоцким князем Ізяславом Полоцька історія не зберегла. На підставі тих і пізніших літописів все ж слід зробити висновок, що насильницького хрещення Полоцького князівства не було.

У Полоцьку в кінці правління київського князя Володимира правив син Ізяслава, Брячислав, відомий своєю сміливою і незалежною політикою. У Брячислава були міцніші зв'язки з країнами Скандинавії, ніж з Київською Руссю. І на його боці проти Ярослава Мудрого билися нормандські дружини. Останнє явно пояснювалося тим, що полоцькі князі свій родовід рахували не відгалуженням Рюриковичів, а самостійним деревом Рогволодовичів. Про що повідомляє і літопис: «Звідси піднімають меч Рогволодови онуки проти онуків Ярослава».

З амбіціями київського володаря Володимира полоцкі князі рахувалися мало. Проте, полоцкі князі прийняли православний варіант християнства, як і кияни. З боку князівської влади не було перешкод для природного проникнення християнства в усі сфери суспільства. Те, що полочани прийняли хрещення від Києва підтверджує в своїй роботі «Християнство і білоруський народ» ксьондз Адам Станкевич: «З літопису видно, що Володимир не тільки послав всюди єпископів і священників, щоб хрестити народ, а й сам особисто часто їздив з єпископами заради підтримки євангельської істини. Після хрещення всіх російських земель, як каже літописець, Володимир ще жив 25 років. А значить – мав ще достатньо часу, щоб всі ці землі дійсно привести до Христа. Таким чином немає сумнівів, що ще при Володимирі в Полоцьку утвердилося християнство, а білоруський князь Ізяслав, якого літописці хвалять за

³ Память и похвала князю русскому Владимиру. [Электронный ресурс] / Монах Иаков. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Pamjat_Vladimir/text1.htm. Дата доступа: Thietmar. 2014.

«благочестя», був головним діячем в цій святій справі. В цей же час утвердилося християнство і по всій білоруській землі»⁴.

Приблизно в цей час, мабуть, християнство проникає і на інші землі Київської Русі і, безумовно, в білоруські міста Полоцьк і Турів. Принаймні, в скандинавській «Сазі про хрещення» говориться, що Святий Торнвальд-мандрівник, який був свідком хрещення Русі, зупинявся в монастирі Святого Іоанна, який знаходився поблизу Полоцька. Вирішальний аргумент на користь православного характеру білоруського християнства ми знаходимо там, де за логікою його могло і не бути. Йдеться про відому книгу ксьондза Адама Станкевича «Християнство і білоруський народ», де він пише: «Серед білоруського народу, як і серед інших східних слов'ян (росіян і українців), християнство поширювалося в мові слов'янській, на якій писалися книги, велася просвіта та відправлялося богослужіння Служба Божа в слов'янській мові називається слов'янським обрядом, або грекослов'янським, в наслідок того, що Кирило і Мефодій, складаючи її, за зразок мали обряд грецький, від якого вона мало відрізняється»⁵.

І ось що далі він пише: «зустрічали також в цей час на білоруських землях і обряд латинський, але дуже рідко...». І це сказано самим вдумливим і результативним діячем християнського і національного відродження Білорусі першої половини ХХ ст, відомим католицьким священиком, одним із творців Української християнської демократії А. Станкевичем.

Відомо, що в Полоцьку єпископська кафедра була заснована дуже рано – в 992 році. У літописі першим з полоцьких єпископів згадується о. Міна, висвячений в 1105 р. Це і перший канонізований Білоруською Церквою святий. Але це не означає, що раніше о.Міни єпископів в Білорусі не було. У «Книзі Степенній», в описі життя св. Єфросинії йдеться, що за часів полоцького князя Бориса, у дядька Єфросинії, який помер в 1128 р., полоцький єпископ Ілля

⁴Станкевіч, А. Хрысціянства і беларускі народ / А. Станкевіч / З Богам да Беларусі: збор твораў / укладанне, навуковая рэдактура, напісаньне камэнтаў і прадмовы Алесь Пашкевіч, Андрэй Вашкевіч. Вільня. : Інстытут беларусістыкі, 2008. С. 344.

⁵Там само. С. 339.

поступився для монастиря поселенням Сільце біля Полоцька, яке належало єпископу, і поступаючись його, сказав, що в цьому Сільці «брат наш лежить, колишній єпископ». Звідси можна зробити висновки, що у єпископа Ілли був не один попередник – Міна, а кілька. «Полоцьк і Туров», – зазначає проф. Е.Е. Голубинський, – «належать до тих міст, в яких дуже правдоподібно, що установа там єпархій сталася за часів Володимира Святого»⁶. Проф. Е. Е. Голубинський установу Полоцької єпархії відносить до 992 р.

Полоцькі князі добре розуміли духовне значення Церкви в розбудові держави. Про це свідчить будівництво храмів в Полоцьку. Храм Святої Софії підкреслював ідею рівності Полоцька, Києва та Великого Новгороду в духовному і політичному житті. Єдність владних і церковних інтересів вилилася в спробу створення крайової полоцької державної організації. Що ця ідея була не тільки теорією, а стала практичним втіленням духовного і етнічного єднання народу, свідчить довгий і успішний захист Полоцька і іншими білоруськими князівствами щодо ідеї незалежності від Києва. Коли київський князь Ярослав в 1051-му році без згоди Константинопольського патріарха, замість грека, як було доти, поставив на митрополічу посаду в Києві місцеву людину, полоцький єпископ не погодився на новий порядок і залишив престол. Прояв місцевого сепаратизму можна помітити і в тому, що князь Ростислав, який домігся відділення його князівства від Переяславської єпархії в 1137-му році встановив окрему єпархію в Смоленську.

Зрештою, ще один і далеко не останній приклад тяги до незалежності від Києва і прагнення до етнічної і духовної єдності, ми бачимо з того, що коли в 1147-му році київський князь Ізяслав поставив на митрополічу посаду Климента Смолятича, полоцький, смоленський і новгородський єпископи на це не погодилися, а туровський єпископ дав згоду тільки під загрозою ув'язнення.

Прагнення Полоцького князівства створити північнослов'янську імперію не збулося, так як княжий рід, який правив у ньому, занепав і, замість того, щоб

⁶Голубинский, Е.Е. История Русской Церкви / Е.Е.Голубинский. М.: Тип. Лисснера и Романа, 1880. Т.1: Период первый. Киевский или домонгольский, 1-я половина тома.

розширювати державні кордони, був ледь здатний їх захистити від німецьких лицарів, що осіли в Прибалтиці.

Другим центром, де групувалися слов'янські племена, які прагнули білоруської державності, був Туров. Під час хрещення Києва Туров входив до складу Київської держави і логічно зробити висновок, що християнство прийшло і на поліські землі. Принаймні, є підстави вважати, що вже на початку XI ст. в Турові існувала православна єпископська кафедра. Про це свідчать, наприклад, дані в Київському патерику редакції Йосипа Тризни, де повідомляється: «Треті богомоліє єпископію постав в літо 6513 (1005 р) і придах до неї міста з цвинтар в послух і свявеніє і благословення тримати собі Турівської єпископії: Пінськ, Новгород, Городен, Берестя, Волковиськ, Здитів, Неблетеск, Дубровиця, Височко, Случеск, Копись, Ляхів, Городок, Смедяни...»⁷. Таким чином, єпископська кафедра в Турові була з 1005 року. У цьому ж документі згадуються Спаський і Богородицький храми, які першими були побудовані в місті.

У Турові, згідно з літописом, на початок XII ст. було близько 40 православних храмів⁸ (а за переказами – 75–80), а також Нікольський чоловічий, Варваринський жіночий і Борисоглібський монастирі. Тут жив і проповідував знаменитий «Златоуст, паче всіх на Русі просіяли» – святитель Кирило Туровський. У 1015 р. в Турові князь Святополк, щоб зайняти великокняжий престол, вбиває трьох своїх братів – Бориса, Гліба і Святослава. Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть і були щирими християнами, були канонізовані Православною Церквою, вони стали святими. Кладовище в Турові, де поховані Борис і Гліб, існує до теперішнього часу і називається «Борисоглібським». Коли в 1927 році під час звичайного поховання знайшли кам'яний саркофаг, то туровці відразу припустили, що це саркофаг Бориса і Гліба.

⁷Патерик Киевского Печерского монастыря / под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911.

⁸Карась, А. В. Туров и его историко-культурное наследие [Электронный ресурс] / А. В. Карась // Место и роль Беларуси в мировом историческом пространстве. Режим доступа: <https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/10641/>. Дата доступа: 15.02.2020.

У XII ст. дружина Святополка Варвара заснувала в Турові перший в Білорусі жіночий Варваринський монастир. В цей же час там вже існував чоловічий монастир. На Замковій горі був побудований величний шестиколонний і триапсидний собор, залишки якого збереглися до наших днів. З благословення митрополита Філарета на місці храму був зведений дах, а фундамент законсервований. Раз на рік, 11 травня, в день святого Кирила Туровського цей фундамент з дахом стає діючим храмом, і там служиться урочиста архієрейська літургія за участю Владика і великої кількості церковних ієрархів.

Першими білоруськими святими були Кирило Туровський і білоруська свята княгиня Євфросинія Полоцька. Св. Євфросинія (в миру Предслава) була правнучка рівноапостольного князя Володимира, онукою полоцького князя Всеслава Брячиславовіча і дочкою молодшого з синів останнього Юрія – Святослава.

Ще з дитинства вона висловлювала велику прихильність і любов до справжнього християнського життя, схильність до науки. Але батьки розраховували віддати Євфросинію заміж. І коли вона про це дізналася, то потайки покинула батьківський будинок, пішла в монастир і стала черницею під ім'ям Євфросинія. Пробувши деякий час в цьому монастирі, вона випросила у єпископа Іллі благословення жити одній в кам'яній келії, прибудованій при кафедральному соборі. Тут Свята вела дуже суворий спосіб життя, довгі години перебуваючи в молитві, пості і послуху. Послух Євфросинії полягав в переписуванні святих книг і вишивці облачення. Євфросинія поширювала серед білорусів грамоту, вчила читати і писати білоруських дітей. Але вона шукала більш відповідну діяльність для служіння Богу. І незабаром з дозволу єпископа вона переселяється в Сільце під Полоцьком. Це Сільце, яке було власністю кафедральної церкви, єпископ подарував Євфросинії, щоб вона там заклала жіночий монастир, який був названий Спаським. Монастир швидко розвивався і збільшувався. У цьому монастирі незабаром виявилися родички св. Євфросинії: рідна її сестра Гордіслава (в чернецтві Авдотья), двоюрідна сестра Звенислава (в чернецтві Пракседа) і ще дві родички. Скоро свята побудувала

тут на місці старої дерев'яної церкви кам'яну на честь Спаса. Поставивши на ноги свій жіночий монастир, св. Євфросинія неподалік побудувала другий, чоловічий, з кам'яною церквою на честь Богоматері. У зрілому віці вона вирішила відвідати Гроб Господній в Єрусалимі. Пробувши там деякий час, св. Євфросинія захворіла і, перехворівши 24 дні, померла 23 травня 1173 року, де і була похована.

Таким чином, Полоцьке і Туровське князівства, прийнявши в IX ст. християнство в православному варіанті, стали на шлях передових християнських держав Європи. З самого початку християнство носило тут відмітний характер, формувалися свої білоруські традиції і духовна глибина. Згодом це позначиться на створенні пам'яток самобутньої білоруської архітектури, літератури та музики. Саме в Білорусі і Україні виникнуть православні братства, аналогів яким не має жодна країна.

3.2 Білоруське православ'я

Православна церква в Білорусі пройшла більш ніж тисячолітній період свого розвитку. Вона входила до складу як Константинопольського патріархату, так і Російської православної церкви, мала періоди автономії і фактичної автокефалії. Суть автокефалії закладена в 34-му апостольському правилі: «Єпископи кожного народу повинні знати першого серед них, і визнавати його як главу і нічого не робити без нього... Але і перший, щоб нічого не робив без інших єпископів»⁹. У будь-якому випадку головною умовою автокефалії вважається визнання її Константинопольським патріархом. Другою важливою умовою вважається визнання незалежності нової Церкви тією Церквою від якої вона відокремилася. Це шлях канонічного визнання автокефалії. Однак на практиці більшість православних церков з великими труднощами і не відразу добували собі автокефалію. Так, наприклад, Румунська Церква чекала визнання автокефалії 30 років, Елладська Церква – 27 років, а Російська Церква – майже 141 рік (з 1448 до 1589 р.). У світі існує 15 канонічно визнаних автокефальних

⁹Правила Святихъ Апостоль и Святихъ Отець с толкованіями. М.: Паломник, 2000. С. 74 – 75.

православних церков. Є також ряд церков, які не пройшли всю процедуру канонічного визнання, але ведуть свою діяльність самостійно і домагаються канонічності. Зовсім недавно отримала канонічне визнання автокефальна православна церква України, що до недавнього часу носила назву Українська Автокефальна церква Київського Патріархату.

Встановлення церковної автокефалії в правосланому просторі дуже складне питання. Але не треба бачити в непростому процесі переходу будь-якої Церкви в автокефальну форму управління якусь схизму або ересь, як це іноді буває. І при встановленні державної незалежності далеко не обов'язково встановлюється церковна незалежність. Цікаво, що в рамках однієї держави може бути кілька автокефальних церков (в СРСР була Російська і Грузинська церкви). Крім того, одна і та ж нація може в силу певних обставин утворити декілька автокефальних церков. Прикладом є греки, які мають три автокефалії: Константинопольську, Елладську і Кіпрську церкву.

У 1924 році була визнана автокефалія Православної Церкви в Польщі. Цей факт цікавий не тільки тим, що Польська Церква дуже швидко домоглася автокефалії (до 1917 р. православна церква польських і західно-білоруських територій входила до складу Російської Православної Церкви). Цікавим є сам текст документа канонічного права, який був прийнятий у зв'язку з цією подією. Він називається «Патріарший і Синодальний канонічний Томас (акт) про визнання Православної Церкви в Польщі Церквою автокефальною». Там, зокрема, сказано: «Прийняти, що права, що стосуються церковних справ, а особливо справ парафій, повинні відповідати політичним і адміністративним змінам, а з іншого боку, перед вимогами канонічного боргу, накладеного на них Святішим Вселенським Престолом, піклуватися про Православні церкви, що знаходяться в нужді, розглянувши також факт, з яким згодна і історія (адже написано, що перше відділення Нашого Престолу Київської митрополії і залежних від неї православних митрополій Литви і Польщі, а так само приєднання їх до Святої Московської Церкви відбулося не за встановленими

канонічними правилами»¹⁰.

Цей Томас визнаний усіма східними патріархами автокефальних церков і став законом Вселенської Церкви. Тому, такі рядки заслуговують найпильнішої уваги: «Томас офіційно не визнає правомочність приєднання у 1686 році до Московської Церкви Київської митрополії і, як сказано, залежних від неї православної митрополії Литви і Польщі, а в даний час подібним чином може бути визнана повноправною автокефалія Православних Церков України, Білорусі та країн Балтії»¹¹.

В історії Білоруської Православної Церкви були періоди залежності її від Константинополя, існували часи її повної незалежності, автокефального існування, а останні два століття вона входить до складу Московського Патріархату і зараз є Екзархатом Російської Православної Церкви. Початком боротьби за незалежність своєї Церкви білоруський народ пов'язує з виникненням Великого князівства Литовського, головною складовою якого були білоруські землі. Це, як відомо, відноситься до 1240 року, коли Міндовг заснував в Новогрудку нову державу – ВКЛ. В цей же рік Київ – столиця Київських митрополитів – був майже дотла спалений татарами-монголами. Церковне життя на чолі з митрополитами перемістилося в інші місця – на Північ (Володимиро-Суздальські землі) і на Північний Захід (ВКЛ). З цього часу і починається незалежне існування двох головних течій православного християнства на Сході.

Час встановлення Литовської (білоруської) митрополії точно не відомо, але за деякими джерелами це 1291 рік, коли був поставлений окремий митрополит, ім'я якого залишилося невідомим. Список білоруських митрополитів починається з 1315 року. Першим митрополитом в ВКЛ був грек Феофіл. Митрополит Теогност (1328 – 1353) переніс кафедру до Москви. Митрополити Теогност і потім Олексій (1353 – 1378), перебуваючи в Москві, вели свою

¹⁰ А.С.Любоў да свайго народу ці нацыяналізм? Біблейскі Аспект// Аўтакефалія / падрыхтавана да друку ў “Запісах Беларускага інстытуту Навукі й Мастацтва (БІНім, NewYork); А.С.– Мінск: Грамадзянская ініцыятыва «За свабоднае веравызнанне», 2005. С. 7.

¹¹ Там само. С. 7.

діяльність на користь Москви, що аж ніяк не могло задовольнити православних ієрархів ВКЛ. Та й Константинополю не вигідно було мати на сході дві митрополії – в Московії і у Великому князівстві Литовському. Тому патріарший престол прагнув розвивати на Сході тільки одну митрополію, яка б управляла церковним життям двох держав. Константинопольський собор в 1353 році окремою постановою прийняв рішення про те, що Російська митрополія не повинна ділитися, а митрополити на Русь повинні призначатися з греків.

Великий князь ВКЛ Ольгерд не підкорився цьому рішенням і поставив на Київський митрополичий престол (за допомогою Тирновського патріархату в Болгарії) окремого Литовського митрополита Феодорита – незважаючи на опір Константинополя. Ця спроба не вдалася, тоді князь Ольгерд домігся від Константинопольського патріарха призначення окремого митрополита. Ним став митрополит Роман (1354 – 1362), резиденція якого розташовувалася у Новогрудку. Для Москви був також призначений митрополит – Олексій. Між обома митрополитами почалася боротьба за Київську митрополію і титул «Київський». Після смерті митрополита Романа з ініціативи Ольгерда в 1375 році в Константинополі відбулася інтронізація митрополита Литовського Кипріяна. Але після смерті Ольгерда Кипріян переїхав до Москви, де був добре прийнятий. І до 1406 року був єдиним главою Церкви «всієї Русі». Православна Церква у Великому князівстві Литовському знову опинилася перед старою проблемою – призначення свого митрополита.

Таким чином, з 1390 по 1406 рік ВКЛ було без свого митрополита. У 1408-му році Константинопольський патріарх надіслав грека Фотія з титулом митрополита «Київського і всієї Русі» і доручив йому об'єднати всі єпархії ВКЛ. Але мабуть таке положення не зовсім влаштувало Великого князя Вітовта, так як призначені Константинополем митрополити прагнули керувати всією східною православною територією – і Московською Руссю, і Руссю Литовською (ВКЛ). Це завдання часто виявлялося нерозв'язним і приводило, як при Ольгерді, до безвладдя. І тому в 1415 році Вітовт скликав у Новогрудку свій Православний Собор, на якому було обрано племінника митрополита

Кипріяна болгарина Григорія Цамблака. Константинопольський патріарх спочатку був незадоволений таким поворотом подій (собор був скликаний не канонічним чином), але потім був змушений погодитися. З Києва в Новогрудок була перенесена митрополича кафедра. Собор 1415 року був першим соборним голосом нашої Білоруської Православної Церкви, на якому була встановлена своя митрополія. Значимість Собору в тому, що виходячи з канонів православ'я і досвіду інших церков, на ньому були сформульовані правові основи автокефалії.

У постанові Собору сказано: «Яко же прежде нас крещении Болгаре и нам сродницы створиша своими епископы поставльша себе пръвесвятителя. Также и Сербского языка епископы рассудише, яко по правилам есть и по апостальскому уставу створиша себе епископы пръвосветителя даже до днесь есть, поспешествуюшу Богу, пръвосвятитель в Сербской земле, имея многи епископы под собою. Таже не толика есть Сербская земля, елика есть Русская... И что глаголем о Болгарех, или о Сербех? От святых апостол тако уставлено бысть. Равно на всех епископех православных благодать действует Святаго Духа: ибо апостоли от Господа поставлены быша, они же иных поставиши, и паки они других и тако благодать Святаго Духа даже и до нас смиренных дойде: и имамы власть яко апостольстии ученицы многими испытанными и в прошеньи и сходитися и поставляти своему отечеству пастыря достойна»¹².

Григорій Цамблак насправді очолив не відспорену Москвою Київську митрополію, яка набула статусу Литовської, з престолом спочатку в Новогрудку, а потім у Вільно. Г. Цамблак ретельно правив Литовською митрополією, проводячи політику незалежну ні від Москви, ні від Константинополя, поки великий князь Вітовт не послав його в 1418 р. на уніатський Собор в Констанці, щоб знайти підтримку на свою коронацію.

¹²Цамблак, Мітрапаліт Рыгор // Царкоўны пасланец. Беларуская аўтакефальная царква. Паведамленьні парахвіяльнае Рады Катэдральнага сабору Сьв. Кірылы Тураўскага / Мітрапаліт Рыгор Цамблак. N.Y. 08875-5982. 1999. №2/48/58. С. 3.

Делегація, яку очолював митрополит Григорій, заявила, що «прибула за наказом їхнього князя», але підкорятися князю «не хочуть» і ніяких договорів не підписала. Після смерті Г. Цамблака в 1420 р. Литовська митрополія залишилася знову без митрополита. Православна Церква в ВКЛ підпала під владу Московського митрополита Фотія і таке становище тривало близько 10 років. Твердий захисник православ'я, великий князь Свидригайло після смерті Фотія в 1431 р. добився від Константинополя поставлення на митрополичий престол ВКЛ смоленського єпископа Герасима (1433 р.). Однак після смерті Вітовта його покровитель великий князь Свидригайло запідозрив Герасима в зв'язках з Московією і він був 1435 року засуджений до спалення. І знову протягом 21 року (до 1458 р.) литовська кафедра була не зайнята.

Наступні події розгорталися вже в зв'язку з ідеєю унії. Зазвичай унія згадується з церковним життям України – Білорусі в XV – XVI ст. і вважається, що в ВКЛ визріла ця ідея, яка потім і здійснилася. Але факти свідчать про інше. У XV ст. прихильність до унії висловив Московський патріарх Ісидор, який підписав уніатські документи у Флоренції в 1439 році. Але в Москві «підписанта» не прийняли і він був змушений тікати звідти в Литву. У 1448 р. на його місце був обраний митрополитом рязанський єпископ Іона, який, однак, не поїхав за благословенням до Константинопольського патріарха. Як пише історик Церкви Н. М. Нікольський, на соборі 1448 р. «виявилися законники» – єпископ Пафнутій і боярин Василь Кутузов, які заявили, що без дозволу патріарха не можна обирати митрополита. Але князь Василь II подивився на їх заяву «як на крамолу», закував обох в кайдани, а Іона був обраний по «волі великого пана, великого князя Василя Васильовича». Максим Грек через 75 років після цих подій зазначав, що встановлений порядок в Московській державі «незаконний і зроблений по гордості».

Незважаючи на всю «незаконність», Іона став московським митрополитом. З цього часу і була встановлена неканонічна автокефалія. Невизнана автокефалія Московської Церкви тривала аж до 1589 року, коли, нарешті, Константинополь дав все ж «добро» Московській Автокефальній Церкві. Митрополит Іона

прагнув розширити свою владу і на територію Великого князівства Литовського. Він написав послання «литовсько-галицькому» народу, проте це результатів не дало. Тим часом в Білорусі події розгорталися наступним чином. Після 21-річного церковного безвладдя, в 1458 р. Константинопольський патріарх надіслав в Новогрудок митрополита-уніата Григорія Булгаріна. Г. Булгарін отримав титул «Київський, Литовський і всієї Русі». Але його місія по наверненню ВКЛ в унію не дала результатів, Григорій Булгарін повернувся в православ'я і в 1473 р. був затверджений православним Константинопольським патріархом Діонісієм.

У відповідь на призначення Григорія Булгаріна митрополитом в ВКЛ, московський митрополит Іона скликав Собор єпископів, які залишилися під його владою, і після цього закріпилася офіційна назва його митрополії – «Московська Церква». І з цього ж часу в Литві (Білорусі) і Україні майже півтора століття діяла незалежна Литовська, а в сьогоденному значенні – Білоруська Православна Церква. Митрополича кафедра ВКЛ безперервно діяла в Вільно з 1473 р. аж до 1596 р. За цей час змінилося 15 митрополитів, які проводили незалежну від Москви православну політику. Хоча в канонічному сенсі вона і не отримала статус автокефалії, але вона була повністю незалежною – автономною.

Як видно з наведеної нижче короткої хронології подій, дуже тернистим був шлях Білоруської Православної Церкви в ті роки. Після смерті митрополита Григорія в 1473 р. великий князь Казимир Ягайлович призначив на митрополичу посаду смоленського єпископа Мисаїла Пясіруча, але Константинополь не затвердив його, і більш того, на його місце поставив ченця Спиридона, прозваного Сатаною. Суперечку між великим князем ВКЛ і Константинополем було вирішено кінцем кінцем наступним компромісом – кандидата на посаду митрополита мав обирати місцевий Собор, а затверджувати – Константинопольський патріархат. Так були обрані: єпископ Семен (1480 – 1488), Іона (1488 – 1494), Макар (1494 – 1497). Йосип I (Бовгаринович) (1497 – 1501), Іона II (1503 – 1507).

Наступний митрополит смоленський єпископ Йосип II походив із поміщицького роду Солтанів і мав багаті земельні наділи, отримані за заслуги від князя, вів активну незалежну політику, правив в 1507 – 1522 рр. У 1509 р. при великому князі Сигізмунді II (Старому) митрополит Йосип II скликав у Вільно Собор, на якому були визначені основи церковного життя і управління Православною Церквою в ВКЛ. Постанови собору в 15 пунктах схвалили канонічний незалежний від світського патронату контроль над вибором кандидатів на посади духовенства, зміцнили церковну дисципліну і намітили правові особливості захисту церковних інтересів. Таким чином, собор закріпив ще одну відмітку автокефалії Православної Церкви в ВКЛ – статус її окремого існування.

При Йосипі II була закріплена також одна місцева особливість Православної Церкви в ВКЛ – особливість участі в керівництві нижчих, але як показала історія, дуже сильних структур – Православних Братств. Ця сторінка історії білоруського та українського православ'я вимагає спеціального розгляду і зовсім не відома Московській Церкві.

Після Йосипа II православну Церкву в ВКЛ очолювали Полоцький єпископ Йосип III (1522 – 1534), Луцький і Острозький єпископ Макар II (1534 – 1555). З кожним роком становище Православної Церкви продовжувало погіршуватися у зв'язку зі зміною політичної ситуації на користь католицької присутності, яка закріпилася в 1569 р. укладенням ВКЛ і Польщею Люблінської унії. Останні православні митрополити ВКЛ Сильвестер (1556 – 1567) і Іона III (1568 – 1576) не багато внесли для виправлення важкого положення Церкви.

Після Брестського собору 1596 р. православ'ю в ВКЛ було завдано найбільш сильного удару. Прийшов час унії, кількість православних парафій стала різко скорочуватися, але вони не зникли зовсім завдяки діяльності Православних Братств. Ієрархія Православної Церкви була відновлена тільки в 1620 р., коли Константинопольський патріарх Феофан благословив на престол Київський митрополита Іова Борецького, віленського архімандрита Милетія Смотрицького – єпископом Галицьким, Ісайю Кониського – єпископом

Смоленським, а в Турово-Пінській єпархії був поставлений грек Авраам. Однак цей єпископат не був визнаний королівською владою поки не помер король Сигізмунд IV і королем не став Владислав II. При новому уряді православним поверталось більшість прав і дозволялося відтворити церковну ієрархію. В результаті за згодою Константинопольського патріархату митрополитом був поставлений Петро Могила.

З 1620 р. по 1795 р. в Білорусі діяла тільки одна єпархія – Могилівська. Решта парафій (приходів) – Віленські, Новогрудські, Пінські входили до складу митрополії Київської єпархії. Таким чином, після розмежування в 1458 р. Московської Православної Церкви і Білорусько-Української Православної Церкви, яка діяла в ВКЛ, обидві існували абсолютно самостійно.

Історично, від заснування і протягом століть, Білоруська православна Церква перебувала в канонічній юрисдикції Вселенського Константинопольського патріарха. Однак, це не завадило розвивати їй свій церковний устрій і свою систему управління. Подібний тип церковної залежності означав стан фактичної автокефалії. Влада Константинополя обмежувалася актами вищого канонічного порядку. Константинополь, на відміну від Москви, був для Білорусі природним духовним і церковно-релігійним центром. Білорусько-Українська Церква мала повне самоврядування. Цей факт підтверджується і зовнішньою атрибутикою: Константинопольські патріархи посиляли київським митрополитам грамоти з олов'яними печатками, як для автокефальних архієпископів Сходу.

Тільки у 1686 р. згідно з Андрусівським миром Київська митрополія була підпорядкована Московському патріархатові. Однак Могилівська єпархія ще довгий час користувалася зовнішньою автономією, хоча формально і підпорядковувалася Москві. Київська ж митрополія розвалилася на дві: Московську та Патріаршу Константинопольську. «Вічний мир» між Росією і Польщею, підписаний в 1686 р. закріпив перенесення центру православ'я з Києва в Москву. І через деякий час Київська митрополія була зведена до статусу єпархії Московського патріархату. У 1791 р. Пінська Конгрегація

(Собор) схвалила автокефалію Православної Церкви в Речі Посполитій обох народів. Після трьох поділів Речі Посполитої Білоруську Церкву перевели під юрисдикцію Російського Православного Синоду.

Важливим аспектом досліджуваної нами проблеми є аналіз етно-національних рис православної культури в ВКЛ. У Білорусі – спочатку в Полоцькому і Туровському князівстві, а потім у Великому князівстві Литовському православна культура здавна розвивалася в відмінних етно-національних рисах. До наших часів дійшли деякі шедеври культури тієї епохи. Це пам'ятки літописання, стародавні ікони і фрески (Спасо-Євфросинівський храм в Полоцьку), неповторна архітектура (Коложська церква в Гродно) і т.д. Це і видатна школа риторики, яку очолював архієпископ Кирило Туровський, пізніше зарахований до лику святих.

Відомий громадський і церковний діяч, учасник 2-го Всебілоруського конгресу (1943 р.) Іван Касяк стверджував, що Православна Церква була в той час національною білоруською Церквою¹³. Культура, релігійна творчість і традиції демократії були основними рисами білоруської православної культури, що сильно відрізняло її від православної культури Московії, де домінували східно-деспотичні традиції Золотої Орди¹⁴. Відкритість Білорусі до західноєвропейської культури привела до встановлення в ВКЛ священства високої височини, культури і освіти, що мало навіть вплив на суміжні з ВКЛ землі – Псковщину, Тверщину, Новгородщину. Про білоруський вплив свідчить Троїцький літопис¹⁵. А московський митрополит Кипріян закликав навіть до орієнтації на «западнорусскую» церковну організацію і наводив як приклад Полоцьку і Туровську єпархії¹⁶.

Після Лютневої революції 1917 р. на порядку денному постало питання про

¹³Касяк, І. Гісторыя праваслаўнай аўтакефальнай Царквы / І. Касяк. – Нью-Ёрк. 1954. – 190 с.

¹⁴ Візантыя і Беларусь // Царкоўны пасланец. Беларуская аўтакефальная царква. Паведамленьні парахвіяльнае Рады Катэдральнага сабору Сьв. Кірылы Тураўскага. Н.У. 08875-5982. 1998. № 2, 2/46/56, 1998.

¹⁵Присёлков, М. Д.Троицкая летопись. Реконструкция текста / М.Д. Присёлков. М.; Л., 1950.

¹⁶Кіпрыян //Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.] Мінск:БелЭн, 1999. Т. 8. С. 274.

відновлення автокефалії Православної Церкви. У липні 1922 р. в Мінську був скликаний єпархіальний з'їзд з метою створити самостійну православну митрополію, незалежну від Москви. І 22 липня в кафедральному соборі м. Мінська був оголошений акт створення автокефальної Білоруської митрополії. Першим митрополитом став єпископ Мелхиседек (Раєвський). Згідно з посланням II собору БПЦ, який відбувся в серпні 1927 року, автокефалія БПЦ була «канонічно закономірною і історично необхідною». Акт автокефалії був обґрунтований в принципі, він встановив «дух найстаршого церковного Законодавства і практики згідно з 34-м Апостольським правилом: «Єпископам всякого народу належить знати першого серед всіх і визнавати його як главу і не творити без його міркування нічого, що перевищувало б їх владу». Однак зовсім скоро, з приходом до влади Й. Сталіна, зокрема після 1929 р. для релігійного життя в БРСР настали не найкращі часи. Про розвиток автокефалії вже не могло бути й мови.

Незалежна Церква в Білорусі – результат духовних зусиль митрополита Мелхиседека – проіснувала десять років. У липні 1937 року всі священники Білоруської автокефальної Церкви були арештовані за сфабрикованими більшовицькими спецслужбами справами. А 1 листопада 1937 року єпископи Філарет, Опанас, а також Антон Киркевич, Стефан Кульчицький, Міхал Рубанович, Павло Вершинський, Сергій Садовський, Яків Барановський, Володимир Лобач і багато інших діячів БАПЦ були розстріляні.

За часів німецької окупації пройшла акція – Собор (з 30 серпня по 2 вересня 1942 р.), який відновив Автокефальну Білоруську Православну Церкву. Прийнятий Собором Статут був складений на підставі канонів і традицій святої Вселенської Східної Православної Церкви. Після Собору радянські партизани почали переслідувати його учасників. Загинуло безліч священників, серед яких священники В. Мурашко, М. Скаба, В. Калиновський, протоієрей І. Кушнер і багато інших. Примітно, що знищувалися ієреї і протоієреї Автокефальної Церкви, а не російської. Після звільнення БРСР від німців велика частина священників БАПЦ була заарештована і розстріляна, частина виїхала за кордон.

Деякі знайшли друге рішення проблеми – вони утворили так звану православну Мандрівну («Вандроўную») Церкву (ПВЦ). Частина ієрархів БАПЦ, які виїхали за кордон, – митрополит Пантелеймон та інші єпископи БАПЦ в 1946 р. приєдналися до Російської Православної Церкви за кордоном. У зв'язку з цим національно свідомі православні білоруси зарубіжжя були змушені знову відновлювати автокефалію.

У 1944 р. єпископат БАПЦ в повному складі виїхав за кордон. Наприкінці 1945 р. білоруські єпископи почали вести переговори з РЗПЦ (Російською Зарубіжною Православною Церквою) про приєднання до неї. 10 лютого 1946 р. собор єпископів РЗПЦ розглянув заяву єпископів з Білорусі, які просили прийняти їх з духовенством і віруючими в повне братське і молитовне з'єднання. Собор задовольнив їхнє прохання, а єпископа Степана включили в архієрейський синод в якості представника від Білорусі. Таким чином, всі придбання, створені під час німецької окупації БАПЦ, були втрачені. Прихильники Незалежної Православної Білоруської Церкви пішли іншим шляхом. 5 червня 1948 р. Білоруський незалежний актив, разом з представниками Української автокефальної Православної церкви і Ради БНР в Констанці, скликали з'їзд, з метою відновлення автокефалії Білоруської Православної Церкви за кордоном. У зв'язку з тим, що кожна автокефальна Церква не може існувати без єпископа, на чолі відновленої БАПЦ за кордоном був тимчасово поставлений єпископ УАПЦ Сергій (Ахатенко). На з'їзді в промові єп. Сергія було підкреслено, що всі звинувачення з приводу того, що канонічність вимагає наявності держави, є необґрунтованими. Навпаки, Церква ніколи не була пов'язана з державністю і не повинна підлягати і зв'язуватися з політичними установами, які представляє собою держава.

Визначальною умовою канонічного визнання автокефалії Церкви є визнання її материнською церквою. Цікавим був варіант вирішення цієї проблеми, запропонований на Підсоборі в Констанці. Суть в тому, що Російська Православна Церква, яка сама перебувала під контролем НКВС, не могла приймати якихось самостійних рішень ні по зовнішньо-церковних питаннях, ні

по своєму внутрішньому життю. Але з білоруською Церквою склалася двоїста ситуація. З одного боку, частина Білорусі входила до складу БРСР і її православні віруючі – як «обновленці», так і ті, що входили до складу БАПЦ, оголошеної в 1927 р., але ліквідованої через 10 років, відносилися до Російської Православної Церкви. Друга частина білорусів, що проживала на території Польщі, після створення Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ) в 1924 р., до 1940 р. відносилися до ПАПЦ, тому, в умовах еміграції вважала себе повноправним членом саме цієї Церкви.

Ця обставина дала підставу Підсобору прийняти постанову, витяги з якої такі:

- «Грунтуючись на ідеї митрополита Григорія Цамблака та інших високих білоруських ієрархів у справі незалежності Білоруської Православної Церкви, завершеною митрополитом Мінським Мелхиседеком 23 липня 1922 р. оголошенням автокефалії Білоруської Православної Церкви, Підсобор визнає правильною постанову Всебілоруського Православного Собору в Мінську в 1942 р, який встановив Білоруську Автокефальну Православну Церкву.

- Підсобор постановляє продовжувати діяльність БАПЦ в еміграції і боротися за неї в краї, під тимчасовим керівництвом Сергія, єпископа Української Автокефальної Церкви....

- Підсобор закликає всіх православних білорусів об'єднатися навколо єдиної Білоруської Автокефальної Православної Церкви та цим вшанувати пам'ять і заслугу своїх кращих дідів і прадідів, які боролись за автокефалію Білоруської Православної Церкви, які постраждали і понесли мученицьку смерть, але знайшли автокефалію»¹⁷.

Незабаром після Підсобору єпископ Сергій висвятив кілька білорусів-священиків, а в грудні 1949 р. був висвячений єпископ-білорус Василь. У 1950 р. отці БАПЦ з Німеччини виїхали в Австралію і США. У 1972 р. в Гайленд-Парку Нью Джерсі був скликаний II собор БАПЦ, на якому БАПЦ була перетворена в митрополію. Першим митрополитом був обраний архієпископ

¹⁷Касяк, І. З гісторыі Прусаулаўнай Царквы беларускага народу / І. Касяк. Нью-Ёрк.:Выд-ва Беларускай Цэнтральнай Рады, 1956. С. 150.

Андрій. Митрополія БАПЦ була розділена на дві єпархії: північно-американську з митрополитом Андрієм на чолі і австралійську (архієпископ Микола). В результаті непорозумінь серед духовенства БАПЦ за кордоном в 90-х роках ХХ ст. в Канаді і США діяли дві незалежні структури БАПЦ. Одну з них очолив митрополит Ізяслав, другу – митрополит Микола, який в 1992 році відвідав Білорусь.

У 1990 р. був утворений Білоруський Екзархат РПЦ – Білоруська Православна Церква (БПЦ). В даний час БПЦ управляється Синодом на чолі з митрополитом Мінським і Заславським, Патріаршим Екзархом всієї Білорусі Веніаміном. За кількістю віруючих БПЦ є найбільшою з усіх інших конфесій республіки. За різними оцінками кількість православних в Білорусі становить від 60% до 80% від усього населення. Невідповідність кількісного складу православного населення з кількістю православних громад (останніх набагато менше за розрахунком на душу населення, ніж у протестантів чи католиків) пояснюється тим, що багато громадян Білорусі тільки вважають себе православними (деякі були тільки хрещені при народженні, інші просто підтримують традиції рідного села і т.д.). Більшість таких віруючих зовсім не відвідують храми, або бувають в них рідко. У католиків, а ще більшою мірою у протестантів контакт зі своєю Церквою набагато кращий. За кількістю протестантських громад, наприклад, з великим ступенем вірогідності можна оцінити і кількість віруючих.

Досі в Білорусі існує старовинна «парадигма»: православний – це росіянин, католик – поляк. Однак ця формула в даний час істотно змінилася, зберігаючи свою первісну значимість десь на напівсерйозному рівні. Більшість білорусів-католиків і білорусів-православних, особливо серед середніх і нижчих верств населення, мало звертають увагу на свою конфесійну приналежність. І тих, і інших все більше об'єднує національність. Причому, ментальність усередненого білоруса, безсумнівно, має православний вигляд. Різниця між поляком-католиком і білорусом-католиком значно більша, ніж між останнім і православним білорусом. До 1989 р. в Білорусі був всього один православний

монастир – Жировицький чоловічий монастир. У 1997 р. було вже 5 чоловічих і 8 жіночих монастирів, де мешканцями були 81 чернець і 135 черниць. На початок 2008 р. число православних громад вже досягло 1457, зареєстровано 12 релігійних об'єднань, 5 духовних навчальних закладів, 27 монастирів. При БПЦ існувало 13 православних братств і 9 сестринств, що складаються з прихожан, які проводять велику роботу по поширенню духовності.

В даний час в храмах як Білоруської Православної Церкви, що належить до юрисдикції Московського патріархату, так і обох іноземних БАПЦ, а також в автокефальній Польській Православній Церкві в Білостоці користуються в богослужіннях церковнослов'янською мовою. Проповіді зазвичай читаються мовою більшості прихожан. Так, в Білорусі – це зазвичай російська мова, за винятком парафій, про які говорилося вище, де з ініціативи самих священнослужителів введено в ужиток білоруську мову. В еміграції користуються зазвичай білоруською або англійською мовами. Взагалі, сама характерна риса для більшості Православних Церков (російської, білоруської, української, болгарської, сербської та інших) в тому, що майже всі богослужіння ведуться церковнослов'янською мовою.

Узагальнюючи, треба сказати наступне: найбільш правильним шляхом церковного розвитку в Білорусі є поступова білорусизація Церкви шляхом створення білоруських православних братств по всій країні, створення білоруськомовних освітніх релігійних центрів, входження до церковного життя якомога більше білоруськомовних прихожан, передової інтелігенції, введення предметів і курсів на кшталт «Закону Божого», «Основ православної культури» в навчальних закладах. На початку 1990-х років ряд православних священників взаємодіяли з Білоруським народним фронтом (БНФ), Національно-демократичною партією Білорусії (НДПБ), Білоруським християнсько-демократичним союзом (БХДС). Представники БПЦ стали навіть депутатами Верховної Ради 12-го скликання. Завдяки зусиллям ієрея (пізніше архімандрита) Олексія Шинкевича була відкрита двомовна газета «Церковне слово», де велика частина матеріалів друкувалося білоруською мовою.

У 1992 р. було засновано Білоруське Православне Братство Трьох Віленських Мучеників, метою якого було сприяння білоруському культурному життю в лоні Православної Церкви, консолідації білоруськомовних віруючих навколо церковного життя. При Братстві було відкрито видавництво, яке до сьогоднішнього дня залишається єдиним в Білорусі церковним видавництвом книг та іншої друкованої продукції на білоруській мові. З 1994 р. щорічно на білоруській мові випускається Білоруський Православний Календар, виходить журнал «Православ'я». Другим напрямком діяльності Братства з'явилися переклади на білоруську мову літургії, треб та інших богослужбових текстів і впровадження їх в церковну практику. В цьому напрямку літературна діяльність вдало поєднується з музичною, де велику роль грає церковний хор, зібравши любителів старовинних білоруських церковних піснеспівів.

Яке ж місце буде займати Православна Церква в Білорусі в III-му тисячолітті? На наш погляд повинні здійснитися такі прогнози.

1. Православна Церква повинна стати національною. Білорусь, врешті-решт, сформується в національну державу, займе гідне місце в світовому сузір'ї націй-держав, буде проводити самостійну політичну і економічну діяльність. Білоруська Православна Церква поступово вийде з юрисдикції Москви і отримає автокефалію, закріплену канонічністю.

2. Перетворення Білорусі в прогресивну європейську націю-державу може привести до відродження колишньої симфонії Церкви і держави, але вже на новому рівні. Це буде якісно новий виток еволюції Церкви.

3. Білорусь може стати «конфесійною Швейцарією». Саме тут перетинаються протестантський Північ, католицький Захід і православний Схід. За висловом ченця-філософа Іоанна (в миру Олег Бембель) вона може стати місцем поліфонічного союзу, серцем християнського співтовариства¹⁸. Більш того, є надія, що майбутнє Білорусі – це входження її в світове церковне життя в якості центру екуменічного руху.

3.3 Католицизм і протестантизм в Білорусі

¹⁸Бембель, А. Введение в Метаисторию Беларуси / А. Бембель // Культура. 1992. № 43.

Княгиня Ольга, яка прийняла християнство в обряді греко-слов'янському, тобто східному, робила спроби охрестити свій народ і в обряді латинському. До цього кроку вона вдалася тільки з політичних мотивів, так як це був час напружених відносин з Візантією. До Києва німецьким імператором Оттоном Великим був направлений латинський місіонер. Однак він повернувся з Києва ні з чим. За князя Володимира дружні відносини з королями польським, чеським і угорським відкривали дорогу і латинським місіонерам. Коли відбувалося хрещення св. Володимира, Папа Римський послав в Корсунь моці святого Бруно Боніфація.

Східні слов'яни, а в їх числі і білоруси, приймали християнство масово в обряді греко-слов'янському, але вони це робили тому, що Візантія була ближче і що від неї, перш за все, вони і запозичили культуру. Таким чином, християнство в X ст. на теренах Білорусі було православним (східним). Разом з тим поширювалося християнство і латинське, тобто католицизм. Йшло воно зі Скандинавії, від варягів-русів, де воно тоді вже міцно закріпилося. Поширювалось латинство також і з Німеччини, Польщі та з Риму, з якими правителі українських і білоруських князівств, в цілому, часто підтримували спілкування. Католицизм, або латинство, однак, в маси спочатку не проникало. Християнами латинського обряду у предків білоруського народу X – XII століть були спочатку тільки чужинці-купці, місіонери, іноді окремі бояри або воїни-дружинники.

Поширюватися в Білорусі латинське християнство вже як католицизм почало в XIII – XIV століттях за часів Гедиміна і Ольгерда. Але воно поширювалося майже виключно серед вищих верств народу, не доходячи ще до самих народних мас. Так, наприклад, в XII – XIII ст. вже були католицькі латинські костьоли в Києві, Переяславі, Смоленську, Полоцьку, Новгороді. У XIV ст. були засновані монастирі францисканців в Полоцьку, Новогрудку і в деяких інших місцях. Про те, що під час Гедиміна були вже білоруси-католики, відомо з наступного. Великий князь Гедимін влітку 1323 р. звернувся до німецьких францисканців з проханням надіслати в Вільно і Новогрудок для

обслуговування монастирських костьолів чотирьох служителів, які вміли б говорити і по-білоруськи, таких, які «зараз є і в старовину були». Вирішальний крок по поширенню католицизму вже серед широких білоруських народних мас був здійснений під час правління Ягайла.

У 1386 р. Ягайло з метою прийняття польської корони прийняв католицизм. У цей час багато білорусів, щоб виконати волю великого князя Ягайла, залишили своє східне християнство (православ'я) і перейшли в латинство. Ця подія відома як хрещення Литви. Ягайло видав латинською мовою документ під назвою «Універсал», в якому він зобов'язувався привести до католицької віри все населення литовського краю. В «Універсалі» Ягайло надавав різні привілеї католицьким костьолам як у Вільно, так і по всьому краю. Така воля великого князя великою мірою послужила причиною до розширення католицизму і серед мас білоруського народу. Польський історик Я. Фіалек говорить про Ягайла, що він багато схизматиків привів до істинної віри, яку і сам сповідував. Це означає, що православних білорусів він привів до латинського католицизму. Ще більше розширювалося латинство серед білоруського народу за часів Вітовта Великого. Правда, як мудрий правитель, він обережніше з цим підходив і слідував наступним правилам: якщо якийсь русин захоче з власної волі хреститися, то нехай хреститься, а який не хоче, нехай залишається в своїй вірі. З цього видно, що він м'якше ставився до білорусів-православних, ніж Ягайло, але принципово проводив ту ж саму політику, як його попередник. Він багато вклав у фінансування костелів і монастирів серед білоруського населення, що, зрозуміло, призвело до подальшого розширення там латинства.

Політика навернення православних білорусів в католицизм явно висловлена в актах Городельської унії 1413 р.: «...князі та бояри Великого князівства Литовського мають право користуватися різними привілеями, які існують в Польщі, а також займати високі посади і отримувати різні переваги можуть тільки ті, які походять з родів, які взяли латинську віру...»¹⁹. Зрозуміло, що

¹⁹ Akta unji Polski z Litwą. 1385 1791 / Wyd. St.Kutrzeba i Wł. Semkowicy. Kraków, 1932. S. 49 – 51.

заради таких привілеїв багато білоруських православних князів і бояр переходили в католицизм.

З початку XVI ст. на білоруських землях з'явилося і протестантське віросповідання. В першу чергу це кальвінізм і, в меншій мірі, соціанство. Багато з вищих білоруських станів залишали православ'я і переходили в кальвінізм, а потім, коли кальвінізм перестав поширюватися і бути популярним, переходили вже в католицизм. Для боротьби з Реформацією в білоруському краї в XVI ст. з'явилися єзуїти. Єзуїти, борючись з кальвінізмом, який масово розширювався у нас серед поміщиків, часто наvertsали в латинство не тільки поміщиків, а й людей з народних мас, повністю від цих останніх залежних. Під впливом діяльності єзуїтів були випадки, що і православні східні білоруські пани брали латинське католицизм. Коли в 1596 р. відбулася церковна унія, перетягування білорусів-уніатів в католицизм ще більш розширилося. Так, наприклад, уніатський митрополит Йосиф Руцький в 1623 р. інформує Рим про те, що уніатам з боку латинського обряду робляться образи і що їх перетягують в латинство. На це в 1624 р. папа Урбан VIII видав буллу, в якій забороняв перехід в латинство. Поляки цьому, однак, були проти.

У 1623 р. православна шляхта Великого князівства Литовського подала в Сенат Речі Посполитої скаргу, так звану «супліку», в якій сказано: «...вольності народу руського насправді двоякі: тому народові руському, який є віри римської, послушництво західне, а тому народові руському, який є віри грецької, послушництво східне. Русь римської віри при своїй вольності залишається, а нам, Русі віри грецької, свобода вирвана...». З цього документа бачимо, що не тільки простих білорусів було багато в середовищі латинського обряду, а й білоруська знать, яка тоді представляла народ, включалася до цієї категорії. І ми бачимо, що православні білоруси тих часів білорусів-католиків вважали білорусами, такими ж, як і вони, православні. Тиск латинізму і полонізму на білорусів-уніатів, кінець кінців, настільки зріс, що в 1717 р. в польській державі виник проект: і уніатів, і православних білорусів остаточно перевести в латинство.

Особливо багато переходило білорусів з унії в латинство після поділу Польщі, коли білоруське населення опинилося під юрисдикцією Російської імперії, і коли з боку російської влади йшов грубий тиск на уніатів з метою переведення їх у православ'я. Внаслідок цього за часів цариці Катерини II багато білорусів-уніатів, які хотіли зберегти віру своїх батьків, залишали унію і приєднувалися до костелу, від'єднати від якого їх російській владі було набагато важче, ніж від унії. В католицизм переходили цілі парафії з усіх білоруських губерній. Так, наприклад, в 1809 р. в одній тільки Віленській губернії з унії в католицизм перейшло до 20 тисяч білорусів.

Також чимало, а може навіть більше, пішло білорусів-уніатів в латинство в 1839 р., коли вище уніатське духовенство, зрадивши унію, не питаючи віруючих, часто за допомогою поліції переписувало їх у православ'я. Аби не допустити бути силою записаними в православ'я, вони масово тікали в латинське католициство. Зрештою, за часів перших в нашому краю російських генерал-губернаторів, які жили у Вільно, особливо під час перебування відомого своєю жорстокістю М. М. Муравйова, цілі маси колишніх уніатів з православ'я тікали в латинство. До цього часу відносяться відомі слова православного віленського архієпископа Макарія, сказані Муравйову у відповідь на його пораду архієпископу знайти способи, щоб утримати перехід білорусів-православних в католициство: «Раз чиновники наvertsали їх в православ'я, то нехай же вони знайдуть способи і утримати їх при православ'ї», – говорив архієпископ. Сприяла подальшому розширенню на білоруських землях католицизму і подальша російська політика. Російський уряд протягом першої половини XIX ст. всіх католиків в Білорусі вважав поляками, Католицьку Церкву з усіма віруючими називали «іновірською і чужорідною». Така політика ще більше сприяла викоріненню не тільки католициства як такого, а католициства вже пропольського, відокремленого від білоруського життя.

Коли ж, врешті-решт, у другій половині XIX ст., особливо після білорусько-польського повстання 1863 р., росіяни побачили, що в католицьких костелах

знаходиться багато білорусів, у них виникло бажання зробити з тих білорусів «чистих росіян». У громадській думці тоді виник великий спір про те, чи дати спокій народу білоруському, дозволити їм далі користуватися мовою польською в костелах і дати їм можливість спокійно спольщитися, або навпаки, взяти їх під високу російську опіку і білорусам, як руським, дати мову російську. Зрештою, перемогла ця остання думка і в 1869 р. надійшов «височайший дозвіл» користуватися в костелах російською мовою. А царський «дозвіл» дорівнював наказу. Так його і зрозуміли уряд, чиновники, поліція, православне духовенство. Від цього моменту аж до 1905 р. почалася найгарячіша боротьба уряду в напрямку запровадження в костьольи додаткового богослужіння російською мовою. І така політика зміцнювала білорусів в латинстві і рішуче відгороджувала білорусів-католиків від білорусів-православних. Так формувалося безглузде поняття «польської» і «руської» віри.

Щодо соціально-політичної концепції католицької Церкви, то вона викладена послідовно в роботах радянських і пострадянських авторів²⁰, а також в енцикліках римських пап. Позиція Римо-католицької Церкви наступна: Церква є централізована, ієрархічна, всесвітня організація. За нею вирішальна роль в міжнародному праві, яка полягає в верховній владі папи²¹. Головна форма доктринальних папських документів – енцикліки, які пишуться для духовенства і віруючих, а також для всіх людей доброї волі. Початком сучасної суспільної доктрини Церкви є енциклік Папи Леона XIII від 1891 р. «*Rerum novarum*» («Нове слово»). Вперше в цьому документі було введено послаблення для папської влади, відступ від тези про повну залежність світської влади від церковної ієрархії (до цього вважалося, що суспільство є світське продовження Церкви). У понтифікаті Іоанна XXIII і Павла VI були враховані процеси утворення нових націй-держав і прийнята теза про автономію і взаємну незалежність Церкви і суспільства, відносини між ними трактуються на принципах співпраці. Важливим кроком для католицької думки стала ідея

²⁰Grzybowski, K. *Doktryna polityczna i społeczna papieżstwa (1766 – 1968)*. / K. Grzybowski, B. Sobolewska. Warszawa, 1971.

²¹Czaja J. *Prawno międzynarodowy status Watykanu* / J. Czaja. Warszawa, 1983.

взаєморозуміння між людьми різних конфесій, яка отримала назву «ідея християнського співтовариства». Церква і держава є інститутами, запропонованими Богом для добробуту людини. Співвідношення між ними – тісна співпраця. Функція Церкви – вчити істині і управляти таїнствами. Функція держави – встановити порядок і справедливість в суспільстві. З питань віри і моралі держава вдається до авторитету Церкви і допомагає в боротьбі з гріхом. Церква, в свою чергу, повинна звертатися до авторитету держави і вчити людей, які не хочуть підкорятися або виступають проти встановлених законів. Така ідеологія сучасної Католицької Церкви дуже близька до доктрини Православної Церкви Візантії, де вперше була здійснена ідея симфонії Церкви і держави.

Національна ідея в католицькій доктрині займає важливе місце. Вона не стоїть гостро серед розвинених національних держав, таких як Італія або Франція, але в постколоніальних і пострадянських державах, а також серед етносів, що не означили ще свою національну ідею, ця цінність дуже актуальна. Не так давно дуже стрімко розвивалася національна ідея в католицькому оточенні Західної Білорусі (1921 – 1940 рр.). Цей період відомий нам появою видатних діячів білоруського відродження. Це ксьондз Костянтин Стапович (псевдонім Казимир Свояк), ксьондз Адам Станкевич, Вінцент Годлевський, Владислав Толочко та інші.

Найбільш чітко сформулював національну ідею і поняття нації Адам Станкевич. У книзі «Християнство і білоруський народ» він писав: «Головні принципи християнської науки – це визнавати особливість людини як першого і єдиного осередку в культурі». Далі А. Станкевич зосереджується на проблемі нації в християнстві, яку він бачить як дилему їх єдності: «...Кожна національність в світлі Христової науки є матеріалом не для знищення його, а для творення з нього культурних цінностей»²².

Питання про мову Католицької Церкви, як і для Православної Церкви, є

²²Станкевич, А. Хрысьціянства і беларускі народ: Спроба сынтэзы / А. Станкевич// Хрысьціянская думка. 1992. №1.

нагальним. Довгий час богослужіння велися виключно латинською мовою. Як ми вже говорили, тільки на II Ватиканському Соборі було прийнято рішення про дозвіл проводити месу на рідних мовах (ажорнаменте – осучаснення). У Польщі перехід на польську мову не викликав ніяких труднощів і сприяв авторитету Церкви. У Білорусі, яка не сформулювала досі певної національної ідеї на державному рівні, богослужіння проводиться на дивному плетиві білоруського, польського та російського мов, кожна з яких домінує в залежності від регіону, національного складу віруючих і політичних пристрастей зацікавлених осіб.

Нарешті, про третю основну течію християнства – протестантизм. Не існує соціально-політичної концепції нації і держави, єдиної для всіх численних форм протестантизму, як наведені вище концепції Православної і Католицької Церков. Однак деякі протестантські відгалуження (пресвітеріани, квакери і ще кілька менш значних) мають характер релігійно-політичний. Деякі дослідники, наприклад, М. Вебер, вважають, що доктрина і етика протестантизму мали значний вплив на розвиток капіталізму. Це було пов'язано з політичним характером реформації в XVI столітті, а також з тенденціями до організаційних і доктринальних поділів всередині самого протестантизму, в результаті якого виникло кілька сотень незалежних протестантських угруповань, кожна з яких мала окрему назву. Важливим був той факт, що протестанти відкинули католицьку тезу про непогрішимість Папи Римського, так як вони визнавали тільки авторитет Біблії. Це дозволило позбутися від безлічі штучних правил, складних обрядів і тим самим наблизити християнство до простого народу. Спрощення обрядів і раціоналізм швидко зробили протестантизм наймасовішою релігійною конфесією в ряді країн світу. Це в свою чергу дало поштовх до розвитку світського національного руху. Е.Сміт відзначає схожість між реформуванням і раннім націоналізмом²³, який виник в перший період формування націй (після 1789 р.). Протестанти «пішли в народ», вони підняли світську освіту на небувалий до епохи капіталізму рівень. Сформувався

²³Сміт, Ентані. Націялізм у XX столітті / Ентані Сміт. Мінск, 1995. С.45.

освічений середній шар городян. Національні еліти розширилися до середнього і навіть нижчого класу. Світська освіта в свою чергу забезпечила нації здатність до самовдосконалення і рухливості.

Протестанти першими з усіх християн ввели служіння на рідних мовах і розробили систему національної освіти. Тож не дивно, що за короткий час різні відгалуження протестантизму поширилися по всій Землі, а в деяких країнах (Швеція, Естонія, Данія, США і т.д.) стали домінуючими віросповіданнями. Завдяки протестантам і апостольські Церкви – католицька і православна – почали свою систему національної освіти. У католиків свого часу отримав велику популярність орден єзуїтів, який створив серйозну конкуренцію протестантам своєю розгорнутою системою освіти і просвітництва.

Підсумовуючи, можна сказати, що всі християнські конфесії – католицизм, православ'я і протестантизм – позитивно ставляться до національної ідеї, нації і націоналізму. Більш того, їх зв'язок неподільний і майбутнє людства – у все більшій інтеграції ідеології християнства з національною ідеєю, ідеєю нації і націоналізму.

3.4 Церковна унія і національна культура білорусів

Чи є унія носієм національної культури? А саме ця думка часто поширюється в різних громадських дискусіях. Тому необхідність детального з'ясування цього питання – завдання злободенне і необхідне. Конкретизуючи назву заголовка цього розділу, сформулюємо предмет нашого вивчення цього аспекту проблеми у формі наступного питання: «Наскільки можна вважати правильним твердження про те, що уніатська віра для білорусів є національною вірою?» І ще: «Чи було уніатство логічним результатом еволюції християнства (його православної і католицької течій) на білоруських землях і стало воно з плином часу новою релігією білорусів, їх національною вірою?». Для українців з Галичини унія дійсно зараз найбільш близька віра і вона несе багато національних особливостей. Для білорусів це не так. І думка про те, що унія – це національна віра білорусів є черговим міфом історії.

Тепер про новоявлені міфи. Міф про унію, як національну віру білорусів,

створений головним чином в католицькому оточенні. Причому, як польських вчених, так і білоруських, і українських. Протистояння експансії Російської Православної Церкви на західні землі в XIX столітті прийняло в результаті вигляд не зовсім природний. Цей опір в деяких місцях набув навіть характеру повного заперечення православ'я і прийняття невластивої ментальності багатьох білорусів чужої віри – католицизму, в якій часто переходили і білоруси-уніати. Ось чому в Білорусі і з'явилася велика кількість «поляків», які поступово утворилися з білорусів-католиків!

Якщо XVI століття, коли велика частина населення сповідувала православ'я, вважається Золотим століттям для білоруського народу, часом розквіту як нашої культури, так і науки та ремесел, то вже з XVII століття (з початком унії) починається занепад білоруської культури. Звернемо увагу на те, що саме після унії 1596 р., починається загальна криза в ВКЛ. З цього часу починаються польські впливи у всіх сферах життя. Кожен відданий Православною Церквою форпост, кожна парафія чи церква, здані на користь унії, вели до посилення польщизни в білоруському середовищі. Та й не могло бути інакше, адже підпорядкування православних громад чужій владі Папи римського діяло тільки на користь католицизму і посилювало його вплив на наших землях. Унія була справжнім мостом до ополячення білорусів. В. Пануцевич в книзі «Берасцейская унія» пише: «...з початком XIX ст. без будь-якого примусу офіційних московських властей польська мова стала пануючою в Католицькій Церкві обох обрядів»²⁴ (тобто католицької і уніатської конфесій – авт.). Але не тільки мова проповідей змінювалася, змінювалася також і обрядова сторона служби. І якщо в Україні уніатство зберегло первісні східні особливості, характерні для Православної Церкви, то в Білорусі воно еволюціонувало в західному напрямку і майже злилося з Католицькою Церквою.

Ось як написав про стан справ із білоруською мовою в ВКЛ під час розквіту унії протоієрей Сергій (Гордун): «Рівно через 100 років після укладення Берестейської унії, в 1696 – 1697 роках, білоруську мову було викинуто з

²⁴Пануцэвіч, В. Берасцейская унія / В. Пануцэвіч. Чыкага, 1972.

офіційного вжитку і замінено на польську. Ось результат столітнього панування унії! Проповіді, діловодство, викладання в церковних школах – все це велося уніатами по-польськи. Білоруська мова перестала існувати як мова літературна»²⁵. І протоіерей Сергій Гордун, і інші дослідники відзначають, що за період панування унії (1596 – 1839 рр.) уніати не перевели на білоруську мову жодного богослужбового чину і жодної книги. За цей час не відбулося жодного богослужіння білоруською мовою. Фактично, унія стає не державною релігією, а навпаки, засобом ополячення. І дійсно, всього крок залишався, щоб з білорусів зробити поляків. Після 1839 р. до католицизму відійшло близько 2 млн. білорусів, яких потім автоматично записали поляками.

Але треба відзначити і наступне. Незважаючи на все вищесказане, не дивлячись на всю суперечливу історію уніатства, були часи, коли саме уніати виявлялися захисниками білоруського народу, його традицій і мови. І це було тоді, коли саме існування унії ставилося під загрозу знищення, а на білоруських землях у всю міць насаджувалася так звана русифікація. Це відбувалося епізодично в ХІХ столітті, а також в ХХ столітті. І хоча масового характеру в ці часи уніатство не отримало, ті позитивні прояви греко-католицизму в Білорусі не можна не згадати.

До питання про роль уніатства в еногенезі білорусів потрібно підходити з історичних позицій. Всю історію уніатства можна розділити на п'ять наступних періодів:

1. Спроби ухвалення унії до 1596 року.
2. ВКЛ у складі Речі Посполитої і процвітання унії (від 1596 р. до трьох поділів Речі Посполитої в кінці ХVІІ століття).
3. Білорусь в складі Росії (від кінця ХVІІІ століття – до більшовицького перевороту 1917 р).
4. Радянський період.
5. Розпад СРСР і нова хвиля відродження унії (від 1991 р. – до наших

²⁵Гардун, С. Брэсцкая унія як царкоўна-гістарычная трагедыя беларускага народа / С. Гардун // Матэрыялы навучна-богасловскай канферэнцыі, Брэст, 1996.Мінск, 1996. С. 28.

днів).

Загальна характеристика першого періоду: формування білоруської народності, білоруської мови і культури. На білоруських землях християнство східного обряду з'явилося в 988 році. З 992 року існує Полоцька єпархія. З цього часу православ'я, або християнство східного обряду, стає панівною релігією на білоруських землях, що входять спочатку до складу Полоцького і Турово-Пінського князівств, а потім до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ). Так було протягом 600 років, аж до Брестської унії 1596 р.

Поява католицизму в православному (частково язичницькому) середовищі ВКЛ призвело поступово до розколу суспільства і ослаблення потужної європейської держави ВКЛ, що стало причиною вступу його в конфедерацію з Польщею (Річчю Посполитою). Союз ВКЛ з Польщею (унія), відлік якого ведеться з 1569 р. не приніс бажаного результату нікому – ні білорусам, ні полякам. Присутність в унітарній державі декількох і, у багатьох відношеннях антогонізуючих релігійних конфесій, головними з яких були православ'я і католицизм (пізніше ще й уніатство), стало одним з факторів, який призвів до трьох поділів Речі Посполитої. В результаті цих розділів білоруські землі були повністю включені до складу Російської імперії.

Спроби ухвалення унії відомі набагато раніше, ніж фатальний 1596 рік. Відзначено цілий ряд спроб Риму схилити до себе православних. Ось кілька прикладів, взятих з книги М.М. Бантиш-Каменського «Історичні вісті про виниклу в Польщі унію»²⁶:

– «У 1204 р. Папа Інокентій II надіслав посла свого до Роману Мстиславовичу і умовляв його до прийняття римської віри, обіцяючи вчинити королем Галицьким...».

– «У 1247 князь Данило Романович Київський, шукаючи собі допомоги супроти татарської сили ... через клопотання папи Інокентія IV, підкорився йому...».

²⁶Бантыш-Каменский, Н.Н. Исторические известия о возникшей в Польше унии / Н.Н.Бантыш-Каменский. Вильна, 1866. 387 с.

– 1385 рік. Кревська унія. Ця подія вважається початком історії католицизму в Білорусі. Причиною став шлюб великого князя литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою і прийняття ним католицизму, щоб заволодіти польською короною. Ставши королем польським, він охрестив в католицизм язичників і почав акцію по залученню в католицизм православних.

В кінці XVI століття зростає тиск на Білорусь з двох сторін – католицької Польщі і православної Москви. І, врешті-решт, на Брестському Соборі в 1596 році проголошується унія. Такі події відбувалися в релігійному житті Полоцького князівства, а потім і у Великому князівстві Литовському до 1596 року. Що стосується положення в культурі, науці та інших сферах життя наших предків цього періоду, то воно визначалося високим європейським рівнем, що навіть дозволило XVI століття назвати Золотим століттям Білорусі. Високі досягнення і успіхи були повсюдно – і в культурі, і в писемності (наприклад, всесвітньо відома Біблія, написана вперше слов'янською мовою Франциском Скориною, визначні пам'ятки державного законодавства «Статут Великого князівства Литовського» і «Литовські метрики» і т.д.), в архітектурі (не перераховувати, згадаємо хоча б книгу М.Ткачева «Замки Білорусі»), в літературі (поезія Симеона Полоцького і «Діаріуш» ігумена православного монастиря Афанасія Филиповича), в мистецтві (див., наприклад, альбом «Білоруський іконопис») і безліч інших чудових творів у всіх галузях діяльності. І складалося це все в той час, коли домінуючою релігією в державі була православна релігія.

Про визначальну роль православ'я в розвитку білоруської національності в розглянутий період писав і відомий діяч і вчений в галузі білорусознавства в першій половині XX століття католицький Ксьонз Адам Станкевич: «Через весь білорусько-литовський період (XIII – XVI ст.) білоруської історії панівною вірою в Білорусі було православ'я, що служило опорою в цьому часі білоруської національної культури»²⁷. Як видно, конфесійна приналежність не

²⁷Станкевіч, Адам. Хрысьціянстваі беларускі народ // А. Станкевіч. З Богам да Беларусі: збор твораў / Укладанне, навуковая рэдактатура, напісаньне камэнтаў і прадмовы Алесь

вплинула на об'єктивність Ксьонза Станкевича. У книзі «Християнство і білоруський народ» він пише: «Народ наш своєю батьківською вірою вважав православ'я, він в боротьбі з унією загартував, укріпив і поглибив свою білоруську національність... Народ інстинктивно відчував, що йому унія несе полонізацію і чуже йому латинство»²⁸.

Другий період (1596 р. – кінець XVII ст.) – найбільш цікавий для нас. Це – розквіт унії, визнання унії Римом і місцевим духовенством Речі Посполитої. Тому, якщо вже говорити про унію, як про «національну віру», то в першу чергу потрібно спиратися на ці часи двохсотлітнього панування унії на східних землях Речі Посполитої. Головні риси періоду:

- в державному будівництві: ВКЛ (основу якого становила Білорусь) почала втрачати незалежність, яка і була фактично втрачена до кінця XVII ст.;

- в культурі: цей період – після Золотого століття Білорусі XVI ст. – відомий під назвою «період занепаду»;

- в релігії: віра предків – православ'я – втрачає свою керівну роль в суспільному, політичному і релігійному житті. Йде активний перехід білоруських віруючих під засиллям латинства – католицизму Польщі – в греко-католицизм, або унію, яка після, головним чином, примусового введення, стала вірою майже 80% білорусів.

Протягом усього XVII ст. унія прокладала собі шлях в жорстокій боротьбі з православ'ям і до кінця XVIII століття де переконанням, а де і насильно приєднала до себе більшість простого православного білоруського народу. Разом з тим поступово знищувалася всяка білоруськість. Саме в ці часи вийшов відомий указ короля про заборону білоруської мови в офіційному вжитку. Приєднання України до Російської держави в результаті подій 1654 – 1657 рр. мало негативне значення для білорусів. Кількість православного населення в останніх землях Речі Посполитої різко зменшилася, збільшився польський тиск. І багато слабші духом стали змінювати своїй вірі, почали переходити в унію.

Пашкевіч, Андрэй Вашкевіч. Вільня. : Інстытут беларусістыкі, 2008. С. 355.

²⁸Там само. С. 356

Інші, більш сильні, не змінили і, рятуючись від гонінь, переселилися в Росію. Серед останніх був, наприклад, Симеон Полоцький. І не дивно, що в кінці кінців, унія перемогла і запанувала по всій території Білорусі. Настали інші часи в історії нашої Батьківщини – часи окатоличення та ополячення білорусів, зради віковим традиціям, занепаду культури.

Аналіз різних пам'яток історії і культури цього періоду вказує на їх поступовий занепад в сенсі значущості для світової культури і на поступове стирання національної своєрідності. Час унії – це, скоріше, час занепаду білоруської культури, білоруської мови і важкі часи для білорусів як нації: набирала силу тенденція ополячення нашого народу. Однак, як би там не було, більше ніж 200-річне панування унії на білоруських землях повинно було внести свій вклад в різні сфери життя. Розглянемо кілька конкретних прикладів. Візьмемо найбільш відому галузь культури, що хоч якось збереглася до нашого часу – архітектуру. Так, наприклад, в культовому будівництві мистецтвознавці підкреслюють наступну межу в розвитку зодчества в Білорусі XVII – XVIII століть. Це накладення на класичну форму православного храму елементів західної архітектури. Найчастіше це бароко. Виникає і свій особливий стиль – Віленське бароко. Це що стосується зовнішнього вигляду храму. Усередині храмів інтер'єр залишався незмінним (православним). До таких пам'яток належать Богоявленська церква в Полоцьку, Микільська церква в Могильові і т.д. Багато православних храмів перебудовувалися або руйнувалися взагалі, щоб на їх місці звести новий храм, але вже із західними традиціями. Наприклад, Софійський собор у Полоцьку був перебудований в XVIII ст. уніатами (прибудова апсиди з правого боку).

Уніати, виконуючи повністю установки католицького культу, виносили з храмів ікони, іконостаси. Замість стародавніх ікон вносилися італійські полотняні і навіть паперові. Таке ставлення до іконопису вело до його вульгаризації, і взагалі, до його знищення як культового мистецтва. Тому в області іконопису уніатство не дало свого нового стилю, виявилось нездатним створити свої художні твори. І. Рекуц, наприклад, підкреслював, «що, в

створюваних пам'ятках культового мистецтва, уніатство з неминучістю ухилялося то в бік католицизму, то в бік православ'я. Ті ж рідкісні твори культури, які з певними застереженнями можна було б віднести до пам'яток т. зв. «Уніатського мистецтва», відрізняються яскраво вираженим еkleктизмом, змішанням стилів»²⁹. Замоїський собор, за словами протоієрея К. Зноско, довів унію до такого стану, при якому перехід в латинство ставав нечутливим і який був передвісником повного злиття в недалекому майбутньому унії з латинством³⁰ (католицизмом).

До середини XVIII століття становище уніатів в Речі Посполитій стало нагадувати становище православних ста роками раніше. Католицька шляхта і духовенство поступово змінюють політику до унії як союзника. Вони починають ставитися до унії як до холопської віри, віри, нижче католицької, «неповноцінного» католицизму. Існував навіть план систематичного переведення уніатів в католицизм, складений архієпископом львівським Сераковським в 1752 році³¹. Сказане змушує засумніватися в істині висловлювань захисників унії цього періоду. Так, Валентин Грицкевич, нічим не обґрунтовуючи свої думки, пише: «Греко-католицька Церква перебувала під опікою не Польської держави, а Риму. Римська курія в своїх офіційних заявах забезпечувала греко-католикам повну недоторканність їх обрядів і звичаїв...». Однак це було не зовсім так. І костел польський перебував під юрисдикцією Риму, і унії. Тому політика державна була спрямована на підтримку католицизму як звичайної римської, так і грецької – унії. Хіба тільки що остання – унія була недостатньо бажана офіційному католицькому керівництву. І далі В. Грицкевич не зовсім аргументовано стверджує: «З амвонів греко-католицьких (уніатських) церков звучало білоруське слово в ті часи, коли в римо-католицьких храмах звучала латинська і польська мова, а в греко-православних церквах –

²⁹Реуц, И. Памяти преподобномученика Афанасия игумена Брестского / И. Реуц // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. Брэст, 1996.

³⁰Зноско, К. Исторический очерк Церковной Унии / К. Зноско. М.: Отдел по благотворительности Московского Патриархата: Мартис, 1993. 233 с.

³¹Сераковский, С. Заграничные известия / С. Сераковский // Современник. 1857. №4.

церковнослов'янська – всі далекі від білоруської мови»³². Цей текст відображає не правду, не істину, а швидше, якесь романтичне бажання, ностальгію за можливим, але що не відбулося. Щоб так було, як пише автор, тобто звучало білоруське слово на літургіях та інших богослужіннях, то неминуче збереглися б білоруськомовні церковні книги від досить чималого – 200-річного періоду панування унії, як це відзначав о. Сергій Гордун. Таких книг немає. Справжня ситуація для уніатів була абсолютно іншою і не на користь білоруської мови – мова богослужіння з часом змінювалася від церковнослов'янської до польської. Звичайне богослужіння в уніатських храмах у розглянутий період велося за східним обрядом церковнослов'янською мовою, проповіді спочатку велися на мові народу, але з плином часу стали все більше проводитися на польській.

Леонід Лич вирішує проблему з відсутністю білоруськомовних релігійних книг дуже просто: їх знищили! Він пише: «... Але завдяки тій скрупульозності, з якою за наказом Святійшого Синоду будуть знищені всі (!) релігійні книги в уніатських церквах, важко сказати (підкреслено мною – А.О.), в якій мірі вони були забезпечені літературою, необхідною для ведення літургії... історики не мають точних даних, були, або не були в уніатських храмах потрібні книги білоруською мовою»³³. За свою більш ніж 200-річну історію уніатам нічого показати, немає жодної книги або хоч якогось рукопису. Висновок може бути тільки один: таких книг просто не було. І навіть вони були потрібні, коли богослужіння в уніатських храмах за статутом велося церковнослов'янською мовою! У своїх подальших міркуваннях професор Л.Лич вирішує залишити ідею неіснуючої білоруськомовної літургії і переводить обговорення в іншу площину: «важливе значення тут ще має те, якою мовою священнослужителі звертаються до віруючих під час служби...». І відповідає: «Безсумнівно: переважно використовувалась білоруська мова в усіх її місцевих діалектах». З цим, звичайно, слід погодитися. Це цілком логічно. Але логічним буде сказати і наступне: священники православних храмів цього періоду (та й костелів) також

³²Грыцкевіч, В. Міф аб уніі / В. Грыцкевіч // Выбар. 1993. № 3.

³³Лыч, Л. Язык и религия / Л. Лыч // Лим. 1991. 9 авг.

зверталися до своїх парафіян на їх повсякденній мові – на місцевому діалекті. Інакше б їх не зрозуміли. Ніякий священник православного храму в Речі Посполитій не міг звертатися до своєї пастви московською говіркою. Принаймні, до кінця XVIII століття це було так. І підстав для будь-якої особливості греко-католицької Церкви в мовних питаннях за часів Речі Посполитої XVII – XVIII століть абсолютно немає.

Щодо третього періоду – Білорусь в складі Російської імперії, то це складний період для білоруського народу, як для його самоствердження, так і для його майбутнього. З одного боку, Білорусь повністю втратила самостійність. При «поляках» (у складі Речі Посполитої) юридична незалежність була, так як діяв статут ВКЛ 1588-го року. З іншого боку, саме в цей період почала формуватися білоруська нація в сучасному вигляді і з'явилися літературні пам'ятки на мові, яку і назвали білоруською. В цей же період впроваджуються в обіг терміни «Біла Русь», «білорусини», «білорусці», «білоруси». Що змінюється в ці часи для білорусів в релігійних і культурних відносинах? Як ми вже з'ясували, в попередній період не було будь-якої істотної відмінності в церковних богослужіннях в уніатських парафіях від православних. З відходом білоруських земель до Росії роль церковних інституцій, серед яких роль уніатської церкви була найзначнішою, докорінно змінилася. По-перше, православна церква після становища неугодної церкви в Речі Посполитій тепер отримала потужну державну підтримку з боку Москви і відразу почала стрімко зростати як кількісно, так і якісно. Саме тоді православна церква зіткнулася з процесом, який пізніше отримав назву – «русифікація». Спочатку, правда, цей процес був скоріше об'єктивним, ніж примусовим, він був викликаний значним впливом духовенства з Росії, так як своїх навчальних духовних закладів в Білорусі не було. По-друге, уніатська церква, опинившись в нових умовах, стала дійсно своєрідною берегинею попередніх надбань культури, традицій і звичаїв, властивих білоруському народу до поділу Речі Посполитої. Але підкреслимо істотну особливість: це було обумовлено тим, що уніатська церква була наймасовішою церковною

організацією в східних областях Речі Посполитої.

Положення ж з культурою в «Північно-Західному» краї на початку ХІХ ст. було наступне: повсюдне вживання польської мови, зникнення білоруської мови з офіційного вжитку, вона існує вже тільки в середовищі селянства та інших нижчих верствах населення. Унія стає носієм «мужицької віри», так як верхи вже давно окатоличилися, а православних парафій залишилося настільки мало, що говорити про їх значимість в церковному житті не доводиться. Перед розпадом Речі Посполитої (кінець ХVІІІ ст.) польська мова стала мовою магнатів, панів, мовою багатьох уніатських ксьондзів, можна навіть сказати – їх домашньою мовою. Процес полонізації зайшов вже дуже далеко і до повного ополячення та окатоличення білорусів на той момент залишився один крок: «Коли в 1795 р. історична доля поєднала цей край з Росією в ньому все, що несло дух цивілізації, було вже чисто польське»³⁴. Однак церковнослов'янська і білоруська (народна) мови продовжували застосовуватися в уніатських храмах, хоча і в дуже спотвореному, «спольщеному» вигляді. Процес наступу польської мови в уніатських храмах тривав до 1839 року і був настільки сильним, що почав в Білорусі повсюдно замінювати церковнослов'янську мову богослужіння. Йосип Семашко в своїй знаменитій «Записці» 1827 р. писав, що уніатське духовенство у всьому стало схожим на католицьке – в одязі, обрядах, мові. Навіть в книзі уніатського єпископа Кіпріановича «Життя Йосипа Семашко» говориться: «З плином часу не тільки окремі особи, переважно освічені, а й цілі парафії і округи забули свої рідні щоденні молитви і користувалися молитвами польською мовою». І далі: «На всій території Литовської єпархії все духовенство (уніатське) розмовляло польською мовою і зовсім не знало мови російської (білоруської)».

У багатьох статтях, присвячених тому періоду, зустрічаються протиріччя. З одного боку, відзначається польський фактор в житті унії. З іншого боку, підкреслюється все більше значення білоруської мови в богослужіннях. Що ж переважало насправді? Відповідь, на нашу думку, така: домінуючим був,

³⁴Дзяржаўны архіў Расійскай федерацыі. Ф.109. Вып 2. Стр. 713. Арк 4.

звичайно, перший фактор – польський, так як вся, так би мовити, церковна обрядова і мовна політика йшла зверху – від уніатського духовенства, а воно повсюдно було ополяченим. Це відзначає в своїх статтях і дослідниця уніатського питання цього періоду С. Морозова: «Мовою навчання в більшості установ уніатської Церкви в першій чверті ХІХ ст. стала польська»³⁵.

Зрозуміло, такий процес на західних землях Росії навряд чи міг сподобатися царському уряду. Було вирішено приєднати уніатів (обряд їх «за першим задумом» 1596 р. був східним, православним) до Російської Православної Церкви, що і було зроблено в 1839 р., починаючи з цього моменту почався процес захисту від полонізації Церкви, яка з уніатської була перетворена в православну. Це було неважко зробити, були швидко утворені семінарії та інші навчальні заклади для навчання майбутніх священиків на церковнослов'янській мові та катехізису. Було введено також і російську мову, яка була більш зрозумілою простому народу, ніж польська. Однак повальний перехід уніатських парафій в православні супроводжувався також і іншим процесом – перетворенням уніатських церков в костели. За півроку – з 1794 року (після другого поділу Речі Посполитої) з уніатства перейшло в православ'я 1,5 млн. білорусів. А після 1839 року цей процес пішов ще активніше. Показово ось що: наскільки довго вводилася унія – цілих два століття (ХVІІ і ХVІІІ ст.), і наскільки швидко відбувся перехід в православ'я. Але в тих місцях, де процес полонізації зайшов дуже далеко, багато уніатів прийняли католицтво. Всього завдяки унії близько 2 млн. білорусів перейшло в католицтво, ополячилися і багато з них були назавжди втраченими для білоруської нації.

Цей факт пояснює наявність в Західній Білорусі великої кількості поляків. Вони «утворювалися» в два заходи: перший – це названий нами період, другий – період після приєднання західних областей Білорусі до Польщі після Рижського договору 1921 р. Щодо подій після 1839 р., то цікаві відомості наводяться в статті В.Григор'єва. Він наводить такий факт: в 1840 р. Святійший

³⁵Марозава, С. Моўная палітыка і практыка уніяцкай царквы. / С. Марозава // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі: (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). Мінск: Экаперспектыва, 1996.

Синод наказав духовенству читати проповіді простою мовою. З'ясувалося, «що уніатські священники краще знають польську мову, ніж білоруську»³⁶. І ще витяг з тієї ж статті: «20-го січня 1855 р. Вітебський, Смоленський і Могилівський генерал-губернатор Ігнат'єв писав, що колишні уніатські священники при переході в православ'я «не змінили колишніх звичаїв своїх, з польською мовою зберегли вони всі уявлення колишніх вчителів... Велика частина селян не тільки не знає жодної молитви, але навіть на питання, якої вони віри, не можуть відповісти і при подальших роз'ясненнях додають: раніше польської були, а тепер, здається, руської». Мабуть, сам термін «унія» був мало відомий простому народу. Примітно ще й те, що в питаннях релігії у білорусів до ХІХ ст. склався спрощений підхід: «віра польська» – унія і католицизм, а «віра руська» – православ'я. І таке уявлення залишилося до нашого часу. Католик – значить поляк, православний – руський.

Після 1839 р. процес перетворення уніатських парафій в православні пішов дуже швидко. Але, як часто буває, цей процес викликав також і реакцію заперечення православ'я, яке «уявлялося» в російському варіанті. Саме з середини ХІХ століття стала складатися (вперше!) нова і досить дивна ситуація: віра батьків – православ'я – в своєму новому, «московському» вигляді стала для білорусів Північно-Західного краю в багатьох відносинах не «домашньою» вірою, не «мужицькою» вірою, а як і католицизм – «панською» вірою. Адже вона теж йшла від панів, але вже не польської, а російської орієнтації. Саме в ці часи (середина ХІХ – початок ХХ століття) греко-католицизм був найбільш близькою до народу релігією. Це був своєрідний «перехідний період» – православ'я ще не було прийнято в своїй новій формі, але і унія стрімко втрачала свої позиції на користь «добре забутого» старого – православ'я. Безліч уніатських церков стають православними. Якщо на 1864 р. кількість православного населення було 2 млн. 502 тис. чоловік, то до 1897 р. їх кількість

³⁶Грыгор'ева, В. Уніяцтва ў Беларусі: ад Полацкага сабора 1839 г. да нашых дзён / В.Грыгор'ева // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі: (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). Мінск: Экаперспектыва, 1996. С. 123.

зросла до 5 млн. 114 тис.³⁷ чоловік. Але і для католицьких парафій ці часи були «помітними». Кількість католиків збільшилася в той же період з 1 млн. 333 тис. ч. до 1 млн. 947 тисяч. Перехід в католицизм почався ще активніше після 1905 р. з прийняттям «декрету про віротерпимість». До костелу багатьох селян привертала його більше обрядова, зовнішня простота. За часи унії більшість настільки звикла до спрощених обрядів богослужіння, до м'яких постів, які все більше впроваджувалися з практики костелів, що православний (східний) обряд не надто привертав їх. І вони ставали католиками.

Революція 1917 року започаткувала четвертий період в розвитку релігійної сфери, викликавши величезну політичну активність народних мас, що в підсумку призвело до абсолютно нової релігійної ситуації в Російській імперії, яка пізніше перетворилася в СРСР. У чому проявилися ці глобальні зміни? Перш за все, в релігійній сфері почав діяти сильний політичний фактор. Наприклад, відомі лідери білоруської соціал-демократії Іван і Антон Луцкевичі вели велику роботу по відновленню унії. Більш того, ціла партія – БХД (Білоруська Християнська Демократія) ставила собі за мету об'єднання католиків з православними в унію. Однак і ці нові кроки по відродженню уніатства були приречені на провал. Почався загальний наступ на релігію без розбору конфесій. І головний удар прийняло на себе православ'я. Новою всеосяжною релігією став атеїзм. Він породив нові обряди і традиції. І короткий період уніатського відродження в БРСР першої половини 20-х років (декан Я.Білоголовий, екзарх Л. Федоров) швидко закінчилося повним скасуванням уніатських парафій по всій території Східної Білорусі.

На білоруських землях, які відійшли до Польщі після Ризького договору 1921 р., уніатські громади, навпаки, почали відновлюватися, і до 1932 року їх число досягло 32. Період з 1921 р. до 1939 р., можливо, найбільш значимий в історії білоруського уніатства XX століття. В цей період є що відзначити і в плані досягнень уніатства. Так, відома діяльність уніатського центру в Альбертіні, що

³⁷Канфесії на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор'ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; навук. рэд У.І. Навіцкі. Мінск: Экаперспектыва, 1998. С. 75.

під Слонімом. З 1932 р. його очолював Антон Неманцович, що випускав білоруський журнал «До з'єднання» («Да злучэння»). Відома діяльність отця Льва Горошка в Стовбцях. Ними був написаний ряд статей філософсько-релігійного плану, а також книги «Наука і релігія», «Душа» і інші. Останні спроби поживлення уніатської діяльності в Білорусі закінчилися під час Другої світової війни, в 1942 році у зв'язку з арештом А. Неманцовича. Лев Горошко продовжував свою діяльність вже за кордоном, в еміграції.

Однак не уніатський рух домінував в справі білорусизації церковних організацій Західної Білорусі. Багато змін відбулося у Православній Церкві «кресів». З Церкви, яка домінувала в царській Росії і займала в ній чільну роль, в Речі Посполитій православ'я стало переслідуваною релігією. Православ'я в Західній Білорусі було вірою великої кількості білорусів, хоча загальна кількість православних білорусів значно зменшилася (в 1911 р. в Гродненській губернії православних було близько 741 тис., а в 1920 році вже тільки 325 тисяч). Справа білорусизації Церкви (і відповідно українізації на українських землях Польщі) була насущною як для білорусів, так і для українців. І якщо до революції інтенсивно йшла русифікація Церкви, то «при поляках» Православна Церква зіткнулася з державною політикою полонізації.

Для полегшення останнього завдання в Польщі була прийнята автокефалія. Спочатку це було зроблено всупереч з канонічним правом, без будь-яких соборних актів, що призвело до безпосереднього підпорядкування церковних організацій державі. Тим самим автокефалія створила необмежені можливості для проведення державної політики в церковному житті. Щоб нейтралізувати процес русифікації, який був перед тим, було дозволено використання білоруської мови в богослужіннях. Але введення білоруської мови несло загрозу для польської культури. У 1924 р. міністральний радник Мар'ян Боровський провів дві конференції в Любліні та Білостоці щодо релігійної політики. Він стверджував, що «albo prawaslawie na terenie wojewodztwa lubelskiego spolonizujecie, a przynajmniej stanie sie polonofilskim,

albo musi zginąć»³⁸ («або православ'я на території Люблінського воєводства полонізується, принаймні, стане полонофільським, або має згинуть»).

Проте, на хвилі білорусизації Церкви в 1925 р. виник перший православний журнал «Православний білорус». У 1928 р. з ініціативою створення білоруського приходу в Вільно виступив Радослав Островський. До цього в П'ятницькій церкві вів проповіді білоруською мовою отець А.Ковш. Ряд державних циркулярів регулював навчання і проповіді білоруською мовою. Однак тиск з боку держави дав свої результати. У 1935 р. відбулися вже перші православні богослужіння польською мовою в Білостоці та в Гродно.

Таким чином, Православна Церква польських «кресів» Білорусі до 1939 р. стала інструментом державної політики і часто використовувалася як інструмент полонізації. У щомісячнику «Novum» писали: «політика полонізації православної Церкви реалізовувалася послідовно і результативно»³⁹. До 1933 р. лише на Холмщині і Підляшші 137 церков були перетворені в католицькі костели, спалені або зруйновані – 39, розібрані – 55, закриті і опечатані – 104⁴⁰. У міжвоєнній Польщі, на відміну від костелу, де процес полонізації білорусів-прихожан досяг майже 100%, Православна Церква все ж зуміла зберегти етнічні риси білорусів. Це особливо яскраво стало помітним після війни. Став незаперечним факт: тільки Православна Церква стала символом білоруської культури в районі Білостока. Ні школи, ні державні установи не стали центрами збереження білоруської меншини в Польщі. Таким центром стала Православна Церква. Можливо, така ситуація пов'язана з особливістю Польщі як католицької держави. Можливо, приклад костелу, як головного інституту польської нації, який навіть вище державних структур, був для білоруської меншини прикладом взаємовідносин між нацією і Церквою. Але факт залишається фактом: не унія стала для білорусів Польщі білоруською релігією, а православ'я.

³⁸ Давідзюк, М. Справа беларусізацыі праваслаўнай царквы ў святле палітыкі польскіх дзяржаўных улад 1919-1939 // Беларускі каляндар. Беласток, 1990.

³⁹Novum. –1933. № 3/80.

⁴⁰Hajduk, M. UniaBrzeska 1596 / M. Hajduk. Bialystok, 1996. 127 p.

3.5 Християнський націоналізм в Білорусі

«Християнський націоналізм є захоплення споглядання свого народу в плані Божому, в дарах Його Божественної благодаті, в шляхах Його Царства. Це є *вдячність* Богу за ці дари, але це є і *траур* про свій народ, якщо народ не на висоті цих дарів»⁴¹, – так визначає Іван Ільїн суть християнського націоналізму. Він виділяє (курсивом в тексті) три головні складові християнського націоналізму: захоплення, вдячність і траур у ставленні до свого народу. У цих трьох словах виражена суть окремої форми націоналізму – християнського націоналізму, яка не зустрічається в інших націоналізмах. Захоплення – це настільки щире почуття любові до свого народу, яке не вимагає подяки або якоїсь зворотної відповіді. Воно притаманне тільки християнству. Це – агапелюбов, вища форма любові – «не земна». Вдячність свого народу виходить тільки від того, що ти належиш до цього народу, що Господь дав тобі можливість служити цьому народу. І, нарешті, траур за невдачі і біди свого народу. «Я не маю права залишити цей народ у важку його хвилину, я буду з ним завжди, що б не трапилося» – ось позиція справжнього християнина і патріота. Але християнський траур не є пасивним плачем, він вимагає активної позиції, повного об'єднання сил, коли потрібно – самовідданості.

Християнський націоналізм – це вища форма націоналізму, це, скоріше, містичний шлях до Бога і своєї нації в їх єдності і гармонії. На практиці християнський націоналізм, як і саме християнство, розділяється за конфесійною ознакою. У Росії досить відомий, наприклад, православний націоналізм. Ряд російських філософів (М. Бердяєв, Н.Клепенін, І.Ільїн, В. Соловйов, К. Леонт'єв та ін.) багато своїх творів присвятили розгляду проблеми націоналізму як певною мірою християнської любові. Всі згадані автори були за віросповіданням православними, і в великій мірі під християнством вони розуміли саме православний варіант віри. Ніде в католицькому або протестантському оточенні не зустрічається такого ґрунтового аналізу націоналізму в контексті християнства, як у руських

⁴¹Ільїн, И. Основы христианской культуры / И. Ильин. СПб.: Шпиль, 2004. С. 59.

православних релігійних філософів кінця XIX – першої половини XX ст. Виникли і терміни: православний націоналізм і навіть – православна цивілізація. Найбільш чітко сформулював ідею православного націоналізму ще в кінці XIX століття Д. А. Хомяков у своїй книзі «Православ'я, самодержавство, народність». Написані ґрунтовні роботи такими мислителями, як М. Я. Данилевський, П. Б. Струве, російськими монархістами – Л. А. Тихомиров, І. Л. Солоневич і сучасним білоруським монархістом Валерієм Єрчаком. За радянських часів всі ці роботи виявилися забороненими на багато років, а православний націоналізм увійшов в підпілля. На початку 90-х років XX століття православний націоналізм поширився з новою силою. Спочатку була скандальна «Пам'ять» Дмитра Васильєва, «Чорна сотня» А. Штильмарка, потім «Російська національна єдність (РНЄ)» А. Баркашова, «Союз православних громадян (СПГ)» і Братство «Радонеж» з газетою і радіостанцією.

Білорусам властива певною мірою така якість, як смиренність – ключова християнська якість. Білорусам поза межами свідомості властива любов до ближнього, у них немає ворогів, вони однаково люблять всіх. Ще недавно (а подекуди залишилося і зараз) в білоруських селах було прийнято вітатися з усіма перехожими, незалежно від ступеня знайомства і навіть із зовсім незнайомими людьми. Білорус не любить війни, йому не властиво слово «вбивати». «Не убий» – така заповідь близька нашому народу і цінується століттями. Ці та інші християнські заповіді відображені в пам'ятці законодавства, права, історії і культури – «Статуті Великого князівства Литовського». Християнські цінності завжди стояли на чолі кута будь-яких державних, політичних, господарських та інших проблем. Навіть коли слово «християнський» стало забороненим за часів сталінізму і більш пізніші часи «хрущовської відлиги» білоруси зберігали християнські відносини до своїх близьких, до всього народу. Можливо, білоруси навіть «занадто» християнський народ, так як іноді вони занадто легко «підставляють другу щоку», віддають свій одяг, або їжу іншим. Адже як пояснити те, що ми віддали свою історію литовцям, частини своєї території тим же литовцям, а також

росіянам, латишам і полякам? Відносно недавно білоруси відмовилися від свого головного історичного символу – герба «Погоня».

Тепер спробуємо заглибитись в наш дискурс. Чи існує поділ християнського націоналізму за конфесійними ознаками? Безумовно, існує.

Закономірно виникає питання про ставлення православного націоналізму до інших православних народів і, перш за все, до білоруського. Відомо, що від 60% до 80% віруючих в Білорусі відносять себе до православ'я. Але ось наскільки щільно ці люди ототожнюють себе з білоруською нацією, або білоруським етносом? Ці питання дуже складні й заплутані з ряду причин, серед яких основною є політична. Належність офіційної Білоруської православної церкви (БПЦ) до Московського патріархату неминуче накладає певні обмеження на національне життя в лоні Церкви. Сприяє цьому також і дуже слабка національна свідомість віруючих, втім, як і взагалі білоруських громадян. 4 листопада російська Православна Церква святкує день ікони Казанської Божої Матері. Святкує це свято вся Росія, там цей день – державне свято, відомий в Росії як «День злагоди і примирення». Він, на думку ініціаторів, повинен замінити день 7-го листопада, що раніше святкувався як свято Великого Жовтня. Як середнього значення церковне свято, воно святкується і по всій території Білорусі, особливо там, де є храми, освячені на честь ікони Казанської Божої Матері. У цей день у православних храмах Білорусі в проповідях можна почути потрібну, на перший погляд, інформацію про те, що «Казанська» допомогла Росії позбутися захоплення Москви поляками в 1612 році. Так, добре. Але ця перемога над «поляками» щиро святкується і у нас, білоруські віруючі без краплі сумніву моляться за цю подію. Значну частину цих окупантів – «поляків» в Москві в 1612 р. становили білоруси. Так що ж виходить? Ми святкуємо перемогу над самими собою? Або радіємо разом з росіянами, що вони нас тоді видворили зі своєї столиці? Відсутність достатнього рівня національної самосвідомості та історичних знань – причина цієї явно ненормальної ситуації. І на офіційному рівні чиновники та ідеологи Білоруської православної Церкви повинні вирішити позитивним

чином ситуацію зі святкуванням 4 листопада і інших свят і подій, трактування яких у нас і в Росії не збігається або навіть суперечливе.

Наступний блок питань, пов'язаний зі святкуванням білоруських святих. У нас існує звід Святих – Собор білоруських святих, який створювався протягом багатьох років. Список цих святих наступний: Преподобний Геннадій Могилевський, Святитель Лаврентій – єпископ Туровський, Святитель Симеон – єпископ Полоцький (1289), Святитель Георгій (Кониський) – архієпископ Могилівський, благовірний великий князь Ростислав-Михайло, Праведна Софія – княгиня Слуцька, Святитель Гавриїл (Городков) – архієпископ Рязанський, Святі Мученики Антоній, Іоанн і Євстафій Віленські, Мученик юнак Гавриїл Білостоцький (1690), Святитель Кирило – єпископ Туровський, священномученик Макарій – митрополит Київський, Преподобномученик Макарій – ігумен Пінський, Святий праведний Іоанн Кремінський, Преподобна Євфросинія – ігуменя Полоцька (1173), Святитель Діонісій – єпископ Полоцький (1182), священномученик архідиякон Никифор, Святитель Міна – єпископ Полоцький (1116), благовірний Кн. Борис Туровський, священномученик Митрофан – архієпископ Астраханський, Преподобний Мартин – відлюдник Туровський (1150), Праведна діва Іуліанія – княжна Ольшанська (1550), преподобномученик Афанасій – ігумен Брестський (1648), Преподобний Федір – князь Острозький (в чернецтві Феодосій), преподобномученик Серафим (Шахмуть) – архімандрит Жировицький, священномученик Іоанн – архієпископ Ризький і Латвійський, Преподобна Харитина – княжна Литовська, Новгородська подвижниця блгв. Євпраксія, Псковській священномученик Павлин – архієпископ Могилівський, Преподобний Єлисей Лаврішевській (1250), Святитель Іоасаф (Жевахов) – єпископ Могилівський.

Деякі з цих людей добре відомі нашій громадськості, але більшість з цих імен, як я вважаю, нічого не говорить нашому обивателю. Тобто це ті ж національні герої. Навіть більше. Ситуацію можна виправити тільки шляхом винесення цих імен на державний рівень. З іншого боку, ми пишаємося такими

людьми, які все своє життя присвятили служінню білоруському народу, страждали за Білорусь і були щирими православними віруючими. Це, перш за все, наша знаменита поетеса Лариса Геніюш. Вважаю, що настав час поставити питання про її канонізацію. Багато зробив для білорусів відомий всьому світу просвітитель Франциск Скорина. І найголовніше – ним зроблена перша слов'янська друкована Біблія! Не треба сперечатися і далі з'ясовувати, хто Ф. Скорина був за конфесійною приналежністю. Принаймні, ніде не написано, що він не був православним. А те, що людиною віруючою був, християнином, так це точно. Його ім'я, безумовно, повинно бути в сонмі білоруських православних святих. Немає досі в списку Святих Костянтина (Василя) Острозького, хоча питання ставиться давно і в Україні, і у нас. Є й інші видатні люди, які можуть бути канонізовані Білоруською Православною Церквою.

Важливим і протягом століть болючим є питання про автокефалію Православної Церкви. У Білорусі в даний час існує фактично один інститут Православної Церкви – це офіційна церковна організація: екзархат Російської Православної Церкви – Білоруська Православна Церква. За кордоном (в основному в Канаді і США) існує Білоруська Автокефальна Православна Церква. Вона є неканонічною, бо не пройшла відповідних процедур для отримання автокефалії. Проте, віруючі-емігранти білоруського походження мають можливість молитися у своїй Православній Церкві, на своїй мові.

Як уже зазначалося, існує інститут Православної Церкви в Білорусі – БПЦ, що є частиною Російської Православної Церкви Московського патріархату і хочеться кому, або не хочеться, а діяльність БПЦ лежить в руслі діяльності РПЦ. У свою чергу РПЦ – знаходиться в сусідній з Білоруссю, державі – Росії. І хоча формально Церква відокремлена від держави, вона не може бути повністю відокремленою від зовнішньої і внутрішньої політики, так як держава – це єдиний організм. І неминуче політика Росії через інститут своєї Церкви – через РПЦ – так чи інакше потрапляє в Білорусь через філію РПЦ – Білоруську Православну Церкву. Це призводить до вже згаданого святкування російського свята 4-го листопада в лоні білоруської Церкви. Це часто призводить навіть до

конкретної оцінки поточних політичних подій безпосередньо з амвона православних храмів. Такий стан не повинен нас дивувати. Хоча Білорусь і незалежна держава, вся структура нашої Православної Церкви підпорядкована зовнішньому джерелу – Москві. Тільки незалежність білоруських церковних інститутів від Третього Риму може стати справжнім критерієм незалежності. А це можливо тільки при проголошенні автокефалії. Зауважу, при розпаді імперій, першим кроком, який робили церковні ієрархи, був крок здобуття автокефалії Православної Церкви. Так було, наприклад, після оголошення самостійності Польської держави після краху Російської імперії. Досить скоро там з'явилася Автокефальна Польська Православна Церква.

Про сучасний стан питання про автокефалію Української Православної Церкви ми вже говорили вище. Чи мають перспективи спроби створення в Білорусі автокефальної Православної Церкви в даний час? На нашу думку, представляючи собою важливу складову частину суспільства, Церква як суспільний інститут має дозріти, підготуватися до автономного, незалежного існування від свого історичного коріння – материнської Церкви. Автокефалія – це не примха кількох людей, а серйозна, в першу чергу, адміністративна реконструкція церковного інституту.

В. Богданович, відомий громадський і церковний діяч 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в Західній Білорусі, аналізуючи питання канонічності автокефальної православної церкви в Польщі, в статті «Автокефалія» (1927) писав: «Без почуття духовної самостійності не може бути й мови про реальні основи автокефалії, не може бути самостійним те тіло, яке не має правильної структури; таке тіло не є організм... Де немає участі всього церковного народу в житті Церкви, – немає церковного життя»⁴². І далі, на підтвердження своїх слів цитує краківський «Napszód» (1925): «Основним вихідним пунктом для будь-якого процесу «автокефалізації» є, перш за все, згода самої Церкви, безпосередньо в цьому зацікавленої. Чим же є згідно зі східним канонічним

⁴²Багдановіч, Вячаслаў. Царква і дзяржава: выбраныя артыкулы і прамовы / Вячаслаў Багдановіч; уклад., прадм., пераклад з польскай і камэнт А.С. Горнага. Мінск: Прыход Свята-Петра-Паўлаўскага сабора, 2019. С. 29.

правом сама Церква? Вона складається з усіх віруючих і духовенства всіх ступенів, а загальна воля всієї Церкви може бути виявлена тільки на церковному соборі, в якому взяли б участь не тільки вищі православні ієрархи, а й представники нижчого духовенства і мирян»⁴³. На нашу думку, це вагомі думки білоруського священика і залишається ще раз підкреслити: автокефалія можлива тільки за згодою та участі всього православного білоруського народу.

Підсумовуючи можна стверджувати, що протягом майже всього історичного періоду існування ВКЛ, існувала і сильна церковна організація православної Церкви, яка була фактично незалежною від Константинополя і повністю незалежною від Москви. Юридично це була Автономна Православна Церква, яка в певні періоди мала всі атрибути автокефалії.

⁴³ Там само. С. 30.

РОЗДІЛ 4. БІЛОРУСЬКИЙ ЕТНОС І ПРОЦЕСИ НАЦІОТВОРЕННЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

4.1. Етнічні процеси в Київській Русі і Великому князівстві Литовському (ВКЛ) та формування білоруського етносу

Білоруська нація складалася не одне століття, і процес її формування не завершився й досі. На якій підставі ми вважаємо, що процес утворення білоруської нації ще не закінчився? Це впливає з усім відомих і давно наболілих проблем. Перш за все, впадає в очі плачевний стан білоруської мови і культури. Але найбільшу стурбованість викликає нерозуміння нагальності потреби білоруського національного мислення на державному рівні, що веде до ліквідації білоруськомовних шкіл, дитячих садків, взагалі білоруськомовної освіти.

Як і кожна нація, білоруська нація є результатом еволюційного переходу білоруського етносу в якісно новий стан – націю. Тому ретроспективно шлях формування білоруської нації можна розглядати протягом декількох періодів (фаз). Фази формування білоруського етносу-нації можна поділити наступним чином (*авторська періодизація*):

1. Виникнення білоруського етносу. Перший період етногенезу білорусів (X – XIV ст.).

2. Етногенез білоруського етносу в XV – XVI ст., формування його білоруських особливостей. Формування білоруської народності.

3. Еволюція білоруського етносу за часів конфедерації ВКЛ та Польщі (Речі Посполитої) у XVII – XVIII ст.

4. Четвертий (модерністський) період розвитку білоруського етносу-нації. Формування білоруської нації (перша половина XIX ст. – початок XXI ст.).

Перш ніж братися за вивчення різних процесів, пов'язаних з білоруським етносом і нацією, потрібно з самого початку з'ясувати основні підходи автора до методології історичної науки про білорусів від етнічних спільнот до повноцінної нації. Необхідно зауважити, що існують різні підходи до даної

проблеми. І дійсно, коли, з якого часу можна говорити про білорусів як про національний суб'єкт і з якого часу починати відлік білоруської державності?

По-перше, можна діяти і в світлі радянської історіографії, відраховувати початок білорусів як нації від Жовтневої революції, а 1 січня 1919 року (рік проголошення БРСР) визнати точкою відліку білоруської державності.

По-друге, можна взяти за точку відліку державності Білорусі також дату проголошення суверенітету Республіки Білорусі 27 липня 1992 року, а можна вважати День незалежності Республіки Білорусь 3 липня 1943 року (як це і зроблено офіційно у нас), дату звільнення Мінська від німецько-фашистських загарбників.

Нам видається, однак, що витoki білоруської державності мають куди більш давню історію і знаходяться в далекому минулому, пов'язаному з часами Київської Русі. Можна взяти за основу нашого розгляду модель найбільш відому і «безневинну»: білоруси – це одна з трьох гілок стародавнього східнослов'янського племені, центром якого був Київ. З останнім можна було б погодитися, але такої моделі недостатньо. Адже весь інший, наступний після Києва період, який тривав аж до трьох поділів Речі Посполитої (кінець XVIII ст.), частина східних слов'ян, які утворили Московію, а потім і Російську імперію, і частина східних слов'ян, що об'єдналися у Велике князівство Литовське, жили своїм незалежним життям. І саме на цей період припадає переважна частина нашої історії, це час формування етносу, різноманітних процесів асиміляції, міксації, кінець кінцем, формування національного характеру, ментальності і в результаті – нації.

Напередодні утворення Київської Русі у східних слов'ян існувало 14 основних груп племен: поляни, древляни, волиняни (дуліби, бужани), уличі, тиверці, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські слов'яни¹. З літератури та джерел нам відомо два центри, де групувалися слов'янські племена, які створили пізніше білоруську державу. Це Туров і

¹ Повесть временных лет: в 2 ч. /подготовка текста Д.С. Лихачева, пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. 1-е изд. М.: Л., 1950. Часть 1: текст и перевод. Лаврентьевский список.

Полоцьк. Щоб виділити в древньої історії Полоцька і Турова ті моменти, коли почали формуватися перші незалежні державні утворення саме білоруських земель і племен-предків сучасних білорусів, корисно стисло переглянути історію подій IX – X століть.

Перше згадування про Полоцьк відноситься до 862 р. У Полоцькому князівстві жили кривичі – велика група східних слов'ян. Другим центром кривичів був Смоленськ. Навіть в кінці XIX ст. мова жителів Смоленщини, як свідчать складені академічні словники тих років, була діалектом білоруської мови. Починаючи вже з останньої чверті X століття, в Полоцьку незалежно від Києва княжив Рогволод, який, як вважається, походив із варягів. Проте є думка, що Рогволод був слов'янином. Вся діяльність Рогволода свідчить про його талант державного діяча. Дійсно, при Рогволоді Полоцька земля не тільки прагнула до своєї незалежності, але навіть приєднала до себе Туров.

У 980 р. Полоцьк захопив київський князь Володимир, відомий як людина, яка охрестила Русь. Володимир убив Рогволода, а його дочку Рогніду взяв собі за дружину. Історія княжни Рогніди добре відома. Але для нашої теми потрібно виділити кілька важливих моментів з цієї історії. Хоча Рогніда і була дружиною Володимира, і мала навіть сина – Ізяслава, вона не скорилася, не стала рабинею. Вона навіть намагалася вбити князя, коли той спав. Це свідчить про волелюбний характер Рогніди, відданості до своєї родини та Батьківщини. І, вражений сміливістю Рогніди, її сина, який вступився за матір з мечем в руці, Володимир відпускає їх додому. Рогніда повернулася на Полоччину, а пізніше прийняла сан черниці з ім'ям Анастасія. Другий висновок з цієї історії бачиться в тому, що з самого початку наші предки були щирими християнами і навіть йшли на чернечий послух, як це зробила Рогніда, а пізніше Євфросинія Полоцька. Ми спеціально концентруємо увагу на цих моментах, так як християнізація життя, християнізація світогляду наших предків свідчить про стрімкий прогрес і вступ в цивілізований світ Полоцького і Туровського князівств. Християнство принесло писемність, культуру і взагалі змінило язичницький світ східних слов'ян і балтів, які і утворили білоруську націю.

Наші сусіди жемойти і аукштайти, які в майбутньому, як і християнські слов'янські племена, що стали жителями держави ВКЛ, дуже довго трималися язичницьких звичаїв, що і позначилося негативно на їх культурному розвитку – вони не мали своєї писемності аж до XIX століття. Єдине, що їм подарувала історія, вони перейняли нашу історичну назву «литвини» і перетворилися з жемойтів і аукштаїтів в сучасних литовців.

Після вбивства Рогволода Полоцьк на 28 років потрапив під владу Києва. Наступні покоління полоцьких князів показали приклади мужності і прагнення до державної незалежності. Найбільш вражає життєвий шлях Всеслава Чарівника, внука сина Рогніди Ізяслава. При Всеславі Чарівнику Полоцьке князівство розширило свої кордони далеко на захід по Двіні. Полоцькими данниками стали ліви, земгали та інші. Він княжив 57 років, побувавши і в темниці – полоні київського князя Ізяслава, потім став несподівано київським князем і, врешті-решт, 1097 року узаконив незалежність Полоцького регіону.

Турів до X століття був відомий як центр самостійного племенного союзу. Мешкали в Турові дреговичі, яких деякі вчені ототожнюють з другавітами. Згідно з легендою заснував Туров князь Тур (можливо з скандинавської генеалогії) близько 980 р. У 1148 р. в Туровому почав керувати князь Юрій Ярославович, який робив ставку на незалежність Турівщини від Києва. У 1158 р. Ізяслав намагався повернути Туров, залучаючи сили інших російських князівств, але десятитижнева облога не дала позитивних результатів київському князю. У 1160 році відбулася ще одна тритижнева облога Турова з боку волинських князів на чолі з Мстиславом Ізяславовичем, але князь Юрій знову витримав. У 1162 р. був укладений мир між Ростиславом і Юрієм Ярославовичем, за яким Турівське князівство отримало незалежність. Друга половина XII століття – це період найбільшого розквіту Турова. І багато в чому Турівське князівство зобов'язане святителю Кирилу Туровському, який жив у той час.

ВКЛ утворилося в XIII ст. шляхом об'єднання слов'янських князівств на території сучасної Білорусі. Балтський етнос поступово слов'янізований

(принаймні переймав слов'янську мову), обрав християнство, перш за все, православ'я, проте були випадки і католицтва. Населення центральної і західної частин ВКЛ ідентифікувалося під загальною назвою «литвини». Цьому сприяла і назва базового племені ВКЛ – «литва», яке пересунулося вже на сусідні землі. Фактично, назви «литва» і «литвин» за часів ВКЛ не пов'язували безпосередньо з балтськими племенами жемойтів і аукштайтів, що жили на півночі князівства. І в майбутній назві – «Велике князівство Литовське, Руське і Жемойтське» – етнос жемойтів виокремлений. Етнонім «руський» в цій назві покриває населення, яке згуртувалося навколо Києва і становить сучасну Україну. А литовське, тобто білоруське, в сучасній назві одного і того ж білоруського етносу. Литвин і білорус, з нашої точки зору і з точки зору багатьох інших сучасних дослідників, – це синоніми.

Ще на початку ХХ ст. академік Ю. Карський стверджував, що 80% населення ВКЛ становив білоруський етнос². Представники цього етносу говорили білоруською мовою, яка вже в ХVІ ст. значно відрізнялася від мови Московської держави. А. Е. Тарас пише: «Та мова, яка зараз називається «литовською», протягом усіх п'яти століть історії ВКЛ вживалася лише невеликою частиною населення князівства – північними племенами литовців і аукштайтів. До того ж, ця частина населення не мала своєї писемності. Документів Великого князівства Литовського державною мовою незалежної Литви просто не існує. Цей історичний факт найпереконливішим чином доводить, що литвини були слов'янами»³.

Підсумовуючи тепер факти про походження термінів «литва» і «литвин» можна стверджувати наступне: є два варіанти щодо походження Литви.

1. Плем'я «литва» мало балтське походження. Цю концепцію запропонував російський дослідник В. В. Седов в роботах «До походженням білорусів

²Карский, Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Е. Ф. Карский. Вильна, 1904.

³Тарас, А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII веках / А.Е. Тарас. М.: АСТ;Мінск: Харвест, 2006. С. 22.

(Проблема балтського субстрату в етногенезі білорусів)»⁴, «Про походження білорусів»⁵, «Етногенез ранніх слов'ян»⁶. Подальший розвиток ця концепція отримала в статті Г. Санька і А. Дерманта «Етнагенез беларусаў: навука і ідеалогія»⁷ та інших роботах цих авторів.

Згідно М. Єрмоловичу «литва» розселилися на захід від Мінська в межиріччі Німану і Вілії, від Ствпців до Новогородка (принаймні тут княжив перший князь литовський Міндовг), потім – по Щарі – від Слоніма до Несвіжа, і далі по річці Уса знову в напрямку Мінська. Однак мова Литви була слов'янською. Це могло статися шляхом прийняття християнства східного обряду після хрещення Київської Русі та її північних земель, до складу яких входили – Полоцьк, Новогрудок, Копись та інші землі, в тому числі ті, де жила литва. Вони прийняли християнську релігію і поступово перейшли на слов'янську мову. Принаймні, всі письмові джерела, пов'язані з Литвою і майбутнім князівством Литовським, написані старобілоруською мовою. Саме «литва» і «литвини» (мешканці князівства) і є предками сучасних білорусів.

2. Плем'я «литва» – слов'янське плем'я. Такої думки дотримувався чеський дослідник П. Шафарик, який вважав, що воно згадується в літописах як «лютва»⁸. Добре знаємо також племена «велет-лютичі», що населяли територію сучасної Городенщини. Є підстави думати, що ці слов'янські племена прийшли десь з басейну Дунаю, про що свідчать навіть народні пісні, де незмінно звучить «Дунай». Мова цих слов'ян є джерелом формування сучасної білоруської мови. Цікавий ще один момент, помічений багатьма звичайними людьми, – те, що мова сучасних словаків дуже схожа на білоруську (не чеська і

⁴ Седов, В. В. К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) / В.В.Седов // Советская этнография. 1967. № 2. С. 112–129.

⁵ Седов, В.В. О происхождении белорусов / В.В.Седов // Древности Белоруссии: материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. Минск, 1966.

⁶ Седов В.В. Этногенез ранних славян / В.В.Седов // Вестник Российской академии наук. 2003. Том 73. № 7. С. 594 – 605.

⁷ Санько, С. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / С.Санько, А. Дзермант // Архэ. 2005. № 5(39). С. 233 – 253.

⁸ Шафарик, П. Славянские древности / П. Шафарик: пер. с чешского. Изд. 2-е. М., 1848. Т. II. С. 40.

не польська!). А саме звідти йшли на наші землі слов'янські племена. І, можливо, найближчі родичі білорусів саме словаки, а не, скажімо, росіяни.

3. Є і третій варіант – угро-фінське походження Литви. Цю теорію запропонував якутський дослідник білоруського походження Іван Ласков⁹. Однак аргументів на її користь набагато менше, ніж на користь перших двох, і тому ми обмежимося тільки ними.

Не будемо повторювати більш численні аргументи на користь слов'янської природи Литви, або знову і знову повертатися до проблеми мови ВКЛ і розмовної мови великих князів ВКЛ. Адже є чимало літератури на цю тему. Наприклад, ґрунтовно розкрив цю проблему П. Урбан в своїй книзі «Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць»¹⁰. Він проаналізував безліч джерел, рукописів, хронік, літописів як білорусько-литовських, так і давньоруських, польських, німецьких, шведських, інших. П. Урбан пише: «Всі дані факти дають, по-перше, підставу стверджувати, що від колишніх часів литвини користувалися слов'янською мовою». І далі: «Не дарма ж заради хрещення литвинів великий князь Гедимін запрошував з Заходу до Великого князівства Литовського ченців-проповідників, які користувалися «польською» і «русинською» мовами. Ряд місцевих джерел підтверджують слов'янськість Литви. Наприклад, тверський літопис повідомляє, що литвини, або «литва», належали до слов'ян»¹¹.

Для утвердження білоруської національної ідеї не має великого значення який варіант походження Литви вибрати – перший або другий. Важливим є те, що білоруси прямі нащадки і спадкоємці тієї давньої Литви, що дала основу ВКЛ, що слово Литва увійшло в назву найпотужнішої європейської держави. Важливим є те, що білоруси зберегли свою білоруську мову, яка була державною у Великому князівстві Литовському, мова, на якій говорили князі ВКЛ і взагалі все населення ВКЛ, за винятком невеликих частин князівства,

⁹Ласкоў, І. Летапісная Літва / І.Ласкоў. Вільня. 2011. 288 с.

¹⁰ Урбан, П. Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць / П. Урбан. Мінск: Тэхналогія, 2003. 216 с.

¹¹ Там само. С. 58.

відомих під назвою Жемойтія і Аукштайтія. П.Урбан на цей рахунок пише: «...Жамойть в складі ВКЛ була ніби стороннім тілом, а жемойти етнічно відчували себе більш зближеними з корінним населенням Пруссії»¹².

Для більш ґрунтового розкриття нашої теми важливим є питання про етнічну приналежність князів Великого князівства. Багато відомостей про різні сторони життя з минулого нашого народу, в тому числі і про етнічні особливості жителів князівства можна знайти у різних істориків. Про білоруське походження князів ВКЛ переконливо говориться у відомій роботі Миколи Єрмаловича «Слідами одного міфу»¹³. Ця ідея досконально розвинена в його ж монографії «Білоруська держава Велике князівство Литовське»¹⁴. Слідом за М. Єрмаловичем ряд дослідників і літераторів також присвятили свої твори доказу білоруськості ВКЛ. Перерахуємо деякі відомі нам твори на цю тему, написані як білоруською, так і російською мовами: В. Носевич «Начала Великого князівства Литовського»¹⁵, Г. Саганович «Нарис історії Білорусі»¹⁶, В. Литвин «Чи брали участь литовці в Грюнвальдській битві, або чому Вітовт писав «по-російськи»¹⁷, А. Е. Тарас «Війни Московської Русі з Великим князівством Литовським і Річ Посполита в XIV – XVII століттях»¹⁸ та інші.

Правдиве відображення нашої історії відбувається не тільки в Білорусі і ведеться не тільки білоруськими авторами, а й на російському історичному полі. Наприклад, книга А. Бушкова «Росія, якої не було. Невідома Атлантида». Цією Атлантидою для Бушкова¹⁹ виявилася знову таки «Білоруська держава –

¹²Урбан, П. Да пытання этнічнай прылежнасці старажытных ліцьвінаў / П. Урбан. Мінск, 1994. 108 с.

¹³Ермаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1989. 94 с.

¹⁴Ермаловіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Ермаловіч. Мінск: Беллітфонд, 2000. 448 с.

¹⁵Насевіч, В. Пачаткі вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы / В.Насевіч. Мінск: Польша. 1993. 160 с.

¹⁶Сагановіч, Генадзь. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. 413 с.

¹⁷Литвин, В. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ganba.narod.ru/library.html>. Дата доступа: 19.05.2010.

¹⁸Тарас, А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII веках / А.Е. Тарас. М.: АСТ; Минск: Харвест. 2006. 800 с.

¹⁹Бушков, А. Россия, которой не было. Неизвестная Атлантида / А. Бушков. М., 2001.

Велике князівство Литовське». Правда, вона у нього ще не повністю білоруська, а «російська № 2», з якої беруть своє походження білоруси і українці, але, головне, не литовська в сучасному розумінні цього слова.

Нарешті, великою подією для нас став вихід тритомної енциклопедії «Велике князівство Литовське»²⁰, перший том якої до перевидання був бібліографічною рідкістю. З іншого боку, державні книгарні Білорусі заповнили книгою литовського історика Е. Гудавічуса «Історія Литви»²¹. Там слово «білоруський» і «Білорусь» щодо історії ВКЛ навіть при великому бажанні не знайти. А вже про нелитовського (в сучасному розумінні) походження князів ВКЛ там і натяку немає. Зі сказаного випливає, що для формулювання білоруської національної ідеї чималу роль в нашому історичному огляді буде грати питання походження князів ВКЛ. Хто вони? До якого етносу належали – білоруського або литовського, кажучи сучасними термінами, або – литвинсько-русинського, або жемойтсько-аукштайтського, кажучи категоріями XIII – XVI століть?

Відповідь на це питання можна дати наступним чином. З різних історичних джерел можна дізнатися, що мовою князів Великого князівства Литовського була русинська, а не самогітська, а віросповідання спочатку православне, а пізніше і православне, і католицизм (починаючи з Ягайло, який поміняв «віру батьків» православ'я на католицизм, щоб добути польську корону). Уже перший збирач литовських земель Новогрудский князь Міндовг прийняв православ'я. Про це свідчить Густинський літопис (1246 р.): «Міндовг вирішив прийняти віру Християнську від Сходу з багатьма своїми боярами ... Непомнозе же син його Войшелк, пострижений у іноцество». Те, що Войшелк, син Міндовга, став ченцем свідчить про те, що православ'я в ті часи вже займало в ВКЛ сильні позиції. І дійсно Войшелк увійшов до складу братії Лаврішевського монастиря, який був заснований ще в 1225 році Єлисеєм. Сам Єлисей був сином князя Трайната і займав важливу посаду при дворі Міндовга.

²⁰ Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя: ў 3-х т. Мінск, 2006.

²¹ Гудавічус, Э. Історыя Літвы. / Э. Гудавічус. М.: Фонд ім. І.Д. Сытіна, Valtrus, 2005. Том I: С древнейших времён до 1569 года. 680 с.

Преподобний Єлисей був убитий в 1259 р. і канонізований митрополитом Йосипом Солтаном на соборі в Вільно у 1514 р. Моці Святого Єлисея прославилися чудесами, але після того як монастир згорів, десь загубилися. Нещодавно Лаврішевський монастир був відновлений, а 10 – 11 листопада 2007 року в Новогрудку відбулися урочистості, присвячені 750-річчю преподобного Єлисея Лаврішевського. Під час цієї події в місті відкрили пам'ятник Єлисею Лаврішевському.

На відміну від свого батька Міндовга, який поміняв свою віру на католицтво, Войшелк був щирим православним віруючим. Войшелк, як і Єлисей, за заслуги перед православ'ям був канонізований як святий. «Не дарма ж його портрет був поміщений на обкладинці Лаврішевського Євангелія» – пише М. Єрмолівич. Войшелк готувався хрестити всю Литву, для чого збирав ченців в Полонинському монастирі і відвідав навіть Афонський монастир в Греції. Враховуючи, що мовою православ'я була слов'янська (церковнослов'янська) мова, можна припустити, що слов'янською мовою була і мова спілкування Міндовга і Войшелка.

Наступною визначною фігурою в історії ВКЛ був князь Гедимін, який переніс столицю ВКЛ з Новогрудка у Вільно в 1323 р. У Вільно, як відомо, знаходиться сучасний символ литовців – вежа Гедиміна. Сучасні литовці не сумніваються в національній відповідності і історичності вежі Гедиміна як литовської святині. Але історія свідчить про інше. Межі білоруських земель, які об'єдналися за князя Гедиміна, тяглися від Дніпра на Сході до Бугу на Заході, від кордонів Псковського князівства на Півночі до меж Волинського і Київського князівств на Півдні. Саме білоруські землі визначали внутрішню і зовнішню політику Великого князівства Литовського. М. Єрмолівич пише: «Вже те, що він (Гедимін) переніс столицю в Вільно, який був переважно кривицьким містом, яскраво підкреслює, чиїми інтересами він буде керуватися в першу чергу в своїй діяльності»²². І далі: «Не може бути й мови ні про ВКЛ як

²²Єрмолівіч, М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск: Беллітфонд, 2000. С. 140.

литовську державу (також в сучасному значенні цього слова), ні про те, що великі литовські князі були виразниками інтересів литовських феодалів, так як останні весь час чинили опір створенню Великого князівства Литовського і були ворогами цього історичного процесу»²³.

Щодо мови двору князя Гедиміна і його самого цікаві відомості наводить П. Урбан в книзі «Стародавні литвини». Він пише, що в листі до монахів-францисканців Саксонії від 26 травня 1323 р. Гедимін просить прислати місіонерів, які повинні обов'язково знати польську, земгальську і русинську мови. Такі ж вимоги були і до інших місіонерів. Питання про земгалів, «звідки вони взялися», вирішувався просто – близько 100 000 земгалів залишилося жити в ВКЛ після поразки у Лівонській війні 1289 – 1290 рр. Польська мова, в ті часи дуже поширена, була в минулому дуже близькою до русинської та інших слов'янських мов. Залишається русинська мова, нею розмовляла більшість населення ВКЛ. По-сучасному – це була старобілоруська мова, або просто білоруська. Щодо самогітської мови – мови предків сучасних литовців – жодних згадок немає. Крім того, слід не забувати, що жемойтські землі довгий час не входили до складу ВКЛ.

Про походження роду Гедиміновичів дуже докладні відомості можна знайти у М. І. Єрмоловича. Спираючись виключно на літописні джерела, він доводить, що від полоцьких князів Давида і Мавкольда, синів князя Ростислава, починається династія великих князів литовських: «від першого Вид і інші, від другого Міндовг». Таким був початок династії литовських князів від полоцької династії. Ці висновки повністю раціональні, якщо згадати той факт, що вже з XI – XII століть єдиним значущим державним утворенням на теренах сучасної Білорусі і Литви була Полоцька держава. І саме вона диктувала політичну волю своїм сусідам.

Щодо імені Гедиміна і інших князів литовських потрібно сказати наступне. На основі аналізу філологічного матеріалу дослідники вказують на те, що ім'я Гедимін слов'янського походження. Так, російський археолог і філолог

²³ Там само. С.141.

В. Юргевич звертає увагу на те, що навіть у Тверському повіті відома назва села «Едіміново». Спроби ж пояснити імена литовських князів (в тому числі і Гедиміна) на основі литовської мови не дають позитивних результатів. Щоб якось обґрунтувати свою окремішність як «особливого» народу, сучасні литовські історики стверджують, що ВКЛ від самого початку і до прийняття католицизму в XIII, або навіть XIV столітті – було язичницькою державою. Тому, мовляв, не було і литовської писемності: чи потрібна вона шанувальникам Перуна? Таке твердження не відповідає дійсності: перші і всі наступні князі ВКЛ, як ми вже говорили, були християнами і притому багато – православними. Як ми вже знаємо, Міндовг на початку прийняв православ'я, хоча потім, в 1252 р. з політичних міркувань перейшов в католицизм. Його син Войшелк був щирим православним віруючим, який взяв навіть схизму. Войшелк передав свій престол синові Данила Галицького Шварну, також православному. Наступний князь Трайден і його чотири брати (за Галицько-Волинським літописом) були християнами. Чому ж в деяких західних літописах можна все ж зустріти згадку про язичництво литовських князів? М. Єрмолович резонно пояснює це тим, що в ті часи «існувала традиція називати безбожниками, поганями, язичниками всіх своїх ворогів незалежно від їх віросповідання». Слід додати ще один важливий аргумент. У 1054 р., як відомо, відбулося «цивілізоване розлучення» Східної і Західної церкви. Юридично був закріплений факт незалежного існування католицької Церкви з центром у Римі та православної з центром у Константинополі. Кілька століть наполегливої боротьби за «правильне» сповідання Христової віри знаменують сім Вселенських Соборів, що проходили в IV – VIII століттях. Ці процеси призвели, врешті-решт, до розділення Церкви і формування двох незалежних Церков, кожна з яких вважала свого недавнього опонента «єретиком», а богослов'я опонента «єрессю» або, в кращому випадку, «язичництвом». Цей факт відбився в різних літописах того часу.

При великому князі литовському Вітовті Жемойтія кілька разів переходила від тевтонів до Великого князівства. Так, наприклад, він був змушений чотири

рази (у 1384, 1390, 1398 і 1404 рр.) віддавати Ордену землю предків сучасних литовців – Жемойтію. Кожен раз тевтони бралися за хрещення жемойтів, не зупиняючись і перед жорстокими розправами. Жемойти піднімали повстання і в кінці кінців Вітовт, захищаючи їх від тевтонів, приєднав по частинах їх землі до ВКЛ. Остаточно земля предків сучасних литовців виявилася в складі ВКЛ в 1422 році. Щоб підкреслити своє перебування в складі ВКЛ, вони випросили у Вітовта автономні права та окрему згадку в назві держави – Велике князівство Литовське, Руське і Жемойтське. Сучасні литовці називають Вітовта – «Вітаутас», але ні в одному середньовічному документі він не згадується під таким ім'ям. Про мову цих документів М. Литвин пише наступне: «Відомі дві мови, на яких писав Вітовт: старонімецька і старослов'янська. Старослов'янською мовою написана «Грамота Вітовта», оригінал якої знаходиться в Центральному державному історичному архіві Латвії²⁴. Грамота Вітовта старонімецькою мовою знаходиться в тому ж архіві²⁵. Цікаве в цьому документі те, що Вітовт сам називає мову, якою він писав свій попередній лист, «руською».

Микола Єрмолевич звертає увагу і на такий факт: в «Хроніці Литовській та Жемойтській» (1405) йдеться про Андрія Литвина, який радив Вітовту не йти на згоду з ворогом, крикнучи «Не мири, Вітовте, не мири». Це дало привід назвати Вітовта Немирів. Цей факт яскраво свідчить про те, що ні великий князь, ні його наближені не писали на мові подібній сучасній литовській мові, а спілкувалися слов'янською (старобілоруською) мовою.

Таким чином, щодо першого періоду формування білоруського етносу, білоруський етнос утворився шляхом злиття слов'янських племен – кривичів, радимичів і дреговичів, а також племені «литва». На підставі найрізноманітніших галузей знань, таких як мовознавство, етнографія, археологія і антропологія можна зробити висновок про, щонайменше, тисячолітній вік білоруського етносу. У XIII столітті відбулося об'єднання

²⁴Центральный государственный исторический архив Латвии. Ф.8. Оп.3. Слпс. «В». № 42.

²⁵Центральный государственный исторический архив Латвии. Ф.673.Оп.4.Ящ.18. № 70.

слов'янських князівств на території сучасної Білорусі і утворилося Велике князівство Литовське. Балтський етнос поступово слов'янізований, християнізувався, як в православній формі, так і в католицькій. Населення центральної і західної частин ВКЛ ідентифікувалися під загальною назвою «литвини». Плем'я «литва» – слов'янське плем'я. Такої думки дотримувався чеський дослідник П. Шафарик, який вважав, що воно згадується в літописах як «лютва»²⁶. Важливим є те, що білоруси прямі нащадки і спадкоємці тієї давньої Литви, що дала основу ВКЛ, увійшла в назву найпотужнішої європейської держави. Білоруси зберегли свою білоруську мову, яка була державною у Великому князівстві Литовському. Коли почалося утворення Великого князівства Литовського, литва змішалася з іншими слов'янськими племенами – кривичами, радимичами і дреговичами, утворивши білоруський етнос, який склав ядро майбутньої білоруської нації.

4.2. Білоруське етнотворення у XV – XVI ст.

У XV – XVI ст. ВКЛ досягає свого розквіту, а XVI ст. навіть називають Золотим століттям в історії Білорусі. У цей час з'явилися значні пам'ятки білоруської культури в різних областях: у літературі, в мистецтві, в архітектурі і навіть у музиці. Нижче ми розглянемо діяльність тільки тих людей, які зробили важливий внесок у формування білоруської ідентичності. Без їхньої творчості не було б і сучасних досягнень в розвитку білоруської культури.

Чи можна говорити про існування білоруської народності в XVI столітті? Це час відомий як Золотий вік в історії Білорусі, пізніше, в XVII ст. вже почалася епоха так званого занепаду. Відомо, що Золотий вік відзначається розвитком і процвітанням білоруської мови і літератури. В цей час Франциск Скорина видав книги «Апостол»²⁷, «Псалтир»²⁸, а Симон Будний – «Катехізіс»²⁹.

²⁶Шафарик, П. Славянские древности / П. Шафарик: пер. с чешского. Изд. 2-е. М., 1848. Т. II. С. 40.

²⁷ Франциск Скорина. Апостол. Вильна, 1525.

²⁸ Франциск Скорина. Псалтырь. Вильна, 1517.

²⁹ Катэхізіс. Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. / Адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н.Кабелка; Рэд. Кал.: Н. Кабелка (навуковы рэд.) [і інш]. Мінск.: юнтпак, 2005. 312 с

З'являється і багато інших відомих творів старобілоруською мовою. Писали в той час і на латині (Микола Гусовський «Carmen de statura feritate ac venatione bisonis» («Пісня про зубра»). В одній державі – Великому князівстві Литовському – говорили на близьких говорах (діалектах). Але поруч жили, спілкувалися люди, які користувалися і менш зрозумілими мовами. Слов'янські (білоруські) говори існували по-сусідству з балтськими (жемойтськими, аукштайтськими). Слабкі комунікації того часу, відсутність єдиного інформаційного простору дозволяли цим мовам співіснувати поруч в значній мірі незалежно.

Як ми знаємо, час формування націй у часи ВКЛ ще не настав. Для білоруської нації він настане тільки в ХІХ ст. Що ж являло собою в етно-національному сенсі ВКЛ? У ХVІ ст. існували, безумовно, етнічні групи, що об'єднувалися за мовною, територіальною та конфесійною ознакою. Однак чи тільки про етнічні групи ми можемо говорити? Чималу роль грали тоді і патріотичні почуття, що видно з творів Г. Скорини, який писав, що кожна людина «до того місця ласку має», де вона народилася. І хоча мешканців ВКЛ не можна назвати білоруською або литвинською нацією, але в цьому народі вже було багато ознак майбутньої нації. Такі поліетнічні утворення можна назвати протонаціональними. Буде правильним говорити про те, що за часів існування ВКЛ склалася білоруська народність. Цей якісний стрибок переходу від племінних відносин (кривичів, дреговичів, радимичів і литви) в державне утворення – ВКЛ відбувається саме в згаданий період. Як зазначено А. Журавським³⁰, основні риси білоруської народності проявилися саме в ХІV – ХVІ століттях.

Янка Запрудник в своїй книзі «Білорусь на гістаричних скриваваннях» пише: «І сільські жителі, і значна більшість містечківців залишалися православними». Причина цього опору реформаційних течій лежала в ополяченні здебільшого магнатів, так що відданість вірі предків була для більшості білорусів справою

³⁰ Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. Мінск, 1967. Т. 1. С. 80 – 225.

національного виживання. Цей факт свідчить, що однією з найважливіших національних рис білоруської протонації була православна віра. У великій мірі саме християнство в православному його варіанті зумовило основні риси майбутньої білоруської нації, її менталітет і світогляд.

Раз нації в ВКЛ не було, але були її попередники – протоанації, то в якій мірі вони характеризують майбутню націю – білоруську, з одного боку, і литовську, з іншого? Е. Сміт наголошує: «Припускати, що обмежена кількість людей, які говорять на схожих говорах, сповідують ті ж звичаї і поклоняються тим самим богам, утворюють етнічну спільність і тому повинні дати народження націоналізму..., значить втрачати життєво важливі етапи етногенезу і не зосереджуватися на шуканні причин, що сприяють перетворенню невизначеної етнічної категорії в етнічне об'єднання, а потім в етнічну спільність, не кажучи вже про націю»³¹. Від Золотого століття до початку формування білоруської нації – періоду народження перших білоруських письменників і діячів нової хвилі (Францішка Богушевича, Дуніна-Марцинкевича, творців газети «Гомін») – пролягають цілих три століття. Які ж факти можна виділити на шляху білоруської народності до нації, щоб чітко сформулювати ідею білоруського націоналізму?

Кожне повторне відкриття минулого відновлює в пам'яті народу його кращих героїв, відкладає в підсвідомості національні символи, вчить брати приклади з тих ідеологізованих осіб, відповідних, нехай і не зовсім, їх сучасному іміджу, але змушують брати з них приклад і робити так, як робили вони. Тут потрібно не просто відзначити «литовських князів Гедиміна і Вітовта» або «польського короля Ягайла» як історичних особистостей, а говорити про них як про славних синів білоруського народу, уникаючи можливості використання інших варіантів найменувань («литовський», «польський», «російський» та ін.). Не слід вступати в порожню полеміку: «Міндовг» або «Міндаугас»? Тим більше з'ясовувати, якої народності був Міндовг. Важливо наголосити на іншому: Міндовг зіграв визначну роль у

³¹Сміт, Э. Национализм и модернизм / Э. Сміт. М.: Праксис. 2004. С.94.

формуванні білоруської народності, що стала фундаментом сучасної білоруської нації. Потрібно відзначити тенденційність сучасних литовських істориків і політиків. Згідно їх концептуальним уявленням і Міндовг, і Скорина, і Адам Міцкевич – і навіть Кастусь Калиновський були литовцями! Сучасний литовський націоналізм далеко перевищує скромні спроби конструювання білоруського націоналізму. І ось, ми вже маємо не польського поета Міцкевича, а литовського Міцкявічюса, що не православного князя Ольгерда, а язичника Ольгердаса і т.д. І ми погодилися з цим. І їздимо вже не в Вільно, а в Вільнюс ...

Центральною фігурою Золотого століття справедливо вважається Франциск Скорина. Ф. Скорина, мабуть, хронологічно перша потужна фігура на білоруському полі, в філософії якої ми бачимо ті ознаки націоналізму, що стали базовими в наш час. Це, по-перше, патріотизм Ф. Скорини. У передмові до книги «Юдифь» Ф. Скорина пише: «Понеже звери, ходящие в пустыни знают ямы свои; птицы, летающие по воздуху, ведають гнезда свои; рыбы, плавающие по морю и в реках, чують виры своя; пчелы и тым подобныя боронят ульев своих; також и люди, игде зродилися иускормлены суть по Бозе, к тому месту великую ласку имают». І Скорина, маючи до своєї Вітчизни «велику милість», звів свої думки на практиці. Він не став продовжувати свою просвітницьку і видавничу діяльність на чужині – в Чехії. А добре вивчивши книгодрукування, видавши низку біблійних книг в Празі, випробувавши там друкарський верстат, переїжджає додому – до Великого князівства і засновує в столиці Вільно друкарню. І все подальше життя Ф. Скорини нерозривно пов'язане з батьківщиною. Цій близькій серцю країні він віддає свої кращі сили, видає 23 книги, серед них – Біблію під загальною назвою: «Библия русская выложена Доктором Франциском из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем Посполита к доброму навучению».

Скорина підкреслює в цій назві те, що Біблія ним видається не так, як було заведено в ті часи – церковнослов'янською мовою, а на «руській», тобто на тій мові, якою користувалися громадяни ВКЛ – русини. А, як відомо, русини – це одна з назв білорусів в ті часи (XVI ст.). Мова Біблії Скорини, таким чином,

білоруська (або, як люблять говорити «обережні» дослідники, старобілоруська). Скорина не йде слідом за традицією тих часів друкування творів латинською або церковнослов'янською мовою – на профетичних мовах, а ламає цю традицію на користь рідної мови: «К пожитку посполитого доброго, наиболее с той причины иже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил». Цей факт прихильності до рідної мови і навіть використання його для друкування головної книги – «Біблії» свідчить про те, що Ф. Скорина був, швидше за все, православного віросповідання. Є різні точки зору на конфесійну приналежність Франциска Скорини. Автор дотримується версії православного віросповідання Скорини, що має таку аргументацію: Ф. Скорина не міг бути католиком, так як в ті часи католики користувалися виключно латинською мовою, і друкування Біблії будь-якою іншою мовою виглядало б як страшна єресь, за яку довелося б відповідати дуже суворо. Єдиний аргумент католицької версії віри Скорини – це його ім'я – Франциск, але багато дослідників дуже переконливо пояснюють цей факт тим, що він взяв це ім'я, щоб мати можливість вчитися в католицькому університеті.

Про православний характер виданої Франциском Скориною Біблії свідчить також і той факт, що виданий ним Псалтир за своїм добором – православний Псалтир. Але головним аргументом тези про православність Скорини є те, що Скорина використовує православний Символ Віри, опускає горезвісне Філіокве про вихід Святого Духа. Ще на один важливий момент на користь православності Ф. Скорини звертає увагу відомий богослов Сергій Гардун. У книзі «Вихід» одним з важливих прообразів Ф.Скорина вважає неополиму купину: «Купина неополима, в якій з'явився Бог до Мойсея, це означає кущ зелений, який горів і не згорів, ясно показує зачаття без насіння Сина Божого. Він увійшов в лоно Пречистої Діви, як сонце через скло, не порушуючи невинності її». Цей фрагмент «з усією очевидністю свідчить про строго церковний, глибоко православний характер тлумачення Ф.Скориною

біблійного тексту», – підкреслює С. Гардун³².

Ф.Скорина увійшов в історію культури не тільки як перекладач Біблії на рідну мову, велику цінність мають його «Передмови» до біблійних книг. У цих передмовах відчувається вплив національного, народного життя. Небагато нам історія залишила людей, які могли б, як Франциск Скорина на початку XVI ст., так щиро висловитися про свою мову, свій народ, свою Батьківщину. Ще не настав час формування націй, домінували виключно релігійно-містичні настрої і пристрасті, цивілізаційний розділ йшов, перш за все, через конфесії. В особі Ф. Скорини ми бачимо людину нового часу, він з тих, що дають початок цілій епосі, з тих, що формулюють нову парадигму життя.

Дослідник історії білоруської філософії А. Левкович підкреслює, що ще в XVI ст. Франциск Скорина говорив про те, що людей об'єднують не так релігійні, як загальнолюдські та національно-культурні цінності. Ф. Скорина першим прийшов до висновку, що твердження загальнолюдських цінностей пов'язано з пробудженням національної свідомості і, навпаки, що людина по-справжньому може осмислити себе як представника людства, коли він осмислив себе як представник свого народу. У білоруського книгодрукаря загальнолюдські і національні цінності гармонійно поєднуються. Ми не будемо такими категоричними, щоб стверджувати, що Ф. Скорина вважав релігійні, а точніше, християнські цінності вторинними поруч з названими загальнолюдськими і національно-культурними цінностями, але те, що він виділяв національні особливості народу як окрему цінність – це важливий і дуже прогресивний крок в сторону нового витка розвитку людини – становлення його як людини національної.

4.3 Особливості розвитку білорусів у XVII – XVIII століттях

У 1569 р. була укладена політична унія ВКЛ з Польським королівством (Люблінська унія), а в 1596 р. після ряду попередніх безрезультатних спроб, нарешті, утворилася і релігійна унія – примирення православної і католицької

³² Гардун, С. Скарына пра біблію і пра сябе / Сергій Гардун // Беларускі праваслаўны каляндар. 2018 / уклад. Т.А. Матрунчык, Л.М. Кулажанка, К.У. Антановіч. Мінск: Свята-Пятра-Паўлаўскі сабор. 2017. С. 136.

конфесій, з'єднання їх в єдину, як здавалося її творцям, уніфіковану конструкцію, що отримало назву «церковна унія», або «греко-католицька віра».

З 1569 р. ВКЛ стає частиною Речі Посполитої, а з 1596 р. було втрачено дуже важливу складову білоруського етносу – єдність релігійного простору, була сильно підірвана віра предків – православ'я. Білоруси, маючи православний менталітет, почали існувати в просторі католицького світу. Поступово реальністю ставало і ополячення білоруського населення в умовах співжиття в новій державі – Речі Посполитій. Яких же суттєвих змін зазнав білоруський етнос від часу ВКЛ до періоду Речі Посполитої? В історії культури Білорусі період XVII – XVIII ст. деякі історики вважають періодом занепаду, на противагу Золотому XVI ст. Причину цього знаходять, перш за все, у зміні політичного статусу білоруської держави, що носила в попередній період (XIII – XVI ст.) назву Велике князівство Литовське. Після Люблінської унії 1569 р. вся територія теперішньої Білорусі опинилася в новій державі – Речі Посполитій.

Зміна політичного становища спричинила за собою і природні зміни у всіх сферах життя білоруської складової ВКЛ. У чому істотна відмінність статусу білорусів у ВКЛ і в Речі Посполитій?

1. ВКЛ: білоруська мова – державна. У культурі, літературі, освіті та інших сферах суспільного життя домінує білоруський фактор. Православ'я має високий статус, воно поширене в середовищі вищих державних осіб, в тому числі і великих князів.

2. Річ Посполита: польська мова – державна. Білоруська мова поступово витісняється з ужитку, а з 1697 р. як мова ділових відносин була офіційно заборонена. У діловодстві, в літературі і в освіті переважала польська мова і польська культура. Білоруська еліта стрімко ополячується. Контрреформація породила новий виток зростання католицької експансії, а розширення єзуїтських організацій принесло з собою ополячену культуру, ополячене просвітництво і освіту. Православ'я втрачає свою провідну роль в суспільстві, поступившись її греко-католицизму і католицизму.

Таким чином, цей короткий огляд свідчить про зміни, характерні білоруському етносу, набуття ним поліконфесійних рис, що дасть, врешті-решт, (до початку ХІХ століття) належний потенціал для процесу формування нації, який почався в Європі з кінця ХVІІІ ст.

Ще один негативний момент нової політичної ситуації цього періоду відзначає Янка Запруднік: «Протягом століть і уряд, і населення Великого князівства Литовського були надзвичайно толерантні до інших регіонів, але коли маси білорусів і українців не пішли за своїми ієрархами в унію з Римом, королівські влади разом з католицькими і уніатськими діячами зробили численні акти насильства над православними»³³. Про насильства над іновірцями ми знаємо досить багато фактів, а вбивство в 1623 р. православними Вітебська греко-католицького єпископа Йосафата Кунцевича увійшло в історію як приклад найвищої релігійної нетерпимості. Для православних убитий єпископ залишився в пам'яті як «душехват», а для уніатів став святим (канонізований Римом). І це все – в середовищі одного і того ж народу! Про яку національну єдність, споріднення, відчуття «дружнього плеча» тут можна говорити! Значить, єдиного народу не було, а залишки загальної етнічної свідомості не могли конкурувати з сильною релігійною ворожнечею.

Бурхливий наступ Реформації призвів до того, що безліч протестантських груп (насамперед кальвіністи) звернулися знову в католицизм, ще більш посиливши і без того бурхливий ріст католицької церкви в Білорусі. Діяльність православних братств – головних захисників віри в ХVІ ст. і в перших десятиліттях ХVІІ ст. до середини ХVІІІ ст. згасає. Ще один процес того часу не можна залишити без уваги. Це втеча в Україну багатьох білорусів, перш за все селянського населення, яке не хотіло примусового переходу в уніатські церкви³⁴. Втікачі-білоруси приєднувалися до козацьких загонів, поступово утворили потім знамениту Запорізьку Січ. Так що і білоруська кров була в венах українського козацтва.

³³Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. Мінск, 1996. С. 53.

³⁴Там само. С. 55.

Ситуація, яка складалася на початку XVII ст., негативно позначалася на зміцненні білоруського етносу – спільності людей з певними релігійними пріоритетами, мовою і територією і на прийдешньому процесі формування білоруської нації. При розмові про жителів Речі Посполитої все більш використовувався політичний термін «польський», а католицизм поступово набував статусу «польської віри» – назви, яка ширилася серед простих людей. У середовищі ж православних діячів стійко зберігалася назва «католицтво», або «латинство». Однак, з іншого боку, саме ці політичні процеси, в першу чергу конфедерація Корони і ВКЛ, дозволили виділити, «помітити» відмінності населення східних територій Речі Посполитої від поляків західних областей і жителів Московської держави.

У другій половині XVI ст. С. Рисінський виділяє білорусів вже як самостійний етнос і використовує термін «білорус»³⁵, поряд з руськими або поляками. В Московській державі в кінці XVII ст. для населення східних областей Речі Посполитої було введено назву «білоруси». Литвинська шляхта вважала своєю рідною мовою руську (русинську), яку тепер прийнято називати старобілоруською. Але і ці терміни мали лише місцеве значення, для ареалу ВКЛ. Територія етнічної Польщі називалася Короною, а її жителі – поляками. Характерно, що на державному рівні Польщі, незалежно від територіальної локалізації, всі жителі називалися поляками, а держава – Польщею. Тому і всі згадані війни Росії з Річчю Посполитою в XVII ст. називаються російсько-польськими. Згадуючи ганебну для росіян окупацію Москви польською армією в 1610–1612 рр., зараз мало хто замислюється над тим простим фактом, що істотну, якщо не більшу, частину тієї «польської» армії становили вихідці з територія ВКЛ, тобто білоруси.

Розвиток білоруського етносу в XVIII – першій половині XIX ст. і супутнього йому містечкового білоруського націоналізму треба розглядати як відповідь на

³⁵Exercitationum episolicarum ad Ausonium virum consularem libri duo. Aldorphi. 1589; Порецкий Я.И. Соломон Рысинский: Solomo Panterus Leucorussus (конецXVI – начало XVII в.). Минск, 1983.

масовий підйом європейських націоналізмів, який почався після знаменитої буржуазної французької революції 1789 – 1793 рр. і поразки наполеонівського абсолютизму. Цей білоруський націоналізм ще не мав, мабуть, своєї конкретної назви і якоїсь ідеологічної концепції. Його було б краще назвати містечковим патріотизмом, принаймні, це слово більше відповідало б сучасним уявленням про прояв національних особливостей того часу. Але це не важливо. Саме той, литвинський націоналізм XVIII ст. і став початком наступної хвилі етнографічних подорожей, експедицій, поштовхом до написання перших історичних праць, перших білоруських віршів, оповідань, початком формування білоруської літературної мови на основі живої, народної, усної мови.

Як і в попередніх XV – XVI ст., в аналізованому періоді (XVII – XVIII ст.) білоруські землі зберігали за собою назву «Литва», а жителі – назву «литвини» або «руські». Мова, якою користувалися громадяни цього литовського краю Корони, була теж не польською, і тим більше вона не була нікому не відомою жмудською мовою. Вона була тією мовою, яку зараз називають білоруською. Але в той час вона мала ряд назв, серед яких – литовська (литвинська), а також руська (русинська). При цьому при використанні терміну «руська» підкреслювалося або малося на увазі чітке відмежування цього поняття від назви мови сусідньої Московської держави, а пізніше Російської імперії, де місцева мова називався «московською» або «руською».

Яскравим проявом литовського (білоруського) націоналізму є особистість видатного поета Адама Міцкевича. І не тому, що він народився на етнічних білоруських землях – на Новогрудчині, а тому, що він вважав себе «литвином» і оспівував у віршах свою Батьківщину – Литву, а не Польщу. Відомі рядки Адама Міцкевича з поеми «Пан Тадеуш»:

Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie.

Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,

Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie

*Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie*³⁶.

свідчать, по-перше, про те, що він вважав своєю Батьківщиною не Польщу, а саме Литву-Білорусь. По-друге, тут висловлюється така сильна любов до цієї своєї Вітчизни, яку поет порівнює з головною цінністю для людини – здоров'ям, «Ти – як здоров'я», – пише поет.

Цікаві приклади цієї самої любові, прихильності до своєї Вітчизни, своєї землі у наших співвітчизників XVIII ст. подає Адам Мальдіс в книзі «Білорусь в дзеркалі мемуарної літератури XVIII ст.»³⁷. Він зазначає, що білоруська знать і взагалі жителі Білорусі «ніколи не відчували себе етнічно єдиними з поляками – «караняжамі». Більш того, в XVIII ст. сепаратистські прагнення тільки посилювалися, зросло відчуття особливості. Навіть заможна знать, магнати не приховували своєї ворожості до Польщі. Так Король Радзивілл говорив: «Я люблю Корону, пані коханку, але немає краще нашої Литви. У мене і в Короні є шматок землі, але чорт би там сидів»³⁸.

А. Мальдіс зазначає, що в XVIII ст. почали чітко вимальовуватися патріотичні почуття жителів Білорусі. «Правда, патріотизм ще не має «власного імені». Він то «литовський», то «руський». Але вже протиставлений «польському», «коронному». Аналізуючи твори білоруських мемуаристів, А. Мальдіс відзначає їх фіксовану спільну рису – любов до своєї Батьківщини. Так, Лукаш Галамбовський, поляк за походженням, спочатку вважав себе литвином (дитинство його пройшло на Пінському Поліссі). Звертаючись до сина він говорить: «Там литвини і ти від литвина походиш ... Як мене радує, що ти мою рідну сторонку знайшов такою ж, якою вона в моїх спогадах, в моєму серці. Адже якщо ти «кароняж», то я литвин, до кісток литвин, до того ж

³⁶ Литва! О родина! Ты – как здоровье. Тот Тебя воистину оценит и поймет,
Кто потерял тебя. Теперь живописую Тебя во всей красе, затем, что я тоскую
(Перевод В. Ф. Ходасевича)

³⁷ Мальдіс, Адам. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя / А. Мальдіс. Мінск, 1982. 256 с.

³⁸ Rzewuski, Henryk. Pamiętki Soplicy / H. Rzewuski. Warszawa, 1978. С. 65.

пінчанин»³⁹. Другий мемуарист Г. Жевуський, який походить з Волині, юність провів у Литві – на Мінщині пише: «Моє свідоме життя прокинулося в Литві, і якби хто не вважав за мене литвином, той би мене образив». Литва була для Жевуського дуже привабливою, скарбницею старих традицій, там менше відчувалася влада грошей. «У Литві була простота звичаїв, дбайливе зберігання рідних переказів. ... Якийсь моральний напрям громадської думки». Фактично, Г. Жевуський обґрунтовує свій націоналізм, і його бажання вважати себе литвином співзвучно сучасному поняттю націоналізму, де одним з головних атрибутів є бажання належати до своєї нації.

Однак справжній націоналістичний вірш дійшов до нас вже з XVII ст. Його написав поет Ян Казимир Пашкевич⁴⁰. Написаний вірш білоруською мовою того часу чітко доводить нам, що як в Польщі «процвітає» латина (польська мова), так і в Литві – «руська мова» (тобто білоруська):

*Польска квітнець лаціною,
Литва квітнець русчызною.
Без тэй ў Полсце не пребудзешь,
Без сей в Литве блазнем будзешь.
Той лаціна езык дает.
Та без Руси не вытрваает.
Ведзь же юж, Русь, иж тва Хвала;
По всем свете юж дойзрала.
Весьяли ж се ты, Русине,
Тва слава никгды не згине!*

Епоха ренесансу принесла в Білорусь нові форми літературних творів. Це автобіографічні твори, мемуари, спогади та ін. Серед них «Історичні записи» Ф. Євлашевського, «Діаріуш» П. Обуховича, «Діаріуш» С. Маскевича, «Спогади» Є. Цандровського.

Окреме місце займає в цьому списку «Діаріуш» Опанаса Пилиповича. Варта

³⁹Gołębiowski, Łukash. Pamiętnik o życiu / Łukash Gołębiowski. Warszawa, 1862. S. 77.

⁴⁰Пашкевич, Ян Казимир. Польска квітнець лаціною / Ян Казимир Пашкевич // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай лitarатуры. Мінск, 1956. С. 336.

уваги його діяльність на захист православ'я на землях ВКЛ в XVII ст., коли воно вже входило до складу Речі Посполитої. Він народився в 1597 р., а страчений за зв'язок з українськими козаками Богдана Хмельницького в 1648 р. З 1627 р. – чернець Святодухового монастиря у Вільно. У 1640 р. став отцем-настоятелем православного братства св. Симеона в м. Бресті. Найбільш відомий своїм твором «Діаріуш». У «Діаріуші» О. Пилиповича немає книжкової риторики, до чого часто звертався в творах його сучасник М. Смотрицький. Поряд з цим в «Діаріуші» багато точних описів і спогадів: «Мещане зась убогие из Люблина, Сокаля, Орши, Пинска, Белска, Кобриня, Берестя и из иных мест и местечок плачливе ляментуют, же юж не мают и людей, с ким бы церквами своих доходити могли!... Ах, беда же! Креста не принявши детки, а взрослые без шлюбов живут, а вмерлых в полях, в огороде и в пивницах потаемне в ночи погребают!... Над турецкую неволю, тут в панстве христианском православные люде болшую неволю терпят и мают! Бо оршане бедные за то, что в братстве своем новую церковь збудовали, двесте червоных золотых подканцлерому за печать давали... »⁴¹.

О. Пилипович – людина віддана православній вірі й Батьківщині. Весь його багатостраждальний життєвий шлях свідчить про його любов до Білорусі, яку він щиро вважав православною державою і тому не міг змиритися з польською навалою, яка пригнічувала рідну віру. По-справжньому усвідомити масштаби фігури О.Пилиповича можна лише з огляду на політичні реалії, що мали місце в ті часи. Діяльність борця за православну віру припадає на часи з 1627 р. – від прийняття Опанасом чернечого постригу по 1648 рік – час його мученицької смерті. Це час найгірший для православ'я в ВКЛ, так як після прийняття унії 1596 року православ'я стало вкрай небажаним, чужим у вищих ешелонах влади і, зрозуміло, при дворі короля.

Щодо білоруської літератури XVII–XVIII століть, епохи, яку прийнято називати часом занепаду, то вона дійсно не багата на відомі твори. Якщо

⁴¹ Филиппович, Афанасий. Дыариуш / А. Филиппович// Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество / Коршунов А. Минск: Наука и техника. 1965. С. 129 – 130.

православна і, почасти, протестантська література Золотого століття виділяються безліччю відомостей просвітителів, творців, які заклали перші камені у фундамент майбутнього білоруського націоналізму, то в даний період православ'я в ВКЛ переживає дуже важкий період. Кількість православних парафій різко скорочується, настав час триумфу унії. На кінець XVII ст. кількість уніатських громад становить близько 95% від усієї кількості християнських громад, хоча обряди богослужіння в цих уніатських церквах майже не відрізнялися від православної літургії.

Незважаючи на чільну роль греко-католицизму в церковному середовищі того часу, в просторі уніатської літератури, так само як і в католицькій, і православної, не проглядається значних творів, які б безпосередньо розвивали білоруську ідею. Основні твори уніатських діячів XVII ст. Іпатія Потія⁴² («Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на синоде Берестейском в року 1596...»), Йосафата Кунцевича⁴³ («Катехизм од слуги Божого Йосафата поєднаний»), Йосипа Руцького⁴⁴ («Sowita wina...»), Петра Скарги⁴⁵ («Про єдність костьолу») і Мелетія Смотрицького⁴⁶ («Верифікація невинності») після переходу в унію наскрізь просякнуті боротьбою з «єретиками» (так вони називали православних). Ця література має назву «полемічної» і добре проаналізована І. Саверченко⁴⁷.

Однак, як зазначає І. Саверченко, в мові деяких творів цих діячів

⁴²Патей, Ипатий. Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на синоде Берестейском в року 1596 ... / И. Патей. Вильня, 1597.

⁴³Кунцевич, Иосафат. Катехизм од слуги Божого Иосафата сочетанный / И. Кунцевич // Рукопись Библиотеки АН России в Санкт Петербурге, фонд П. Доброохотова. № 33. Стр. 182 – 195.

⁴⁴Rutski J. Sowita wina... / J.Rutski. Wilno, 1621.

⁴⁵Skarga, P. O iedności Kosciola Bożego... Wilna 1577 / P.Skarga, // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. СПб., 1882. Т. 7. Стб. 223 – 526.

⁴⁶Smotrzycki, M. Verificatia niewinności. Lipssius / M. Smotrzycki.–Wilnia,1621.

⁴⁷Саверчанка, І. В. Публіцыстычная літаратура Беларусі другой паловы XVI – XVIIст.: аўтарэф. дыс. докт. філал. навук. Мінск / І. В. Саверчанка. Мінск, 2000; Саверчанка, І.В.Aurea mediocritas. Книжна-пісьмовая культура Беларусі. Адраджэнне і раннее барока / І. В. Саверчанка. Мінск, 1998.

спостерігається нова тенденція. Так, в творах І. Потія проглядається чітка тенденція до заміни церковнослов'янського синтаксичного і лексико-морфологічного фонду на мовно-розмовні форми. Зауважимо, що І. Потій виступав за збереження церковнослов'янської мови в богослужіннях, але прагнув до створення світських літературних творів мовою простого народу. Фактично, це новий етап у розвитку білоруської літературної мови. Загальна тенденція – розширення сфери вживання «простої» мови («Лексис» Лаврентія Зизанія⁴⁸, «Прамова Мелешки»⁴⁹).

Що являло собою в етнічно-національному сенсі ВКЛ? Ще в XVI ст. існували етнічні групи, які об'єднувалися за мовною, територіальною та конфесійною ознакою. Однак чи тільки про етнічну складову білоруського народу того часу ми можемо говорити? Чималу роль грали тоді і патріотичні почуття, що видно з творів Ф. Скорини, який писав, що кожна людина «до того місця милість має», де вона народилася. І хоча не можна назвати мешканців ВКЛ білоруською або литвинською нацією, але в цьому народі вже містилися багато ознак майбутньої нації, і таке поліетнічне утворення можна назвати народністю або протонацією.

Одним з перших білоруських діячів, які прийшли до думки про християнське коріння націй, націоналізму, і, перш за все, білоруського народу, був Адам Станкевич (1892 – 1949 рр.). Аналізуючи основні фактори, що впливають на формування білоруського етносу і нації, він зазначає, що головним фактором є «масова свідомість і спільна воля як основа, завершальне поняття народу». Почуття спільності – це як би завершення творчого соціального розвитку людини. І щоб це почуття склалося, – пише А.Станкевич, необхідно існування деяких факторів. І такими факторами є мова, етнографічне спілкування (раса) і ін. Крім того, в творінні білоруської нації, на думку А.Станкевича, велику роль зіграло християнство. Нижче (у розділі 4.4.) ми більш детально розглянемо цей

⁴⁸ Лаврентий Зизаний. Лексис, Сирѣчь реченія, Вькратъць събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)ть истол(ъ)кованы, Вильно. 1596.

⁴⁹ Впервые «Прамова Мялешкі» была напечатана в 1819 г. в переводе на польский язык Немцевичем: J. Niemcewicz . Zbiör pamiętników historycznych o dawnej Polsce, t. II. Warszawa, 1819, стр. 341 – 344.

аспект творчості А.Станкевича.

Таким чином, формування первинної форми білоруського націоналізму в XVIII ст. є незаперечним фактом. Це століття, в порівнянні з минулими XVI і XVII ст., додає нові елементи в поняття нації – скорининська любов до рідних місць піднімається на новий рівень свідомості. Литва (в нинішньому сенсі – Білорусь) стає національною державою і те, що ВКЛ входить до складу Речі Посполитої не заважає націотворенню, а можливо, навіть, навпаки, стимулює формування білоруської нації. На превеликий жаль, не дуже позитивну роль зіграв факт переходу назви Литва до другорядної за чисельністю етнічної спільності – жемойтам, а нове найменування жителів ВКЛ – «білоруси», до сих пір не всіма і не завжди ототожнюється з колишньою «литвою».

І все ж, немає ніяких підстав вважати, як це роблять В. Акудович⁵⁰ і В. Булгаков⁵¹, що білоруська нація почала утворюватися тільки в Російській імперії кінця XIX ст. До цього часу білоруська нація безумовно існувала і як історична спільність людей, і як народ особливий своїми давніми традиціями і звичаями і, більш того, на цей час сформувалась білоруська мова в сучасному своєму вигляді, яка тоді вже почала свій тернистий процес літературного унормування (який, на жаль, не закінчився до нашої пори).

Щодо українсько-білоруських взаємин за часів ВКЛ і Речі Посполитої (XV – XVIII ст.), то вони ще недостатньо досліджені. У цій праці ми обмежимося розглядом діяльності лише декількох історичних особистостей, які внесли неоціненний вклад в політику, культуру, науку та інші галузі людських знань, однаково важливі як для України, так і для Білорусі. Три фігури, три князя Острозьких: Федір, Костянтин Іванович і Костянтин (Василь) Костянтинович – це наша славна історія, наша національна гордість, це міцний фундамент національної білоруської ідеї.

В Україні ці відомі особи давно цінуються як національні герої. Існує навіть

⁵⁰ Акудовіч, В. Код адсутнасці (асновы беларускай ментальнасці) / В.Акудовіч. Мінск: Логвінаў, 2007. 216 с.

⁵¹ Булгаков, В.История белорусского национализма / В. Булгаков. Вильнюс, 2007. 332 с.

думка, що саме завдяки молитвам князів Острозьких Україна отримала нарешті свободу. У Білорусі ж ім'я князів Острозьких майже не відомо широкому загалу людей. У середовищі православної Церкви є згадка про святого Федора Острозького (рік народження невідомий, рік смерті – 1438). Костянтин Іванович Острозький (1460–1530) відомий, перш за все, в середовищі білоруської опозиції і, перш за все, в зв'язку з перемогою білоруського війська над московитами 8 вересня 1514 р. А Костянтина Костянтиновича Острозького (1527–1608) історики знають як захисника православ'я і невтомного борця проти унії.

Ці люди – честь і слава Білорусі, це наша історія, фундамент і основа розвитку нашої країни, її майбутнього. Але в свідомості білоруського народу до сих пір немає місця цим людям, як мають Мінін і Пожарський для Росії, Богдан Хмельницький для України. Внесок же в національну спадщину Білорусі наших славних князів Острозьких можна порівнювати з внеском російських Мініна і Пожарського або українського Богдана Хмельницького. Всі три особи, про яких йдеться, мають відношення до історії як Білорусі, так і України, так як за часів їх діяльності (XV–XVI ст.) наші держави існували як єдина держава – Велике князівство Литовське. Однак коріння Острозьких знаходяться все ж на білоруських землях і діяльність князів більше стосується саме Білорусі.

Про діяльність князів Острозьких та їх внесок в білоруську духовну спадщину найбільш детально і глибоко написала Олена Яскевич⁵². Продовжуючи її аналіз і ґрунтуючись на інших джерелах, ми виділимо ті відправні моменти, які стосуються їхнього внеску в розвиток саме білоруської національної культури. Завдяки зусиллям українських вчених і політиків, князя Костянтина Івановича Острозького в Україні вважають все ж національним героєм саме білоруської історії. Пам'ятник, який був встановлений в Острозі, увічнив пам'ять трьох Острозьких: Федора – в монашому схимі, Костянтина Івановича – з мечем, Костянтина Костянтиновича – з Біблією.

⁵²Яскевич, А. Падзвіжнікі і іх святыні: Духоўная культура старажытнай Беларусі / Алена Яскевич; навук. рэд. У.П.Вялічка, М.П. Касцюк. Мінск: Полымя, 2001. 368 с.

Федір (Феодор – після постригу) Данилович Острозький був старшим сином у родині роду князів Острозьких. 1436 року, після смерті батька, він стає багатим землевласником. Попутно йому перейшло у спадок право опіки над усіма православними церквами та монастирями на своїх землях. Князь Федір був багатим магнатом, відомим воїном і авторитетним дипломатом. Сучасники називали його «чоловіком з усіх вождів Литви і Русі, великої сміливості і величезного авторитету». Але несподівано Господь покликав його до іншої діяльності. Він відмовився від княжої слави і прийняв чернецтво в Києво-Печерській лаврі. У стародавніх церковних співах він прославляється як «смирений послуху і безмовності», а також ревний на ниві добрих справ і християнського співчуття. Уже з кінця XV ст. він став шануватися як святий. Нетлінні мощі преподобного Федора і зараз лежать в дальніх печерах Києво-Печерського монастиря поруч з іншими праведниками і миротворцями.

У 2002 р. Федір Острозький був зарахований до лику Білоруських святих. На замовлення білоруського православного Братства Віленських Мучеників був намальований образ преподобного (ікона). 22 травня 2004 р. відбулося перенесення ікони з часточками мощів св. Федора Острозького з Свято-Петро-Павлівського собору м. Мінська в домову каплицю братнього будинку «Кінон» (сел. Колодищі, Мінський р-н). Зараз це єдине місце в Білорусі, де в честь преподобного створена домова церква і передбачається побудувати в майбутньому каплицю. Чернече старання преподобного Федора Острозького не випадкова подія. Він продовжує традиції чернецтва в Білорусі, які мають тисячолітню історію і пов'язані з такими іменами як Євфросинія Полоцька, Кирило і Лаврентій Туровський, Опанас Пилипович, інші. Досягнення високої духовності, які пов'язані з білоруськими православними традиціями, ніколи не переривалися, вони існували паралельно з московським православ'ям і існують в наш час. І приклад Острозьких – це характерна риса білоруського менталітету і білоруської місії.

Костянтин Іванович Острозький (1460–1530) був правнуком Федора Острозького. Мав дуже високу посаду – великий гетьман Великого князівства

Литовського, комендант Віленський, воєвода Троцький. К. І. Острозький показав себе як видатний діяч православної освіти, заснував багато православних храмів, сприяв їх розвитку. Авторитет гетьмана в ВКЛ був такий високий, що польський король, незважаючи на те, що князь був відданий православ'ю, довіряв йому найважливіші державні справи, про що і свідчить його призначення гетьманом.

В історію князь К. І. Острозький увійшов як видатний полководець. В першу чергу це пов'язано з перемогою війська ВКЛ над московським військом в битві під Оршею 8 вересня 1514 р., яку справедливо вважають заслугою блискучого командування К. І. Острозького. Це було вікопомного подією всієї білоруської історії. На жаль, зосередившись лише на цій битві, багато письменників і історики не приділяють належної уваги іншій не менш значущій для Білорусі діяльності князя. Так, битві під Оршею присвячений цілий випуск журналу *ARCHE*⁵³, а в книзі, присвяченій значимим подіям і людям в історії Білорусі «Десять століть білоруської історії» В. Орлова і Г. Саганович, битві під Оршею присвячена велика стаття⁵⁴, але про інші сторони діяльності Костянтина Острозького і про інших Острозьких там не сказано ні слова.

Московські історики традиційно висвітлюють події XVI ст. як боротьбу московського православного царства з «латинством» Польщі та Литви. Однак мало хто описує ті війни як війни двох православних держав ВКЛ і Московської держави. І навіть пізніше, коли ВКЛ увійшло до складу Речі Посполитої, левову частку військ цієї держави становили вихідці з території сучасної Білорусі і України – тобто були або православними, або католиками східного обряду. Тільки тоді, коли мова заходить про князів Острозьких, «тенденційне мислення» не може використовувати традиційний «антилатинський» підхід і змушене зазначити факт існування православ'я в Білорусі. Ось як пише М. І. Костомаров в своїй книзі «Російська історія в життєписі її найголовніших діячів» про князя Костянтина Івановича

⁵³Бітва пад Оршай: месца памяці і канфлікт інтэрпрэтацый // *ARCHE*. 2014. №12. 754 с.

⁵⁴Арлоў, У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты / У. Арлоў, Г. Сагановіч. Вільня: Наша Будучыня, 2002. 223 с.

Острозького: «Правнуком Федора Острозького, відомого своєю боротьбою за Русь проти Польщі, був знаменитий Костянтин Іванович, гетьман литовський, надійний слуга польського короля, який був в полоні у Івана III, і потім помстився за свій полон розгромом московського війська під Оршею. Ворожість до православної Москви і надійна служба королю-католику не заважали йому прославитися православним благочестям. Він щедро будував і прикрашав православні храми, разом з тим відкривав при церквах школи для дітей і, таким чином, заклав початок руської освіти»⁵⁵.

Деякі сучасні білоруські історики (див., наприклад, вищезгадану книгу Г. Сагановіча і В. Орлова), заперечуючи імперське мислення в трактуванні нашої історії, автоматично заперечують і православну складову в історії навіть Полоцько-Туровського періоду, не кажучи про ВКЛ. Насправді, не потрібно відкидати цю сторону білоруської історії ні на користь унії, ні римо-католицизму. На Сході Європи існували дві православних держави, два постійних суперника – ВКЛ і Московська держава. І в нашій історії періодично з'являються такі прихильники і покровителі православ'я, як князі Острозькі.

Багато сучасників К. І. Острозького відзначають його непохитну вірність православ'ю. Він не просто не прийняв ідеї унії, яка була дуже модною за часів його буття, а став прикладом відданості вірі предків для тих, хто ще вагався, чи ставав на шлях прозелитизма. Ось одна з визначальних рис білоруського патріотизму: відданість своєму народові, його звичаям, його споконвічній вірі – православ'ю. К. І. Острозький дбав про високий статус служителів православної церкви, щоб вони ні в чому не поступалися католицьким священикам. Для таких цілей за його ініціативою було скликано Собор Духовенства в 1508 – 1509 рр. Після Оршанської перемоги король Сигізмунд дозволив князю Костянтину Івановичу Острозькому побудувати кам'яні церкви у Вільно – Троїцьку і Микільську.

У 1523 р. король Сигізмунд на прохання Костянтина Острозького дав дозвіл

⁵⁵Костомаров, М. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / М.И. Костомаров. М., 1993. Гл. 22.

ігумену Макарію відновити Київський Миколаївський кафедральний собор і заснував в ньому чернечу громаду. Завдяки зусиллям К. І. Острозького було твердо визначено юридичне становище Православної Церкви в ВКЛ, яке до нього було дуже невизначеним. Князь Костянтин Острозький сприяв матеріальному забезпеченню церков, зміцненню релігійного мислення і підняття благочестя православних християн. Всього за час діяльності Костянтина Острозького Православна Церква в ВКЛ отримала більше 20 грамот, які розширювали і затверджували її права. Костянтин Іванович Острозький сприяв відкриттю у Вільно в 1524 р. друкарні, звідки вийшли книги Ф. Скорини. Князь К. І. Острозький закінчив свій земний шлях в 1530 р. і був похований в Києво-Печерському монастирі.

Третій з видатних князів Острозьких, про якого належить сказати – це син К. І. Острозького – Костянтин (у хрещенні Василь) Костянтинович Острозький. Заслуги цієї людини перед Білоруссю і навіть перед світовою історією настільки значні, що його ім'я дійсно могло б стати національним символом Білорусі. Однак, незважаючи на його церковні заслуги, на відміну від свого прадіда Федора, він не канонізований церквою. Він не має славу, як його батько, військовими справами. Але, на наш погляд, ця фігура найвидатніша в історії Білорусі XVI століття.

Народився Костянтин Костянтинович в м. Турові в 1526 р. і провів там свої дитячі і юнацькі роки, виховувався в відданості православної віри і отримав хорошу домашню освіту. У зв'язку з особистістю цього Острозького хотілося відзначити дуже важливий факт, який стосується його світогляду: К. К. Острозький був одним з перших, хто безпосередньо пов'язував віру з національними особливостями. Про цей факт, наприклад, свідчить А. Яскевич в книзі «Падзвіжнікі и іх святині», де сказано, що князь був «глибоко переконаним прихильником православ'я, який розумів нерозривний зв'язок традиційної християнської віри з етнічною самобутністю східних слов'ян»⁵⁶.

⁵⁶Яскевич, А. Падзвіжнікі і іх святині: Духоўная культура старажытнай Беларусі / АленаЯскевич; навук. рэд. У.П.Вялічка, М.П. Касцюк. Мінск: Польша, 2001. С. 85.

Його віра була жива, князь свято дотримувався постів, а на Великий Піст перед Великоднем йшов в монастир, де проводив дні і ночі в молитвах і богослужіннях. Діяльність К. Острозького на зламі XVII – XVIII ст. була спрямована на підняття освіченості православного білоруського народу, на освіту і відродження кращих традицій православної культури. Як пише Л. Левшун⁵⁷, „православне відродження, про яке так самозабутньо дбав К. Острозький, мало б відобразити «ту нерозривну єдність віри і керованого нею розуму, яке було досягнуто великими каппадокійцями».

Захоплення європейською вченістю, що йшла за часів Реформації з Заходу, не оминуло і ВКЛ у XVI ст. Кальвінізм міцно набирав силу на цих землях і залишив відчутний слід в канві стрімкого розширення протестанства з його національно орієнтованим характером і зовнішністю. Наприклад, така фігура, як Радівіл Чорний – скарб національної білоруської історії. Кальвіністи і антитринітарії несли освіту в Білорусь, Симон Будний видав в ті часи знаменитий «Катехізіс» на білоруській мові. Ніс свою просвітницьку ношу Василь Тяпинський. Контрреформація, яку забезпечували католики-єзуїти, схаменувшись після надмірних успіхів протестантів, внесла вагомий вклад в бурхливий процес освіти, просвітництва і наукового прогресу в Білорусі XVI ст. Недарма цей вік вважається Золотим століттям білоруської культури.

Діяльність єзуїтських шкіл і активний наступ католицизму взагалі не могли залишитися без уваги К. Острозького. На початку ідею співдіяння православних з католиками він активно підтримував. Йому подобалася та вченість, що несли католики, або, як тоді говорили, «латинство». Князя дуже турбував занедбаний стан і неосвіченість широких мас білоруського селянства. Однак та співпраця, що насправді несли ідеологи греко-католицизму, яка отримала потім назву «унія», виявилася механічним поєднанням, арифметичним складанням православно-грецького вчення з римо-католицьким. І тимчасове захоплення К. Острозького ідеєю унії змінилося твердим

⁵⁷Левшун, Л. Благоверный князь Константин-Василий Острожский как “зеркало” религиозных поисков литвинов / Л. Левшун // Вестник белорусского экзархата. Благоверный князь Острожский. Альманах. Минск, 1996. Т. 1. С. 25 – 40.

переконанням її негативної сутності і небезпеки, її смертної загрози для православ'я. Замість унії К. Острозький провів велику роботу по відродженню православних традицій візантійського напрямку, які яскраво проявилися в його багатогранній діяльності. Князь Костянтин був не тільки глибоким віруючим. Будучи за своїм статусом громадським і державним діячем (вже в 32 роки він став воєводою київським), він вів себе і як тонкий політик, бачив яку страшну загрозу незалежності Вітчизни несе Люблінська унія 1569 р. Вже на сеймі він виступав проти об'єднання ВКЛ та Польщі в одну державу. Однак найбільш непримиренною людиною показав себе К. К. Острозький в боротьбі між православною і уніатською «партіями» того часу.

У 1596 р. на скликаному митрополитом Рогозою соборі православних єпископів в Бресті відбулося проголошення об'єднання Східної і Західної Церков ВКЛ. У створенні унії не взяла участі велика кількість православного духовенства, серед яких найбільш авторитетними були єпископи Гедеон Балабан – єпископ Львова та Михайло Копистенський – єпископ Перемишля. Ці єпископи разом з князем Костянтином Острозьким та іншими супротивниками церковного розколу приїхали в Брест і провели свій православний, антиуніатський собор. Духовним натхненником і організатором його був Костянтин (Василь) Острозький. Таким чином, значна частина православних (Львівська, Перемишльська єпархії та деякі інші) залишилися поза церковною унією.

На альтернативному православному соборі, який відбувся також в 1596 р., були опротестовані всі постанови уніатів. І з того моменту почався тривалий період безкомпромісної боротьби за чистоту православної віри. Ґрунтовний аналіз документів та іншої літератури, присвяченої цьому періоду, зроблений в книзі Івана Саверченко «Aurea mediocrotas». У цій книзі наведені дуже влучні підсумкові слова-резюме київського архімандрита Никифора Тура: «Не дозволимо схилити нас до нової віри. Не зречемося православ'я і богослужіння наших предків. Не відступимо від правил і догматів святої Східної Церкви. Не перейдемо меж, які визначили наші батьки. Не приймемо послуху папі

римському, залишимося вірними патріарху»⁵⁸.

Велику популярність і світове визнання отримала ще одна сторона діяльності К. К. Острозького. У 1576 р. в м. Острог (нині Україна, Рівненська область) князь Костянтин Костянтинович заснував знамениту слов'яно-греко-латинську Острозьку Академію. За традиціями середньовічної Європи там навчали семи вільних наук та п'яти іноземних мов. В Академії діяло безліч освічених людей, серед яких руський першодрукар Іван Федоров, видавці Василь Суразький і Тимофій Смотрицький та інші. В Острозі друкувалася наукова, навчальна, богослужбова література. Сучасна Україна шанує історію Острозької Академії та її знаменитого засновника. У проекті «Сім чудес України» невелике містечко Рівненської області Острог представляють відразу два «чудеса» – Острозький замок та Національний університет – «Острозька академія». Цікаво, що у відродженій «Острозькій академії» живуть традиції XV – XVI ст.: студентів тут називають «спудеями», а посвячення в студенти – «інавгурацією». В академії у 2006 р. вперше за 430 років відбувся випуск богословів з вищою світською освітою.

Щодо Острозької Біблії, то з точки зору раціональної логіки і історичної правди її варто вважати спадщиною не тільки української історії та культури, а й білоруської. По-перше, вона була надрукована в 1581 р. Іваном Федоровим (Федоровичем), маючим білоруське походження (є гіпотеза про його походження з Вілейщини). По-друге, керівництво виданням здійснювалося князем Костянтином Острозьким, який народився в білоруському місті Турові і велика частина його життя пройшла на території Білорусі, і головне – він був захисником православ'я в Білорусі, завжди боровся за національно-духовну складову культури і чистоту православ'я у Великому князівстві Литовському. По-третє, як підкреслює Альона Яскевич, Острозька Біблія – це текст церковнослов'янською мовою старобілоруської редакції. В основу цієї Біблії був покладений грецький переклад, виконаний Супрасльсько-Заблудовським

⁵⁸Саверчанка, І.В. Aurea mediocritas. Книжна-письмова культура Беларусі. Адраджэнне і раннее барока / І.В. Саверчанка. Мінск, 1998. С. 107.

релігійно-просвітницьким гуртком. «Саме в стінах Супрасльської Лаври визрівали ідеї національного духовного відродження, а пізніше виношувалися плани створення канонічно витриманого і точного перекладу зводу Біблії»⁵⁹ – резонно зауважує А. Яскевич. Острозька Біблія стала першою повною Біблією на слов'янській мові. Над перекладом Святого Письма працювало 72 перекладачі. Загальний обсяг Острозької Біблії склав 1256 сторінок. Острозька Біблія стала основою для всіх слов'янських книг Святого Письма, які сьогодні є в церковному користуванні і у світській практиці.

Не тільки Україна цінує Острозьких. Як пише польський журнал «Пшеглєнд Православний» («Православний огляд») (редактор Анна Радзюкевич), рід Острозьких шанують і в районі Білостока. Православними віруючими Польщі заснований Фонд імені князя Костянтина Острозького, який щорічно нагороджує премією імені Острозького найбільш видатних трудівників на ниві духовного відродження. Отже, діяльність князів Острозьких – це жива практика національної ідеї в Великому князівстві Литовському. А для нас, перш за все, фундамент. За кілька століть до сучасної ідеї націоналізму, обґрунтованої в християнстві, Острозькі показали, як поєднується патріотизм, любов до Батьківщини з вірою. Вони не відривали цих понять одне від одного і тим самим на кілька століть випередили той погляд на національну ідею, який існує зараз. Вони – першовідкривачі нової, сучасної людини, що поєднує у собі риси щирого християнина і національносвідомого громадянина.

Тепер стисло охарактеризуємо внесок у націєтворення інших відомих діячів досліджуваної доби. У Білорусі, та й в Україні, мало хто знає про те, що знаменитий український гетьман «у вигнанні» Філіп (Пилип) Орлик має білоруське коріння. Однак останнім часом, завдяки зусиллям української діаспори в Білорусі, завдяки білоруським і українським історикам і краєзнавцям, наше суспільство отримує все більше знань про свого

⁵⁹Яскевич, Алена. Падзвіжнікі і іх святыні: Духоўная культура старажытнай Беларусі / Алена Яскевич; наук. рэд. У. П. Вялічка, М.П. Касцяк; маст.-афарм. В.П. Масцераў. Мінск: Польшмя, 2001. С. 69.

знаменитого земляка і робить певні кроки, щоб вшанувати його пам'ять⁶⁰.

*«Ніколи не перестану шукати
всіх легальних засобів,
щоб заявити мої права
й право моєї нації на Україну»*

Пилип Орлик (1741 р.)

Пилип Орлик (1672–1741) народився 11 (21 жовтня) 1672 р. в селі Косути Ошмянської волості (нині Вілейський район, Республіка Білорусь) в шляхетській білоруської сім'ї. Його батько Степан Орлик походив з роду чеських бояр, загинув на 51-му році життя в польсько-турецькій війні під Хотином, коли синові виповнився лише один рік. Мати Ірина (Анна) походила з білоруського православного роду Малаховських і охрестила сина за православним обрядом. На Вілейщині пройшли його дитячі роки і початок юності. Початкову освіту здобув при місцевому монастирі святого Василіана. Потім він їде вчитися в Віленський єзуїтський колегіум. В кінці 80-х рр. XVII ст. сім'я Орликів переїжджає в Україну, де молодий шляхтич вступає в Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р. – академія). У 1693 р. він закінчив навчання і був прийнятий в гетьманську канцелярію. Пилип Орлик виявив особливий талант до філософії і богословських наук, історії, поезики, риторики та логіки. Він володів багатьма європейськими мовами (польською, шведською, французькою, болгарською, італійською, німецькою, грецькою, латинською, старогрецькою) і, можна припустити, білоруською, адже виховувався до від'їзду на навчання в Україну своєю матір'ю – білорускою.

З 1702 р. П. Орлик – старший військовий службовець, завідувач справами гетьманської військової канцелярії. У 1702 р. був призначений на посаду генерального писаря. Повністю підтримував політику гетьмана Мазепи, в тому

⁶⁰На Вілейшчыне ўшанавалі памяць украінскага гетмана[Электронны рэсурс]. – Режим доступу: <http://westki.info/rubryka/pilip-orlik>. Дата доступу: 15.07.10. Чухліб, Тарас Білоруське коріння гетьмана Пилипа Орлика / Тарас Чухліб // Дзеркало тижня. 2006. № 41. 28 жовтня.

числі і перехід на бік шведського короля Карла XII під час російсько-шведської війни. Після поразки шведської армії під Полтавою в 1709 р. разом з Мазепою втікає на турецьку територію. В еміграції через півроку після смерті Мазепи 5 квітня 1710 р. обирається гетьманом (у вигнанні) Правобережної України. У день виборів 5 квітня 1710 П. Орлик оголосив «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» («*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporojiensis*»), які отримали назву «Конституція Пилипа Орлика». Конституцію Пилипа Орлика (так звану Бендерську конституцію) вважають першою українською Конституцією, а також однією з перших конституцій у Європі. Ця пам'ятка політичної думки і сьогодні вражає своєю актуальністю і високим правовим рівнем. У Конституції Пилипа Орлика влада вперше була розділена на законодавчу, виконавчу і судову.

У статтях «Конституції...» передбачалося встановлення національного суверенітету, визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складових чинників правового суспільства: законодавчої (виборна Генеральна рада), виконавчої (гетьман, гетьманська старшина) і судової влади. Влада гетьмана повинна була бути обмежена постійною участю в управлінні представництва від козацьких старшин, полковників, рядового козацтва. У статтях визначалися основи організації, структура, джерела матеріального забезпечення Запорізького низового війська, яке «заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими подвигами на морі і на землі».

У «Конституції Пилипа Орлика» простежується спадкоємність традицій демократії Великого князівства Литовського, відображених в знаменитих Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 років. Свобода, або «вільність», як записано з Статуті ВКЛ, – одна з головних цінностей, яка визначає світогляд і Пилипа Орлика, відображена в його Конституції. Республіка – об'єднання вільних людей – представлена в Статуті як заснований предками в давні часи інститут, який поклявся зберігати і нинішній володар. Статут – самим народом створений «охоронець свободи», до якого повине дослужатися і сам правитель.

«И то есть наша вольность, которою се мы меж иными народы хрестиянскими хвалим же пана, и жбы водле воли свое, а не водле прав наших пановал, над собою не маем, а яко славы учтливое, так живота и маетности волно уживаем. <...> тую владзу и вольность у руках своих маем, а права сам и себе творачы», – писав Лев Сапега в передмові до статутів Великого князівства Литовського⁶¹.

Антитеза московської тиранії і литовської Республіки була дуже гострою в текстах ВКЛ XVII–XVIII ст. Вона лягла в основу твору єзуїта Альберта Кояловича під назвою «*Historia Litvanae*». А.Коялович писав, що «за часів Рюрика навряд чи руські племена чули про москалів, швидше за все, зовсім їх не знали, тому що так називали тільки тих, хто проживав безпосередньо в Москві і її околицях. Як ніхто і ніколи не зможе стверджувати, що Москва не належала Рюрику, так і всі люди, які познайомилися з історією, не визнають за московськими князями права на володіння Рюрика і його нащадків». Москва – це нова, штучна політична похідна, яка не має ніяких історичних традицій. Литовський історичний наратив підкреслено протиставляє литовський і московський лад. Литва – «Республіка вільних людей» – захищає жителів Русі і Інфляндії від тиранії московитів, благородно гарантує їм повне право і свободу. Москва – «країна диких людей порушує священні навіть для дикунів права, нахабно може порушити право будь-якого народу». У стародавні часи, після того як литовські князі приєднували до своїх володінь і руські землі, «вони піклувалися не про що інше, як про свободу Русі». Таким чином, Литва захищала і давала русинам свободу, Московія – тиранію⁶².

У своїй Конституції П. Орлик продовжує традиції волелюбства, проголошеного в Статуті ВКЛ. Він добре розумів усю небезпеку присутності росіян в Україні. І цікаво: його дії 300 років до нашого часу перегукуються з нинішніми подіями в Україні. П. Орлик показує себе не тільки як теоретик

⁶¹Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Рэдкалегія І. П. Шамякін [і інш.]. Мінск, 1989. С. 47.

⁶²Koiałowicz, A. Wiiuk. *Historiae Litvanae pars prior* / A. Wiiuk Koiałowicz. Dantisci, 1650. С. 64, 260.

існування незалежної України, але і як практик. За підтримки Карла XII П. Орлик вступає в союз із кримськими татарами та Оттоманскою Портою і 8 листопада 1710 р. остання, підтримуючи гетьмана П. Орлика, оголошує війну Московії. На початку 1711 р. П. Орлик починає спільний похід запорожців, бужакських татар, шведів і поляків (прихильників С. Лещинського) проти росіян в Україні. Шведський король брав на себе зобов'язання вести війну доти, поки Україна не буде звільнена від московського панування. П. Орлик з організованою ним 16-тисячною українською армією, яку підтримували понад 30 тис. поляків, запорізьких козаків і кримських татар, рушив на Україну. Отримавши на своєму шляху ряд перемог, це військо незабаром підійшло до Білої Церкви і обложило її. Однак в стані союзників почався розлад, наближалася російська армія, це змусило П. Орлика знову відступити до Бандер. З цього часу почалося життя гетьмана в еміграції, яка розтягнулася на 30 років.

Чому виступ Пилипа Орлика проти Московії отримав поразку? Нам здається, що в очах багатьох політиків і церковних діячів православної України середини – другої половини XVII ст. остаточне майбутнє або есхатологічне завершення історії Русі бачилося в складі єдиної православної імперії, під скіпетром російських самодержців як нащадків київських монархів, причому Київ вони вважали своїм містичним центром. І месіанські атрибути приписувалися московським монархам з легкої руки київських книжників. На думку С.Аверінцева, – це результат ідеї «еволюціонування» священного християнського царства в есхатологічне Царство Христове – константа православного історизму, яка має витoki в візантійському розумінні царської влади⁶³.

П. Орлик до кінця життя не припиняв боротьби і шукав підтримку в різних європейських державах (Франції, Англії, Польщі, Ватикані, Саксонії, Пруссії та інших), неодноразово піднімав питання про допомогу в справі відновлення

⁶³ Аверинцев, С. Поэтика ранневизантийской литературы / С.Аверинцев. СПб.: Петербург, 2004. С. 123.

української державності, продовжував бомбардувати французьких, польських, шведських і турецьких політичних діячів маніфестами про недолю України та разом із сином Григорієм планував кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від «московського ярма».

У Білорусі до 330-річчя від дня народження П. Орлика 2002 р. з ініціативи Галини Калюжної, заслуженого працівника культури України, була створена громадська комісія Білоруського громадського об'єднання українців «Ватра» щодо увічнення пам'яті П. Орлика. Завдяки активній роботі членів комісії, за участю українських об'єднань «Заповіт» (Мінськ), «Краяни» (Молодечно) і співробітників Вілейського краєзнавчого музею було розпочато роботу по поверненню імені П. Орлика на історичну батьківщину. У 2006 р. була видана книга «П. Орлик – гетьман і автор першої конституції України» (автори ідеї та проекту Г. Калюжна та В. Козловський). У селі Косу́та був встановлений пам'ятний знак П. Орлику, його ім'ям названа одна з вулиць в районному центрі Вілейка⁶⁴.

4.4 Модерністський період у розвитку білоруського етносу-нації

На нашу думку, можна виокремити чотири етапи модерністського періоду формування білоруської нації:

1. Перший етап модерністського періоду формування білоруської нації (перша половина ХІХ– початок ХХ ст.).
2. Другий етап модерністського періоду формування білоруської нації (1917–1939 рр.).
3. Третій етап модерністського періоду формування білоруської нації (1939–1950-ті роки).
4. Четвертий етап модерністського періоду формування білоруської нації (кінець 50-х років ХХ ст. – по теперішній час).

Тепер охарактеризуємо ці етапи якісних змін у долі Білорусі, пов'язаних вже з життям наших предків в складі нової держави – Російської імперії. Це більш

⁶⁴Орлік, Піліп. Регіональная газетарh.by [Електронны рэсурс] Режим доступа: <http://www.rh.by/by/79/250/1972>. Дата доступа: 14.07.2010.

ніж 100-річний період після поділу Речі Посполитої (кінець XVIII століття, XIX століття – початок XX століття, приблизно до 1917 р.). Як відомо, у всьому світі в цей час виникають нації і створюються доктрини націоналізму. Це час розквіту капіталізму і тому виникнення націй і націоналізму часто розглядають через призму класової боротьби. Ми ж спробуємо піти іншим шляхом.

Перший етап національного пробудження і модерністського формування нації, що утворюється в результаті еволюції білоруського етносу, доводиться на XIX століття, досягає кульмінації в період білорусько-польського повстання 1863 – 1864 рр. і закінчується з більшовицьким переворотом 1917 року.

Входження Білорусі до складу Російської імперії мало як позитивні, так і негативні наслідки для формування білоруської нації. Саме цей час (умовно – після французької революції 1789 р.) вважається точкою відліку нового надетнічного утворення – націй, що поклала початок новому націоналістичному мисленню – націоналізму, який стане через зовсім короткий час – в XX столітті основним двигуном світової історії.

Що приніс Білорусі і, перш за все, білоруському етносу цей новий поворот долі – життя в складі нової держави, Російської імперії? **Перше:** нарешті почав застосовуватися термін «Білорусь» (в російськомовному варіанті – «Белоруссия»). Саме так в Петербурзі називали зайняту росіянами у 1772 р. територію Речі Посполитої, яка раніше входила до складу Великого князівства Литовського. Раніше, як ми вже відзначали, московці в кінці XVII ст. вперше ввели для позначення православного населення східних областей Речі Посполитої назву «білоруси», а територію назвали Білорусь. Але на самій території Білорусі, що входить до складу Речі Посполитої, ця назва не використовувалася, край називався Литвою, жителі – литвинами, русинами (див. попередні розділи дисертації).

Після другого поділу Речі Посполитої Російська імператриця Катерина II звеліла, щоб приєднані до Росії «Білоруські губернії від Польщі ж приєднані...»

керувалися за законами імперії⁶⁵. А незабаром після третього поділу Речі Посполитої 12 грудня 1796 р. була створена Білоруська губернія з центром у м. Вітебськ. І з цього моменту назва краю «Білорусь» і народу, що його населяє – «білоруси» стверджується на постійній основі, використовується в літературі, науці, діловому листуванні і т.д.⁶⁶. Паралельно «на місцях» для позначення цієї території продовжував застосовуватися термін Литва (наприклад, це відображено в творах Адама Міцкевича).

Друге: припиняється процес полонізації краю. Фактично, білоруська еліта, яка несла відповідальність за освіту, культуру і науку, була у великій мірі сполонізованою. Білоруська мова з 1697 р. зникає не тільки з офіційного вжитку, а й з інших сфер суспільного життя – освіти, просвіти, культури та ін. Навіть в уніатських богослужіннях Речі Посполитої, де довго зберігався східний обряд і церковнослов'янська мова, з'явилася реальна загроза повної полонізації.

Третє: після 243-річного панування унії до білорусів починає повертатися православ'я, яке було вірою предків і існувало перед уніатським періодом близько 400 років. До 1772 р. греко-католицька церква майже вичерпала, якщо можна так сказати, свою унікальну рятувальну функцію від латинської загрози і окатоличення білорусів в XVI – XVIII ст. Центром освіти в цей час стає Полоцька Академія, яка була на той час єдиним в світі єзуїтським навчальним закладом. Можна погодитися з І. Бобковим, який вважає, що на базі білоруського етносу десь у середині XIX ст. починає складатися нова білоруська ідентичність⁶⁷. Дійсно, як ми вже бачили з попереднього розділу, вже в XVIII ст. мали місце прояви місцевого націоналізму, який виріс на неприйнятті польської культури. Після 1772 р. вплив польської культури неухильно падає і білоруси починають себе бачити без польської цензури і взагалі, якщо можна так сказати, без польської аури. Вони знайомляться з

⁶⁵ НИИБ. – Ф. 3310. Оп. 2. Д. 55. Л.95.

⁶⁶ История белорусской государственности: в 5 т. – Минск: Беларуская навука. 2018. Т. 2. С. 212.

⁶⁷ Бобков, И. Генеалогия белорусской идеи / И. Бобков // Arche. 2005. №3.

російською культурою, нібито близькою їй, звертаються, як їм здається, до рідного православ'я. Але це тільки здається. Російська культура, російська мова, російський варіант православ'я за два століття перебування білорусів в Речі Посполитій стали невідомо іншими. І на цьому тлі, як і раніше не приймаючи польської культури, білоруси починають розуміти, що вони хоч і «руські», але не такі як росіяни Російської імперії. Це усвідомлення йде як зверху, так і знизу. Інтелігенція починає дивитися в народ, який зберіг і мову, і звичаї, і взагалі свою особливу білоруську культуру. А вже в першій половині XIX століття чується і голос простого народу, селян, які починають навіть писати своєю «простою» говіркою⁶⁸.

Всі ці особливості білоруського краю, приєднаного до Росії від Речі Посполитої, не залишилися непоміченими царським урядом. У 1793 р., залишаючи намісника на білоруські землі, Катерина II пише: «...словом утворивши ті губернії за правилами установ наших і інших законів, за якими Всеросійська імперія і Білоруські губернії, від Польщі ж приєднані, управляються»⁶⁹. Імператриця надала придбанім білоруським територіям політичний акцент і розглядала їх як територіально-етнічні одиниці. 12 грудня 1796 р. було підписано указ про створення Білоруської губернії. Центром її стало місто Вітебськ. І важливо відзначити, що з «цього часу найменування «Білорусь», «білоруси» стали політичним фактором у справі формування білоруської нації⁷⁰.

З'являються білоруські анонімні поеми «Енеїда навиварат» (з'явилася приблизно в 1816–1826 рр., написана смоленською говіркою⁷¹) і «Тарас на Парнасі». Інтелігенція заявляє про існування білорусів такими іменами, як

⁶⁸Известно первое стихотворение на современном белорусском языке. Это стихотворение «Заграй, заграй, хлопчэ малы», написанное крестьянином Павлюком Багримом и датированное 1828 годом. См.: Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. Мінск: Навука і тэхніка, 1977. С. 188 – 189.

⁶⁹ Грыцкевіч, В. Беларуска-рускія перасяленні ў XIV – XVII стст. / В. Грыцкевіч // Спадчына. –1993. № 6. С. 46 – 49.

⁷⁰История белорусской государственности: в 5 т. Минск: Беларуская навука. 2018. Т. 2. С. 212.

⁷¹ Кісялёў, Г. Ад Чачота да Багушэвіча / Г. Кісялёў. Мінск, 1993. С. 351–354.

автор знаменитого твору «Шляхціц Завальна» Ян Борщівський (1790–1851), Ян Чечот (1796–1847), який видав у Вільно з 1839 по 1846 рр. шість збірок білоруських народних пісень, «Лірнік вяскови» – Людвік Кандратович (Уладзіслаў Сиракомля) і, нарешті, зачинатель модерної білоруської літаратури Дунін-Марцинкевич.

Російська адміністрація Північно-Західного краю також починає знайомитися з населенням цієї території і розуміти, що тут живуть не зовсім росіяни, тут звучить не зовсім російська мова і віра тут якась не така ... І починається процес російщення краю. Школи, інші навчальні заклади переводяться на російську мову навчання. Для уніатської церкви наступають чорні дні, йде активне перетворення уніатських парафій в православні. А з 1839 р. унія взагалі скасовується.

Російщення Білорусі – це *четверта* особливість суспільно-політичного життя Білорусі в складі Російської імперії. Про це написано чимало, але мало хто звертає увагу на головну зміну в статусі білорусів, обумовлену російсько-білоруськими відносинами в першій половині XIX ст. Ця особливість – якісні зміни самого білоруського етносу: поступово починає утворюватися модерна білоруська нація. Саме на усвідомленні власної індивідуальності, на осягненні своєї особливої ідентичності – не польської і не російської, а ... білоруської! – йде цей процес і він стає незворотним. І дуже яскраво його видно через призму розвитку білоруської літератури та виникнення перших модерних білоруських письменників. Білорусь увійшла до складу Російської імперії майже спольщена – територією суцільно польського духу і свідомості, без національної еліти, але зате з великою масою «простого» народу – «тутейших». Через кілька десятиліть – до середини XIX ст. стали спостерігатися і перші суттєві риси саме білоруської національної своєрідності.

Відлік появи на арені світових культур білорусів вже не як етнічної групи, етносу, а національної спільноти, нації можна починати від перших ідеологів – В. Дуніна-Марцинкевича і Ф. Богусевича. Це були перші білоруські письменники, які засвідчили в своїх творах наявність нової спільноти

людського роду – білорусів.

Зупинимо увагу на ще одній великій політичній події, яка також вплинула на долю нашої нації. Це відомі військові дії 1863–1864 рр. Повстання 1863–1864 років хоча і мало, перш за все, соціально-економічний характер, і важко судити скільки там було дійсно національних рис, але очевидно одне: саме з цього часу білоруський народ звернув на себе увагу як суб'єкт історії. Важке становище периферійних районів, національний гніт стали причиною вибуху визвольного руху в Польщі і Білорусі. Примітно, що українське селянство не підтримало повстання. Головною причиною цього був пропольський і католицький характер білорусько-польського повстання, що не підходило для православної більшості як України, так і Білорусі. Хоча в Білорусі, як вважається, саме з цього часу виник інтерес до білорусів як окремої нації і почала розвиватися білоруська література і писемність. І якщо говорити про білоруське національне відродження, то це повстання зіграло в ньому роль своєрідного каталізатора білоруської ідеї. Дослідник націй Том Нейрн вважав⁷², що основною причиною розвитку націоналізму був нерівномірний розвиток капіталістичного суспільства. Він виділяє можливість розвитку в цих умовах «по-своєму» і формування войовничого міжкласового суспільства, яке цілком усвідомлювало особисту ідентичність щодо панування зовнішніх сил.

У такому руслі можна розглядати і появу К. Калиновського, про який пізніше був створений цілий міф. Озираючись на фігури національних діячів нашого минулого, зрозуміло, не можна пройти повз особистості Кастуся Калиновського – глави білорусько-польського повстання 1863 р. проти царизму. Тим більше, що в деяких творах він був названий «засновником білоруського націоналізму» (наприклад, в книзі Я. Запрудника «Білорусь на історичних перехрестях»). Літературна спадщина К. Калиновського невелика – всього лише кілька номерів «Мужицкай праўди» і «Ліста з-пад шибеніци». Однак для тих часів другої половини ХІХ ст., Ці твори, написані на нікому

⁷²Нейрн, Том. Интернационализм и второе пришествие / Т. Нейрн // Нации и национализм. М., 2002. 416 с.

невідомій «мужицькій» мові, – виявилися явищем дуже незвичайним, революційним. Ніхто не буде заперечувати той факт, що саме після повстання К. Калиновського в свідомості російської громадськості і навіть всієї світової спільноти почав формуватися погляд на Північно-Західний край Російської імперії не як на частину імперії, а як на територію проживання нового, не відомого досі народу – білорусів.

Романтичною рисою білоруського етносу для Калиновського з'явилася народна релігія, християнство у формі унії. І хоча більша частина білоруського сільського населення в другій половині XIX ст. вже не сповідувала віри «мужиків» – греко-католицизму, або унії, К. Калиновський по-юнацькому щиро захоплюється цією таємничою і, як він вважає, «білоруською вірою».

К. Калиновський був вихідцем з католицької сім'ї, але спілкуючись з селянами, «мужиками», він звертається до них як прихильник уніатської віри. Він пише, що мужиків вже перевернули до схизми, на православ'я, що «ён (православний – А.О.) сягодня, як тая сабака, жыве без веры і, як сабака, здохне чартам на пекла». Ось що означало для К. Калиновського православ'я! За часів національного відродження 90-х років героїзація Калиновського отримала новий імпульс. Особливо сприяв цьому міф про унію як національну віру. І тут припали до речі «уніатські реверанси» до мужиків в «Мужицкай праўдзе». Завдяки виходу «Мужицкай праўди» перед світовою громадськістю з'явилась нікому невідома, нова мова – білоруська. Кастусь Калиновський в своїх листках «Мужицкай праўди» виокремив мову білорусів.

У наш час фігура К. Калиновського стала фігурою легендарною. Письменники написали безліч художніх творів, де Калиновський виступає вже як національний герой. І те ж було зроблено нашими художниками і скульпторами. І якось не вписуються в контекст героїзації наведені вище критичні оцінки діяльності К. Калиновського. Більш того, вважаю, що більшість воцерковлених православних білорусів не зарахують його до своїх історичних героїв. Як же бути? Тут ми маємо ситуацію, аналогічну тій, що склалася на 240 років раніше (1623 р.) з Йосафатом Кунцевичем. Для

православних білорусів він був «душехват», для уніатів – героєм, мучеником за віру. Минуло майже 400 років: у нинішніх уніатів Й.Кунцевич – святий, а православному населенню він або невідомий, або «по старій пам'яті» – ворог.

К. Калиновський багато разів звертається до віри сільських мужиків. Чому він апелював до віри білоруського мужика, яку він вважав уніатською? Для того, щоб відповісти на це питання треба врахувати, що ватажку Калиновському було всього 25 років, а в ці роки романтичні мрії часто домінують над дійсністю. А саме такою і могла бути уніатська мрія про віру білорусів в той час. Т. Нейрн писав, що шлях національної ідентифікації вимагає прийняття програми романтизму, який править «сентиментальною культурою». І дійсно, тією романтичною рисою білоруського етносу для К. Калиновського з'явилася народна релігія, християнство у формі унії. І хоча більша частина білоруського сільського населення в другій половині XIX ст. вже не сповідувала віри «мужиків» – греко-католицизму, або унії, Калиновський по-юнацькому щиро захоплюється цією таємничою і, як він вважає, «білоруською вірою». Звідси і образливі висловлювання в бік московського православ'я. Ми не можемо на всі 100% примирити дві частини одного білоруського народу, дати їм одних і тих же героїв, одних і тих же святих – для цього, перш за все, треба дати одну віру, одні стандарти, один спосіб життя. Тому наведена вище критика ні в якому разі не означає, що автор прагне «скинути з п'єдесталу героя» Кастуся Калиновського. Навпаки, в ньому видно не мертву схему одержимого революціонера і борця з «москалями», а живу людину, яка з юнацьким максималізмом і ентузіазмом підняла маси простих білоруських селян на боротьбу з царизмом і відкрила їм очі на свою людську гідність і право «людьми зватися».

Друга половина XIX ст., на якій ми зараз концентруємо увагу, відрізняється формуванням націй і розширенням національного мислення серед багатьох народів: Словенії, Хорватії, Каталонії. Визначальна роль в цих процесах, як відзначав Т.Нейрн, відводиться зв'язку між інтелектуальними елітами, особами

вільних професій і, нарешті, власним народом⁷³.

М. Хрох⁷⁴ пішов далі і розділив процес національної мобілізації на три етапи:

1. Початкове формулювання національної ідеї невеликим колом інтелектуалів, які відкривають заново національну культуру і минуле.

2. Визначальний етап. Йде процес розширення національної ідеї пропагандистами з числа осіб вільних професій. Вони ж потім надають політичний характер культурному націоналізму.

3. Остання стадія. Підтримка націоналізму народом веде до масового руху.

Виникнення білоруських національних еліт на території Білорусі в Російській імперії припадає на другу половину XIX ст. Цей час нам дав того, хто сказав крилаті слова: «Отже, не залишайте ж мови нашої, щоб не померти». Це слова Франтішка Богушевича. Ще раніше друкує свої твори Вінцент Дунін-Марцинкевич. Потім пише вірші Тітка (Алоїза Пашкевич). Виникнення національної еліти, хоча і не сильної, призвело навіть до створення перших друкованих періодичних видань. У 1884 році з'явилася перша білоруська газета «Гомін». Уже в першому її номері видавці оголосили про свій намір боротися за федеративну самостійність Білорусі. Потім з'явилися газети «Наша доля» (1906), і «Наша нива» (1906–1914). Газета «Наша нива» зіграла велику роль в національному відродженні білорусів. Вона мала велику популярність серед білоруського селянства. Вона писала: «Ми будемо прагнути змусити всіх білорусів, які не знають хто вони, визнати що вони білоруси, що вони повинні знати свої права і допомагати нам у нашій роботі». Зрештою, виникають і політичні структури – спочатку партія «Білоруська революційна громада» (1902), потім «Білоруська соціалістична громада» (1903). У їх програмах

⁷³Нейрн, Том. Интернационализм и второе пришествие / Т. Нейрн // Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е.Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского. М.: Практикс, 2002. С. 347 – 363.

⁷⁴Хрох, Мирослав. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. / М. Хрох // Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е.Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского. М.: Практикс, 2002. С. 121 – 145.

передбачено формування автономії Білорусі в рамках Російської імперії. Цим, фактично, проголошується створення білоруської національної держави, що є заключним і визначальним моментом у створенні нації.

Історично склалося так, що першою ідеологічною доктриною в Білорусі була соціал-демократія, яка програмно втілювалася в Білоруській соціалістичній Громаді (БСГ), або просто Громаді. Ця партія була створена шляхом реорганізації Білоруської революційної Громади (існувала з 1903 р). Велике місце в програмі БСГ займала проблема здійснення національної ідеї. Вперше за всю історію Білорусі в складі Російської імперії була створена програма, де чітко висловлювалася ідея автономії білоруських земель – автономії Білорусі. Хоча автономія не передбачала повної незалежності (Білорусь згідно з програмою БСГ залишалася в складі Російської імперії), ця ідея була на той час дуже радикальною. З'єднуючи думкою початок і кінець ХХ століття, можна сказати, що проголошення Республіки Білорусь у 1991 р. є завершення і звірка ідей, сформульованих в програмі БСГ.

Діяльність БСГ, яка в 1918 р. була перетворена в БСДП (Білоруську соціал-демократичну партію), нерозривно пов'язана з її лідерами – Іваном і Антоном Луцкевичами, Олесем Гаруном. Головне, що принесла їх діяльність: програма БСГ була реалізована на практиці створенням 25 березня Білоруської Народної Республіки (БНР), яка проіснувала, правда, недовго. Однак до сих пір існує уряд БНР в еміграції. Керуючись нашою класифікацією ідеологій, можна сказати, що діяльність громадських і офіційних осіб 1920-х рр., та й взагалі тодішня офіційна ідеологія, були різновидом націонал-комунізму⁷⁵. Однак уже з 1929 р. почалася нова епоха: жорстокі репресії, під які потрапили не тільки інакодумці (колишні соціал-демократи, нацдеми), але і націонал-комуністи (Всеволод Ігнатовський, Тишка Гартний, інші).

Це стає більш зрозумілим, якщо усвідомити наступну схему формування нації-держави: кожна нація, яка співіснує з домінуючою нацією в одній

⁷⁵ Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія / А.У. Астапенка, Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. С. 97, 104.

державі, для досягнення державної незалежності повинна пройти шлях з трьох фаз:

– спільне життя малої нації з великою в одній державі (білорусів-тутейших з росіянами);

– досягнення автономії в рамках однієї держави. Фактично, БССР в складі СРСР можна вважати в якійсь мірі автономною республікою. Однак ця автономія досить умовна, так як в тоталітарній державі, яким був СРСР, ні про які свободи не могло бути й мови;

– боротьба за незалежність і як результат – набуття її.

Білорусь, минаючи другу із зазначених стадій, 25 березня 1918 р. стала незалежною державою – БНР, а її спадкоємиця – БСРР з 1 січня 1919 р. стала «рівноправною» республікою в складі СРСР. Насправді, БСРР не мала навіть справжньої автономії. Єдине, що можна відзначити – певну культурну самостійність Білорусі.

У Білорусі можливості для активного розвитку білоруського руху виникають відразу після Лютневої революції 1917 р. Так, вже в березні 1917 р. в Мінську було створено Білоруський Національний Комітет, який незабаром реорганізували у Велику Білоруську Раду. Під гаслами БСГ про автономію Білорусі з осені 1917 р. проходять білоруські військові з'їзди західного, північного, південно-західного та румунського фронтів. Однією з найактивніших білоруських військових організацій була «Білоруська військова рада румфронта» (БВРР), створена в грудні 1917 р. БВРР разом з організацією Білоруського культурно-просвітнього товариства «Гай» в Одесі створили єдину організацію «Білоруська національна рада», виконавчим органом якої був «Білоруський національний комісаріат», який проіснував до вересня 1918 р.⁷⁶

У грудні 1917 р. Велика білоруська рада і есерівський Білоруський обласний комітет скликали перший Всебілорусський з'їзд, який відбувся в Мінську. У з'їзді брали участь 1872 делегати (1167 з правом вирішального голосу), яким

⁷⁶Турук, Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов / Ф. Турук. М., 1921. С. 35.

всіляко перешкоджали місцеві органи влади і цілий спектр військових, політичних і громадських організацій того часу, в тому числі і більшовицькі. З'їзд оголосив Білорусь демократичною республікою, прийняв резолюцію про встановлення «Республіканського демократичного ладу в межах Білоруської землі». Юрій Туронок⁷⁷ зазначає, що з'їзд висловився не за відділення, а проти відділення Білорусі від РРФСР. Проте, не дивлячись на радянський характер з'їзду, в ніч на 18 грудня 1917 р. з'їзд розігнали на підставі постанови голови Ради Народних Комісарів Західної області К. Ландера. Ця дія влади показала справжнє ставлення більшовиків до білоруського національного руху.

25 лютого 1918 р. німецька армія зайняла Мінськ, Народний Секретаріат, що існував там, оголосив себе тимчасовим урядом Білорусі. Хоча німецький уряд офіційно не визнавав Білорусі, командування окупаційної армії, дозволило Народному Секретаріату здійснювати державну діяльність. Виконавчий комітет Ради Всебілоруського з'їзду оголошує 21 (8) лютого Першу Статутну Грамоту («1-я Уставная Грамота к народам Белоруссии»), де виражено тільки побажання до білоруського народу «взяти свою долю у власні руки» і використовувати право на повне самовизначення. У Другій Статутній Грамоті до народів Білорусі від 9 березня 1918 р., написаній вже білоруською мовою, викладені принципи Конституції Білорусі і чітко визначено назву майбутньої держави – Білоруська Народна Республіка (БНР). Однак юридичний статус БНР залишався невизначеним. 18 березня Рада Всебілоруського з'їзду проголошує себе Радою БНР. В ніч з 24-го на 25-е березня Рада БНР приймає Третю Статутну Грамоту. У ній сказано:

«...Зараз ми, Рада Білоруської Народної Республіки, скидаємо з рідного краю останнє ярмо державної залежності, яке насильно накинули російські царі на наш вільний і незалежний край. Відтепер Білоруська Народна Республіка оголошується незалежною і вільною державою»⁷⁸. У грамоті визначені також кордони БНР: «Могилівщина, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з

⁷⁷Туронок, Юры. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронок. Вільня, 2006. С. 70.

⁷⁸Турук, Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов / Ф. Турук. М., 1921. С. 116.

Гродно і Білостоком), Віленщина, Вітебщина, Смоленщина, Чернігівщина і поміжні частини сусідніх губерній, заселені білорусами»⁷⁹.

Вся діяльність Ради БНР проходила в окупованому німцями Мінську. Німці спочатку не визнали БНР і заявили, що розглядають Білорусь як частину Росії. Однак незабаром німці починають поступово передавати органам БНР відомства промисловості, торгівлі, освіти та інші установи, якими керував Народний Секретаріат, хоча і під контролем німців. Залишався один крок до визнання БНР і, як пише Ю. Туронок, генерал окупаційного режиму Е. Фалькенгайн 27 травня прийняв представників БНР, заявивши, що їх «діяльність скоро дасть Білорусі позитивні результати», що сприймалося як «вказівка на юридичне визнання БНР». Ось неповний перелік тих конкретних результатів правління Ради БНР після 25 березня 1918 р., що свідчить про далеко не декоративну, далеко не фіктивну державну структуру під назвою БНР. Перш за все, на території Білорусі було створено мережу початкових і середніх шкіл, в Мінську створювався Педагогічний інститут, почалася підготовка до відкриття білоруського університету, працював народний театр, Товариство драми і комедії, виходила велика кількість газет і журналів, всього 14 видань. І головне – білоруська мова вперше стала державною⁸⁰.

Після укладення угоди з Радянською Росією 27 серпня 1918 р. та виведення німецьких військ з Мінська, Рада БНР переїхала спочатку в Гродно, а навесні 1919 р. поїхала за кордон. По сьогодні вона діє тільки в еміграції (нинішній президент Івонка Сурвіла).

Треба відзначити, що розглянуті вище процеси розвитку білоруського руху, що призвели до створення БНР, а потім і БРСР мають багато спільного зі становленням української державності. Капелюшний В.П. і інші дослідники відзначають, що білоруська еліта намагалася слідувати логіці української національної держави: Велика Білоруська Рада була створена за зразком Української Центральної Ради (УЦР) (із запізненням на чотири місяці).

⁷⁹Там само. С. 116.

⁸⁰Астапенка, А.У. Игде зродилися иускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму / А.У. Астапенка. СПб., 2010. С. 143.

Всеукраїнський національний конгрес ініціював проведення Першого Всебілоруського конгресу. І, нарешті, виникнення української національної державності в формі Української Народної Республіки стало прототипом для проголошення Білоруської Народної Республіки⁸¹.

Те, що відбувалося після 1917 року, і пізніше, в 20-і роки ХХ-го століття, в Білорусі є небувалим прикладом прискореного процесу націєтворення. Того процесу, якого нам не вистачало вже більше ста років до цих подій через об'єктивні умови – вимушеного колоніального статусу білоруського етносу в структурах відчужених імперських режимів. Цікаво, що спочатку національна ідея гармонійно вписувалася в будівництво соціалізму, не перечила йому, іноді і домінувала, особливо в націо-культурному будівництві. Партійне керівництво БРСР проявляло націонал-більшовицький характер. Доречно згадати тут перших осіб республіки того часу, таких як перший голова Раднаркому З. Жілунович (відомий білоруський письменник Тишка Гартний), комуніст Всеволод Ігнатовський – автор «Короткого нарису історії Білорусії»⁸², надалі потрапив в список «націоналістичних» книжок і, отже, забороненого.

Розглянуті вище процеси формування білоруської нації в період 1917–1920 років, супроводжувалися діяльністю надзвичайно великої кількості пасіонаріїв – філософів, письменників, поетів, державних діячів, праці яких внесли неоціненний вклад в формування білоруської національної ідеї. Перш за все ми зупинимося на фігурі відомого поета Максима Богдановича. Таким він входить в свідомість білорусів зі шкільних років. Ми вивчаємо М. Богдановича і як творця знаменитої «Погоні», яка стала білоруським національним гімном з декількома варіантами музики до цих слів. Максим Богданович помер в 1917 р., але написаний ним в останні роки життя цикл статей став передвісником формування білоруської національної ідеї, чітко прозвучав в білоруському

⁸¹ Капелюшний, В.П. Вплив Української революції на державотворчі процеси в Білорусі (1917–1921 рр.): історіографічні та історико-правові аспекти / В. П. Капелюшний, М. В. Капелюшна// Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917 – 1921 рр.). Київ – Черкаси, 2012. С.37 – 46.

⁸²Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі. Мінск, 1991.

національному русі 1917 –1920 років. У своїх статтях «Білоруське відродження», «Білоруси», «Хто ми такі?», «На білоруські теми», «Голос з Білорусії» Максим Богданович сформулював основні принципи, які стоять в основі білоруської національної ідеї.

У статті «Хто ми такі» він писав: «Озирніться: все наше рідне, білоруське, витрачається, знищується, зникає, так як його вбивають, його приглушують, ним нехтують, а чуже панує, розширюється, має собі шану і повагу. І хто знає, можливо, пройде скільки часу, і не впізнаємо ми ні нашого краю, ні наших дітей. І буде скрізь все чуже, незвичне, а свого рідного – нічого»⁸³. Що це? Чи не про нашу зрусифіковану Білорусь початку ХХІ століття сказано? Ні. Це сказав М. Богданович в 1914 р.. На жаль, мало що змінилося в долі Білорусі за ці сто років, незважаючи на двічі оголошену незалежність Білорусі, на створення за цей час білоруської літератури, мистецтва, культури і науки. Більш того, «рідного», «білоруського» ми вже не бачимо в наших споконвічно білоруських селах, там панує вже «чуже» – і мова, і звичаї, і культура.

Історичні замітки М. Богдановича «Білоруське відродження» можна вважати першим твором в історії Білорусі, написаним з позиції національно свідомої людини, патріота своєї Батьківщини. М. Богданович досить проникливо бачить історичний шлях народу і загальний напрямок прогресу. Думки з цього питання викладені вже в перших рядках: «Головні лінії останнього (загально-європейського прогресу – А.О.) намітилися твердо і ясно: саме вони ведуть в бік все більшого і більшого дроблення культур і літератур зокрема. Щоб в цьому переконатися достатньо побіжного огляду ланцюга найбільш знаменитих і випуклих фактів з історії європейських культур»⁸⁴. У цих рядках, фактично, описано явище масового утворення націй в ХVІІІ – ХІХ ст., про що докладно йдеться і в нашій роботі⁸⁵.

⁸³Багдановіч, М. А. Хто мы такія / М. А. Багдановіч // Поўны збор твораў: у 2-х т. Мінск: Навука і тэхніка, 1968. Т. 2. –С.347 – 349.

⁸⁴Багдановіч, М. А. Белорусское возрождение / М. А. Багдановіч //Поўны збор твораў:у2-х т. Мінск: Навука і тэхніка, 1968. Т. 2. С.213 – 241.

⁸⁵Астапенка, А.У. Ігдзе зродилися иускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму / А.У.Астапенка. СПб., 2010. С. 284 – 290.

Цікаво, що далі по тексту названої статті М. Богданович виділяє кілька хвиль виникнення найбільш значних європейських культур і народів. Так, перша хвиля народів, що сформувалися на основі сильних європейських культур, це – італійська, французька, англійська, іспанська. Друга хвиля відповідає пізнішому створенню більш дрібних культур, таких як голландська, фінська, естонська, латиська та ін. Дійсно, найбільші європейські нації почали утворюватися з часу Французької революції кінця XVIII ст. і саме згадані М. Богдановичем нації формуються в цей період. Пізня хвиля націотворення пов'язана з процесами розпаду європейських імперій: Австро-Угорської та Російської. М. Богданович каже про ці нації, як вже доконаний факт, хоча Російська імперія в 1914 р. (час написання статті) ще існувала. Тим не менш, він говорить про виникнення («відшарування від російської») української і, «нарешті», білоруської нації! Правда, дослідник вживає термін не «нації», а «національно-культурні одиниці», але в контексті це означає те ж саме.

Друга фігура – це Янка Купала, теж відомий в Білорусі як поет-класик. І зовсім незаслужено забутий він як видатний мислитель, «розробник» білоруської національної ідеї. У 1919 р., після проголошення БРСР, Я. Купала переїхав на постійне проживання в Мінськ. Тут він працював завідувачем бібліотекою при Білоруському домі, редагував журнали «Рунь» (1920 р.) і «Вільний прапор» (1920–1922 рр.). Я. Купала був серед ініціаторів створення Білоруського драматичного театру (1920 р.), Білоруського державного університету (1921 р.), Інституту білоруської культури (1922 р.). Брав участь в Академічній конференції, присвяченій реформі білоруського правопису і абетки (1926 р.). Великий внесок зробив Янка Купала і в розробку ідеології білоруської національної ідеї. Хоча саме таке поєднання слів в його творах не зустрічається, в багатьох творах Я. Купали ми бачимо щирого білоруса-патріота, творця образів, на яких проростає білоруська національна свідомість і формується, кінець кінцем, білоруська нація і білоруська держава⁸⁶.

⁸⁶Астапенка, А.У. Игде зродилися иускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму / А.У.Астапенка. СПб., 2010. С. 290 – 295.

Однак в радянські часи роботи Я. Купали, присвячені національному відродженню і формуванні білоруської національної ідеї, всіляко замовчувалися. Тільки в 90-х роках ХХ ст. ці роботи були заново відкриті білоруському суспільству. Найбільш повно досліджував цю область творчості Я. Купали Е. Дубенецький⁸⁷, який звертає увагу на твори Я. Купали, написані і опубліковані в 1917–1920 рр.: «Больш самачиннасці» (1919), «Адбудова Беларусі» (1919), «Незалежнасць» (1919), «Незалежна дзяржава и яе народи» (1919), «Моладзь ідзе» (1919), «Справа білоруського нацыянальнага гімна» (1920) та ін. Однією з основних складових національної ідеї у Янки Купали є «Вільна, незалежна білоруська держава». У статті «Незалежнасць» (1919) він пише, що тільки «одна повна державна незалежність може дати і правдиву свободу, і багате існування, і добру славу нашому народу». Ще одним дуже істотним «елементом» національної ідеї можна вважати усвідомлення неповторності своєї Батьківщини, а також самотності, унікальності білоруської мови і культури.

У відомій статті «Чи маємо ми право відрікатися від рідної мови» класик білоруської літератури зазначав, що «найважливіший і непорушний закон життя – це людська мова, через яку людина стала вище від усякого створіння під сонцем». Далі Я. Купала стверджував, що кожен народ у світі відрізняється один від одного, перш за все, його «вічною власною мовою, тією мовою, яка століттями освячувалась і впроваджувалась в ньому, на якій він і його предки, з самого початку своєї появи на землі, зростали і виховувались». Крім того, Я. Купала визначив ще й таку спеціальну складову національної ідеї, як загальнобілоруська національна спільність. Не раз у поета в публіцистичних творах зустрічаються такі характерні слова і словосполучення, як, «братство», «братці», «загальна і злагоджена робота», «наш народ, як один» і т.п.

На думку Я. Купали, в національній ідеї завжди досить чітко і яскраво

⁸⁷ Дубянецкі, Э. Беларуская нацыянальная ідэя ў публіцыстыцы Янкі Купалы / Э. Дубянецкі // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 142 – 146.

проявляються специфічний «вільний народний дух», особливості культури і мови народу, відмінні риси його історичного шляху, ментальності (області свідомості, способу мислення). Мало того, можна навіть стверджувати, що саме особливості історичного та етнокультурного розвитку, національного характеру народу мають найбільший вплив на внутрішнє «визрівання» і, нарешті, формулювання національної ідеї. Для того, щоб краще зрозуміти це, треба уважніше розібратися, в чому ж бачив Я. Купала унікальність історичного шляху та ментальності білоруського народу.

Білорусь, на думку Янки Купали, нерідко підпадала під економічну і політичну залежність від будь-яких іноземців, і тому, щоб далі вийти з подібної залежності, наш народ повинен, нарешті, стати справжнім господарем своєї землі. Тільки в такому випадку білоруський народ зможе домогтися для себе «кращої і світлої долі». У справі підняття свого національного багатства, розвитку культури і поглиблення національної самосвідомості білоруси за кілька років зробили те, що «у поляків і росіян відбувалося мало не цілими століттями». Говорячи про це, Я. Купала має на увазі, перш за все, очевидні успіхи у виданні білоруських книг, журналів, газет, в створенні і діяльності білоруських видавничих організацій, книжкових магазинів, всіляких товариств, політичних об'єднань, громад, в організації численних виставок, вечірок, концертів⁸⁸ і т.п. Найбільш типовими рисами білоруського національного характеру Я. Купала вважав гуманність, толерантність, доброзичливість, демократизм. У своїй статті «Незалежна держава і її народи» він ставив риторичне питання: «Хіба знайдеться на світі більш демократичний за своєю природою і більш зговорливий народ, як народ білоруський?».

Отже, можна стверджувати, що білоруська національна ідея в публіцистиці Я.Купали своїм змістом і глибинною сутністю передбачає такі основні ідеали громадянського суспільства, як демократизм, гуманізм, суспільно-політичний та культурний плюралізм, державна незалежність, громадянська злагода і соціальна солідарність, толерантність до «інакомислячих» і «іновірців»,

⁸⁸Купала, Янка. А ўсё ж такі мы жывём!/ Я. Купала / Збор твораў: у 6 т. Мінск, 1963. Т. 6.

вільний розвиток національних культур, мов і т.д. Янка Купала – це справжній білоруський пророк, багато його ідей, проектів або вже здійснились в Білорусі, або ще чекають часу свого практичного втілення в найближчій перспективі.

Окремої уваги, на наше переконання, потребує вивчення спадщини Гната Абдіраловича. У 1921 р. у Вільно невеликим тиражем був виданий твір Гната Абдіраловича «Адвечним шляхам» («Споконвічним шляхом»). Цей твір став орієнтиром для модерної білоруської філософії, яка почала в 17–20-х роках ХХ ст. зароджуватися в Білорусі. Потім, близько шістдесяти років цей твір пролежав в сховищах спецфондів. Тільки в 1988 р. відбулася перепублікація тексту: спочатку в журналі «Німан» в перекладі на російську мову, а потім – в газеті «Супольнасць» (№ 4-5, 1988) і в збірнику «Вобраз-90» (в 1990 р.). Вважається, що знамените есе «Споконвічним шляхом» – філософський твір. Однак можна сказати, що це щось інше, більше ніж філософія, це справжнє поетичне відкриття, юнацький порив жалості до Білорусі, плач про неї і – чистота, совість, вірність. «...Наші часи – часи загальної заплутаності, часи повстання піднесених, ніби-то, ідеалів і їх остаточного зникнення через нетривалий час... Те, що раніше здавалося чистим і світлим, щодня обплітається життєвим брудом і пилом. Так зникають променисті ідеали, залишаючи відчай і безнадійність. У такі часи самотня людська душа шукає, переглядаючи все те, що здавалося цінним, святим і бажаним»⁸⁹ – пише молодий філософ і глибина цих слів настільки пронизлива, що змушує задуматися і нас, людей ХХІ століття, які забули ці «променисті ідеали» ще більше, ніж майже сто років тому, в епоху Г.Абдіраловича. Ці високі думки неймовірно співзвучні з експресіями і висновками, написаними 70 років по тому, на початку ХХІ ст. видатним білоруським філософом М. І. Круковським в книзі «Блиск і трагедія ідеалів»⁹⁰.

⁸⁹ Абдіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдіраловіч; прадмова С. Дубаўца. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 44 с.

⁹⁰ Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. С. 7.

Велику увагу Г. Абдіралович приділяв питанням ідентичності білорусів, їх місця в умовах існування Білорусі між Сходом і Заходом. У Г. Абдіраловича онтологічний статус Білорусі збігається зі статусом кордону між Заходом і Сходом, який одночасно і розділяє їх, і об'єднує, однак при цьому не є ні тим, ні іншим. Нижче в розділі «Білорусь на розломі цивілізацій?» ми докладніше торкнемося цих питань і, полемізуючи з Г. Абдіраловичем, відзначимо, що онтологічний статус Білорусі зовсім необов'язково формулювати як статус кордону між Заходом і Сходом. Білоруська ідентичність будується на традиціях, історичній пам'яті, мові, характері, ментальності. Відсутність будь-якої зі згаданих цінностей відгукується і на повноті цієї ідентичності. Але немає народів, які б мали все це на 100 відсотків. У нас же склалися такі обставини, що до сих пір наша ідентичність продовжує формуватися, вдосконалюватися.

Таким чином, якщо додати до дій розглянутих вище перших творців Білоруської національної ідеї в період 1917–1920-х рр. зусилля ще ряду білоруських діячів, мислителів і письменників, таких як Тишка Гартний, Алесь Гарун, Вацлав Івановський і інших, які також творили і діяли в це час, то можна з упевненістю сказати про унікальність цього періоду в історії Білорусі, який дав початок формуванню модерної білоруської нації та білоруської національної ідеї.

Тепер проаналізуємо такий аспект досліджуваної нами проблеми як друга хвиля національного відродження: 1918–1929 рр.(БРСР), 1921–1939 рр. (Західна Білорусь). Цей період можна назвати періодом найбільш плідного розвитку білоруської нації. За досить короткий період в області білорусизації було зроблено більше, ніж за все минуле століття. Масово і регулярно стали з'являтися білоруські словники, наприклад, в 1926 р. в Мінську вийшов білорусько-російський словник, складений М. Байковим і С. Некрашевичем; в 1924 р. в Каунасі вийшов «Расійска-криўскі (белорускі) слоўнік» В. Ластовського. Були надруковані також галузеві словники з фізики, хімії та інших наук. Науково-дослідницьке життя вирувало в середовищі першої білоруської наукової установи Інбілкульта, попередника Академії Наук.

Розквітла білоруська проза і поезія, сформувалося національне театральне мистецтво, розвивалася народна творчість. Є всі підстави стверджувати, що саме до 1929 р. постала білоруська нація і, відповідно, позначилися контури білоруської національної ідеї (БНІ). З'явилися і перші теоретичні роботи, присвячені білоруській проблематиці. Серед перших таких творців, безумовно, виділяється фігура Гната Абдіраловича (псевдонім Ігнатія Кончевського), автора розглянутого вище знаменитого есе «Споконвічним шляхом». Але основи білоруського націоналізму і БНІ були закладені в роботах В. Годлевського і А. Станкевича.

Якщо в 1920-і – 1940-і рр. в Східній Білорусі встановилася радянська влада, то в Західній Білорусі панував капіталізм, який був відносно лояльним і навіть дозволяв багатопартійність. Найбільшою з білоруських партій Західної Білорусі була БХД (Білоруська християнська демократія), якою керували Ян Позняк і ксьондз Адам Станкевич. БХД об'єднувала в своїх рядах кілька тисяч чоловік. Це були, перш за все, селяни, а також збідніла знать. Великий внесок у розвиток національної білоруської думки зробив ідеолог БХД А. Станкевич, який опублікував ряд фундаментальних книг про християнство і білоруську національну ідею. Крім БХД в Західній Білорусі існували і інші партії: БСДРП (Білоруська соціал-демократична робітничка партія), БНФ (Білоруський народний фронт) і навіть Білоруська націонал-соціалістична партія.

За часів репресій головним звинуваченням, висунутим в БРСР до діячів білоруської культури, письменників, поетів, художників, вчених, творчої інтелігенції було звинувачення в «нацдемівщині», тобто в прихильності до ідеалів демократії і національної ідеї, точніше, до всього національного. Ця «нацдемівщина» зводилося в ранг якоїсь страшної ідеології, ворожої до соціалістичних і комуністичних ідей, взагалі «до будівельників комунізму». Але насправді «нацдем» – це був тільки ярлик і ніякої теорії, концепції, або ідеології нацдемівщини за ним не стояло. Під ярлик «нацдемів» могли потрапити і колишні соціал-демократи з Громади і християнські демократи, які виїхали із Західної Білорусі в Радянську Білорусію, і націонал-комуністи, і

навіть звичайні білоруськомовні письменники і поети. Слабкість національної самосвідомості білорусів за часів Російської імперії, неготовність утворити свою незалежну державу дали про себе знати і в довоєнній БРСР, і в Західній Білорусі. Білоруси не зуміли сформулювати і перевірити свою національну ідею. Твори найбільш ґрунтовних мислителів цієї епохи – В. Годлевського, А. Станкевича, В. Ластовського, Е. Льосіка, В. Самойла не встигли стати всенародним надбанням – їх автори були репресовані, а книги – заборонені.

У зв'язку з цим говорити про існування політичного націоналізму і тим більше ідеології націоналізму в довоєнній БРСР не доводиться. Однак національний рух 1920-х рр. став основою концепції білоруського націоналізму і майбутньої національної держави, реалізації чого завадив культ особистості, призупинивши процес націотворення до епохи перебудови, розпочатої у другій половині 80-х років. За час панування радянської влади, фактично, єдиною ідеологією в УРСР була державна ідеологія, яку несла комуністична партія – КПБ, філія союзної КПРС. З інших ідеологічних концепцій можна відзначити тільки ідеї, викладені в програмах довоєнних партій Західної Білорусі – БХД і БСДП. Треба відзначити, що ні ліберальні, ні консервативні традиції не були відомі в той час білорусам, як в імперській Росії, так і в Речі Посполитій і в БРСР.

Потрібно відзначити дуже важливий факт, що стосується другого періоду формування білоруської нації, теорії білоруської національної ідеї, національного мислення. Цим фактом є поява в інтелектуальному просторі довоєнної Білорусі в період 20-х – 40-х рр. ХХ ст. видатних білоруських мислителів, творців БНІ, що заклали основу білоруського націоналізму. Це В. Ластовський, А. Станкевич, В. Годлевський, Е. Льосік, В. Самойло. Нижче ми викладемо основні результати та віхи життєвого шляху перших трьох мислителів, які зробили неоціненний внесок у розробку білоруської національної ідеї.

Вацлав Ластовський був одним з перших, кого «нагородили» титулом «білоруський націоналіст», а в страшні 30-ті рр. це звучало як клеймо і

смертний вирок. Це клеймо щодо нього проіснувало досить тривалий час. З Білоруської радянської енциклопедії за 1972 р. ми дізнаємося, що В. Ластовський є одним з ідеологів білоруського націоналізму, йому властива «націоналістична інтерпретація історичних фактів». Крім того, в радянські часи творчість В. Ластовського всіляко замовчувалося, а книги його лежали в спецховищах. Дійсно можна говорити, що В. Ластовський є одним з перших білоруських націоналістів. Тільки не в негативному сенсі, як це часто робилося в радянські часи, а іноді і нині, а в кращому сенсі цього слова, вкладаючи в це поняття любов до свого народу як основу світогляду. Дана обставина ставить Вацлава Ластовського, який загинув від сталінської кулі, до лав наших національних героїв.

Ще в 1910 р. В. Ластовський у віці 27 років пише першу, але і зараз актуальну книгу «Коротка історія Білорусі». У цій книзі автор розглядає білоруську історію не в руслі російської імперської концепції, а як історію самостійної білоруської держави, що має тисячолітню історію з часів Полоцького князівства. Історія у В. Ластовського викладена майже так як вона бачиться і зараз, зокрема, так як розглядається в цій книзі. Є, звичайно, і архаїчні вже, неточні моменти. Наприклад, автор не зумів відійти від штамп «ВКЛ – литовсько-білоруська держава». Але до сучасної концепції «ВКЛ – білоруська держава» треба було ще дожити. «Коротку історію» в післямові до неї добре проаналізував професор Анатолій Грицкевич. Залишається тільки приєднатися до його заключних слів: «Минуло більш ніж вісімдесят років з тих пір, коли була опублікована книга Вацлава Юстиновича Ластовського, але «Коротка історія Білорусі» не втратила своїх цінностей, заворожує читача і сьогодні»⁹¹.

Сучасником Вінцента Годлевського був Адам Станкевич. Ці дві фігури рівноважні і за вкладом в розвиток білоруської думки, і за масштабом практичної роботи серед білоруського народу. Обидва ксьондзи, обидва

⁹¹ Грицкевич, В. Пасляслоўе (Вацлаў Ластоўскі і яго “Кароткая гісторыя Беларусі” / В. Грицкевич // Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск: Універсітэцкае, 1992. С. 125.

християнські і громадські діячі, обидва зробили неоціненний внесок у фундамент білоруського націоналізму. У статті «Християнство і білоруський народ» А. Станкевич міркує про синтетичну силу християнства, називаючи його «творцем народності». На думку про те, що християнство у нас є, скоріше, силою поділу і денационалізації народу, Адам Станкевич дає таку відповідь: це так, якщо «міркувати, що у нас християнство підроблене, політичне – російське і польське, і зовсім інша справа, якщо міркувати про християнство в самій його сутності». Іншими словами, він поділяє християнство на політичне, те, що служить певним політичним цілям окремих держав, і християнство те, яке існує з апостольських часів, яке прийшло до нас через Христа і принесло нам світло Істини. Саме на таких позиціях стояли російські релігійні філософи кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які сформулювали сутність націоналізму і обґрунтували його в християнстві (І. Ільїн, М. Бердяєв та ін.).

Адам Станкевич – перший з білоруських мислителів, який самостійно, не спираючись на думки згаданих філософів, також приходять до думки про християнське коріння націй, націоналізму і, перш за все, білоруського народу. Він використовує слово «народ» і слово «нація», фактично, для позначення одного поняття. Але це не змінює сенсу, результатів. На той час робилися тільки перші кроки для досягнення модерністського утворення під назвою «нація». Невизначеність цих понять, плутанина з їх визначеннями характерні не тільки для початку ХХ століття. І в наш час можна зустріти тексти, де не робиться потрібне розмежування.

Розглядаючи питання про фактори, які впливали на процес утворення білоруського етносу, або, як він пише, народу, А. Станкевич ставить питання про найбільш важливу ознаку нації. І дає таку відповідь. Нація – це не раса, як спільність походження, тому що весь час йде змішання народів, і в білоруській расі є домішки крові московитів, українців, поляків, литовців. Це не мова, так як «мова може залишитися, а нація може зникнути». На підтвердження цієї тези він наводить приклади латиноамериканських народів, що користуються іспанською мовою, швейцарців, які мають кілька рідних мов і ін. Це не

територія, так як на одній території можуть жити різні народи. Це не звичаї і обряди, так як вони змінюються. Що стосується релігії, то тут Адам Станкевич звертається до християнства, якому відводить першорядну роль. Які ж придбання білоруського народу принесло християнство? Перш за все це грамотність, яка дала різним племенам, що населяють наші землі, можливість співбесіди, можливість доторкнутися до надбань світової цивілізації того часу – греко-латинської античної культури, творів християнських мислителів: «А все це спонукало творчий інстинкт народу і розвивало його національну особливість, спричинюючи цим рух до більшого злиття цих наших племен у єдине ціле, національне»⁹².

Священик Адам Станкевич був активним діячем католицької церкви але, прекрасно розуміючи історичну місію православ'я для білоруського народу, він цілком об'єктивно писав: «З часів литовської династії в білоруській державі, коли у нас вже панувало православ'я, білоруський народ, захищаючись від наступу на Білорусь латинізації і полонізації, захищав не тільки свою релігію, але також і національність, оживляючи і поглиблюючи в масах її спільність і єдність»⁹³.

Не менш значну роль в єднанні народу відіграло християнство і пізніше, за часів унії: «Знову ж, з часу унії, коли культурні та багаті класи залишили народ, латинізуючись і полонізуючись, і коли вони все більше насідали на народ, він (народ), захищаючи свою уніатську віру, свій східний обряд, захищав і зміцнював далі і свою білоруську національність»⁹⁴.

В останній домодерновий період історії Білорусі, під час існування Білорусі в складі Російської імперії також визначальну роль відіграло християнство. Але Адам Станкевич негативно ставиться до російського православ'я, дійсно вважаючи його політичною зброєю того часу. І, на його думку, тільки

⁹²Станкевич, А. Хрысьціянства і беларускі народ: Спроба сынтэзы / А. Станкевич // Хрысьціянская думка. 1992. №1; Станкевич, А. Хрысьціянства і беларускі народ. / Станкевич А. // З Бога да Беларусі: збор твораў. Вільня, 2008. С. 334.

⁹³Станкевич, А. Хрысьціянства і беларускі народ / Станкевич А. // З Бога да Беларусі: збор твораў. Вільня, 2008. С. 355.

⁹⁴Там само. С. 365.

католицька віра, стала справжнім рятувальним орієнтиром для білорусів: «Латинське католицтво тоді в Білорусі підтримувало і зберігало до кращих часів білоруську національну ідею».

Годлевський Вінцент народився 16 листопада 1888 р. в м. Порозове Волковиського повіту, помер 24 грудня 1942 р. Римсько-католицький священник, керівник і ідеолог білоруського націоналістичного руху в 1930 – 40-і рр. Організатор білоруського національного опору фашистським окупантам. Закінчив Віленську католицьку духовну семінарію і Петербурзьку католицьку духовну академію. Учасник Першого Всебілоруського конгресу, член Ради БНР. Не раз сидів у в'язниці за польської влади за білоруську патріотичну діяльність. У 1936 р. вийшов з БХД і заснував націоналістичну організацію «Білоруський фронт», видавав радикальну газету «Білоруський фронт», на сторінках якої розробляв ідеологію білоруського націоналізму. Вінцент Годлевський приєднався до білоруського руху напередодні Першої світової війни. Одночасно з пастирською діяльністю молодий священник проводив і білоруську патріотичну роботу серед віруючих. У 1918 р. входив до складу Ради БНР і брав участь у проголошенні державної незалежності Білорусі. Був одним із засновників та ідеологів партії «Білоруська християнська демократія».

У міжвоєнний період Вінцент Годлевський жив у Західній Білорусії, яка у 1921 р. згідно з Ризьким договором перейшла до Польщі. Був настоятелем в містечку Жодішкі, що в нинішньому Сморгонському районі. За білоруську патріотичну діяльність не раз заарештовувався польською владою, два роки провів у варшавській в'язниці. У роки Другої світової війни Вінцент Годлевський організував білоруський національний антинацистський рух опору і зумів включити в нього патріотичну молодь. На той час Вінцент Годлевський був найавторитетнішим білоруським діячем.

Можна стверджувати, що Годлевський був засновником білоруського націоналізму. На білоруському науковому і письменницькому просторі він першим сформулював сутність білоруської національної ідеї. Він першим ввів поняття «націоналізм» в арсенал науково-практичного користування в

білорусознавство і взагалі на нашому науковому і політичному просторі. Всі головні риси націоналізму, які тільки зараз ми беремо за основу визначення цього поняття, викладені ним досить ґрунтовно. Наприклад, стаття «Потреба національної ідеї». Якби не дата – «рік написання 1939», можна було б подумати, що вона написана в наш час. У цій роботі В. Годлевським дані найглибші міркування про сутність національної ідеї: «Національна ідея об'єднує всіх друзів нації: і тих, що живуть за межами, і тих, що розділені часом»⁹⁵. Ось він, принцип соборності, про який писав ще християнський філософ С. Булгаков⁹⁶ і який був виділений і нами⁹⁷ як основний методологічний принцип і християнства, і націоналізму.

В. Годлевський першим поставив знак тотожності між поняттями «національна ідея» та «націоналізм». Він стверджував, що національна ідея (націоналізм) «пробуджує до великих звершень тих людей, які в інших умовах вели б марне життя. Під впливом національної ідеї у них пробуджується бажання до роботи, до пожертви, а іноді навіть до геройства! «І тому ніяка філософська ідея не може пробудити в людині стільки життєвих сил, скільки пробуджує добре зрозуміла національна ідея!». Вінсент Годлевський дає також типологію націоналізму, яка дуже близька до сучасних класифікацій. Він виділяє націоналізм, що притаманний народу, якому загрожує асиміляція з боку сильніших народів, і називає його оборонним націоналізмом. У сучасній літературі такий націоналізм називається іредентістським⁹⁸. Другий тип націоналізму – це діяльність тих людей, які прагнуть розвивати освіту, культуру, мову свого народу. Вінсент Годлевський називає його творчим. У нинішній термінології цей тип носить назву – культурний націоналізм. Правда, в дусі свого часу В. Годлевський використовує термін «націоналізм

⁹⁵Гадлеўскі, Вінцэсь. Патрэба нацыянальнай ідэі / В. Гадлеўскі //Спадчына. 1993. № 2. С. 38 – 39.

⁹⁶ Булгаков, С.Н. Христианский социализм / С.Н. Булгаков. Новосибирск, 1994. С. 179.

⁹⁷ Астапенка, А. Паслухайце нацыяналіста / А. Астапенка. Vilnius: Rastijos Draugija, 2000. С. 171.

⁹⁸Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія / А.У. Астапенка, Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. 186 с.

імперіалістичний». Цей тип виникає в тому випадку «... якщо один народ хоче підпорядкувати собі інший народ». Однак для цього варіанту давно існує таке поняття, як шовінізм.

Блискучі думки і висновки В. Годлевського на багато років випередили час. Наприклад, що стосується так званої «слов'янської солідарності», або «слов'янської ідеї», про яку люблять поміркувати проросійські політики, Вінсент Годлевський висловлюється негативно і пише, що її (тобто слов'янської солідарності) немає і бути не може. «Розмови про слов'янську ідею починаються тільки під час небезпеки, а за часів спокою вони затихають зовсім»⁹⁹. Як тут не згадати знаменитого Слободана Мілошевича, який прагнув влитися в слов'янський Союз Білорусі та Росії під час страшних бомбардувань НАТО в 90-х рр. ХХ ст.

В. Годлевський показав себе не тільки як теоретик національної ідеї, але він був і вмілим практиком. Притому поставив собі конкретну мету: здобуття незалежності Білорусі. І, що цікаво, мав для цього дуже чіткий план. Влітку 1940 р. Годлевський переїхав з Вільно в окуповану німцями Варшаву. Там, у Варшаві, Годлевський і починає організовувати білоруські структури, в тому числі нелегальні. До цієї діяльності він залучає багато молоді, частину становили білоруси, які служили в польській армії і потрапили в німецький полон, білоруські діячі, які жили в Німеччині і в Польщі. Його кипуча діяльність того часу сьогодні викликає захоплення. Завдяки В. Годлевському менш ніж за рік в національний рух влилося велика кількість людей.

Під час Другої світової війни В. Годлевський став керівником Білоруського національного опору, заснував підпільні націоналістичні організації «Білоруська незалежна партія», «Білоруський центральний (народний) фронт», ініціював створення національного партизанського руху. 24 грудня 1942 р. його заарештували співробітники СС і в той же вечір розстріляли в урочищі Благовщина в Тростенці під Мінськом.

⁹⁹Гадлеўскі, Вінцэсь. Патрэба нацыянальнай ідэі / В. Гадлеўскі // Спадчына. 1993. № 2. С. 38 – 39.

23 грудня 2006 р. в мінському костелі св. Симона і Олени відбулися перші наукові читання, присвячені світлій пам'яті ксьондза Вінцента Годлевського. На читаннях виступили різні люди – ксьондз-магістр Владислав Завальнюк, поет Григорій Бородулін, філософ Володимир Конон, історик Леонід Лич, інші відомі вчені, літератори та громадські діячі. Організатори висловили сподівання, що ця подія стане початком повернення Білорусі її славного сина, першопрохідника і творця білоруської національної ідеї, патріота Батьківщини.

У 1933 р. була утворена БНСП. В її керівне ядро входили: Фабіан Акинчиц (голова), Владислав Козловський (редактор і видавець партійного друкованого органу, газети «Новий шлях»), Альбін Степович, Павло Артишевський, Левон Дубейковський, Костянтин Юхневич, Алейза Пецюкевич і Антон Сапко. Керівництво БНСП розробляло ідеологію, прагнуло розширити мережу партійних організацій (сильні позиції в БНСП були на Столбцовщині). Ідеологи націонал-соціалізму видавали свою газету «Новий шлях» («Новы шлях»), перший номер якої вийшов у Вільно 25 листопада 1933 р. (всього було 24 номери до її заборони в 1937 р.). На початку партія орієнтувалася на гітлерівську Німеччину, і з нею пов'язувала свої політичні надії. Головними ворогами члени партії бачили «жидів і більшовиків», які керують Радянським Союзом. У своїй статті «Євреї в Білорусі» Фабіан Акинчиц писав, що мовляв, вони довго гнобили європейські народи, однак зараз ці народи повстають слідом за Німеччиною, закладаючи початок «Нової Європи». Ще в одній зі статей він за допомогою цитат з Талмуда намагався показати, що євреї вороже ставляться до інших людей. «На наше глибоке переконання, що спирається на обсервацію єврейського народу, цей останній прагне до світового панування, якого він сподівається досягти шляхом руйнування сучасного суспільного ладу з одночасним моральним ослабленням всіх народів», – писав С. Булат в «Новому шляху». У зверненні до читачів: «Настав час, коли частина білоруського громадянства, ідеологія якого не може вміститися в рамки існуючих білоруських партій, повинна забрати голос... Той напрямок, до якого ми належимо і яке окреслено як націонал-соціалістичний, має знайти широке

поширення серед білоруського суспільства і викристалізуватися в своєму теоретичному обґрунтуванні»¹⁰⁰.

Ідеологія націонал-соціалістів – поєднання національної ідеї з соціалістичними, це бачилася їм як головна умова для об'єднання і незалежності білоруського народу. Білоруські націонал-соціалісти заперечували більшовицьку ідею диктатури пролетаріату, яка зовсім не підходить білоруському аграрному суспільству. Вони взагалі відкидали марксизм, вважали, що кожна нація має свої особливості і це потрібно враховувати при побудові соціалізму. Головні постулати білоруського націонал-соціалізму 30-х років ХХ ст. – це боротьба за незалежність Білорусі, за благополуччя білоруського народу і заперечення інтернаціоналізму, як загрози існування народів з недостатньо високою національною свідомістю.

Здається, що в наш час така загроза набуває ще більшої актуальності.

Цікаві погляди націонал-соціалістів на економічні проблеми: основою економічної ефективності вони вважали працю і право кожного білоруса на повне користування результатами роботи. Земля є власністю нації, а нація наділяє нею тих громадян, які на ній працюють в кооперативах або індивідуально. Ставлення до релігії визначалося по корисності або шкідливості для білоруської нації. Націонал-соціалісти закликали безкомпромісно боротися з «польсько-католицьким і московсько-православним кліром». Такий підхід характерний для політиків, далеких від релігії, і сьогодні повторюється з абсолютною точністю. Програма БНСП була прийнята в 1936 р. і надрукована на сторінках «Нового шляху». Це була дійсно національна програма. На перший план ставилося національне виховання білоруського народу і боротьба з антибілоруськими силами. Проголошувалася співпраця з партіями національно-білоруського напрямку і підтримка будь-якої діяльності, господарських заходів, які обов'язково мають національний характер. У 1937 році БНСП була заборонена польською владою. Фабіан Акинчиц разом зі

¹⁰⁰Булат, А. Нацыянальны сацыялізм / А. Булат // Новы шлях. 1933. № 1.

своїми близькими прихильниками в 1938 р. виїхав до Німеччини. У 1940 р. БНСП на чолі з Вл. Козловським нелегально діяла під литовською владою у Вільно.

Відразу після нападу Німеччини на СРСР, в липні 1941 р., В. Козловський спробував легально відновити діяльність партії, однак Альфред Розенберг, глава окупованих східних областей, заборонив її, відповівши, що тільки Німецька націонал-соціалістична робітничка партія має право на існування. Таким чином, БНСП залишилася в підпіллі. Ф. Акинчиц і члени партії незабаром розчарувалися в німцях, бо побачили, що вони не несуть обіцяної «Нової Європи», а слов'ян хочуть знищити і зробити рабами. У той же час інший білоруський національний актив не довіряв білоруським націонал-соціалістам і вважав, що вони працюють на німців. Ф. Акинчиц, також намагався допомагати звільняти білорусів з німецького полону, безуспішно намагався випросити Розенберга, до якого мав відношення, повернути колгоспну землю селянам. Військовополонених намагався вербувати в пропагандисти, які потім відправлялися в Білорусь і вели антикомуністичну прапаганду серед населення (всього було відправлено близько 70 осіб). Так був звільнений з полону Михайло Ганько, майбутній глава Союзу білоруської молоді. Зі смертю Ф. Акинчица і В. Козловського в 1943 р. БНСП припинила своє існування.

Екскурс в історію національного руху в Білорусі буде неповним, якщо ми не відзначимо хвилю національного відродження в часи німецької окупації. Офіційно майже всі національні організації, що виникли в 1941–1944 рр. на території Білорусі і не підтримують Радянської влади, вважалися колаборантськими. Але разом з тим забувається інша сторона справи – велика частина національно свідомих білорусів прагнула до створення такої Білорусі, яка буде незалежною як від фашистської Німеччини, так і від комуністичного Радянського Союзу. Хоча більшість цих людей вірили в сили свого народу і мріяли про його краще майбутнє, але не можна забувати, що деякі дійсно пішли на відкриту зраду, стали на бік Рейху. Друга світова війна викликала третю

хвилю білоруського відродження. Уже в 1941 р. виникла Білоруська національна самодопомога, пізніше виник Союз білоруської молоді (СБМ), з'явилася Білоруська незалежна партія (БНП) і виникла Білоруська автокефальна церква. У 1942 р. на території окупованої Білорусі було організовано широкий національний рух – Білоруська Центральна Рада (БЦР), на чолі з Радославом Островським. За допомогою БЦР була навіть створена своя національна армія – Білоруський крайовий захист (Беларуская краіў абарона (БКА)), кількістю 23 тисячі осіб. БЦР проводила велику просвітницьку і культурну роботу. Відкривалися білоруські школи, народні бібліотеки, відновилася робота Мінського білоруського театру. Білоруські композитори написали понад 60 музичних творів, серед яких балет композитора А. Туренкова «У лісовій гущавині», оперета М. Щеглова на лібрето М. Арсен'євої «З півдня»; вийшли збірки віршів М. Арсен'євої, Т. Лебеда, Л. Случаніна.

Політична організація білоруських націоналістів – Білоруська незалежна (незалежніцкая) партія, яка в 1940–1950-х рр. нелегально діяла в Білорусі, була заснована ще в кінці 1939 р. в Вільно (хоча існує думка, що пізніше, в 1942 р. в Мінську). Її ідеолог о. Вінсент Годлевський в 1940 р. в Варшаві пише програму і статут партії (оновлювалися в 1942 р., після реорганізації БНП). Згідно зі статутом БНП метою партії було «набуття і забезпечення на майбутнє незалежності Білорусі» «через войовничий порив народних мас до збройної боротьби». Найвищим органом БНП був Центральний Комітет, який створювався спільно з'їздом окружних керівників партії. Основною партійною одиницею БНП була ланка з керівником ланки на чолі. Існували також районні, окружні та крайові комітети партії. Раз на два роки збирався партійний з'їзд, а також партійні конференції. Друкованим органом БНП був «Бюлетень білоруської незалежницької партії», який видавався в 1942–1946 рр. (Вийшло 6 номерів). Під час німецької окупації члени БНП йшли в цивільну адміністрацію, керували військовими і поліцейськими відділами. Під кінець червня 1944 р. ЦК БНП готував в Мінську антинімецьке повстання з метою

проголошення Білоруської Народної Республіки, яке відклали через стрімкий наступ Червоної Армії. Влітку 1944 р. керівництво партії виїхало до Німеччини, залишивши в Білорусі підпільні і партизанські групи.

У 1945 р., після капітуляції Німеччини, в Білорусь з Чехії переправилися члени БНП з відділу В. Родька. Вони повинні були організовувати антирадянський опір в рядах Білоруської крайової оборони. Частина керівників і активістів партії, в тому числі і голова ЦК БНП В. Родько були заарештовані органами держбезпеки. Частина членів БНП влилася в білоруський партизанський рух¹⁰¹. Уцілілі підпільні структури зумів об'єднати генерал М. Витушко, який керував БНП в Білорусі. В еміграції був утворений іноземний сектор БНП на чолі з Д. Космовичем. Він через своїх кур'єрів підтримував зв'язок з партією на Батьківщині. 30 вересня 1946 р. в Західній Німеччині пройшла третя конференція БНП. На ній відзначалось «постійне зростання БНП на Батьківщині», її розширення в підпіллі і вплив на партизанський рух. БНП боролася проти радянської влади до кінця 1956 р. Партійні структури в еміграції в 1955 р. влилися в Білоруський визвольний фронт.

Доцільною буде і характеристика Союзу білоруської молоді (СБМ). Ця організація, заснована в червні 1943 р., діяла легально, з дозволу німецьких окупантів, на території генерального комісаріату «Білорусь». Займалася вихованням білоруської молоді в дусі білоруського патріотизму, любові до своєї Батьківщини. Шефом-провідником головного штабу СБМ був Михайло Ганько. Головним друкованим органом організації був журнал «Живе Білорусь!». До червня 1944 р. СБМ налічував в своїх рядах кілька десятків тисяч молодих людей. У 1944 році невелика частина членів СБМ емігрувала на Захід.

Щодо оцінки ролі і діяльності Організації білоруських націоналістів (ОБН), то вона була створена в 1940 р. у Варшаві, як нелегальна організація. Улітку

¹⁰¹ Ёрш, С. Вяртанне БНП: Асобы і дакументы Беларускай незалежніцкай партыі / С. Ёрш. Менск – Слонім, 1998. С. 16.

1941-го перенесла свою діяльність в Білорусь. У 1942 р. ОБН налічувала 500 осіб на чолі з центральним Комітетом і Головою ЦК ОБН Яном Станкевичем. ОБН вела переговори з польською підпільною Армією Крайовою про співпрацю, створення «польсько-білоруської федерації» і навіть про організацію білорусько-польських партизанських відділів. Однак контакти з польським опором не дали ніякого результату. У 1943 р. ОБН увійшла в підпільне Білоруське національно-демократичне об'єднання (БНДО), де вона була чи не головною силою. На жаль, до сих пір невідомо, чим займалися ОБН і БНДО, крім контактів з поляками. Після загибелі в грудні 1943 р. в Мінську Вацлава Івановського і виїзду до Чехії Яна Станкевича, ОБН – БНДО фактично припинила своє існування. Багато членів організації, які працювали в цивільній адміністрації та освіті, влітку 1944 р. подалися на Захід. Останнім членам організації, які залишилися на Батьківщині, нічого не залишалося, як приєднатися до руху опору, організованого Білоруською незалежною партією. Кульмінацією діяльності БЦР, БНП, СБМ, ОБН і інших патріотичних організацій став II Всебілорусський конгрес, який проходив в Мінську 27 червня 1944 р. Хоча конгрес проходив в окупованому Мінську, він мав надзвичайно велике представництво – делегати були від усіх етнографічно білоруських місць.

У важких умовах окупованої Білорусі проходив Другий Всебілорусський конгрес, але цілі конгресу були високі, патріотичні. Основна мета його, як написано у вступі до матеріалів конгресу, виданим в 1954 році Білоруською Центральною Радою в Мюнхені (матеріали зібрані і оброблені комісією під редакцією професора Р. Островського), – це відновлення державності Білорусі, яку білоруський народ мав «вже на початку своєї історичної епохи, створював в IX столітті роздільні самостійні білоруські князівства: Полоцьке, Смоленське, Турово-Пінське, Новгород-Сіверське, Мінське, Слуцьке і інші»¹⁰².

¹⁰²Другі Ўсебеларускі Кангрэс / Матэр'ялы сабраныя і апрацаваныя на падставе пратакольных запісаў камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад рэд. праф. Р. Астроўскага. Мюнхен: Выданне Беларускай Цэнтральнай Рады, 1954. С. 5.

Вступ до «Матеріалів» містить коротку концепцію історії Білорусі до 1944 р. і висвітлює цілі 2-го Всебілоруського конгресу. Однак підхід Р. Островського до нашої історії грішив тими ж недоліками (відсутністю білоруських домінантів в житті ВКЛ), що і інших істориків того часу. Цей підхід проявляється вже з третього параграфу: «Окремі князівства цих племен (маються на увазі кривичі, радимичі і дреговичі) об'єднувалися в першу чергу між собою, а потім і з литовськими, створивши об'єднану білорусько-литовську державу під назвою Велике князівство Литовське». Тут протиставляються білоруські племена і литовські, що, як було показано вище, не доводиться об'єктивними даними. Було б науково обгрунтованим включити, як і писав Микола Єрмолович, «Литву», литовські племена до складу білоруських племен, навіть зробити їх домінантою при формуванні майбутнього єдиного білоруського етносу, а потім і нації. Однак тоді, у воєнні роки, «Матеріали» з цими вадами виглядали досить патріотично. Білоруська Центральна Рада як організатор Конгресу зробила велику справу по виявленню і об'єднанню тих сил білоруського народу, які зберегли свою особливість і міць, незважаючи на фашистський терор. БЦР, нарешті, через багато років існування ненависної їй радянської влади на білоруських землях, вирішила, використовуючи німецьку окупацію, заявити про існування Білорусі не як частинки СРСР, а як самостійної, незалежної держави. Однак керівництво БЦР знало, що починати війну за незалежність Білорусі в цей час, означало воювати на два фронти – проти Рад і німців, що було рівносильно самогубству. Розраховували на лояльність фашистів і допомогу Заходу. Ось як наївно пишеться в цих матеріалах: «Більшовиків всі добре знали і з ними боролися, а що стосується німців – то були впевнені, що Захід їм руки зв'яже». Дивує велика цифра делегатів на Конгресі – 1039 осіб. І це під час війни, попри всі труднощі переїздів. Порівняння з нинішніми конгресами демократичних сил (проходили в кінці 90-х ХХ ст. – початку ХХІ ст.) буде не на користь останніх. На їх форумах ніколи не збиралося стільки людей. Дуже представницьким був Конгрес і з точки зору географії. Делегати прибули – і від прифронтової смуги, і від етнічно білоруських територій,

приєднаних до інших країв: Білосточчини, Віленщини і Двінщини.

Конгрес засудив більшовицьку ідеологію і анулював усі постанови і закони, прийняті радянською владою і поляками. У заключному слові президент конгресу Євтимій Кіпель сказав: «Сьогоднішнім своїм актом наш народ довів всьому світу, що він не хоче ні московської, ні польської опіки. Всі постанови про вихід з так званого Радянського Союзу і про анулювання московсько-польських договорів про Білорусь, прийняті одногосно. А це дуже важливо! Серед тисячі двохсот чоловік не знайшлося жодного, який би хотів повернення більшовиків та панування польських панів на Білорусі. Безсумнівно, це воля не тільки делегатів – це воля всього білоруського народу!»¹⁰³

Делегати конгресу мали дуже тверді наміри. Але виникає питання: чому ж ніхто з них не зумів реально оцінити свої шанси в боротьбі за незалежність Батьківщини? Всі згадані події проходили в ті часи, коли Радянська Армія гнала німецьких окупантів і незабаром звільнила Мінськ. Про яку незалежність Білорусі в таких умовах можна було говорити. Тож не дивно, що майже всі учасники конгресу були або замучені радянським НКВС, або закінчили своє життя в еміграції. Серед них такі люди, як генерал Костянтин Єзовітов («загинув на більшовицькій шибениці в 1947 р.» – написано в «Матеріалах Конгресу ...»), прославлені поетеси Лариса Геніюш і Наталія Арсеньєва (обидві були репресовані), відомий державний службовець народного комісаріату освіти БССР Євген Калубович, який написав в еміграції відому зараз книгу «Батьки Білорусі та їх доля»; інженер Іван Касяк, – написав в еміграції книгу «З історії Білоруської автокефальної церкви», доцент БДУ, автор численних підручників і наукових робіт Євтимій Кіпель, багато інших знаменитих людей, імена яких тільки зараз повертаються із забуття.

Зрозуміло, шансів створення незалежної білоруської держави в умовах німецької окупації в учасників конгресу не було ніяких. Однак значення цієї події дуже велике. Другий Всебілоруський конгрес показав усім, що є в світі

¹⁰³Другі Ўсебеларускі Кангрэс / матэрыялы сабраныя і апрацаваныя на падставе пратакольных запісаў камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад рэд. праф. Р. Астроўскага. Мюнхен.: Выданне Беларускай Цэнтральнай Рады, 1954. С. 69.

така держава, як Білоруська Народна Республіка. Значення конгресу не обмежується тими незабутніми подіями 1944 р. в окупованому Мінську. Велика частина учасників його, яка не потрапила в руки радянських спецслужб після приходу Радянської Армії, емігрувала і присвятила все своє життя служінню білоруської ідеї за кордоном. Відразу після війни на території Білорусі виникло кілька нелегальних організацій, перш за все молодіжних, які мали на меті проголошення незалежності Білорусі, відділення Білорусі від СРСР, національне відродження. Нижче наведено відомості про деякі з них, взяті з довідника «Беларускі нацыяналізм»¹⁰⁴.

Союз визволення Білорусі (СВБ) – підпільна молодіжна організація, створена з ініціативи Геннадія Козака в Новогрудку в 1946–1947 рр. Була підготовлена програма організації та призначені уповноважені представники в районах. Організаційний відділ очолив Михайло Кожичі («Дубовий»), а фінансовий – Костянтин Романович («Сокіл»). СВБ ставив собі за мету відділення Білорусі від СРСР і створення самостійної білоруської держави. Основним методом боротьби СВБ була антирадянська агітація, але не відкидався і збройний опір. В кінці травня 1947 р. були заарештовані 18 членів СВБ, виданих провокатором. 30 серпня 1947 р. Військовий трибунал військ МВС в Барановицькій області засудив учасників СВБ до ув'язнення на термін від 8 до 25 років.

Союз боротьби за незалежність Білорусі (СБНБ) – підпільна організація в Західній Білорусі в 1946–1949 рр. Заснована в 1946 р. з ініціативи командира білоруського партизанського відділу Івана Романчука («Яструба»). Діяла в деяких районах Західної Білорусії, в тому числі в Гродно, Несвіжському, Галушках і Столбцовському районі. Програма СБНБ передбачала підготовку патріотичних сил, які в разі війни повинні були виступити на захист білоруського народу і незалежності Батьківщини. Організація передбачала своїми структурами охопити всю Білорусь і чекати відповідного часу, щоб діяти. Відповідно до програми СБНБ повинні були бути розпущені колгоспи, а

¹⁰⁴ Беларускі нацыяналізм. Даведнік. [Електронный ресурс] Режим доступа: https://knihi.com/none/Bielaruski_nacyjanalizm_Daviednik.html. Дата доступа: 1996.

земля віддана селянам. СБНБ випускала і поширювала антирадянські листівки. На початку 1949 р. органи радянської держбезпеки заарештували керівництво організації. У травні (або влітку) 1949 р. чекісти поранили в бою і затримали главу СБНБ Івана Романчука. Військовим трибуналом військ МВС Білоруського військового округу від 15–17 червня 1949 р. за «зраду Батьківщині, непрямий терор і антирадянську пропаганду» 17 членів СБНБ були засуджені на різні терміни ув'язнення.

До початку «горбачовської перебудови» 1980-х років Білорусь підійшла не маючи сильної національної інтелігенції, не усвідомлюючи себе як націю і державу. На довгий час національне відродження Білорусі припинилося. Почався процес масової русифікації, процес закриття білоруських шкіл і дитячих садів. Особливо активно асиміляційні процеси проходили в 60-х роках ХХ ст. за часів реформ М. С. Хрущова, з прийняттям курсу на побудову комунізму до 1980-го року.

Однак окремі осередки незалежного національного білоруського культурного життя періодично виникали. Вони існували всупереч потужному молохові тоталітарної радянської системи, всупереч сталінським репресіям, всупереч жорсткій цензурі, всупереч так званої хрущовської відлиги і брежнєвської стагнації.

Серед таких центрів можна виділити наступні – Академічне середовище (70-ті рр. ХХ ст.), Семінар старобілоруської культури і наукові експедиції групи вчених Інституту етнографії та фольклору разом з науково-технічною інтелігенцією (Інститут фізики, Інститут ядерної енергетики і ін.).

«Академічне середовище»¹⁰⁵ сформувалося з молодих і талановитих учених-гуманітаріїв в Академії наук БРСР в першій половині 70-х років ХХ ст. Моральним лідером «Академічного середовища», як і інших небагатьох національних спільнот тих років, був видатний білоруський письменник Володимир Короткевич. Його творчістю захоплювалися цілі покоління людей і те, що його творчість була небажана в офіційних колах, тільки додавало йому

¹⁰⁵ Білоруська назва «Акадэмічны асяродак».

популярності.

Коли в 1972–1973 рр. КДБ займався розгромом патріотичного руху в Україні, то при обшуках і на допитах були виявлені сліди зв'язків з Білоруссю. В руках КДБ виявилось кілька листів друзів «Академічного середовища» з оцінкою національної політики КПРС, а також з викладенням планів координації опору цій політиці. КДБ щільно зайнявся «Академічним середовищем». Влітку 1973 року в Мінську, інших містах Білорусі почалися допити. Серед учасників середовища значилися А. Каврус, С. Мисько, В. Рабкевич, М. Чернявський, М. Прашкович і інші.

Незважаючи на ідеологічний тиск і розгін «Академічного середовища» його ідеї в різних проявах продовжували множитися в Академії наук. Одним з найважливіших об'єктів уваги була старобілоруська культура, якою і за плановою програмою належало займатися академічним інститутам.

Семінар, присвячений стародавній білоруській культурі, був створений на початку 70-х рр. при Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору АН БРСР. Керувала ним старший науковий співробітник Ольга Терещатова. Великий внесок в роботу семінару внесли Елеонора Вітер, відомий вчений в області стародавньої білоруської культури і фізик (доктор фізико-математичних наук), мистецтвознавець – Юрій Ходико.

Щороку під час відпочинку ентузіасти різних інститутів виїжджали в етнографічні експедиції, де вивчали і збирали пам'ятки нашої давньої культури: стародавні ікони, картини, скульптури, інші твори невідомих білоруських майстрів. Потім за підсумками цих експедицій був створений Музей старобілоруської культури.

Ті, скромні на перший погляд, акції, що проводили учасники етнографічних експедицій при Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору, стали дуже сильним каталізатором підйому інтересу до білорусистики у всіх академічних інститутах. А Юрій Ходико став відомим політиком, і був одним із засновників Білоруського народного фронту.

«На горищі», або по-білоруськи «*На Паддашку*», – це назва місця зборів

національно орієнтованої переважно художньої інтелігенції в Мінську в 60-х – першій половині 80-х рр. Це була майстерня художника Євгена Кулика, яка розміщувалася під самим дахом будівлі на проспекті Леніна в Мінську, напроти будівлі КДБ. Тут збиралася опозиційно орієнтована білоруська інтелігенція: художники Левон Борозна, Віктор Марковець та Олексій Марочкин, мистецтвознавці Зенон Позняк і Геннадій Соколов-Кубай, актор Олесь Лобанок, археолог Михась Чернявський, поет Олесь Рязанов та інші патріоти Білорусі.

Майстерня, по суті, була дискусійним клубом. Тут обговорювалася культурна і суспільно-політична ситуація в країні. Але тут також народжувалися і здійснювалися ідеї і проекти різних акцій.

В умовах тоталітарного режиму всяке заняття національною культурою швидко перетворювалося в форму боротьби за білоруськість. В результаті засідань «На горищі» став реальністю ряд художніх виставок, приурочених до ювілейних дат білоруської культури. Особливістю цих виставок була національна орієнтованість, відхід від соцреалізму. Тут народжувався нонконформізм, який в даний час так яскраво виявляв на своїх полотнах художник Олексій Марочкин. Великим успіхом творчого середовища «На горищі» можна вважати виставку, приурочену до сторіччя з дня народження Алоїзи Пашкевич (Тітки), в 1976 р. Метою цієї культурної акції було донести до людей, що «у нас, як і у інших народів, є святині». Твори експонувалися в виставковому залі Спілки художників в Мінську і в Жодіно. В Жодіно ряд творів було зіпсовано невідомими людьми.

Значною акцією художників клубу була виставка до ювілею Миколи Гусовського (1980 р.). Якщо виставка до сторіччя Тітки була проігнорована владою і, відповідно, офіційною пресою, то ця мала певний резонанс в ЗМІ. Сталося це завдяки тому, що постановою UNESCO ювілей Миколи Гусовського був включений в світовий календар видатних культурних подій. За цих обставин керівництву БССР не можна було ігнорувати таку знаменну подію.

У 1980-і рр. спільнота «На горищі» зазнала гонінь. Влада, стурбована

розширенням інтересу до білоруської культури, зробили чергову хвилю репресій проти патріотичної інтелігенції. Були звільнення з роботи, посилилася цензура. Незважаючи на це, патріоти «На горищі» продовжували свою культурно-просвітницьку діяльність. Наступними акціями були 100-річний ювілей Казимира Малевича, ювілейні річниці Вацлава Ластовського і Йосипа Дроздовича.

Коли білоруська політична ситуація на початку 90-х років почала змінюватися, художники групи інтелігенції «На горищі» утворили ядро художнього об'єднання «Погоня».

Завдяки діяльності академічної інтелігенції, національно-свідомих митців і літераторів, до початку 80-х рр. буквально в повітрі витав привид змін, нової Білорусі, національної білоруської держави.

Саме в ці роки виходять яскраві літературні твори, створені Володимиром Короткевичем, а його «Земля під білими крилами» стала своєрідним підручником заново відкритої країни Білорусі. У 1985 р. в Лондоні виходить підпільна книга Олега Бембеля «Рідне слово і морально-естетичний прогрес», де в незвичайній для тих часів формі було звернуто увагу на знищення білоруської мови.

У 1986 році серед прогресивної білоруської інтелігенції виник цілий рух на захист білоруської мови. Ними був написаний спеціальний лист – крик відчаю, де аргументовано доводилася нагальна необхідність порятунку білоруської мови від її повного зникнення з родини живих мов Землі. «Лист 28-ми» в захист білоруської мови направили в ЦК КПРС, до Верховної Ради СРСР і ще в деякі інстанції. У 1987 році було написано ще один лист, де підписалося ще більше людей.

З початком горбачовської перебудови політичні процеси в республіці активізувалися. У 1991 р. Білорусія стає незалежною.

Головна риса цього періоду (90-ті роки ХХ) – занепад авторитету і всесущності комуністичної партії, занепад тоталітарної системи. Новий період приніс багатопартійність і нові (для колишньої БРСР) політичні ідеології.

В даний час в Республіці Білорусь представлені, фактично, всі основні політичні течії, що існують в країнах Західної та Східної Європи. У 1988 р. виник Білоруський народний фронт (БНФ), який поставив собі за мету демократизацію суспільства і національне відродження. У 1990 р. був прийнятий Закон про мови, згідно з яким білоруська мова ставала єдиною державною мовою. Після проголошення Республіки Білорусь була прийнята національна символіка – герб «Погоня» і біло-червоно-білий Державний Прапор. Почалася четверта хвиля національного відродження, яка тривала з 1988 по 1996 рік.

У 1995 році був проведений референдум, після якого повернулася в трохи зміненому вигляді колишня радянська символіка і був прийнятий закон про дві державні мови: білоруську та російську, що негативно позначилося на розширенні та розвитку білоруської мови.

І все ж за той короткий проміжок часу було зроблено дуже багато. Відкривалися білоруські класи і школи, білоруська мова неухильно розширювалася у вищій школі, вперше відкрито друкувалися твори націонал-демократів часів культу особи, тих, хто довгий час носив ярлик «ворога народу». Громадянам Білорусі, нарешті, стали доступні твори Йосипа Лесика, Вацлава Ластовського, Лариси Геніюш, Всеволода Ігнатовського ... Нарешті була видана книга «Слідами одного міфу» сучасного історика Миколи Єрмоловича, яка перебувала під заборонаю, а її автор не мав входу в академічні інститути.

Здавалося б, що проголошення незалежності Білорусі на тлі такого підйому національного відродження додасть не тільки більше можливостей для білоруського руху, але і зробить процес формування білоруської національної держави незворотнім.

Але в 1991 році – році проголошення незалежності ряду пострадянських республік, Білорусь була, очевидно, єдиною країною, яка була не готова до державної незалежності. Для білорусів, вона була незрозумілою, а для великої частини населення і небажаною.

Процес утворення націй-держав, який почався для більшості народів, як ми вище зазначали, ще в XIX столітті, досяг кульмінації в кінці XX століття. Ідеологія націоналізму запанувала всюди. Але в Білорусі ця ідеологія не стала масовою. Носіями її була невелика частина народу, яка і створила БНФ.

На початку, в 1988 році ідеї демократії і національного відродження крокували поруч. Відсутність того й іншого в суспільстві, багаторічний брак свободи слова та друку, гідний ганьби стан білоруської мови і національної культури несподівано, після 30 жовтня 1988 року – часу проведення знаменитих «Дідів», закінчилися виникненням широкого руху за демократію – Білоруського народного фронту (БНФ).

Суспільно-політичне життя в Білорусі другої половини 80-х – початку 90-х років XX ст. було дуже бурхливим і різноманітним. Воно безпосередньо формувалося під час горбачовської перебудови, демократизації та національного пробудження останніх років існування СРСР, з початком становлення молоді незалежної республіки Білорусь, яка оголосила свою незалежність 27 липня 1991 р.

До початку бурхливих 90-х років суспільно-політичне життя Білорусі здійснювалося під керівною роллю Комуністичної партії Радянського Союзу. Після скасування 6-ї статті Конституції СРСР (1990 рік) авторитет КПРС-КПБ почав стрімко падати і політичний простір заповнився новими незалежними політичними об'єднаннями.

Провісником майбутніх національних рухів, демократичних партій і незалежних громадських організацій було молодіжне культурне і національно-відродженське об'єднання «Майстроўня», яке діяло в місті Мінську з середини 80-х років XX століття. «Майстроўня» прагнула відродити білоруські традиції, звичаї, проводила народні свята – «Купали», «Різдво», інші. Найбільш відомою акцією було «Гукання весни», організованою національно-свідомою молоддю 20 квітня 1986 року поблизу Мінського оперного театру і розігнаною органами правопорядку. Однак така реакція влади привела до ще більшого зростання незалежних культурних, музичних, літературних та інших громадських

об'єднань, які отримали назву «неформальні».

«Неформальні» організації об'єднували в 1988 р. більше 46 тис. осіб. У Мінську налічувалося в той час 566 аматорських об'єднань та клубів за інтересами¹⁰⁶. У 1988 р. більше 65% мінської молоді вважали себе «неформалами». Існували музичні громади («металісти», «рокери»), літературні, інші об'єднання за інтересами. Найбільш відомим літературним об'єднанням були «Тутейшіє» («Здесьние»). «Тутейшіє» – незалежне добровільне товариство молодих білоруських літераторів. Існувало в 1987 – 1990 рр. Лідерами були А. Беляцкий, В. Орлов А. Сис, С. Дубовець і ін. Широку популярність в Мінську в 1985 – 1990 рр. мало молодіжне історико-культурне об'єднання «Толока». Головою був Сергій Витушко, а його помічниками – майбутні відомі політики Вінцук Вечорко і Віктор Івашкевич. У Гродно великої популярності досяг історико-культурний клуб «Походня», яким керував доктор історичних наук Михайло Ткачов. У Мінську в ті роки був добре відомий політичний клуб «Мінська альтернатива».

З 90-х років ХХ ст. правовий статус громадських організацій визначила постанова РМ БРСР від 03.10.1990 «Про затвердження тимчасового положення про порядок утворення і діяльності громадських об'єднань громадян в Республіці Білорусь».

В ході перебудови «неформальні» організації також стрімко розвивалися і в результаті виникла нагальна необхідність їх об'єднання. 19 жовтня 1988 року в Будинку кіно в Мінську проходять установчі збори білоруського історико-просвітницького товариства пам'яті жертв сталінізму «Мартиролог Білорусі», засновниками якого виступили Спілка письменників, Спілка кінематографістів, Спілки художників і редакція газети «Література і мистецтво». На цих зборах було також створено оргкомітет Білоруського народного фронту «Відродження», проголошеного як суспільно-політичний рух за демократичне реформування суспільства і відродження білоруської нації, в якому можуть

¹⁰⁶Остапенко, А.В. Общественные организации, профсоюзы и политические партии / А.В. Остапенко // Минская область: Энциклопедия: в 2 т. Минск: БелЭн. 2007. Т. 2. С. 122 – 123.

брати участь як окремі громадяни, так і громадські об'єднання. До складу оргкомітету увійшли відомі в Білорусі люди: письменники Василь Биков, Василь Яковенко та Володимир Орлов, історики Михайло Ткачов і Анатолій Грицкевич, вчені Юрій Ходико і Зенон Позняк, інші. Оргкомітет опублікував програмну заяву, в якій визначив спрямованість руху (демократичні реформи, реальний суверенітет Білорусі, національне відродження, права людини).

30 жовтня 1988 року (день пам'яті покійних «Дідів») з ініціативи «Мартирологу Білорусі» і оргкомітету БНФ на Московському кладовищі в Мінську відбувся мітинг-реквієм, який розіграла міліція. Ця подія стала, фактично, початком стрімкого зростання БНФ, інших громадських неформальних організацій.

Після знаменитих «Дідів» почався бурхливий процес зростання прихильників Білоруського народного фронту. Оргкомітет БНФ на вул. Фрунзе 5 (Будинок літератора) розпочав реєстрацію первинних організацій БНФ, що стрімко утворювалися.

Наступною важливою подією, що відбулася завдяки ініціативі оргкомітету БНФ, був мітинг «На підтримку перебудови» на республіканському стадіоні «Динамо» у Мінську, який пройшов в лютому 1989 р. Мітинг зібрав близько 40 000 чоловік. На мітингу було прийнято резолюцію з вимогою скасувати закріплену в Конституції керуючу роль комуністичної партії.

Майже протягом усіх 90-х років ХХ століття найбільш масовою і впливовою опозиційною організацією в Білорусі був громадський рух за перебудову – Білоруський народний фронт «Відродження». У 1999 році БНФ розколовся на дві організації з однією і тією ж назвою. Хоча спочатку існували як рух БНФ, так і партія БНФ. Після розколу і неухильного зниження рейтингу БНФ в обох своїх структурах, фактично, обидві організації БНФ залишилися функціонувати не як дві громадські організації, а тільки як дві партії.

На установчий сойм БНФ з'їхалося близько 400 делегатів. Відбувся сойм 24 – 25 травня 1989 року в Вільно (Вільнюсі), так як провести його в Мінську не дозволила Президія Верховної Ради.

У програмі Фронту, прийнятої в Вільнюсі, сказано: «БНФ» Відродження – «це широкий суспільний рух громадян, виступаючих за демократичні ідеали, за сильну незалежну державу Білорусь, за соціальну ринкову економіку, за національно-культурне відродження нашого народу ...».

Вперше за багато років опозиційний демократичний і незалежний рух на теренах Білорусі оформився організаційно. Вперше в пострадянській Білорусі з'явилась політична сила, яка перейняла традицію національно-визвольної і демократичної боротьби славних попередників – відродженців початку ХХ століття, творців і захисників БНР. БНФ став головною силою, яка протистояла тоталітарній системі. БНФ подолав політичну монополію комуністів в Біларусі.

Програма БНФ велику увагу приділяла національному білоруському відродженню. Однак в «чистому» вигляді питання про національну ідею і тим більше білоруський націоналізм в програмі не ставилося. Мабуть, в ті часи це було і не потрібно, БНФ замислювався як широкий громадський рух і програму пристосовували до того, щоб вона була близькою і зрозумілою кожному.

Однак головні атрибути національної ідеї, такі як суверенітет країни, створення повноцінної державності, піднесення міжнародного авторитету Білорусі відносилися до головних цілей БНФ.

«Ми вважаємо, що нація, національне товариство є природним результатом соціальності людської природи. Вона володіє вічними правами, реалізація яких залежить не від накопиченого нею політичного, економічного або військового потенціалу, а виключно від її власної свободи», – записано в програмі.

Ідеологи БНФ велику увагу приділяли правовим аспектам білоруського суспільства. Що стосується обговорення прав нації і прав особистості – питання вирішувалося ними в такий спосіб:

«Права нації на саморозкриття рівновеликі з відповідним правом особистості. Але цей правовий паритет не створює і не може створювати тупікових конфліктів, якщо керуватися принципом замінюваності, що вимагає

безумовної рівності цивільних прав особистості будь-якої національності, і дає можливість задоволення духовних потреб національної меншини через право національно-культурної автономії».

На нашу думку, не можна на паритетних правах зберегти націю, яка тільки почала звільнятися від гегемонії і тиску більш сильної нації¹⁰⁷. Потрібен закон про захист нації і її права повинні домінувати.

Далі в програмі записано, що БНФ виступає «За вільний і невимушений розвиток білоруської художньої культури, за пошук свого власного образу в області наукових досліджень і технологічних розробок. За те, щоб наші національні цінності і відроджена історична пам'ять були духовним осередком для виховання нового покоління... Ми за доброзичливі, рівноправні і взаємокорисні відносини з усіма близькими і далекими сусідам Білорусі...».

На II з'їзді БНФ, який проходив в Мінську 23–24 березня 1991 року, було прийнято програмну заяву «Свобода – Незалежність – Відродження», вже сама назва якого відображала сутність курсу, взятого БНФ на новий період. Разом з найважливішими завданнями того періоду – декомунізацією країни, переходом до ринкових відносин, реформуванням системи влади, білорусизації системи освіти і розширенням білоруської мови – БНФ ставив як перші завдання національного і культурного відродження. Саме в ті часи, особливо з приходом на пост голови Верховної Ради білоруськомовного професора Станіслава Шушкевича почався найбільший проект формування білоруської нації, який можна прирівняти тільки до білорусизації в БСРР 20-х рр. ХХ століття. І чималу роль грала в цьому процесі фракція БНФ у Верховній Раді, як і весь Народний фронт.

Починаючи з 1990 року, з руйнуванням комуністичної системи відчинилися двері для формування багатопартійності в усіх республіках колишнього СРСР. Багатопартійна система почала створюватися з початку 90-х років і до середини

¹⁰⁷Астапенка, А.У. Права чалавека і права нацыі / А.У. Астапенка, // Юридическое, экономическое образование и наука на пороге нового тысячелетия: материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 10-летию Белорусского института правоведения. Минск, 2001. Минск: БИП, 2001. С. 172 – 173.

останньої декади ХХ ст. вона склалася. Безпосереднім учасником цього процесу був і автор цього дослідження.

У червні 1990 року відбулася установча конференція першої в Білорусі після закріплення в Конституції багатопартійної системи Національно-демократичної партії Білорусі (НДПБ). Трьома співголовами (головами) партії стали Олесь Ємельянов, Анатолій Остапенко та Франек Швайбович. На перший план в програмі партії було висунуто ідеали національного відродження, питання незалежності Білорусі, відродження рідної мови, історії та культури білорусів.

На II конференції НДПБ, яка відбулася 3 листопада 1991 року, вибрали нове керівництво партії, були обрані три голови: Віктор Науменко, Анатолій Остапенко та Микола Єрмолівич. Видатний історик, дисидент радянських часів, автор знаменитого ще в радянські часи твору «Па слядах старажитнага міфа» Микола Єрмолівич був гордістю, «візитною карткою» НДПБ.

М. Єрмолівич був причетний і до розробки ідеології національної демократії, і до написання розгорнутої програми Національно-демократичної партії Білорусі. Він висловив думки, які можна покласти в основу побудови майбутньої національної ідеї білорусів:

Зближення народів не тільки не значить їх відмирання, але, навпаки, ще більшу їх кристалізацію. Як справедливо зауважували в 80-х роках минулого століття білоруські народники, без усвідомлення своїх особливостей кожним народом все людство було б стадом¹⁰⁸.

Вчений вперше виклав свою позицію, пізніше озвучену в книзі «Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае» («Білоруська держава Велике князівство Литовське»). Він писав:

«З огляду на те, що особливий збиток для істинного бачення нашої історії завдала теза про відсутність державності Білорусі до 1919 р., тобто до проголошення БРСР, потрібно особливу увагу звернути на факти, які ясно свідчать про ранні державні утворення на нашій землі: Полоцькому,

¹⁰⁸Єрмаловіч, Мікола. Нашая задача – узнавіць і працягнуць працу “нацдэмаў” 1920-х /М. Ермаловіч // Навіны БНФ. 1992. № 2. студзень. С.3.

Туровському, Смоленському і Новогрудському князівствах. Особлива увага повинна бути звернена на Велике князівство Литовське, яке було створено не литовськими князями, а нашим народом, і яке було продовженням історії попередніх державних утворень Білорусі. Цим тільки можна і пояснити, чому в Великому князівстві Литовському домінувала білоруська культура, а білоруська мова була державною. Історія Великого князівства Литовського повинна трактуватися як час найбільшого підйому державності Білорусі в минулому»¹⁰⁹.

Микола Єрмолович вважав, що хоча Білорусь і втратила свою державність як держава «Велике князівство Литовське» за часів Російської імперії, але пам'ять про свою державність жила в свідомості багатьох білорусів, таких як Костянтин Калиновський, гомонівці, нашенівці. Він вважав, що саме з їх працями і ожило усвідомлення необхідності знайти білорусам свою державність, яка тільки й могла дати розквіт матеріальних і духовних сил Білорусі.

Слідом за НДПБ в 1990–1991 рр. стали заповнюватися партіями інші ніші: соціал-демократії – партія Білоруська соціал-демократична громада (БСДГ) на чолі з М. Ткачовим; ліберальної демократії – Об'єднана демократична партія (ВДП) на чолі з А. Животнюком, А. Добровольським; християнської демократії – Білоруський християнсько-демократичний Союз (БХДС) на чолі з П. Силко; була створена Білоруська селянська партія (БСП) на чолі з Євгеном Лугином.

За задумом З. Позняка всі партії національно-демократичного спрямування мали увійти в ширшу структуру – Білоруський народний фронт, і тим самим посилити його. Зенон Позняк вважав, що в результаті буде міцніти вся структура народного руху, яку об'єднує БНФ, буде здійснюватися централізована координація Фронтом всіх партій і структурних одиниць БНФ і, нарешті, при цьому він сам стає як би головою всіх цих партій і структур, що входять в БНФ.

Нереальність такого шляху очевидна. Майже такий же підхід був і в радянській системі. Це той же тоталітарний, недемократичний шлях, який

¹⁰⁹ Там само. С. 3.

повторював БНФ слідом за своїми попередниками – комуністами. До речі, і не дивно, адже велика кількість членів БНФ становили колишні комуністи.

Жодна з партій не поспішала увійти в БНФ. Навіть близький соратник Зенона Позняка Михайло Ткачов, який фактично був «відряджений» Фронтом очолити Білоруську соціал-демократичну Громаду, не підтримав об'єднавчих устремлінь З. Позняка. Більш того, саме М. Ткачов став ініціатором іншого процесу – створення блоку партій. Він запропонував створити союз або блок партій демократичного спрямування під назвою «Нова Білорусь», в який всі партії входять як рівноправні партнери.

Зенон Позняк дуже болісно сприйняв цю пропозицію. Він виступив у пресі, де в різких тонах висловився проти свого соратника Михайла Ткачова. Почався сильний пресинг на всі політичні партії, які підтримали ідею створення «Нової Білорусі». Тут зіграв роль ще і той факт, що майже всі лідери та члени молодих партій були і членами БНФ.

Ці дії З. Позняка швидко дали результати – блок «Нова Білорусь» розпався. НДПБ вийшла з нього, а ті люди, що ще були в роздумах, також не підтримали ініціативи голови Фронту.

Створення БНП було результатом, з одного боку, пасіонарного процесу розвитку молодого демократії і національного відродження в Білорусі на початку 90-х років минулого століття а, з іншого боку, почався перманентний розпад політичних партій.

Відразу після розпаду блоку «Нова Білорусь» та частина НДПБ, яка підтримала ідею створення блоку, розпочала роботу зі створення Радикального крила НДПБ (РК НДПБ). І 26 серпня 1992 року відбулася установча конференція РК НДПБ.

Було прийнято заяву про створення РК НДПБ і платформи «Крила» під назвою «Напрями діяльності та принципи Національно-демократичної партії Білорусі (радикальне крило)». Найважливішим і сміливим кроком стали принципи, проголошені в цій платформі.

Ось текст основних принципів:

«Ми – націоналісти. Настав час повернути цьому слову його споконвічний позитивний сенс. Націоналізм – це відданість своїй нації, націоналізм – це боротьба за її свободу і незалежність, за її духовну і фізичну силу, за її право бути рівною серед рівних.

Національна ідея є для нас першочерговим завданням, вона – найголовніше з усіх людських придбань в сфері суспільного життя. Демократичне суспільство – це мета, до якої повинен прийти наш народ, і головним механізмом для її досягнення є саме національна ідея.

Ми – безкомпромісні антикомуністи. Ми будемо домагатися прийняття законодавства Республіки Білорусь про заборону всіх неокomuністичних партій і рухів, які є нащадками колишньої КПРС – КПБ або ґрунтуються на злочинній комуністичній ідеології, в основу якої покладено культ насильства.

Ми не хитаємося між правими і лівими. Національно-демократична партія – сама права. Тому ні соціал-демократичний шлях, ні центристський не може бути нами прийнято»¹¹⁰.

На початку 1994 року на базі однієї з структур НДПБ – тієї, що стала спадкоємицею РК НДПБ, був утворений оргкомітет зі створення Білоруської національної партії, а 9 квітня відбулася установча конференція цієї партії. Був прийнятий статут і перша в Білорусі націоналістична програма. Головою БНП став А.В. Остапенко.

Головним світоглядним кроком БНП було тверезе усвідомлення згубності для білоруської нації демократичного підходу в національному питанні. Навіть з назви партії слово «демократична» було знято. У преамбулі програми на цей рахунок було сказано: «БНП вважає, що багато сучасних партій і рухів, які оголошують себе демократичними, по суті псевдodemократичні і тому не здатні захопити білоруський народ по шляху європейської демократії – дух більшовизму ще має сили в цих організаціях. БНП вважає, що про демократію

¹¹⁰ Платформа РК НДПБ. 26 августа 1992 г.; Остапенко, А.В. Мы не шатаемся между правым и левыми, мы – самые правые / А.В. Остапенко // 7 дней, 1992, № 45. 2 -8 ноября.

як найближчу мету говорити ще рано»¹¹¹.

Цілі руху БНФ «Відродження» були чітко поставлені на III з'їзді (29–30 травня 1993 р.), на якому, крім закріплення національно-демократичної програми, були розвинені також конституційні принципи, принципи зовнішньої політики і особливу увагу було направлено на розробку геополітичних пріоритетів Республіки Білорусь. Фронт був головною організацією в створенні концепції Балто-Чорноморського колектора, яка так і залишилася на папері ще й досі.

На тому ж з'їзді 1993 р. на основі руху БНФ виникла партія Білоруський народний фронт (БНФ). Цей крок викликаний необхідністю юридичного закріплення БНФ в суспільно-політичному житті Білорусі напередодні парламентських виборів.

Процес формування політично структурованого суспільства закінчився в 1996 році. «Кишенькові» партії, як висміював паростки багатопартійної системи Зенон Позняк ще в 1991 році, дійсно так і залишилися «кишеньковими». Але, як несподівано виявилось, не набагато від них став відрізнятися і БНФ. Звичайно, БНФ на той час ще був добре структурованою організацією, що включала в себе практично всі райони Білорусі. Але, з іншого боку, він перестав мати такий вплив на політичні процеси, як це було характерно для раннього періоду, пов'язаного з участю фронтівців в роботі Верховної Ради 12-го скликання.

Ще одним вагомим моментом було припинення білорусизації і початок нової фази русифікації, яка почалася після референдумів, ініційованих А.Лукашенком в 1995–1996 рр. І в цих нових реаліях БНФ став абсолютно незатребуваним. Раптом виявилось, що ті висококласні фахівці, вчені, художні та культурні діячі, якими так пишався Фронт, зовсім не затребувані і небажані в тій Білорусі, яка почала відбудовуватися після 1996 року.

Переломні часи переходу від парламентської форми управління країною до президентської завершилися не тільки обранням А. Лукашенка на пост

¹¹¹ Беларуская нацыянальная партыя. Праграма. Статут. Мінск, 1994. С. 3.

Президента, а й зміною Конституції Республіки Білорусь, яка дозволила Президенту отримати необмежену владу і сконцентрувати в своїх руках усі державні, законодавчі і судові органи. В знак протесту люди виходили на вулиці міст. Наймасовішою акцією БНФ став «Чорнобильський шлях», який проходив 26 квітня 1996 року вулицями Мінська і зібрав більше 50 000 чоловік. Почалися репресії. Лідер БНФ Зенон Позняк був змушений виїхати за кордон.

Настала тривала і важка криза БНФ, яка завершилася його розколом на VI з'їзді БНФ у вересні 1999 року. Виникли дві незалежні політичні партії, кожна з яких (як колись в історії з НДПБ) вважала себе справжнім Білоруським народним фронтом. Жодна з них вперто не хотіла здавати бренд «БНФ» опоненту, а двом однаковим БНФ-ам Мін'юст не дозволяв існувати. В результаті одна партія, та, яку очолив Вінцук Вячорка, захистила юридичний статус і відповідно назву БНФ, а друга, яка залишилася вірною своєму кумиру, Зенону Позняку, повинна була змінити назву і стала Консервативно-Християнською партією – БНФ (КХП – БНФ).

БНФ з самого початку виявився на вершині політичних процесів в Білорусі і задавав певний тон у державній політиці Білорусі, користуючись великою мірою розгубленістю комуністів і процесом розпаду СРСР. Однак з 1994 р., після поразки на виборах до Верховної Ради, роль і авторитет БНФ в суспільстві почали стрімко падати.

У 1998–1999 роках не пройшли перереєстрацію і припинили своє існування основні політичні партії, які працювали на національне відродження: «Національно-демократична партія білорусів» (колишня Національно-демократична партія Білорусі), «Білоруська національна партія», «Білоруський християнсько-демократичний союз» та інші.

Таким чином, починаючи з 1996 р. всі процеси, пов'язані з четвертою хвилею національного відродження, почали поступово затухати.

На початок 1997 р. число партій, зареєстрованих Міністерством юстиції, досягло 35. 26.01.1999 р. був виданий Декрет Президента РБ № 2 «Про деякі

заходи щодо впорядкування діяльності політичних партій, професійних і громадських об'єднань». Декрет встановив мінімальну кількість членів партії рівним 1000. В результаті перереєстрації 1999 року, число політичних партій значно скоротилося і до 1.01.2001 р. стало рівним 18. У 2005 р. Міністерством юстиції було ліквідовано Білоруську партію праці. До початку 2007 року в Білорусі діяли такі зареєстровані партії: Ліберально-демократична партія, Білоруська соціально-спортивна партія, Білоруська партія «Зелені», Білоруська екологічна партія зелених "БЕЗ", Аграрна партія, Республіканська партія, Консервативно-Християнська Партія БНФ, партія Білоруського народного фронту, Республіканська партія праці і справедливості, Білоруська партія жінок «Надзея», партія комуністів Білоруська, соціал-демократична партія народної згоди, Об'єднана громадянська партія, Білоруська патріотична партія, партія «Білоруська соціал-демократична Громада», Білоруська соціал-демократична партія (Громада), Комуністична партія Білорусії.

Відповідно, разом зі зміною курсу країни процеси білорусізації почали припинятися у всіх сферах життя. А нове покоління недоотримало необхідного заряду білоруського духу і виростало, скоріше, в дусі європейських цінностей, не ввібравши патріотичності своїх батьків і радянської моралі.

В даний час процес формування модерної білоруської нації, скоріше, не зупинився, а прийняв нову незвичайну «подвійну» форму. Очевидне розділення одного народу на дві різні за світоглядом і мовною складовою поставив нові завдання і питання, які до сих пір ніхто не наважується об'єктивно зрозуміти і тим більше спробувати вирішити. Більш детально на цих питаннях ми зупинимося в останньому розділі дисертаційної роботи.

Нова політична обстановка, що встановилася після 1991 року на білоруській землі і пов'язана з отриманням державної незалежності Білорусі, привела до природного росту нових ідеологів, появи нового, нерадянського погляду на сутність білоруського етносу, нації і національної ідеї.

Спробуємо знайти в білоруській спадщині новітньої історії Білорусі ті думки, а може і дії, які безпосередньо стосуються білоруської національної ідеї,

або хоча б окреслюють будь-які попередні кроки до білоруської Білорусі.

Перш за все, інтерес, безумовно, викликають наші знамениті просвітителі, філософи, першодрукарі починаючи з XVI ст., Золотого століття Білорусі. Діяльність найбільших фігур переднаціонального періоду Білорусі (Ф. Скорина, С. Будний, М. Гусовський, В. Тяпинський та ін.) вже була розглянута раніше, тому відразу перейдемо до питань, пов'язаних з формуванням білоруської національної ідеї і білоруського націоналізму в модерний період формування білоруської нації, від кінця XX ст. по теперішній час.

З 90-х років XX ст. і по теперішній час велику роботу по публікації матеріалів, присвячених розвитку білоруського етносу, білоруської нації, білоруської національної ідеї проводить журнал «Архе», головний редактор – Валерій Булгаков.

Серед авторів «Архе», а також літературно-художнього журналу «Дзеяслоў» сучасні білоруські модерні філософи, літератори, історики – Ігор Бобков, Валерій Ровдо, Валентин Акудович, Сергій Санько, Олександр Дермант і ін. Проте цілісної і послідовної теорії, присвяченої даній тематиці, модерні автори поки не дали. Більш того, прагнення до оригінальності і захоплення літературною еквілібристикою грали часто просто негативну роль в дослідженнях.

Як приклад розглянемо діяльність деяких авторів цієї течії.

Валентин Акудович свої погляди виклав в есе «Велика зрада» («Вялікая здрада» – біл.) і пізніше в книзі «Код відсутності». Так, в публікаціях В. Акудовича¹¹² відображена мода останнього часу на екзотичність і оригінальність стилю викладу думок і разом з тим неглибокий аналіз філософської сутності проблеми націоналізму і нації.

Янка Запрудник в своїй книзі «Білорусь на історичних перехрестях» пише: «І сільські жителі, і значна більшість городян залишалися православними. Причина цього опору реформаційних течій лежала в ополяченні здебільшого магнатів, так що відданість вірі предків була для більшості білорусів справою

¹¹²Акудович, В. Вялікая здрада / В. Акудовіч // Дзеяслоў, 2004. № 10–12.

національного виживання»¹¹³.

В. Акудович, цитуючи цю фразу, відразу виділяє останні слова про «національне виживання» і звинувачує американського дослідника: «як же так, «нація» ще ж не утворилася, тому яке може бути «виживання» неіснуючого?»¹¹⁴

Відразу видно, що обвинувачення надумане. Адже ясно, що в цій фразі має на увазі Я. Запруднік. Він каже про національні ознаки тієї пронації білорусів, якою ми пишаємося і зараз.

Те ж православ'я довгий час було сильною зброєю виживання білорусів, які ніяк не хотіли «зливатися» з поляками в Речі Посполитій і приймати католицизм. Якраз саме віра і була сильним стрижнем збереження білоруського етносу спочатку в ВКЛ, а потім і в Речі Посполитій. І унія з'явилася в великій мірі з цієї ж причини. Саме прагнення до збереження своєї віри предків – найсуттєвіша складова такого співтовариства людей, яка називається нацією.

Не мають підстави висловлювання В. Акудовича про старобілоруську мову. Він пише: «А ось любов Скорини, Будного, Тяпинського... до старобілоруської (російської, слов'янської, румунської, литвинської – як по різному називали мову) хоча і позбавлена патріотичних почуттів, не має (і не може мати) есхатологічного пафосу...»¹¹⁵.

Весь трактат В. Акудовича насичений, м'яко кажучи, неточностями. Наприклад, він пише: «Ну, про любов до мови свого народу нічого більше і не скажеш – любити свою мову це ж природно. Але звернемо увагу на інше. Зазначені просвітителі не просто любили старобілоруську мову, вони були її творцями. В історії кожного народу є люди, які створюють літературну мову, так було і у нас. Те, що в основі мови Ф. Скорини лежить та ж церковнослов'янська мова – це природно, на той час це була єдина мова, що застосовувалась в літературних творах. І велика заслуга наших світочів в тому,

¹¹³Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. Мінск: Беларускі фонд Сораса. 1996. С. 47.

¹¹⁴Акудовіч, В. Код адсутнасці. Асновы беларускай ментальнасці / В.Акудовіч. Мінск: Логвінаў, 2007. С. 35.

¹¹⁵Там само. С. 36.

що їм вдалося наблизити церковнослов'янську мову до мови народу, і як раз саме «патріотичні емоції» (всупереч В. Акудовичу) притаманні творам і Скорини, і Будного.

Інші неточності В. Акудовича: «Але як тільки мовою влади робиться польська, то старобілоруська відразу прийшла в занепад, так як він був цінним не сам собою...»¹¹⁶. Перше. Далеко не відразу білоруську мову було виведено з ужитку. Відомо, що тільки в 1697 році був прийнятий відомий королівський указ про заборону «писаря» користуватися в діловодстві білоруською мовою. Від Брестської церковної унії 1596 р. пройшло рівно 100 років, а не «відразу прийшов в занепад». Друге. Неправда, що старобілоруська мова не цінна сама собою. Без неї не було б і нинішньої мови. Це те ж саме, як сказати, що латинська або давньогрецька мови не є цінними самі собою, так як немає їх живих носіїв. Кожна мова, навіть мертва, є великий скарб нашої світової культури.

Але разом з автором есе повернемося до теми нації. Він далі стверджує: «Ім'я альтернативи релігійному – «нація»¹¹⁷. Ця теза всіляко просувається в есе. Правда, пояснити, чому з'явилася «нація», у В. Акудовича ніяк не виходить, про що він і сам пише: «Феномен нації і по сьогоднішній день залишається тільки зазначеним, але зовсім не витлумаченим»¹¹⁸.

Феномен нації добре пояснений багатьма авторами. І в контексті релігійному також. Ніде він не розглядається як альтернатива релігії. Навпаки, поява націй є необхідний елемент релігійного буття. Грунтовно досліджував цей зв'язок в контексті християнства Іван Ільїн. У статті «Про християнський націоналізм» він пише:

«Національне почуття не тільки не суперечить християнству, але і отримує в ньому вищий сенс і обґрунтування; тому як воно створює єднання людей в душі і любові, і прикріплює серця до вищого на землі і дарів Святого

¹¹⁶ Там само. С. 37.

¹¹⁷ Там само. С. 17.

¹¹⁸ Там само. С. 17.

Духа... »¹¹⁹. Та ще: «Релігійне почуття і національне почуття не відриваються одне від одного, але зливаються і утворюють якусь життєву творчу єдність, з якої і в лоні якої виростає національна культура»¹²⁰. Навіть важко уявити собі існування такої нації, де не було б Бога. Таких в земному бутті немає.

У В. Акудовича приватне негативне ставлення до релігії, фактично, перетворюється в єдиний аргумент проти ролі релігії в становленні нації. Він пише: «Однак факт залишається фактом: наша нація сформувалася і виникла не тільки всупереч сусіднім державам, а й без безпосередньої участі релігії. (Ну, а що всупереч релігії, то це природно – таким є шлях кожної нації)»...

Сказано досить прямолінійно. Тільки ми не знаємо жодної нації, яка утворилася б «всупереч релігії». Навпаки, на прикладі будь-якої нації ми бачимо її період найвищого розквіту тільки в тісному зв'язку з релігією. І не дарма президенти багатьох країн світу приймають присягу обов'язково на Біблію. Цим цементується тотожність служіння нації і Богу.

Хоча, все ж була держава – не нація, а конгломерат, союз націй, який відкинув ідею Бога і розтопав християнські цінності. Цією державою був СРСР. Але ми знаємо з яким гуркотом вона розвалилася! І з розвалом Союзу почалося релігійне відродження і, підкреслю, розпочався заключний етап утворення націй-держав. Якраз цей приклад яскраво свідчить про нерозривний зв'язок релігійної та національної парадигм нашого буття.

Володимир Ровдо є одним з найбільш обізнаних білоруських дослідників, які аналізують білоруську національну ідею з точки зору політології.

В. Ровдо присвятив проблемі націоналізму ряд статей, в яких були підняті проблеми походження націоналізму, сутності національної ідеї, типологія націоналізмів і обговорення цих дискурсів з білоруською проблематикою. В. Ровдо – послідовник сучасних дослідників етносу-нації і теорії націоналізму, таких як Ернст Геллнер, Томас Нейрн і Ентоні Сміт.

З існуючих типологій націоналізмів В. Ровдо подає поділ його на два основні

¹¹⁹ Ильин, И. О христианском национализме / И. Ильин // Основы христианской культуры. СПб.: Шпиль, 2004. С. 55 – 56.

¹²⁰ Там само. С. 60.

напрямки: етно-культурний і цивільний (політичний).

Цивільний націоналізм виник у Франції і його сутність в тому, що всі громадяни в цій країні, незалежно від етнічного походження – французи, але щоб придбати цивільні права потрібно бути до певної міри асимільованим у французьку культуру. Так сформувався цивільний націоналізм, який в деякій мірі дозволяє уникнути дискримінації, збалансувати права національної більшості і меншостей. В. Ровдо є прихильником поширеної серед лібералів точки зору, згідно з якою саме цивільний націоналізм є найоптимальнішим варіантом національної ідеї в цивілізованих демократичних країнах світу.

Етно-культурний націоналізм є характеристикою націоналізму Німеччини, Італії, деяких країн Центральної Європи. На думку В. Ровдо, якщо етно-культурний націоналізм не еволюціонує в більш помірну політичну форму, то він нетерпимо ставиться до прав людини і національних меншин і важко сумісний з демократією¹²¹.

Що стосується останнього твердження, хотілося б висловити наступне зауваження. Невже дійсно «нетерпимість до прав людини»? Але ж це не так. У Німеччині якраз дуже шанобливо ставляться до прав людини. А виникнення фашизму, на який робить натяк автор, відбулося в Німеччині не за часів, коли складалася німецька нація, а коли вона вже склалася, коли німецька культура добре заявила про себе. Виникнення фашистської ідеології – це пошуки виходу з економічної кризи початку 20-х рр. ХХ ст., в якій опинилася Німеччина. Ці пошуки привели романтичний по природі німецький народ до концепції елітної крові і культу вождя. Як пише в своїй відомій книзі «Націоналізм в ХХ столітті» Ентоні Сміт: «фашизм і нацизм представляють альтернативу і виклик націоналістичному і світовому баченню розвитку, а не продовження його»¹²². Немає ніяких підстав стверджувати, що етно-культурний націоналізм призводить до «чистої етнократії», якраз саме він є ядром, основою будь-якої національної держави.

¹²¹ Роўда, У. Вытокі нацыяналізму / У. Роўда // АРСНЕ, 2001. № 2 (16). С. 6 – 29.

¹²² Сміт, Энтані. Нацыяналізм у ХХ стагоддзі / Э. Сміт. Мінск: Беларускі фонд Сораса, 1995.– С. 95.

Віддаючи перевагу громадянському націоналізму як більш прийнятному в умовах Білорусі, В. Ровдо стверджує, що «Громадянська національна ідея дозволяє уникнути відхилень від норми розвитку нації»¹²³.

З нашої точки зору, в Білорусі етно-національна ідея повинна займати не останнє місце. Саме білоруси, які корінням вросли в свою землю, для яких якщо не мова, то традиції, звичаї цінуються з покоління в покоління, етнічний компонент націоналізму сприймають з великим розумінням, ніж абстрактний громадянський.

Наведені приклади можна продовжувати і далі, однак можна сказати одне: у всіх сферах суспільно-політичного і культурного життя Білорусі ми так і не знайдемо вагомих аргументів для підтвердження тези про прихильність білорусів до громадянського націоналізму.

Варто проаналізувати особливості підходів щодо формулювання білоруської національної ідеї в працях видатних білоруських філософів М. Круковського і В. Конона. Микола Гнатович Круковський – автор безлічі статей і ряду монографій, присвячених проблемам естетики, культурології, становленню національної самосвідомості білорусів: «Логіка краси» (Мінськ, 1965), «Кібернетика і закони краси» (Мінськ, 1974), «Блиск і трагедія ідеалу» (Мінськ, 2004) та інші. У 2017 році в Санкт-Петербурзі було видано зібрання творів філософа в п'яти томах.

У своїй фундаментальній книзі «Блиск і трагедія ідеалу» М. Круковський задає вузлове питання, чи існує білоруська філософія, а не філософія в Білорусі, як вважали дипломовані радянські філософи Білоруського державного університету в радянські часи. Факт існування білоруської філософії він прирівнює до факту існування білоруської національної самосвідомості. І якщо прийняти факт існування національної самосвідомості, а інакше і не можна, адже без свідомості немає і нації, то ми повинні визнати наявність білоруської філософії. «Національна філософія завжди існувала і існує хоча б у

¹²³Ровдо, В. Национальная идея как фактор становления гражданского общества Беларуси / В. Ровдо // Гражданское общество. Минск, 1997. Вып.3.

зародковому поки вигляді. І тоді виникає завдання її професійного розвитку і вдосконалення...» – резонно стверджує М. Круковський. Дуже прості і логічні схеми М. Круковського пронизують увесь твір науковця.

«Блиск і трагедія ідеалу» – це підсумкова, фундаментальна праця професора М. Круковського, яка підсумовує його погляди на ідеали сучасного білоруського суспільства. Через призму ідеалів формулюється автором і білоруська національна ідея. Він пише: «...саме в національній ідеї, як у своєрідному оптичному фокусі або центрі мас, об'єднуються і абстрактно-духовні ідеали, і чуттєво-акустична матеріальність мови як виразника народної душі, що в цілому впливає і на художню, і на матеріальну культуру народу, об'єднуючи все це в єдину систему національної культури взагалі»¹²⁴.

М. Круковський пропонує розуміти національну ідею як єдність ідеального і реального. І в цьому проявляється діалектичне розуміння істини як єдності протилежностей. Національна білоруська ідея розуміється ним як втілення духу і свідомості народу, здійснене в білоруській незалежній державі (реальна частина цілого) і «моральної ідеї, висловленої рідною мовою і одухотвореною християнською церквою» (ідеальна складова). «Подібно до того, як сукупність біологічних індивідів утворює собою вид *Homo sapiens*, так і більш конкретна сукупність осіб утворює громадянське суспільство націй, об'єднане національною свідомістю, цією соборною душею народу, тим, що і було тут названо вище білоруською ідеєю»¹²⁵ – пише вчений.

Нам хотілося б виділити думку про білоруську національну ідею як про соборну душу народу. Саме соборність виділена нами раніше як найважливіший принцип при конструюванні білоруської нації та формуванні білоруського націоналізму. Принцип соборності розглядається М. Круковським в зв'язку з більш загальним системним підходом, який займає важливе місце в його філософії. Раніше нами була запропонована модель еволюції людського суспільства через призму нації і завершення цього процесу побудовою

¹²⁴ Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускі кнігазбор. 2004. – С. 20.

¹²⁵ Там само. С. 18.

національної держави. Близький підхід пропонує і М. Круковський. Тільки у нього в ієрархії ціннісних категорій первинним виступає ідеал. На підставі системного підходу будується ієрархічна система ідеалів. Йдучи зверху вниз, згідно з концепцією філософа вершиною такої ієрархічної системи ідеалів є ідея Бога як абсолютного ціннісно-духовного орієнтира. «Ідея Бога має універсальний характер, і в ній як в вершині піраміди, концентруються як закони природи, так і всі ідеали і духовні цінності людства...»¹²⁶.

Наступною ідеєю (за нашою концепцією – рівнем, – А. О.) у М. Круковського виступає космос і природа як живе, конкретне втілення Бога. У своєму світогляді М. Круковський стоїть на пантеїстичних позиціях і розглядає природу як живе, матеріальне тіло Бога.

Ідея людства і людини виступає у М. Круковського наступним рівнем в ієрархії ідеалів. Однак людина розглядається не тільки як матеріально-біологічний індивід, а й як «духовна, наділена божественним розумом істота – особистість».

Далі система ідеалів розгортається наступним порядком: першу позицію займає національна білоруська ідея (автор використовує такий порядок слів): «Саме національна ідея, якщо розвинути далі ту думку великого Гегеля, звівши її аж до апостола Павла, якраз і матеріалізує в собі самостійність і незалежність білоруського суспільства, утворюючи собою багатопверхову піраміду, в основі якої лежить національна культура, включаючи і культуру матеріальну»¹²⁷.

Далі, нижче за рівнем ідеалів стоїть класова солідарність. Як людина, вихована в системі марксистсько-ленінської філософії, принаймні, як викладач цього курсу в радянські часи Микола Круковський, зрозуміло, не обходиться без поняття класів в цій ієрархії. В нашій ієрархічній системі стратифікації проводиться відповідний аналіз без посилань на класи і класову солідарність. Проте, можливий і такий будівельний матеріал суспільства, хоча він вже і

¹²⁶ Там само. С.16.

¹²⁷ Там само. С. 18.

архаїчний.

І, врешті-решт, настає рівень ідеалу під назвою професійна майстерність, потім йде сімейне благополуччя, замикає ієрархію особисто-моральне – гідність індивідуальної особистості.

Найсуттєвіше в розглянутій ієрархії те, що в основі всіх суспільних ідеалів у М. Круковського лежить національна білоруська ідея. Саме від неї випромінюються всі інші цінності.

Дещо іншими підходами до розгляду досліджуваної проблеми можна охарактеризувати наукову спадщину В. Конона. Володимир Михайлович Конон – філософ, який всі свої наукові ступені (кандидата, доктора філософських наук) здобув ще в радянські часи, але в повній мірі його талант і здібності розкрилися вже після проголошення незалежності Білорусі. Він написав ряд книг, присвячених проблемам естетики: «Розвиток естетичної думки Білорусі (1917–1934)» (Мінськ, 1968); «Демократична естетика Білорусії (1905–1917)» (Мінськ, 1971); про творчість знаменитих білоруських діячів – «Адам Бабарека» (Мінськ, 1976); «Божественна і людська мудрість (Франтішек Скорина: життя, творчість, світогляд)» (Мінськ, 1990) і безліч статей з проблем національного відродження і національної культури.

В. Конон стояв біля витоків Білоруського народного фронту, брав участь в Установчому з'їзді в 1989 році. Був обраний до складу Сойму БНФ. На Установчому з'їзді з його вуст пролунав перша в новітній історії Білорусі наукова, але вже не марксистсько-ленінська доповідь, присвячена білоруському відродженню. Саме в цьому виступі зародилися і перші контури білоруської національної ідеї.

З початку 90-х рр. ХХ ст., після відкриття Наукового освітнього центру імені Франциска Скорини, В. Конон стає завідувачем відділом і до самого його закриття разом з Адамом Мальдісом, директором Центру (з 1998 р. до закриття центру в 2004 році директором була Любов Владиковська) цілком віддає себе роботі на благо білоруської культури і науки. Їх тандем становив основу того чудового середовища, де вивчалися багато аспектів білоруськості в 90-х рр. ХХ

ст. і перші роки ХХІ ст.

Сформульована Володимиром Кононом парадигма національної ідеї зараз стала класичною і цитується багатьма авторами навіть без посилань на її автора. А це вже ознака загального визнання. Звучить знамените формулювання так: «Національна ідея – духовно-творчий аналог історичного буття народу в трьох вимірах – минуле, сьогодення і майбутнє. Кожен етнос, який проявив свої творчі можливості і сформувався в націю, втілює в собі певну ідею, або кажучи мовою теології, певний задум Творця, реалізовану в історичних подіях, і самобутню культуру»¹²⁸.

Незважаючи на простоту і в той же час універсалізм цього формулювання, В. Конон вважає, що фундаментальне дослідження національної ідеї в жодній з існуючих концепцій ще не відбулося. Для цього потрібно проаналізувати весь комплекс проблем даного народу, вивчити і синтезувати всі творчі прояви народу.

Аналізуючи історичний аспект білоруської ідеї, В. Конон послідовно виділяє наших видатних державних діячів і просвітителів. Серед історичних постатей він послідовно виділяє князя Всеслава Чарівника, Франциска Скорину, Льва Сапегу і ін. Окремим рядком йде становлення національної ідеології в ХІХ столітті і цей процес філософ пов'язує з фігурою етнічного білоруса і польського поета Адама Міцкевича. Наступна фігура – Франтішек Богушевич, який сформулював ідею самобутності білоруського народу як державної нації, самоідентифікація якої проявилася в рідній мові, нічим не кращій і не гіршій, ніж інші європейські мови.

В. Конон звертає увагу на фігуру Гната Абдіраловича (Кончевського), який вперше сформулював білоруську національну ідею як філософську парадигму в есе «Споконвічним шляхом»:

«Білорусь від Х століття і до сих пір фактично є полем боротьби двох

¹²⁸ Конон, У.М. Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы / У.М. Конон // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 6.

напрямоків європейської, безумовно арійської культури – західної і східної. Кордон обох впливів розділяє слов'янство на два стани і проходить через Білорусь»¹²⁹.

Таким чином, виходячи з умов прикордонного положення Білорусі Г. Абдіралович і формулює національну білоруську ідею.

Наступна фігура, яку виділяє В. Конон – сучасник І. Кончевського Сулима (В. Самойло). У своєму есе «Сим победиши!» він запропонував вирішувати проблему національної ідеї через «християнський активізм». Змістом національної ідеї поневолених народів є свобода, творча енергія та воля до життя.

Останньою фігурою в цьому ланцюжку творців БНІ у В. Конона йде лідер католицького відродження Адам Станкевич. Швидше за все, на момент написання статті (1999 р.) В. Конону були ще невідомі твори В. Годлевського. Пізніше він напише цілу книгу, присвячену цьому унікальному мислителю.

Володимир Конон послідовно проводить ідею про те, що білоруська нація не «якийсь химерний етнос-мішанина на зразок Галілеї» часів Христа, а історично сформована нація зі своїм багатим минулим і майбутнім.

Дана В. Кононом парадигма будь-якої нації вимагає розгляду її в трьох вимірах: у минулому, сьогодні і майбутньому і вона по-новому відкриває нам Білорусь. В. Конон підкреслює, що державна історія Білорусі має свою специфіку, але типологічно вона «повторила (із запізненням на кілька століть) історичні етапи західноєвропейського регіону». Спочатку Білорусь, як і європейські країни, сприйняла свого часу античну культуру, але шляхом прийняття християнства від Візантії, де сформувалася «євро-азіатська» реприза греко-римської культури. Пізніше Велике князівство Литовське об'єднало велику кількість сусідніх племен і «приєдналося до центрально-європейського макрорегіону християнської цивілізації».

Важливим є твердження філософа про те, що ВКЛ було не специфічно

¹²⁹ Абдіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдіраловіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 44 с.

національним, а міжетнічним державним утворенням. Взагалі, етнічні відносини в середньовіччі грали вторинну роль в порівнянні з релігійними та міждержавними відносинами. Навіть конфедеративна Річ Посполита була польською національною державою. «Її історична місія полягала в тому, щоб виростити в міжетнічній творчості білоруську, литовську, польську, українську нації».

Що стосується сьогодення і майбутнього Білорусі, то вони залишаються багатовекторними, «поки події програмуються, а діячі роблять свій вибір». І ідеальний варіант майбутнього для Білорусі В. Конон бачить в нейтральній державі на кордоні Східної і Західної Європи. І з цією думкою важко не погодитися.

Таким чином, можна зробити стислі підсумки проаналізованого матеріалу. Білоруська народність, що утворилася ще на другому етапі етногенезу білоруського етносу (XV – XVI ст.) в державі ВКЛ, продовжувала розвиватися і на третьому етапі (XVII – XVIII ст., в складі Речі Посполитої), що відбилось в такому явищі, як містечковий націоналізм.

Четвертий, модерністський період формування білоруської нації починається приблизно від часу третього поділу Речі Посполитої і входження території Білорусі до складу Російської імперії. У 1796 році була створена Білоруська губернія з центром у Вітебську. І з цього моменту починається офіційне використання назви краю «Білорусь» і народу, який його населяв і населяє – «білоруси».

Пізніше, вже в першій половині XIX ст. з'являються перші поети і письменники, які вперше написали свої твори білоруською мовою, а в середині цього ж століття – також етнографи, фольклористи і інші вчені, які відкрили світу існування самобутнього білоруського народу. Відлік появи на арені світових культур білорусів вже не як етнічної групи, етносу, а національної спільноти, нації можна починати від перших ідеологів – Вінцента Дуніна-Марцинкевича і Францішка Богушевича. Це були перші білоруські

письменники, які засвідчили в своїх творах наявність нової спільності людського роду – білорусів.

Таким чином, білоруська нація сформувалася в результаті тисячолітнього етногенезу білоруського етносу в середині XIX ст. І як останній ступінь в розвитку нації – з 1991 року Білорусь стала незалежною державою, а білоруська нація знайшла закінчену форму, зібравши всі необхідні атрибути повноцінної, європейської нації.

У XX столітті вона заявила про своє існування цілою плеядою поетів, письменників, публіцистів, художників, учених, артистів, музикантів і інших діячів культури і науки. Про високий рівень нашої національної еліти говорить і наявність досить великої кількості вчених і літераторів світового рівня, серед яких є і нобелівські лауреати.

Модерні процеси в XX столітті по-різному впливали на розвиток білоруської нації. Вона пройшла стадії національного відродження в 20-х рр. XX ст., Зазнала жахи сталінських репресій, культурного піднесення під час Другої світової війни, національного відродження 90-х років XX ст.

Як буде розвиватися білоруська нація в нинішньому XXI столітті зараз сказати важко. Ясно одне – це буде вже суб'єкт інформаційного суспільства і наше завдання не загубитися у величезному масиві глобального суспільства, зберегти свою ідентичність, мову, культуру, духовність.

РОЗДІЛ 5. БІЛОРУСЬКИЙ ЕТНОС-НАЦІЯ В ХХІ СТОЛІТТІ

5.1 Ідентифікація назви білорусів

Треба відзначити, що в даний час дуже важко дати однозначне формулювання національної ідентичності тих людей, які вважають себе білорусами. Строкатий набір і культурних ознак, і політичних, і історичних не дають можливості дати коротке визначення білоруської нації. Але реалії вимагають рахуватися з фактом ідентифікації титульної нації Республіки Білорусь як білорусів. Ще більш вагомим є усвідомлення великою кількістю (близько 10 млн.) людей в Білорусі і за її межами своєї національності як білоруської.

Існують різні трактування походження назви «Біла Русь». Проте всі вони є лише припущеннями¹. Походження назви пов'язане з кліматичними, географічними, етнографічними особливостями цих земель, як і з зовнішньополітичними та релігійними факторами.

Вперше «Біла Русь» згадується в середині XIII століття² як позначення території північно-західної частини сучасної Росії. Г. Саганович в своєму огляді «Нарыс гісторыі Беларусі» також відносить першу згадку про Білу Русь до цього часу, вказуючи на анонімний латинськомовний текст другої половини XIII ст., знайдений в Дубліні американським істориком Мартіном Л. Колкером³. З XIV ст. ця назва стала вживатися до східних земель сучасної Білорусі. Назва «Біла Русь» в повідомленні 1382 року польського хроніста Я. Черняховського вперше пов'язана з конкретним містом – Полоцьком⁴.

У XIII – XVI ст. для ідентифікації населення Білорусі використовувалися різні етноніми. Аж до XVII ст. на території ВКЛ в межах нинішньої Білорусі та

¹Морозова, С. Етнічныя працэсы на беларускіх землях. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.jivebelarus.net/history/gistografia/ethno-process-at-belarusian-lands.html>. Дата доступа: 10.01.2008.

²Чамярышкі. В. Першая згадка пра Белую Русь – XIII ст. / В. Чамярышкі, А. Жлутка А. // Адраджэнне. Гістарычны альманах. – Вып. 1. Мн., 1995. С. 143 – 152.

³Сагановіч, Генадзь. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. С. 9.

⁴ Там же. С.9.

України використовувалися терміни «руські», «русини»⁵.

У XIV – XV ст. жителі західних земель Білорусі та східної Литви називали себе «литвинами». У XVI і особливо в XVII – XVIII ст. ця назва стосується практично всієї білоруської етнічної групи. Ця форма національного самовизначення населення Білорусі посилилася після об'єднання Великого князівства Литовського з Королівством Польським в Річ Посполиту, яку поляки хотіли розглядати як «об'єднання двох націй в одну націю». Місцеві магнати і дворянство прагнули підкреслити, що вони є «литвинами», що відображало досить високий рівень національної ідентичності⁶.

Етнонім «білорус» до XVII ст. був відомий тільки як топонім і вперше був ужитий в сенсі самоідентифікації, позначення приналежності до певного народу Соломоном Рисінським (1560–1625)⁷. При вступі в Альтдорфський університет він записав: «Solomon Panterus Leucorussus»⁸ – «Соломон Рисінський білорус».

С. Рисінський першим виділяє білорусів як самостійний етнос (народ), поряд з росіянами або поляками. Однак основна частина населення ототожнювали себе в той же час з «руськими». Характерно, що жителів Московії – держави, що пізніше ототожнила себе з руським етносом, жителі ВКЛ називали «москалі», «московці», «московити».

Сформована після 1596 року в Речі Посполитій ситуація була на користь Московії, сусіда, який все посилювався і неухильно перетворювався в імперію. Царі пояснювали свої безперервні загарбницькі війни з Річчю Посполитою (1604–1618, 1632–1634, 1654 –1667 рр.) потребою звільнення православних від «латинства». Саме в Московії вперше ввели в кінці XVII ст. для позначення

⁵ Пазднякоў В. Русіны. / В. Пазднякоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. В. Біч, Б. І. Сачанка, Г. П. Пашкоў. Мінск: БелЭн, 2001. Т. 6. Кн. 1, С. 136.

⁶ Морозова, С. Этнічныя працэсы на беларускіх землях. [Электронны ресурс] Режим доступа: <http://www.jivebelarus.net/history/gistografia/ethno-process-at-belarusian-lands.html>. Дата доступа: 10.01.2008.

⁷ История белорусской государственности. в 5 т. Минск, 2018. Т.1. С. 413.

⁸ Exercitationum epistoliarum ad Ausonium virum consularem libri duo. Aldorphi. 1589; Порецкий Я.И. Соломон Рысинский: Solomo Panterus Leucorussus (конецXVI – начало XVII в.). Минск, 1983.

православного населення східних областей Речі Посполитої назву «білоруси», а територію назвали Білорусь. Самі ж білоруси тільки в кінці ХІХ ст. почали застосовувати це слово як самоназву, замість поширених за часів ВКЛ термінів «литвини», «русини» чи «тутейшіє». Москва щодо своїх західних сусідів використовувала терміни «литва», «литовці» (про жемойтів і аукштайтів, до яких через певний час перейде назва сусідів «литовці», росіяни мало що знали).

Питання про найбільш адекватний термін найменування білорусів – «литвини», «русини», «тутейшіє» і навіть історично забуту назву «кривичі» в наукових і суспільно-політичних дискусіях виникає часто.

Наприклад, в статті під назвою «Харызма тутэйшасці» А. Насута, аналізуючи ланцюжок: «литвин – тутейшій (здешний) – білорус», виділяє «тутейшасць» як «найбільш білоруське»⁹. Існують і оцінки такого роду: «У «тутейшем», виходячи з даного горизонту досвіду, вже «помер» литвин, але ще «не народився» «білорус» (В. Булгаков¹⁰).

Насправді, всі ці міркування про найбільш білоруську назву білорусів для сучасного жителя Білорусі не мають зараз особливого сенсу. Всі згадані вище назви білорусів відносяться до історії і не більше того. До самих же білорусів безпосередньо, вони не мають прямого відношення. Наводиться, наприклад, висловлювання Юхима Карського щодо назви «білорус»: «У наш час простий люд в Білорусі не знає цієї назви. На питання: хто ти? Проста людина відповідає – руський, а якщо він католик, то називає себе католиком або поляком; іноді свою батьківщину називає Литвою, а то і просто скаже, що він «тутейшій» (tutejszy) – місцевий, звичайно, протиставляючи себе тому, хто говорить по-великоруськи як прибулець в західному краї»¹¹.

Все це так – на початку ХХ століття так воно і було, назви «білорус» майже

⁹Насута, А. Харызма тутэйшасці. [Електронный ресурс] БНТУ.Файловый архив студентов. – Режим доступа:<https://studfiles.net/preview/4299398/> Дата доступа: 31.05.2015.

¹⁰Булгакаў, В. Мой Багушэвіч // Анталёгія сучаснага беларускага мыслення / Укл. А. Анціпенка, В. Акудовіч. СПб., 2003. С.344.

¹¹ Карский, Е.Ф. Белорусы. Т. I. Введение к изучению языка и народной словесности / Е. Ф. Карский. Варшава: Типография Вашавского Учебного Округа, 1904. С. 116.

не існувало. До речі, і зараз до католиків-білорусов серед «простого народу» ставлення те ж саме: «католик», значить, поляк, чи «пшек».

Однак за минулі сто років назва «білорус» прижилася і стала назвою нації великої кількості людей, які вже ніяк не назвуть себе «тутейшими» і тим більше «литвинами». Не назвуть ніде, навіть у Поліссі, де існує назва «полішуки», але не як ознака національності, а як позначення жителя Поліського краю. Полішуки, навіть і західні, володіючи поліською говіркою, відносять себе до нації білоруської. Цікаво, що майже ті ж полішуки, які говорять на тій же мові, але живуть через кордон – в сусідній країні називають себе українцями. Нічого дивного в цьому немає. Спрацьовує вже політичний фактор. Ідентифікація за політичною ознакою – громадянство (в даному випадку українське) виявляється сильнішою, ніж за мовною ознакою.

Однак «тутейшіє» як самоназва певної категорії людей все ж є і в наш час. Але не в Білорусі. У тій частині Литви, яку ми звикли називати як Віленський край, місцеві жителі називають себе «тутейшіє». Вони говорять на місцевому діалекті білоруської мови, пишуться поляками для офіційного звіту і, що цікаво, зовсім не вважають себе білорусами, а свою мову білоруською. Звертаючись до своєї «національності», вони визначають себе, наприклад, «гудами».

Чому так виходить? Та тому, що білоруський патріотизм далекий від цих людей з Литви, як і від самих білорусів в Білорусі. Вони – мешканці Віленського краю, іншої країни, і нічого не знають про свої білоруські коріння. І друге: діалект – це зовсім не те саме, що літературна мова і в самій Білорусі. Якщо перейти до кодування цього діалекту писемністю, причому замість кириличного алфавіту використовувати латинський, додати трохи прийшлих в цей діалект польських слів, то отримаємо «нову мову», яку можна назвати, наприклад, гудською.

На початку 90-х років на Поліссі на базі західнополіських діалектів також йшов активний процес утворення нової нації, яку її творці (найбільш відомий – Шелягович Микола) назвали «ятвяжською (етвязь)». Однак цей проект зазнав

повної поразки, так як з'ясувалося, що крім мовного виразника він не мав більше ніякої відмінності і якихось нових рис нації, відмінної від білоруської або української.

Саме на цих прикладах можна переконатися в конструктивності модерністського принципу побудови нації, сформульованого вперше Ернестом Ренаном і всебічно розвиненої пізніше Ентоні Смітом.

5.2 Еволюція ментальності білорусів

Щоб якимось позначити концептуальне коло менталітету сучасного білоруса, звернемося як до вже історичного, що пройшов епохи, так і сучасного опису менталітету білорусів. Первинну інформацію можна знайти в працях наших видатних етнографів, фольклористів та інших дослідників національної культури білорусів кінця ХІХ – середини ХХ століть.

Так, етнограф початку ХХ століття Федот Кудринський характеризує одну з найхарактерніших рис білоруса: «Однією із загальних психічних рис білоруса треба визнати його недовіру до оточуючих людей, хто б вони не були. Ця занадто помітна риса у білоруса, можна сказати, лежить в основі всіх його життєвих відносин і становить природну форму його особистого настрою ... Він охоче поступається пану «розумом», а собі залишає «хитрість»: «каб не панський розум, та не наша хитрість – пропало б усе»... «Пана слухай, а свій розум май», говорить він, захищаючи себе від усякого впливу пана на свій побут»¹².

Треба сказати, що вказана якість залишилася майже незмінною за сто років. Головне гасло на президентських виборах: «Аби вайни не було»¹³. Білорус приймає будь-яку парадигму свого існування в новому інформаційному суспільстві і як і раніше прагне до одного, основного: принципу невтручання в чужі справи і неучасті в будь-яких нових, невідомих йому акціях.

¹² По матеріалам http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Kudrin_0.html.

¹³ Лишь бы войны не было – білор.

Він як і раніше «слухає пана» – директиви влади з будь-яких життєво важливих і вирішальних питань, таким як «за кого голосувати». Однак роки сталінізму, за які була винищена найсвідоміша частина білорусів, знищили «твій розум» (з формули Кудринського). Розум більше не має будь-якої попередньої об'єктивної цінності. Йому залишалося щось на кшталт сурогату селянської хитрості, страху перед керівництвом і мерзенного національного нігілізму.

Тому не дивно, що цю оновлену формулу білоруського менталітету починають відкрито культивувати в суспільстві, і ми бачимо «національних героїв» сьогодення, таких, як кандидати в президенти, які висувують свою кандидатуру тільки для однієї мети: придбати так званий політичний багаж. «Мовчи і будь хитрим» – так назвав свою нову книгу сучасний білоруський письменник¹⁴, дуже вдало підкресливши зміст своїх оповідань, присвячених життю сучасного білоруського обивателя.

На початку 90-х років ХХ ст. білоруська громадськість на наукових форумах і конференціях широко обговорювала тему толерантності білорусів, як однієї з характерних рис ментальності.

Часто можна було почути міркування щодо так званої толерантності білорусів як національну рису. Цю тезу підкреслював у своїх статтях проф. Ю. Ходико, що було озвучено і на міжнародній конференції «Толерантність і суспільні відносини», що проходила 25–26 червня 1993 р. в Мінську. На конференції, яка зібрала науковців з Чехії, Польщі, України, Прибалтики, Білорусії, Угорщини та інших країн, з'ясовувалися різні аспекти толерантності. З відповідними доповідями виступили білоруські вчені С. Подокшин, В. Конон, А. Мальдіс та ін.

На нашу думку, весь спектр цієї тематики, по суті, є не що інше, як псевдонауковість, і ряд тверджень про споконвічну толерантність білорусів не має під собою жодної підстави. Взагалі, з нашої точки зору, виникнення

¹⁴ Травень, Кастусь. Маўчы і будзь хітрым. Апаবাদанні; 2-е вид. / Касусь Травень. Мінск: І.П. Логвінаў, 2013. 240 с.

погляду про толерантність білорусів як якусь особливу національну рису є створенням чергового міфу про білорусів, яких було багато в нашій історії.

Як відомо, існують три головних джерела створення міфів білоруської історії.

1. Шовіністична історія Білорусі, яку написали російські історики XIX – XX ст., починаючи від М. Карамзіна, С. Соловйова і закінчуючи відомим творцем литовського міфу В. Пашуто. Ці історики створили концепцію так званих визвольних воєн Івана Грозного, вони зробили великим героєм О. Суворова (що придушив, зокрема, повстання білоруського патріота Т. Костюшки).

Факт анексії Росією білоруських земель в кінці XVIII ст. ці історики назвали здійсненням вікових прагнень білоруського народу «возз'єднатися з братним російським народом». Насправді ж Білорусь потрапила в колоніальне ярмо Росії.

Таким чином, була створена цілісна лжеісторія, в правдивості якої нас наполегливо переконували ще зі шкільних років. Вийшло, що Росія врятувала білорусів від панування поляків, а більшовицька революція 1917 р. «вितягнула» темних білорусів з убогості і нещастя.

У книзі «Формування та розвиток білоруської соціалістичної нації», виданої в 1958 році, виявляється, що білоруси стали нацією завдяки комуністам. Дійсно, в такому сенсі білоруси – «толерантна» нація.

Але, без сумніву, не білоруси, не нація винні в тому, що сталося. Білоруси були поневоленою нацією, як і ряд інших націй СРСР. Такими ж по волі долі «толерантними» були і литовці, і грузини, і мордва ...

2. Друге джерело наруги над білоруською історією – польська історіографія, яка відображає певну політичну тактику Польщі щодо Білорусі. Вона також внесла певний «внесок» в створення свого, польського варіанту міфу про білорусів. Особливо результативним був час після 20-х рр. XX століття, коли частина білоруських земель опинилася під Польщею, а самі білоруси після багаторічного співіснування з «великою» Росією немов забули про коріння своєї давньої нації, немов втратили національну свідомість, стали

просто «тутейшими».

За невеликий історичний період спільної історії (ВКЛ і Речі Посполитої) на споконвічних білоруських землях раптом з'явилося мало не мільйон поляків! А тим часом легко побачити, і зараз про це багато пишуть, що більшість цих поляків – це білоруси-католики. Ми знову стикаємося з дивною байдужістю до своєї національності широких мас білорусів, готовністю до зради своєму народові в ім'я кращого «шматка ковбаси», який кидав заможний польський «брат». Цю флюгерну поведінку білорусів певний ряд людей видавав за щось особливе, за якусь відмінну національну рису, захovanу потім за словом – «толерантність». Результатом стало те, що деякі пізніші дослідники не без підстав писали: «білоруси з легкістю піддавалися впливам росіян, поляків і українців»¹⁵.

3. Литовські історики почали створювати на свій лад історію ВКЛ з 1520 року, написавши «Хроніку Великого князівства Литовського і Жемойского», засновану на міфі про родоначальника литовських князів Палемоне, що має римське походження. Згодом і був створений міф про завоювання Білорусі литовцями. Зазначу, що для кожного жителя нинішньої Литви цей міф – героїчна історія. Литовські діти ростуть і виховуються в національних традиціях, вони вірять в те, що мають велику історію і пишаються нею. І ніхто в Литві не повірить, що ця їхня історія «запозичена» у сусідньої держави – Білорусі. Така історична неправда грає дуже негативну роль для більшості білорусів і, очевидно, зробила свій внесок в теорію «толерантності» нашого народу.

Як бачимо, всі три джерела міфів про формування історії білорусів сприяли створенню помилкової концепції нашого минулого і при мовчазній згоді з цією концепцією населення Білорусі дали привід зарахувати білорусів до «терплячої, толерантної» нації. Причому, далі – більше, уявлення про толерантність

¹⁵Mondalski, W. Polesie / W. Mondalski. Brzesć nad Bugiem, 1927.

білорусів зараз «губляться в глибині століть» і, начебто, там знаходяться неспростовні докази міфічної толерантності.

А чи так це? По-перше, звернемо увагу на попереднє питання про походження білорусів. Це питання, як ми побачимо, має безпосереднє відношення до теми нашого дослідження (Розділ 2).

Тепер про особливості характеру наших предків. Одна з назв, згаданих нами вище, предків білорусів – плем'я «лютичів» свідчить про далеко не лагідну поведінку наших предків і є свідченням досить «тугої» вдачі древніх білорусів. Друга назва – «велети» походить, швидше за все, від старослов'янського слова «великий», що само собою є характеристикою народу.

Пошукаємо тепер витoki толерантності в наступному історичному періоді – за часів давньоруської держави. Дійсно, Київська Русь об'єднувала ряд слов'янських князівств на великому просторі і, на перший погляд, була цілісною державою, де мирно співіснували Полоцьке і Київське, Суздальське та Новгородське, інші князівства. Але насправді це було не зовсім так. Добре відомо, що починаючи вже з останньої чверті X століття, в Полоцьку фактично незалежно від Києва княжив Рогволод. Діяльність Рогволода свідчить про його талановитість як державного діяча і зовсім не про якусь «толерантність».

Саме з часів Київської Русі ми бачимо з боку полочан якраз прояви нетолерантності до чужої влади (київських князів), а навпаки, нетерпіння і непокори. Дійсно, при Рогволоді Полоцька земля прагнула не тільки до своєї незалежності, а навіть приєднала до себе Туров. І хоча пізніше (в 980 році) Рогволод був убитий, а Полоцьк на 28 років потрапив під владу Києва, наступні покоління полоцьких князів показали приклади мужності і прагнення до державної незалежності. Найбільш вражає життєвий шлях Всеслава Чарівника, який княжив 57 років, побувавши і в порубі – полоні київського князя Ізяслава, потім ставши несподівано київським князем, а в кінці життя, в 1097 р., узаконив незалежність Полоччини. Захоплюють такі риси характеру наших далеких предків, як гордість і непокора Рогніди, небажання Всеславовичів жити в «згоді», а насправді – за наказом київських князів. Їх поведінка і їх характери

дуже і дуже далекі від толерантності.

Наступний історичний період – ВКЛ. Саме цей час в історії білорусів деякі вчені пов'язують з виникненням нашої толерантності. Спочатку торкнемося питання про татарських набіги. По-перше, татари хоч і робили свої спустошливі набіги на Литву, але ніколи не змогли домогтися від неї залежності та ніколи не брали з білорусів данини, як це вони робили в Московії, де безроздільно господарювали кілька століть. Ці факти свідчать про споконвічне прагнення наших предків до незалежності, про те, що і вони могли, і ми можемо давати відсіч нашим ворогам.

Наступний період XV і XVI ст. – Золотий вік білоруської держави, час розквіту культури, науки, ремесел і військової могутності. Згадаймо для прикладу перемогу об'єднаного війська ВКЛ та Польщі над хрестоносцями в битві під Грюнвальдом. Згідно Яну Длугошу¹⁶ Велике князівство Литовське виставило 40 хоругв, переважна більшість яких було з білоруських міст: «Називалися ж хоругви по іменах земель литовських, а саме: Троцька, Віленська, Гродненська, Ковенська, Лідська, Медніцька, Смоленська, Полоцька, Вітебська, Київська, Пінська, Новгородська, Брестська, Валківська, Дорогичинська, Мельницька, Кременецька, Стародубська»¹⁷. Як видно з цього списку, жмудські хоругви представлені тільки медніцькою, трокською і ковенською хоругвами. Була, до речі, там і татарська кіннота (близько 5000 осіб), яка служила білоруським князям. Результати Грюнвальдської битви і багатьох інших подій воєнної історії тих часів свідчать, що наші воїни були сильні і міцні люди, мали зовсім небайдужий характер і поведінку. Вони могли захистити свою Вітчизну і утворили потужну державу – ВКЛ.

Нарешті, головний аргумент теорії толерантності, витoki якого шукають в ВКЛ. Зазвичай кажуть, ніби в ВКЛ співіснувало мирно багато народів: це,

¹⁶Длугош, Ян. Грюнвальдская битва / Ян Длугош // Литературные памятники.– Москва – Ленинград: Изд. Акад. наук СССР, 1962. – С. 88. См. также: Тарасаў, К. Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны / К. Тарасаў, маст. А.У. Александровіч [і інш.] Мінск: Польша, 1990. С. 79.

¹⁷Длугош, Ян. Грюнвальдская битва / Ян Длугош // Литературные памятники. Москва – Ленинград: Изд. Акад. наук СССР, 1962. С. 91.

нібито, і є приклад толерантності. Але історія має багато прикладів того, коли об'єднувалися різні землі, різні народи в одну, більш сильну державу з тією чи іншою потребою. В даному випадку об'єдналися різні народи, щоб краще захищатися від загального ворога – хрестоносців. І толерантність тут ні при чому. Таких багатонаціональних держав було чимало – і Римська імперія, і Візантійська, і інші утворення від давнини до наших часів.

Звернемо також увагу і на те, що в середньовіччі суспільство поділялося не за національною ознакою. Головна лінія розділу – віросповідання, яке і було головною характеристикою як окремої людини, так і всього суспільства. Саме віросповідання мало найбезпосередніший вплив на зовнішню і внутрішню політику держави.

У ВКЛ до XVI ст. співіснували різні християнські конфесії – православна, католицька, протестантизм... Жили на території Білорусі мусульмани – татари, і вже міцно осіли на той час євреї, які побудували собі синагоги.

Саме цей факт співіснування безлічі релігійних конфесій в ВКЛ найчастіше залучається для обґрунтування міфу про толерантність білорусів. Але зазначимо таке: XVI ст. – це епоха Ренесансу в Європі, це підйом Реформації, період ломки старих стереотипів і створення нових ідей і концепцій. І в ВКЛ, і в інших європейських державах тоді співіснували різні релігійні течії. Такий стан в різних країнах і в різних ступенях зберігся до наших днів. Так, в Німеччині зараз 48% католиків і 46% протестантів. Те ж, приблизно, в Швейцарії, Австрії. Але ніхто не називає німців або швейцарців «толерантним» народом. Толерантні люди є в кожній із зазначених націй. І це, скоріше, риса темпераменту. Поліконфесійність в ВКЛ свідчить не про якусь «притягнуту за вуха» толерантність тамтешніх жителів, а про те, що ВКЛ було звичайного розвиненою європейською державою.

На відміну від в ВКЛ, в Московській державі виникла інша ситуація. Татари не тільки брали данину з роздроблених руських князівств. Вони в значній мірі асимілювалися з місцевим слов'янським населенням. Результати цього можна і зараз бачити в рисах росіян. І не тільки в рисах: татари внесли свою

ментальність, свій спосіб життя, який характеризується, як і у всіх східних країнах, жорсткою ієрархією суспільства, необмеженою владою однієї людини – монарха (хана, султана і т.п.). Поєднання цієї східної ментальності з православною релігією, єдиною релігійною конфесією в Московії тих часів, дало в результаті відмінну від європейського типу державу східного зразка, в якому відносини будуються на принципах, далеких від демократії, в якій не терплять інакомислення.

Не так просто було, між іншим, з віротерпимістю і в ВКЛ. Розширення унії і кальвінізму на території Литви та Білої Русі в XVI столітті викликало до життя католицький єзуїтський орден, який прославився своїми чорними справами. Слово «єзуїтський» навіть отримало загальне значення. Про яку толерантність в релігійних відносинах в ВКЛ можна говорити, якщо введення унії в XVI столітті йшло через жорстку насильницьку політику з боку католиків та особливо єзуїтів. Існувала навіть спеціальна інструкція єзуїтів, згідно з якою здійснювалося навернення православних в унію і католицизм. Як тут не згадати сумнозвісних з тих пір єзуїтів Андрія Боболі і архієпископа Йосафата Кунцевича, які насильством вводили унію серед православного білоруського народу і за це обидва були вбиті простими людьми.

Часи унії ми докладно розглянули вище. Відзначимо тільки, що XVII – XVIII століття (епоха унії) пройшли для білорусів під знаком загальної деградації, занепаду культури, науки і релігійності. Пануюча в Речі Посполитій державна релігія – католицизм і її різновид на східних кресах – греко-католицизм (уніатство) жорстко переслідували православних. Жителю Білої Русі (Литви), який зберігав віру предків – православ'я, жилося не краще, не можна було розраховувати ні на хорошу посаду, ні на навчання дітей рідною мовою.

У містах уніати не допускали православних до муніципальних посад, в селах силою змушували священників приймати унію, а в разі відмови віддавали церкви євреям в оренду.

Волинський посол Лаврентій Древинський на Варшавському сеймі 1620 р. говорив: «Уже в великих містах церкви запечатані, маєтки церковні

розграбовані, в монастирях немає ченців – там тримають худобу. Монахів православних ловлять на дорогах, б'ють і саджають до в'язниці»¹⁸.

Треба відзначити, що такі традиції нетерпимості до іновірців були традиційними для держав католицького світу і в тому числі Польщі. Польський історик Владислав Серчик зазначає, що Річ Посполита була краєм нетолерантним, і заради утворення єдиної держави з ВКЛ, в 1573 р. був прийнятий акт Варшавської конфедерації, згідно з яким людям різних віросповідань гарантувалося незалежне сповідання віри іншої, ніж католицька. Однак вже через місяць після прийняття акту Варшавської конфедерації він був опротестований примасом Якубом Уханським, а з духовенства його підписали тільки два єпископи. Проти толеранції виступив навіть відомий полеміст в суперечках між православними і католиками Петро Скарга.

Таким чином і історичний екскурс не дає аргументів на користь толерантності білорусів як особливості менталітету.

Так що ж це за народ білоруси? Чому ми так не цінуємо державну незалежність? Проросійські настрої є у величезній частини населення. Може, такий стан і називається білоруською толерантністю? Так ні ж! Ніяка це не терпимість білоруської нації до інших націй. Це називається національним нігілізмом, зневагою до своєї нації, мови та історії. Ось такі риси дійсно відображають сутність сучасного білоруського громадянина. Варто задуматися, що ховається під вигаданою толерантністю. А ховається нікчемність і душевна порожнеча, злиденна психологія і політичний сервілізм.

Говорити ж про толерантність доводиться, перш за все, тільки з психологічної або етичної сторони. Швидше за все, це характеристика конкретної людини, а в більш загальному сенсі характеристика ступеня розвитку суспільства. Чим вищий рівень цивілізованості суспільства, тим більше властива йому терпимість до інакомислячих, прагнення до єдності та

¹⁸Зноско, К. Исторический очерк Церковной Унии / К. Зноско. М.: Отдел по благотворительности Московского Патриархата: Мартис, 1993. С. 143 – 144.

любіві серед людей. А такі категорії характеризують більшість розвинутих країн Європи та Америки. Найменше традиції толерантності властиві посткомуністичним країнам, в тому числі і Білорусі.

У завдання нашого дослідження не входить докладний аналіз якостей білорусів, які відповідають їхньому національному характеру та психології. Однак можна перерахувати ряд відомих якостей білорусів, сформованих протягом їх тисячолітньої історії.

До кращих морально-духовних якостей можна віднести національну і релігійну терпимість, гостинність, лагідність, доброту, щедрість, мудрість, чесність, доброзичливість, мрійливість, працьовитість. С. Морозова виділяє в якості національних якостей білорусів також мовчальність, схильність до сімейного життя, схильність до згоди, пошук компромісів та інші.

Більш детальний аналіз менталітету білорусів можна знайти в роботах Е. Дубенецького¹⁹, В. Подгола²⁰ і ін.

Великі зміни в суспільному житті Білорусі та формування нової парадигми поведінки сучасної людини, її сутності, ідентичності, що відбулися за останні два-три десятиліття, не можна розглядати без аналізу головної риси сучасної епохи – формування інформаційного суспільства.

Приблизно з 80-х – 90-х років ХХ століття в усьому світі почався якісно новий етап розвитку суспільства, пов'язаний з швидким розвитком інформаційних технологій.

В результаті згаданого якісного стрибка індустріальне суспільство минулого було замінено новим – інформаційним. Е. Кастельс назвав цей новий етап розвитку людини – інформаційна епоха²¹. Зміни в нову епоху торкнулися не тільки технологічної, матеріальної, інформаційної сфери. Ці зміни найбільш

¹⁹ Дубянецкі, Э. Менталітэт беларусаў: спроба гістарычна-псіхалагічнага аналізу / Э. Дубянецкі // Беларусіка. Мінск, 1993. Кн. 2. С. 438.

²⁰ Падгол, У. Менталітэт сучаснага насельніцтва Беларусі: структура і трансфармацыя / Уладзімір Падгол // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 249 – 261.

²¹ Кастельс, Э. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Э. Кастельс: пер. с англ. / под науч. ред. О.И. Шкратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

вважаючи тільки в області соціокультурного дискурсу і, як наслідок, в появі людини нового типу, якого називають інформаційною людиною²² (Homo Informaticus).

Процеси бурхливого розвитку інформаційних технологій привели до формування нової парадигми соціальних процесів, трансформації самого суспільства і навіть трансформації самої сутності людини. Відповідно, до початку XXI століття ментальність білорусів, що склалася століттями, зазнала великих змін, і ми вже маємо справу з новою людиною, яка з дитячого садка, школи та інституту поглинає нові інформаційні відносини, інтернет-культуру, нові комунікації – живе в своєрідному «інформаційному басейні».

Відповідно до концепції «хвилі» Е.Тоффлера²³, а також синусоїдальної теорії Миколи Круковського²⁴, можна зробити висновок, що інформаційна революція збігається з «третьою хвилею» людського розвитку, що прийшла на зміну промислової революції, вершина якої («гребінь другої хвилі») припала приблизно на середину дев'ятнадцятого століття (пік амплітуди синусоїдальної хвилі). Друга хвиля, в свою чергу, виникла в результаті заміни Першої хвилі – сільськогосподарської революції, яка тривала тисячоліття.

У зв'язку з цим не повинні дивувати темпи прискорення зміни епох і змін в самій сутності людини. Остання зміна – поява людини нового типу – Homo Informaticus – відбулася протягом життя одного покоління. Люди у віці 50 – 60 років були змушені працювати, співіснувати, врешті-решт, жити з людьми зовсім іншого типу, з різними чеснотами, з іншим світоглядом і т.д. Виникла нова проблема, абсолютно відмінна від одвічної проблеми батьків і дітей, що полягає в тому, що завжди відбувається, коли змінюються покоління. Парадигма сенсу життя, цивільних моделей і цілей суспільства змінилася. Капітал і праця поступилися місцем інформації, а її квінтесенція – знання.

²² Абрамов, М.Г. Человек и компьютер: от Homo Faber к Homo Informaticus / М.Г. Абрамов // Человек. 2000. № 4. С. 127 – 134.

²³ Тоффлер, Э. Третья волна / Э.Тоффлер; пер. с англ. М.: АСТ, 2004. 781 с.

²⁴ Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. 352 с.

Більшість людей почали займатися обробкою, збереженням і використанням інформації, а не виробництвом матеріальних благ, як в попередньому тисячолітті. Поява цивілізації призвела до появи нового типу стандартів, спрямованих на подолання прагнення суспільства мобілізувати гроші і прагнення до влади. Основою формування інформаційного суспільства став розвиток комп'ютерних технологій – перш за все персональних комп'ютерів, а також комунікаційних можливостей, які дала всесвітня глобальна мережа – Інтернет. Обмін інформацією більше не пов'язаний з існуванням державних кордонів та інших бар'єрів, в тому числі мовних.

Тепер найменша і найбільш економічно слабка країна може стати важливою інформаційною та індустріальною країною за дуже короткий час. Прикладом може служити кількість таких країн в Південно-Східній Азії (Південна Корея, Тайвань і т.д.), які в даний час є потужними постачальниками комп'ютерних технологій та інших сучасних технологій в світі. Створюється можливість повноцінної роботи через електронні магістралі, навчальні заклади та вчителі стають доступними для всіх учнів, а величезний потенціал науки, літератури і мистецтва стає доступним для всіх.

Нова парадигма полягає в тому, що майже кожна людина в інформаційному суспільстві стає інформаційною людиною, навіть якщо вона цього не хоче! Людська інформація буквально розчиняється в інформаційному середовищі, що означає зміну середовища сучасної людини. Що приносить це нове людське середовище? Найбільш очевидним є наступне: поряд з доступністю інформації існує процес фізичного віддалення однієї людини від іншої. Реальне спілкування все частіше замінюється віртуальним спілкуванням, захопивши навіть такі інтимні області, як сфера сексу.

Таким чином, нове середовище проживання людини в інформаційному суспільстві формує наступні принципи:

- Робочі місця від підприємств переводяться додому. Дім стає центральним елементом майбутнього суспільства.
- Суспільство побудовано за типом глобальної мережі, а не ієрархії

організацій, державних і громадських інститутів.

- Суспільство побудовано за принципом децентралізації і дрібнення.

Таким чином, основні принципи теорії систем стають реальним механізмом прогресу.

Все, що було сказано про навколишнє середовище проживання людини, неминуче веде до зміни самої сутності людини, а отже, і його менталітету. Змінюються соціокультурні закономірності, цілі людини. З'являються нові чесноти, і старі чесноти втрачають свою привабливість. Останнім часом саме слово «наука» викликало у здібної молоді людини почуття тремтіння і благоговіння, але зараз це не так. Наука з пріоритету, заняття еліти перетворюється в рутинне заняття, позбавлене колишньої сфери романтики і тяжіння. Вектор інтересів в науці істотно змінився за останні 20 – 40 років.

Зміна вектора в наукових напрямках призвела до повної структурної перебудови в академічних інститутах і в сфері освіти. Це, в свою чергу, закріпило формування нового типу людини – Homo Informaticus. Колишнє «Я», яке все ще існує в старшому поколінні, поступово трансформується в нове «Я» інформаційного століття.

Всі нюанси характеру, психології, прагнень, достоїнств цієї нової людини ще належить вивчити, але ясно одне: ми маємо справу з новим явищем, з новою інформаційною людиною, яка населяє інформаційне середовище. Цікавим є спілкування з новою людиною інформаційного суспільства представників старої формації. Частина цих людей не приймають нову субкультуру і нову шкалу заслуг до кінця своїх днів. Інші прийняли правила нової гри і нав'язали матрицю інформаційного суспільства своїм старим ідеологічним схемам і ідеям, вписуючись в нову парадигму, намагаючись, а часто і з успіхом, поділитися своїм цінним досвідом.

Тут ми стикаємося з неминучим антагонізмом якісно інших менталітетів: людей епохи «доінформаційної» і сучасного людства – епохи ІТ-технологій і Homo Informaticus.

Таким чином, інформаційне суспільство поклато початок формуванню нової,

інформаційної людини. Наше «Я» було перетворено в нову реальність зі значною різницею між менталітетом і мисленням індустріального суспільства. Ці нові особливості менталітету ще не повністю зрозумілі і часто навіть не мають свого власного визначення. Це не дивно – нові риси ментальної природи ніколи не зустрічалися в історії і не мають аналогів.

Ми бачимо нові риси білоруса XXI століття, які якісно відрізняються від багатовікового білоруса, описаного Ф. Кудринським. Цей білорус більше не є мовчазним і недовірливим селянином, наполегливим в собі і в той же час ввічливим по відношенню до свого керівництва, і цивілізованою людиною – відкритим, розсудливим, який знає собі ціну і поховав свій віковий страх, що був головною причиною негативного іміджу білорусів серед інших народів. Початок XXI століття застав білорусів в момент формування оновленого менталітету, і, можливо, ми переживаємо найвдаліший момент для створення нашої ідентичності, яким ми не зуміли скористатись протягом попередніх століть.

Щодо релігійної складової білоруського менталітету, то потрібно відзначити, що до початку XXI століття релігійна складова менталітету білорусів стає досить незначною. Це результат атеїстичного минулого. Менталітет сучасного білоруса досі, скоріше, радянський. Він уже втратив риси войовничого атеїзму, але всі інші атрибути «гомо советікус» залишилися. Додалися загальносвітові тенденції, пов'язані з культом інформаційних технологій і зняттям комунікаційних бар'єрів. Серед результуючих факторів менталітету сучасного білоруса небажання брати на себе відповідальність, страх і лестощі перед начальством, пияцтво і інфантилізм. Психологія переважної маси білорусів виявилася напрочуд стійкою протягом минулих майже 30 років державної незалежності.

Ще один аспект білоруського менталітету і «білоруської цивілізації». Він стосується так званої «самості», або критеріїв самоідентифікації білорусів, як громадян певної нації.

Головним вектором, джерелом формування свідомості рядового білоруса є

російський вектор. Білоруси живуть в сфері російського ареалу, майже так само, як і в радянські часи орієнтуються на російське телебачення, білоруси знають російських політиків, артистів, співаків краще, ніж своїх білоруських. Білоруси користуються російською мовою фактично на всіх рівнях, в школі вивчають не свою білоруську історію, а російську і в результаті знають російських московських царів краще, ніж видатних князів, державних і громадських діячів Великого князівства Литовського. Міркувати в таких умовах про переорієнтацію вектора білоруських інтересів з Росії на Євросоюз можна тільки як про проект на майбутнє і не більше. Якщо не брати до уваги глибоко вкорінений ще від радянських часів атеїстичний світогляд великої маси білорусів, то за згаданими і багатьма іншими ознаками, можна було б віднести Білорусь до православної цивілізації за умови, що така сформувалася в Росії і центром цієї цивілізації є Москва.

Розглянемо питання про перспективи модерного реконструювання білоруської нації в XXI столітті. Крім згаданого чинника швидкого розвитку інформаційного суспільства та зміни менталітету основних груп населення Білорусі існує ще одна дуже важлива обставина, яка по-різному співвідносить різні групи суспільства і навіть ставить їх на межу розколу. Цим фактом є внутрішньополітичний дуалізм, який розділяє суспільство за ступенем прихильності існуючому режиму, мовній проблемі, відносинам з Європейським Союзом і Росією, а також демократичними перетвореннями.

Процеси, які спостерігаються в суспільному житті Білорусі, чітко визначили поділ суспільства на дві великі, в деякому сенсі, навіть антагоністичні, частини.

Розпад Радянського Союзу і, як наслідок, утворення незалежних держав на основі колишніх радянських республік – це останній, завершальний період глобального процесу формування національних держав, початок якого сходить до кінця вісімнадцятого століття. Однак з ряду причин одна країна на пострадянському просторі – Білорусь, ще не набула усіх необхідних атрибутів²⁵ повнокровної національної держави. Для білорусів розуміння того, що

²⁵ Геллнер, Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. М.: Прогресс, 1991. 126 с.

державність просто еквівалентна національності (держава і нація стають синонімами²⁶), поки залишається довгостроковою перспективою.

Як було показано нами вище, активне зростання національного будівництва сталося в кінці 80-х – першій половині 90-х років ХХ століття. Однак після референдумів 1995 року більшість проектів, ініціатив та інших масштабних заходів, що сприяють розвитку та поширенню білоруської мови, освіти на білоруській мові і вихованню національно-свідомого білоруса на рівні держави, – змінилися або призупинилися. Білорусь стала на шлях, по суті, антинаціонального розвитку, культивування російської мови, переписування національної історії, руйнування білоруської школи. Процес перетворення білоруського етносу в націю, який швидко розвинувся в 1990-х роках, був припинений референдумами 1995 року, коли білоруські громадяни «свідомо» відмовилися від двох основних атрибутів нації: мови та історичної символіки.

Замість цього почала активно просуватися нова російськомовна білоруська культура, заснована на «новій» історіографії, яка представляє, фактично, модифіковану концепцію західнорусизму і офіційної «ідеології білоруської держави». Однак розвиток традиційної білоруської культури не зупинився, хоча це часто виглядає справжнім підпіллям. Сталося це від того, що незалежна білоруськомовна література і мистецтво, продовжуючи успішно розвиватися без державної підтримки, в багатьох аспектах поступово стали асоціюватися з політичною опозицією і набувати ярлик нелегітимності.

Фактично, в Білорусі склалася ситуація, яка має мало аналогів у світовій історії. В країні відбувається паралельний розвиток двох культур – одна заснована на російській мові і російському просторі комунікацій, інша – на білоруському і білоруських національних цінностях. Фактично, в межах однієї держави Республіка Білорусь йде паралельна побудова двох націй, причому все це відбувається на основі одного і того ж білоруського етносу з деякими доповненнями інших етнічних груп.

²⁶ Астапенка А. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце. Манаграфія / А.Астапенка. Мн: Беларускі кнігазбор, 2003. С. 27.

Цікаво, що формування цих двох культур безпосередньо формує і менталітет її носіїв. І представникам цих двох культур часто важко знайти спільну мову з багатьох питань – вони перестають розуміти один одного.

Є підстави стверджувати, що ми маємо справу з новим витком розвитку «радянської» білоруської нації²⁷, і політичний націоналізм офіційно діючої в Білорусі державної ідеології, фактично, є продовженням цієї моделі. Зазвичай відбувається зворотне: культурний націоналізм змушує політиків приймати необхідні рішення, акти, закони – з метою збереження культурних і духовних цінностей, що в результаті веде до утворення нації-держави²⁸. Так було в практиці наших сусідів: Польщі, а потім і Литві, Латвії та Естонії.

Щоб відрізнити сучасну білоруську культуру від її споконвічної попередниці (класичної культури), ми введемо для неї новий термін – культура-2 і, відповідно, білоруська нація-2.

Те, що радянським комуністам не вдалося зробити з мовою та історичною пам'яттю білорусів, може завершитись при новому пострадянському режимі. Найвідчутніший удар був нанесений по атрибуту нації, який дуже важко повернути – мові. Якщо простежити тенденцію витіснення білоруської мови зі спілкування, ми можемо передбачити, що в XXI столітті вона повністю зникне і буде мертвою як латинь. Відповідно, білоруськомовна література теж зникне.

Модерна ж білоруська культура (культура-2) буде представляти собою еkleктичну суміш між деякими територіальними пам'ятками минулого в архітектурі, «ультрамоделі» попси в музиці і т.д. І, таким чином, традиційний культурний націоналізм білорусів зараз здає свої позиції під натиском політичного націоналізму, заснованого на культурі-2.

Чи можна будувати нації без історичного чинника, без етнічної основи і ігноруючи національну еліту народу? Принаймні, так пішла Республіка

²⁷ Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі / рэд. калегія П.Ф. Глебкі [і інш.]. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1958. с. 4.

²⁸ The Dynamics of Cultural Nationalism, Allen and Unwin: London, 1987. P. 12 – 19.

Білорусь після 1995 року. Тепер можливим сценарієм побудови білоруської нації може стати шлях згідно з наступними вихідними принципами:

1. Мова народу російська (білоруська не потрібна, вона вимирає).

2. Символіка – посткомуністична (прапор, герб і гімн модифіковані атрибути БССР).

3. Історичний аспект з трьома варіантами:

а) Радянська парадигма історичного шляху білоруської нації. Вона виглядала приблизно так. До 1917 року не було незалежної держави Білорусь, початок державності пов'язували з проголошенням БСРР в 1919 році. Це було завдяки Жовтневій революції. Більшовики звільнили білоруський народ від гніту поміщиків і дали йому нове життя.

Також стверджується, що Росія є «старшим братом» Білорусі. Таким чином, згідно з радянською ідеологією і історіографією, витоки білоруського народу пов'язані з 1917 роком. Отже, білоруський народ є модерністським утворенням, таким як американський народ або бразильський.

б) Попередня парадигма після 1995 року зміщується в бік ще більшої модернізації наступним чином. Білоруська держава виникла з моменту його звільнення від німецько-фашистських загарбників (3 липня 1944 р.). Саме тому День незалежності Республіки Білорусь був перенесений для нас на 3 липня – день звільнення Білорусі.

в) І ще одна парадигма зовнішньої політики. Найвідоміша парадигма, на якій заснована російська шовіністична політика, і остання ідея Союзу Білорусі і Росії формулюється так:

Білоруси – одна з гілок всього слов'янського регіону. І разом з росіянами і українцями білоруси утворюють єдиний слов'янський народ – східних слов'ян.

На підставі цих постулатів 1-3 є підстави для будівництва нової білоруської нації епохи Лукашенка.

Таким чином, реальність сьогодні така, що з 1996 року йде процес створення нової білоруської нації, яка якісно відрізняється від традиційної

білоруської нації, створення якої майже закінчилося після проголошення незалежності 27 липня 1991 року і білорусизації 1990-х років. Це означає, що історична, національна концепція білоруської нації може поступитися постмодерністській концепції, в значній мірі залученій в прагматично-утилітарну російську субкультуру.

Однак, якщо знищити культуру і мову людей, які розвивалися століттями, то чим заповниться культурний вакуум, який неминуче буде створено в результаті? Відповідь лежить на поверхні: головне завдання, яке успішно вже вирішено – помістити кожну людину в відповідне інформаційне середовище, в «басейн», де він живе весь день. Такі інформаційні «басейни» – це перш за все медіа, телебачення і мобільні засоби комунікації, які стрімко розвиваються. В результаті жителі сучасної Білорусі, виявляються повністю залученими в культуру іншої країни – Росії. Культура, яка культивувалася століттями, замінюється культурою, яка багато в чому характеризується бездуховністю, примітивізмом, поверховістю. Ось такий виходить портрет нової білоруської нації-II.

Співіснування білоруської нації, вихованої на національних традиціях, білоруській мові, християнських цінностях і людях, які вибрали шлях культури-2, не має перспектив на майбутнє.

Повернемося тепер до традиційної культури (ми будемо називати її «культура-1» або «Білоруська культура»). Вона існує в першу чергу серед противників офіційного курсу на русифікацію. Поширена серед інтелектуалів, національних еліт. Є недержавна преса, зарубіжне радіо («Свобода», «Радіо Рація»), телебачення відсутнє (виняток становить білоруськомовний канал «Белсат», який транслюється з території Польщі).

Недолік засобів масової інформації в «Культурі-1» компенсується великою різноманітністю веб-сайтів, на яких, фактично, йде процес розвитку цієї культури. Реформа і прийняття загальної орфографії і граматики літературної білоруської мови допоможуть об'єднати носіїв мови. Неможливість отримати освіту білоруською мовою також може бути компенсована за допомогою

Інтернету. Початкова культура цих людей заснована на сучасних розробках Миколи Єрмаловича, Геннадія Сагановича, Анатолія Грицкевича та інших істориків. Література цієї культури дуже багата і сходиться до стародавніх часів, вона розвивалася Ф. Скориною і С. Будним, отримала національний образ завдяки Ф. Богушевичу, М. Богдановичу і Я. Купалі і досягла свого розквіту в другій половині ХХ століття. Музика культури-1 багата і різноманітна – від класичної (М. Равенський, М. Куликович, А. Турченінов, М. Забейда-Сумицький) до білоруського року і самобутніх фольклорних колективів.

Люди, які сповідують білоруську культуру, ще не до кінця усвідомлюють себе як щось інше, ніж культура-2. Однак з часом різниця між ними буде поглиблюватися. Отже, можливо (і навіть необхідно) ввести окрему назву для цієї нації. Якщо ми залишаємо за нацією-2 назва «білоруська» (необхідно розуміти і те, що багато носіїв цієї псевдонації щиро вважають себе білорусами), то чи не час ввести окрему назву замість старої назви – «білоруси»? В якості альтернативи це може бути «великолитовська» або «литвинська» нація. Ці варіанти відстежують спадкоємність з ВКЛ.

Ухвалення нової назви для визначення білоруської національності, в свою чергу, надасть потужний імпульс освіті громадян. А з іншого боку, цей крок завдасть важкого удару по нинішній литовській монополії в історії і зрівняє білорусів з рештою населення ВКЛ, яке, як зазначалося вище, було в своїй основі не литовським, а на 5/6 – білоруським або, за нашою версією, великолитовським (литвинським).

Однак для цієї російськомовної білоруської нації-2 існує ще одна загроза – рано чи пізно може виникнути питання про еквівалентність національної ідентичності цієї нової нації-2 і давно існуючої російської нації.

Як тільки політична доля такої російськомовної білоруської держави зміниться на користь задачі суверенітету Росії, білоруси зникнуть спочатку як нація, а потім як етнос. Тому міцний фундамент майбутньої білоруської нації може скласти тільки примордіальний аспект нації, тобто той, який заснований на традиційній культурі (культура-1), на білоруській мові, історії, традиціях.

5.3 Національна ідентичність білорусів

Про національну ідентичність білорусів, так чи інакше, я розмірковую протягом усієї дисертації. Але хотілося б зробити кілька зауважень окремо, в зв'язку з появою великої кількості публікацій на цю тему.

Ось, наприклад, позиція Г. Миненкова, який присвятив проблемі ідентичності цілу книгу²⁹. Що стосується білоруської ідентичності, то в статті «Європейська ідентичність як горизонт білоруської уяви» він пише: «Білорусь завжди прагнула до європейського простору і починала свою історію як європейська культура, але при цьому постійно, внаслідок самих різних історичних обставин, виявлялася вирваною з цього простору».

На наш погляд, це гола фраза. Білорусь ніколи, нікуди не прагнула. А, якщо можна так висловитися, «прагнула», то тільки бути собою, білоруси великі домосіди. Таких країн, які залишались «самі собою», як Білорусь, не багато. У нас століттями існувало своє православ'я, яке в важких умовах протистояння Московському православ'ю зберігало свою автономію (XIV – XVI ст.). Мало таких країн, які так вперто не робилися неофітськими в сенсі неприйняття католицизму в масштабах країни, як Білорусь. Як якийсь компроміс була прийнята унія, але не католицизм. Таке було ще в Україні. В Європі так не робилося. Протестанти, наприклад, легко зростились в серці католицизму – Німеччині, Франції та миттєво заповнили всю Європу. Деякі країни навіть повністю або більшістю населення стали протестантськими (Швеція, половина тієї ж Німеччини, інші). Білоруси ж наполегливо зберігали віру предків – православ'я, тимчасово, правда, (243 року) в формі унії, яка, як відомо, повністю зберігала східний (православний) обряд в богослужінні.

І далі у А. Миненкова: «Слідуючи за В.Акудовичем, а також В. Булгаковим, можна сказати, що осмислення білоруської ідентичності та її кордонів вимагає сьогодні нового типу мислення. Зрозуміло, цей тип мислення

²⁹Миненков, А. Проблема религиозно-культурной идентичности в русской мысли XIX – XX веков / А. Миненков. Минск, 2003.

повинен надаватися залученим в контекст європейської ідентичності... »³⁰.

Цей «новий тип мислення» по Акудовичу ми вже частково аналізували. Він, крім досить сумнівного трактування білоруськості, не несе позитивного, нового дискурсу. І ще, що таке «європейська ідентичність», про яку любить говорити А. Міненков? На нашу думку, це майже те ж, що і слов'янське братство, або «слов'янська ідентичність». Можна просто сказати – космополітизм. Потрібно замінити всі новомодні слова одним відомим терміном «космополітизм» і не вигадувати нових термінів на кшталт «європейської ідентичності». Нижче автор так і пише: «білоруський досвід розглядається як частина більш широкого, родового досвіду». І вже зовсім на грані осуду білоруської культури: «Саме тому, погодимося з Бобковим, як цілісна і повна білоруська культура може статися в сьогоdnішніх умовах тільки як культура пограниччя, як культура внутрішнього розмежування, зустрічі та переходу відмінних (різноспрямованих, конфліктних) культурних частин». Наша культура, виходить, «може відбутися!», тобто її поки що немає. Але якщо це і станеться, то «білоруська культура відбудеться тільки як культура прикордоння».

Важко погодитися з цією тезою. Наша культура – стародавня Коложа і Мирський замок, архітектура Віленського бароко і унікальна пам'ятка музичної культури «Полоцький зошит», Статут ВКЛ і Метрики ВКЛ, Франциск Скорина і Симон Будний, Василь Биков і Володимир Короткевич. Це зовсім не пограниччя!

Проблемі білоруської ідентичності останнім часом присвячено багато статей. Зокрема, ряд цікавих думок можна знайти в статті І. Бобкова³¹. Згідно І. Бобкову «процес формування білоруської ідентичності увійшов в свою модерну фазу в кінці XVIII ст. і, як вважають деякі дослідники, до сих пір з неї не вийшов». У зв'язку з цим потрібно відзначити, що в модерну епоху формування націй (XIX – XX ст.) ідентифікація жителів спочатку Північно-

³⁰ Миненков, Г. Европейская идентичность как горизонт белорусского воображения [Электронный ресурс] / Миненков Г. Режим доступа: BellIntellectuals.com. Дата доступа: 28.06.2011.

³¹ Бобков, И. Генеалогия белорусской идеи / И. Бобков. ARCHE. № 3. 2005.

Західного краю Російської імперії, потім БСРР, і нарешті, Республіки Білорусі з назвою «білорус» в кожен з цих періодів була далеко неоднаковою. Раніше ми торкалися питань варіативності назв сучасних білорусів – «тутейшіє», «литвини», «русини» та ін. Поставимо тепер питання більш конкретно: а коли, в які часи слово «білорус» стало ідентифікатором громадянина і, більш того, особистості людини. Очевидно, це сталося тільки після утворення БРСР, саме радянські часи стали каталізатором нашої самосвідомості, розуміння себе в нації, яка має назву «білоруська нація». І той період, особливо 20-ті рр. ХХ ст., став для 10 млн. осіб республіки БСРР часом неймовірного культурного і національного піднесення. Саме в радянські часи була створена прекрасна білоруська література, пов'язана з всесвітньо відомими іменами – класиками Янком Купалою, Якубом Коласом, Кузьмою Чорним, нашими сучасниками Василем Биковим, Володимиром Короткевичем і Янкою Брилем.

У статті «Генеалогія білоруської ідеї» І. Бобков задає питання: «Чому, незважаючи на більш ніж два сторіччя інтенсивної роботи модерності, спрямованої на вироблення сучасного культурного гомогенного національного суспільства, ми до сих пір знаходимо себе «серед різниць»?

Розмірковуючи про європейську ідентичність, І. Бобков зовсім анулює окремий шлях радянських націй і, скоріше, потрібно говорити про радянську модерність білорусів, а не європейську. І вирішуючи питання про білоруську модерну ідентичність, ми змушені йти до європейської ідентичності неминуче через радянську білоруську ідентичність. А ця білоруська ідентичність сформувалася протягом десятків років, і нелегких років, часу, наповненого пасіонарним національним підйомом, страшним сталінським ГУЛАГом, репресіями і війнами.

І. Бобков пише, що по відношенню до білоруського націогенезу постають свого роду моделі. Найпомітніша з них – модель затриманої або незакінченої модерності... – або теорія сільської нації, яка трактує селян як єдиних автентичних представників білоруського етносу і тому викидає з поля білоруськості всі форми і прояви урбаністичної цивілізації.

Розглянемо більш докладно варіант так званої «сільської» нації. Треба відразу зазначити: всякі роздуми такого роду мали б сенс, найменше, десять, а то й двадцять років тому, коли дійсно існувало білоруське село. Тепер же залишилися лише окремі острови тієї самобутньої білоруськості, що існувала за часів Шпилевського і Сержпутовського, і то лише в формі автентичного співу або гончарних виробів. Та й ці релікти існують у великій мірі в модерному вигляді. Сучасне село давно не є носієм білоруської ідентичності, та й взагалі майже не має ніяких атрибутів національної культури – мови, традицій і т.п. Однак примордіальна складова білоруської нації існує на іншому, більш високому рівні, на рівні національних еліт і є ваговою складовою нашої ідентичності.

Щодо першого варіанту, «незакінченого націотворення», треба зауважити, що процес націотворення закінчився ще за радянських часів. Разом з тим нації змінюються з часом, і цей процес в різних ступенях стосується всіх націй без винятку. Починаючи з 1991 р. білорусам залишилося сформувати свою білоруську ідентичність в контексті модерністського спектра націй-держав. І цей процес успішно йшов аж до знакових референдум 1996 року, які призупинили процеси білорусизації, так характерні для першої половини 90-х років.

На даний момент є два шляхи формування нової білоруської ідентичності – на базі білоруських національних цінностей в основному примордіального роду (культура-1) і на новій модерній основі офіційної, в основі чиновницької ідеології, що не ґрунтується на першорядній важливості таких цінностей, як білоруська мова, історія Білорусі, національні традиції і т.д. (культура-2).

Варто згадати тут і погляди польського соціолога Ришарда Радика, який зводить білоруську ідентичність до «сільської» і «православної», ставлячи між цими поняттями знак тотожності. Крім того, до цих характеристик білоруського етносу прив'язується також ще один ярлик – «відсталі» нації. З приводу таких «глибоких» висновків хотілося б висловити незгоду. Неправда, що недостача своєї державності стала причиною білоруської відсталості і навіть якоїсь

порочності нації. Такою відсталістю, як відомо, була пронизана вся Російська імперія. І якщо прийшов час національного піднесення, то ми його сприйняли достойно і досягли за короткий час відчутних результатів.

Тепер щодо «православних» білорусів. Р. Радик стверджує: «Православ'я ж в цьому районі (конфесійний чинник діє в унісон з державою, зростається і збігається з нею і тому два століття білоруського націогенезу були часом націогенезу всупереч (!) націоутворюючим фактам». Чому ж тоді для російської нації (теж православної) ці два століття не шкодили націоутворенню, а навпаки, саме в ХІХ ст. була сформульована російська національна ідея, а її творці – релігійні філософи взагалі заклали основи теорії націоналізму і зв'язали її з християнством в найвищому, космічному сенсі? Або шкодить, наприклад, православна ідентичність грузинам, сербам?

Підсумовуючи, можна сказати, що всі згадані нами автори (І. Бобков, Р. Радик, О. Латишенок, П. Рудковський і ін.) солідарні у своєму неприйнятті білорусів як православного народу і причину нездатності білорусів до національної ідентифікації бачать в приналежності до певного «ганебного» цивілізаційного кола (наприклад, євразійсько-православного).

Як же визначити національну ідентифікацію білорусів в сучасну інформаційну епоху? На нашу думку найважливішим тут є питання про сутність білоруської національної ідеї і білоруського націоналізму, пролегомени до яких ми сформулюємо нижче.

Вище ми виклали історію і сучасні підходи до проблеми генезису білоруського етносу, білоруської національної ідеї в теоретичному плані. Очевидно, що теорія білоруського націоналізму ще робить тільки перші кроки.

У практичному плані еволюція білоруського етносу в культурно розвинену націю виглядає досі проблематичною. Крім атрибуту державної незалежності, який білорусам подарувала історична доля на початку 1990-х рр., білорусам майже нічим похвалитися в сенсі практичного впровадження здорової національної ідеї в життя Білорусі і життя нації.

Яким же має бути формулювання білоруської національної ідеї і

білоруського націоналізму? Нам видається, що неможливо знайти універсальні формули білоруської національної ідеї. Нижче пропонуються лише деякі прості підходи до проблеми, які, на мій погляд, очевидні і не потребують якихось надмірних зусиль для їх розуміння.

У першому розділі викладено огляд сучасних уявлень про націоналізм в світі і подане універсальне формулювання, якого дотримується і автор цієї дисертації. В основі цього уявлення лежить проста істина: Націоналізм – це любов, перш за все, любов до свого народу, своєї Батьківщини і віра в її краще майбутнє. Ця любов – не любов-ерос з чуттєвими, фізичними відносинами між об'єктами, не любов-філія між друзями. Це любов-агапе, Божа любов, освячена християнством.

Треба констатувати очевидний факт: опозиційний рух на даному етапі фактично зайшов в глухий кут і мало здатний до справжньої боротьби за демократію, права людини і взагалі за виведення Білорусі з глибокої кризи. Тому потрібен кардинально новий підхід до цієї проблеми при ситуації, що склалася.

Перше: ми повинні чітко знати: «Чого ми хочемо?».

Друге (коли вже знаємо відповідь на перше питання): ми повинні дати відповідь на сакраментальне питання «Що робити?»

Здається, більшість громадян Білорусі будуть солідарними у відповіді на перше питання – всі ми хочемо кращого життя. Правда, це «краще життя» люди розуміють по-різному. Більшості, звичайно, потрібно мати більше грошей при мінімумі зусиль. Є такі, що скажуть гідне життя – це не тільки гроші, це культура, рідна мова, це Вітчизна – Білорусь. Є і велика третя група людей, яка точно не знає, чого вона хоче, але не проти і першого, і другого варіантів.

Тому рішення другого питання буде залежати від того контингенту громадян, з яким ми маємо справу. Ми повинні підійти до відповіді на питання «Що робити?» гнучко, надати її не однозначним способом, а так, щоб наші пропозиції були близькі і зрозумілі максимально більшому колу громадян Білорусі. Ми, наприклад, повинні (принаймні, на першому етапі) відкинути

обридли більшості наших громадян «культурні» кроки за загальне панування білоруської мови. До абсурду доходять деякі твердження діячів з Товариства білоруської мови (ТБМ), наприклад, заявляючи наступне: буде мова – буде і демократія. Завжди хочеться відповісти на цю тезу наступне: – «Не буде, панове, це так просто. Шлях до цивілізованого суспільства довгий і складний» .

Перш за все, нам потрібно визначити пріоритети, вбити міцні палі в це нестійке, мінливе суспільство, дати таку ідею, яка б задовольнила всіх. Прийнято називати таку керівну ідею в суспільстві національною.

Якою ж має бути білоруська національна ідея?

Треба зауважити, що взагалі саме поєднання слів «білоруська національна ідея» незрозуміло «середньому» жителю нашої країни. Тому ми повинні БНІ формулювати як би в двох вимірах:

А – для інтелектуальної меншини, еліти;

Б – для більшості, «електорату».

Більш детально зупинимось на формулюванні білоруської національної ідеї для групи А.

Перш за все, ми повинні твердо усвідомити, що білоруська національна ідея – це проект реалізації нації і національної держави.

Тепер викладемо головні атрибути білоруської національної ідеї:

1. БНІ – прагнення громадянина Білорусі усвідомлювати себе в своїй нації і своїй національній державі.

2. БНІ є виразник певного типу культури, властивої білоруському етносу, і включає економіку, виробництво, освіту, релігію, мистецтво, літературу, інші складові всієї повсякденної і цільової діяльності громадян.

Конкретизуємо цю позицію по основних галузях:

а) Національна економіка. Деякі економісти (наприклад, Л. Злотников) вважають, що не існує національної економіки. Це не зовсім вірна думка. Саме упор на національні цінності дозволив післявоєнній Німеччині швидко вийти з кризи. Людвіг Ерхард, творець післявоєнної німецької економіки, назвав нову економічну програму «німецьким дивом». ФРН, завдяки продуманій і

пристосованій до національних особливостей економічної програми, за недовгий термін (1947 – 1953 рр.) вийшла зі стану цілковитої розрухи і стала передовою європейською країною.

Кожна передова держава досягла своїх успіхів саме завдяки своїм національним особливостям в економічній області.

Крім технологічних національних особливостей, при створенні економічних проектів велику роль мають також територіальні та геополітичні особливості розміщення країни. Сюди входять як природні багатства, надра, ліси і озера, так і розташування країни. Наприклад, ряд європейських країн мають значний дохід від транзиту товаропотоків через свої території (Швейцарія, Чехія, Австрія, ін.). Білорусь також має всі ці атрибути;

б) Національна освіта. Навчання повинно проводитися на мові титульної нації держави. Але це тільки в ідеалі, перехід на білоруську мову має бути поступовим, гнучким, навіть «нечутливим». Для того, щоб уникнути дискримінації національних меншин, на території їх проживання, поруч зі звичайними навчальними закладами відкриваються школи з рідною мовою меншин;

в) Релігія. У розвинених націях-державах Церква неухильно несе на собі національний відбиток. Як в католицьких Церквах, так і в православній Церкві богослужіння, по-можливості, потрібно проводити на національних мовах, або в комплексі з профетичними мовами (на кшталт церковнослов'янської).

3. Немає держави, яка не мала б своєї національної символіки: національного Прапора, Герба та Гімну. Білоруси теж мають свою історичну національну символіку і кілька національних гімнів.

4. БНІ повинна бути спрямована на консолідацію суспільства. Тільки національна ідея здатна поєднати різні, іноді і не дружні групи населення, які живуть разом, в одній державі.

5. Білоруська національна ідея повинна знаходити своє коріння в минулому. Це все наша велика історична спадщина, яка починається з пам'яток матеріальної культури, це літописи і хроніки, це народні традиції, перекази,

фольклор, ін. На історичному матеріалі БНІ ґрунтується, набирає силу.

Тож не дивно, що багато народів, етноси і нації заради повноти самоствердження апелюють до перебільшених подій, часто звеличених і навіть вигаданих постатей минулого. Герої минулого ідеалізуються, їх негативні риси поступово стираються для того, щоб в результаті створити чисто позитивний приклад для сучасників і майбутніх поколінь.

Яскравий приклад – історія в сучасній Литві, де все надбання минулого ВКЛ розглядається як спадщина сучасних етнографічних литовців, хоча добре відомо, що 80% – 90% жителів князівства становили русини – предки сучасних білорусів і українців.

6. Метою БНІ є утворення незалежної білоруської національної держави. Повнота білоруської нації буде досягнута в той момент, коли всі громадяни країни, включаючи тих, хто і не входить до складу титульної нації, здатні об'єднатися, щоб разом жити в єдиній, суверенній державі. БНІ має в цьому роль «дороговказної зірки».

7. БНІ лежить в основі зовнішньої і внутрішньої політики Білорусі. Національні інтереси країни первинні при укладенні міжнародних договорів, при утворенні міждержавних економічних і політичних союзів та ін. Ігнорування своєї національної ідеї може привести до поглинання більш сильною державою свого меншого «союзника». Так, наприклад, склався шлях ВКЛ після укладення 1569 р. Люблінської унії з Королівством Польським та церковної Брестської унії 1596 р. Тоді визначальними стали приватні інтереси заможної шляхти, а також лицемірство і фанатизм частини православного духовенства. Так може і зараз скластися доля Білорусі у відносинах з Росією в результаті необдуманого зовнішньої політики.

8. Національна ідея набуває певну закінченість, коли вона формулюється як ідеологічна платформа нації. Ця теоретична концепція носить назву «націоналізм». Національна ідея неухильно веде до націоналізму – програмою дій для підтримки цієї ідеї і досягнення її цілей. Солідарність, про яку мріють націоналісти, ґрунтується на володінні всім етнічним багатством в часі і

просторі, надбаннями минулих поколінь, які несуть в собі розквіт національного генія. Фактично, націоналізм є реалізацією національної ідеї в теоретичній площині, нація – реалізація національної ідеї в практичній площині.

Тепер щодо простору групи Б (формулювання БНІ для електорату).

Перш ніж сформулювати БНІ в практичному її сенсі, тобто в тій формі, в якій вона буде близькою і зрозумілою кожному громадянину Білорусі, потрібно розділити наше суспільство на кілька умовних груп:

1) інтелігенція (службовці) і працівники;

2) міські жителі і селяни;

3) прихильники демократії, незалежності Білорусі і противники цих цінностей, ті, хто досі мріє про повернення Радянського Союзу або зміцнення союзу з Росією;

4) велика група «байдужих» («болото», сіра маса, ті, хто, на перший погляд, нічого не хоче і нікуди не прагне). З цією групою потрібно працювати найбільше, так як вона і дасть потрібний відсоток переваги демократам;

5) безліч спеціалізованих груп: об'єднань за інтересами, трудових колективів, націоналістів і шовіністів, прихильників і супротивників білорусини і т. п. Всі ці групи якимось перетинаються з попередніми і можуть входити в них.

Кожна з груп 1 – 4 може також розділятися за ознаками групи 5.

Треба домогтися того, щоб платформа реалізації БНІ, сформульована вище відносно групи А, стала близькою і зрозумілою групі Б, всім жителям Білорусі.

Для цього необхідно вирішити ряд наступних завдань:

1. Перше і найважливіше завдання, однаково потрібне для всіх груп населення, – це усвідомлення необхідності існування Білорусі як незалежної держави. Якщо для більшості членів опозиційних партій і неурядових організацій, творчої інтелігенції це не потребує аргументації, то для простого народу, працівника і селянина, всіх тих, хто живе минулим, незалежність –

сумнівна цінність.

Наведемо ряд головних аргументів незалежності:

Ідея свого будинку. Білорус – домашній господарник, прив'язаний до свого кутка. І потрібно, зробивши наголос на ці якості, послідовно провести в життя гасла: «Білорусь – наш дім», «Білорус – стань господарем своєї землі!». Слово «господар» тут треба розуміти не лише в значенні «господар орної землі на селі», а в широкому смислі – «господар всієї білоруської землі: полів, лісів, рік, озер та ін.».

1. Білорус не любить воювати. Не любить воювати на іншій території і за інші інтереси. Потрібно послідовно доводити, що тісний, політичний союз з Росією, а тим більше злиття з нею – це небезпечний крок для Білорусі. Це і кавказці на ринку, і чеченські війни, і служба призовників в гарячих точках і цинкові труни.

– Союз з Росією. Потрібно послідовно проводити політику дружності до Росії і кращих почуттів до росіян, але підкреслювати нашу дружність і до всіх інших народів: українців, поляків, литовців та ін. На перший план цієї дружби і любові треба ставити любов до свого народу, до своєї країни, до свого дому – Білорусі. Ми не проти Росії, ми за дружбу з нею, але ставимося до неї тільки як до доброго сусіда. Не повинно бути застарілого ставлення до російського народу як до «старшого брата». Тільки рівноправні відносини.

2. Друге завдання, яке стоїть перед білорусами, – виховання почуття власної гідності, самоцінності свого «Я». Ми не тільки не гірше інших народів, ми кращі. У нас працьовитий освічений народ, у нас один з найвищих показників освіченості людей в Європі. Наші вчені, інженери, письменники, художники відомі всьому світу. У білорусів славне минуле, стародавня історія, свого часу ми склали ядро однієї з найсильніших держав Європи – Великого князівства Литовського. Ми повинні викоринити ярлик неповноцінної нації, яка не має минулого, історії. Потрібно розвивати той тип націоналізму, який носить в науці назву «престижний».

3. Третє завдання – формування, «встановлення» народного вождя. Треба

дати народу нового, або залишити колишнього главу держави, переорієнтувавши його на новий фундамент. Історично склалося так, що білоруський народ звик жити за спиною «бацькі». Колись був цар. Були пошуки «доброго царя». Потім був «Батько всіх народів» – Сталін. Його боялися, але були і такі, що цінували «тверду руку». Потім – Хрущов, Брежнєв, Андропов ... Ряд цих імен для всіх радянських громадян єдиний, але для білорусів він ще доповнюється Машеровим. Не зовсім правильним буде припущення, що гарантом суверенності Білорусі буде не Президент, а сильне громадянське і політичне співтовариство. Якраз це «сильне співтовариство» зробить Президент, вождь, якому повірить народ. Не так просто нашому народу змінити вікову традицію підкорятися «головному начальнику» – царю, генсеку або президенту. Ця традиція переросла в білоруську якість і стала однією з рис нашої ментальності.

Тому до обрання нового Президента потрібно ставитися дуже відповідально. Він, як і нинішній Президент, повинен бути своїм для народу, бути за дружбу не тільки з Росією, але і за хороші відносини з Європою і США. Новий рух за демократію і процвітаючу Білорусь має бути не в опозиції до Президента, який обирається, а в щільному спілкуванні з ним. Але для того, щоб не повторилася нинішня ситуація з необмеженими правами Президента, потрібно в новому законодавстві обов'язково закріпити ряд законів, що обмежують його повноваження.

4. Завдання конструювання білоруського націоналізму. Аналіз сучасного стану білоруського етносу в світі призводить до наступних основ конструювання білоруської нації.

Розділимо ці основи на дві групи: першу назовемо «група НІ». Це ідеї, які не можна ставити первинними, зосереджувати на них максимум уваги, хоча вони і мають відношення до формування білоруської нації та націоналізму. А на другому етапі вони може будуть і головними, але тільки після здійснення першого етапу або в поєднанні з ним. Друга група об'єднує ідеї, які повинні бути первинними, взяти на себе всю тяжкість творчої праці. Назвемо цю групу

«група ТАК».

Охарактеризуємо «групу НІ». У білорусів, на відміну від багатьох розвинених народів, наприклад, прибалтійських етносів, не склалося досить вираженого національного обличчя, яке часто прийнято пов'язувати зі своєю рідною мовою. Тут немає потреби заглиблюватися в причини цього явища. Будемо виходити з того, що є і ґрунтуватися тільки на реальному стані речей.

1. Перш за все, загостримо увагу на такому: очевидним став факт, що сьогодні білоруська мова не може бути основою для білоруської національної ідеї. Націю доведеться створювати на інших цінностях. Мова «прийде» пізніше і вона неминуче прийде, але вже після того як в суспільстві складеться «свідомий» білорус. Цей свідомий білорус сам захоче говорити рідною мовою. До речі, безліч, якщо не більшість, свідомих білоруськомовних громадян заговорили по-білоруськи в досить зрілому, дорослому віці, саме коли усвідомили себе білорусами, окремим етносом, відмінною одиницею громадянського суспільства.

Які ж чинники потрібно виділити, щоб конструювання білоруської нації і, відповідно, білоруського націоналізму стало реальністю? І який механізм можна взяти за основу?

Історія знає різні варіанти становлення націоналізму. Наприклад, німецький націоналізм заснований на мовному об'єднанні людей. Свого часу саме німецька мова об'єднала безліч різнорідних німецьких земель, які мали одну загальну, єдину мову спілкування. Однак для білорусів з причин згаданих вище, цей варіант, на жаль, мало ймовірний.

2. Не підійде для білорусів і релігійна модель єднання нації. Відомо, що поляк асоціюється з католицизмом, росіянин – з православ'ям. Анґліканська церква стала церквою анґлійців, їх і тільки їх релігією. Саме ця обставина стала вирішальною причиною в перетворенні анґлійського етносу в анґлійську націю, що сталося ще в XV – XVI ст.

У Білорусі спостерігається дуже строката палітра релігійних конфесій, і по дорозі пошуків єдиної національної віри для «середнього» білоруса нас

чекає крах. Тому конфесійну приналежність треба віднести до інтимної сторони ментальності білоруса, або жителя Білорусі.

3. Історичні міфи дуже важливі для білорусів. Але вони «дійдуть» до народу тільки на другому етапі. Суть в тому, що за роки правління КПРС у білорусів склався менталітет покинутого народу, на кшталт крилатого: «Ми не люди – ми поліщуки». Своє знамените історичне минуле вони не знають, а якщо хтось і доводить до них справжні історичні факти, то вони їх просто не сприймають.

Тепер охарактеризуємо «групу ТАК».

1. Більш прийнятна для білорусів французька модель націоналізму – конструювання нації навколо ідеї державності. Дійсно співіснування жителів Білорусі, всього білоруського суспільства на компактній території з досить непоганими природними умовами, з прекрасним геополітичним становищем, з високим інтелектуальним і науково-технічним потенціалом – це майже ідеальна модель для розвиненої сучасної держави європейського типу. Це давно вже зрозуміли білоруські підприємці, які одними з перших будуть захищати наш суверенітет. Модель Білорусі як нейтральної незалежної держави, яка лежить між зоною держав НАТО і Російською Федерацією, зараз дуже реальний варіант. Наша зовнішня політика повинна будуватися на встановленні близьких контактів, економічних та інвестиційних відносин з країнами Західної Європи і, зрозуміло, США, з одного боку, і відносин з Росією на основі рівноправних партнерських зв'язків, з іншого боку.

2. Кілька завдань, які потрібно вирішити в першу чергу. Потрібно виробити ряд невідкладних угод, правил, на які ми будемо орієнтуватися надалі. Перш за все, це стосується унормування граматики білоруської мови. В даний момент існує кілька варіантів використання граматики, серед яких виділяються три головних: класичний правопис білоруської мови, наркомовка і якийсь середній варіант, прозваний «дзеясловіца», він використовувався в 2002 – 2009 рр. в журналі «Дзеяслоў». Такий стан речей призводить до плутанини, непорозумінь, врешті-решт, до неграмотності.

Інтернет і телекомунікації дають необмежені можливості для широкого розгортання роботи по становленню білоруської нації. І коли почнеться успішне наповнення змістом зазначеної нами «групи ТАК», вона неухильно потягне і групу «НІ», яка, безумовно, стане компонентою ТАК білоруської нації.

3. Продумана релігійна політика. І навіть не політика, а ставлення до того, що протягом понад сімдесяти років руйнувалося комуністами – релігійних почуттів, Білорусь може стати місцем поліфонічного союзу всіх основних християнських конфесій: православ'я, католицизму і протестантизму. Більш того, Білорусь може увійти в світове церковне життя в якості центру екуменічного руху.

4. Ідея державності ще не самодостатня для конструювання білоруської нації. Вона тільки умова становлення, прогресу нації. Саму націю потрібно, перш за все, створити. Такий варіант національного відродження відомий як фінський. Фінську націю створили національні ідеологи в кінці ХІХ ст. шляхом створення фінського міфу, який, в свою чергу, через освіту та просвітництво був привнесений в народ і який поклав початок сучасного буття нації.

На нашу думку, для відродження білоруської нації настав новий, сприятливий період. Але не потрібно романтизувати націю через якогось національного генія, а треба створювати її через розширення легенди про практичність національного існування, вигоди бути білорусом, взагалі пріоритетності білоруської ідентичності на противагу іншим етносам. Початок ХХІ століття застав білорусів може в самий благодійний момент для створення своєї ідентичності, своєї нації і своєї концепції націоналізму.

Кінець ХVІІІ – ХІХ ст. пов'язаний з початком індустріальної революції, що привела до перетворення багатьох етносів в нації-держави. Цей процес триває і зараз. Але в даний історичний момент світова історія увійшла в нову смугу, нову відмінну епоху, яка не відразу була належним чином вивчена і проаналізована.

Ця епоха отримала назву інформаційної епохи і почалася зовсім недавно

– з середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття. Завдяки всесвітній комп'ютерній мережі вся земна куля миттєво перетворилась в єдину систему, закони якої відрізняються від колишніх. Нинішню епоху пронизують процеси глобалізації, а світове співтовариство держав отримало назву «мережеве суспільство». Всі ці процеси переводять наше існування в світі на якісно новий рівень.

Однак разом з розвитком філософії глобалізації не менший розмах отримав і зворотний процес. Сутність його в тому, що як ніколи у людей з'явилося прагнення до пошуків ідентифікації. «Самість», пошуки свого «Я» набувають зараз першорядне значення. І світова комп'ютерна мережа, Інтернет – кращий засіб до здійснення білоруської ідентичності на ділі. Те, що робили колись фіни «вручну», починаючи формувати свою націю «з нуля», ходили в народ, вели через активістів-вчителів освіту села, і через багато інших акцій, тепер можна здійснити зовсім іншим способом, практично не виходячи з дому. Всі ці завдання успішно вирішує Інтернет. Більше того, до процесу відродження білоруської нації може приєднатися майже кожен. Комп'ютеризація, телекомунікації просочуються тепер в кожен будинок, в кожне місто і в кожне село.

І все це дає білорусам реальний шанс створити власний національний характер, націю. Але цей процес йде не «сам по собі», його потрібно централізувати, розробити ряд завдань і проектів, які будуть працювати на створення білоруської нації через глобальну мережу Інтернет, інші складові інформаційного століття.

5.4 Новітнє білоруське націєтворення та державотворення: реалії та перспективи

Білорусь часто розглядають як прикордонну територію між Заходом і Сходом. Звідси робляться різні за політичною спрямованістю висновки: з ким білоруси, зі Сходом, під яким мається на увазі завжди Росія, або з Заходом, тобто Європою.

На нашу думку, наведена постановка питання в принципі неправильна. На першому місці повинна стояти спочатку Білорусь, а вже потім всі інші країни. Територія будь-якої країни лежить між територіями якихось інших країн. Але чомусь ніхто з ідеологів або політиків на цю обставину особливо не звертає уваги. У нас же цілі трактати пишуть, починаючи з Ігнатія Абдіраловича (Кончевського)³² і закінчуючи сучасними філософами, які вже пишуть по І.Абдіраловичу дисертації.

Білоруські мислителі обговорюють або глобальну тему «Білорусь між Росією і Заходом» (географічний аспект), або релігійну – «Білорусь між католицьким і православним світом» (релігійний аспект), або беруть її культурний аспект, розглядаючи культуру Білорусі як синтез східної і західної культур. З останніх таких «прикордонників» найбільш відомий історик з Білосточчини Олег Латишонок³³.

Звідси починається і певне практичне планування: «Білорусь до Європи, чи ні?». А якщо «ні», то куди? В Азію? Або в Росію? Обов'язково треба кудись «впихнути» Білорусь. Навіть створюються цілі «політичні об'єднання» під назвою, наприклад, «Європейська коаліція».

Вище, в розділі про пасіонаріїв 1917 – 1920 років, ми вже торкнулися творчості Ігнатія Абдіраловича. Проаналізуємо тепер одне зі спірних тверджень І. Абдіраловича, суть якого в наступному. На його думку, онтологічний статус Білорусі збігається зі статусом кордону між Заходом і Сходом, яка одночасно і розділяє їх і об'єднує, проте при цьому не є ні тим, ні іншим.

Ряд авторів, присвятили свої дослідження проблемі, поставленій в статті Ігнатія Абдіраловича. Дуже глибокий аналіз провів в цьому напрямку Володимир Конон³⁴.

³² Абдіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдіраловіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 44 с.

³³ Латышонок, Алег. Беларускі нацыяналізм і сутыкненне цывілізацый / А. Латышонок // АРСНЕ. 2007. №7,8. С. 105 – 113.

³⁴ Конон, У.М. Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы / У.М. Конон // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы навукова тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 2000. С. 6 – 10.

Однак спроби охарактеризувати твір «Споконвічним шляхом» не завжди виглядають досить переконливими. Ось, наприклад, лекції Тетяни Сьлінко «Проблема білоруської ідентичності в тексті Ігнатія Абдіраловича «Споконвічним шляхом»³⁵. Тетяна Сьлінко не критикує автора, приймаючи написане як досить обгрунтовану річ, і ставить своїм завданням зробити цю цінність ще більш значущою.

Так, у згаданій роботі вона не ставить під сумнів питання про одвічну пограничність білоруського етносу і білоруської культури, що стверджує в своїй статті Ігнатій Абдіралович.

«Питання ідентичності, пошуку (повернення) свого шляху, природно, був надзвичайно актуальним. До цього питання зверталися в той час багато авторів (Вацлав Ластовський, Дригвіч, Янка Купала, Тадеуш Врублевський, Альбін Степович, Всеволод Ігнатовський і ін.). Однак тільки І.Абдіралович надав йому метафізичний вимір. Тільки у І.Абдіраловича онтологічний статус Білорусі збігається зі статусом кордону між Заходом і Сходом, який попутно їх розділяє і об'єднує, проте, при цьому, не є ні тим, ні іншим. Кордон, який зазвичай визначає, формує націю, в даному випадку стає її сутнісною відмінністю, її ідентичністю», – пише Т. Сьлінко.

Онтологічний статус Білорусі, на нашу думку, зовсім необов'язково формулювати як статус кордону між Заходом і Сходом. Адже ми тим самим відразу ставимо себе в стан підпорядкування (ми Захід чи Схід?), відрізаємо себе в територіальному сенсі і виділяємо «Великорісію» – Схід і цивілізований Захід – Європу. І не залишається місця нам як самостійній державі з самостійною білоруською культурою і національною особливістю. За часів ВКЛ таке питання, думається, не ставилося. Треба ж ставити питання про Білорусь не як про територію між Європою і Росією, а як про самостійну

³⁵ Сьлінка, Тацьцяна. Праблема беларускай ідэнтчнасці ў тэксце Ігната Абдзіраловіча «Адвечным шляхам» / Т. Сьлінка // Беларускі калегіум. 2005. 16 мая; Сьлінка, Тацьцяна. Праблема беларускай ідэнтчнасці ў тэксце Ігната Абдзіраловіча "Адвечным шляхам". [Электронны рэсурс] Режим доступу: <https://studfile.net/preview/10072694/>. Дата доступу: 25.11.2019.

державу, яка багато століть (Полоцьке князівство, ВКЛ, ВКЛ в федерації – Річ Посполита) було потужним політичним і культурним утворенням, досягнення якого добре відомі. Це держава, яка давно займає почесне місце в світовій палітрі культур.

Наша мета в цьому контексті – виявити особливості білоруського етносу, визначити критерії білоруської ідентичності. І це майже не пов'язано з географічним розташуванням.

Дійсно, кліматичні особливості Білорусі близькі до сусідніх Польщі чи Литви, а наявність сусідів впливає, перш за все, на економічні показники і промисловість. Наша білоруська ідентичність будується на традиціях, історичній пам'яті, мові, характері, ментальності. Відсутність будь-якої зі згаданих цінностей відгукується і на повноті цієї ідентичності. Але немає етносів і тим більше націй, які б мали все це на 100 відсотків. У нас же склалися такі обставини, що до сих пір наша ідентичність продовжує формуватися, вдосконалюватися і існують різні погляди на неї. «Не знайшов своєї правди великий Адам і загинув на чужині з болем в серці. Можна сперечатися про переконливість аргументів, однак сама назва тексту «Споконвічним шляхом» відсилає до ідеї повернення до втраченого, але правильним шляхом, і таким чином автор залишає за текстом питання про наявність білоруської ідентичності...» – пише Т. Сьлінко.

З нашої точки зору, «одвічним шляхом» означає саме наявність цієї самої ідентичності, присутність віддавна на цій землі, званій білоруською, визначеної відмінною спільністю людей, яка отримала назву білоруси.

Минуло майже століття з часу романтика і мрійника Ігнатія Кончевського. Але, на жаль, кількість ідеологів-«прикордонників» не зменшилася.

Якщо стояти на позиції самостійності Білорусі, то питанню прикордонності білоруської культури та інших аспектів прикордонності ми повинні надати вторинний характер. І те, що, скажімо, в білоруському біо-соціо-культурному просторі знаходять риси європейської (польської) або

російської культур ніяк не повинно затінювати головне: перш за все – білоруська культура, а вже потім будь-яка інша: європейська, балтська, угро-фінська і ще якась. Тільки таким шляхом можна сформулювати нашу національну ідею.

Однак якщо дивитися на ці питання більш широко, глобально, з позицій сучасного поділу світу на кілька провідних цивілізацій, то поставлена проблема стає більш серйозною. Якщо світовими політичними процесами управляє фактор хантінгтоновського «зіткнення цивілізацій», то треба, врешті-решт, вибирати своє місце під сонцем за принципом «хто не з нами, той проти нас».

С. Ю. Хантінгтон ввів для прикордонних країн термін «розколоті»³⁶. І дійсно на сучасній схемі світових цивілізацій Білорусь знаходиться між двома цивілізаціями – західною (Європа) і східною (Росія). Де місце Білорусі в цьому розділі? І друге питання: чи дійсно Білорусь «розколота» країна?

Проблема ця досить давня. Посуті, вона стояла вже за часів Великого князівства Литовського, ще до часу виникнення націй, в епоху формування білоруського етносу. Тоді, як відомо, суперечності між католицьким і православним населенням намагалися вирішити шляхом створення унії на Брестському соборі 1596 року. Але, як показала історія, унія – це тупиковий шлях, і той експеримент через кілька століть повернув Білорусь до свого попереднього стану поділу на православних і католиків. За даними Міністерства закордонних справ Білорусі за 2015 рік, віруючими вважають себе 58,9% населення країни. З них 82% – православні, 12% – католики, 6% – представники інших конфесій (з них протестантів близько 2%).

У наведені цифри провідних конфесій (православної і католицької) ми включили людей як воцерковлених, так і тих, що мають мінімальні ознаки приналежності до певної конфесії: готуються і святкують головні свята (Великдень), ховають своїх небіжчиків і поминають предків (наприклад, на Радуницю) за певним обрядом, шанують також деякі інші традиційні народні

³⁶Хантінгтон, Самюель. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон: пер с англ. Т. Велимеєва, Ю. Новикова. М.: АСТ, 2003. С. 207.

звичаї.

У статті О. Латишонка «Білоруський націоналізм і зіткнення цивілізацій» відповідь на питання про місце Білорусі в сучасному світі, розділеному на цивілізації, вирішується шляхом введення нової парадигми, так званої «трихотомії», взаємодії трьох існуючих в Білорусі християнських конфесій: православної, католицької та протестантської³⁷. Начебто ця трихотомія і є тим фактором, який впливає на долю білоруської нації і взагалі нашої держави. Але ж у нас, в такому випадку, є і іудеї, і мусульмани і, врешті-решт, бахаї та ін. Звичайно, вплив цих конфесій на суспільне життя мало відчутний. Але чи дійсно так значно впливає на наше життя факт значного зростання кількості протестантських громад? Адже вони як були, так і є маргінальними утвореннями на тлі традиційних конфесій і взагалі наших традицій.

Взагалі кажучи, О. Латишонок в своїй статті досить довільно трактує ряд подій нашої новітньої історії. Наприклад, він пише, що в Білорусі після проголошення незалежності вищі державні посади зайняли католики: Головою Верховної Ради став Станіслав Шушкевич, Прем'єр-міністром – В'ячеслав Кебич, Головою Нацбанку – Станіслав Богданкевич і очолив опозицію Зенон Позняк. «Всі четверо – католики», – повідомляє нам автор. І далі – більше, ставиться питання: «Як сталося, що меншість, яка постійно відчувала тиск, так успішно зуміло перейняти політичну владу?» ... «Білоруські політологи і соціологи не дали відповіді на це питання» – підсумовує О. Латишонок.

І не дадуть. Адже серед чотирьох згаданих осіб католиком є лише Зенон Позняк. С. Шушкевич за батьками наполовину православний, наполовину католик, а за світоглядом прихильник саєнтології. В. Кебич – це «живий монумент» комуністичної номенклатури, а С. Богданкевич відомий ліберал, колишній голова Об'єднаної демократичної партії. Всі троє – радянські люди, колишні партійні функціонери і в релігійному плані, швидше за все, мало віруючі, якщо не атеїсти. Ніякої католицької меншини вони не становлять, а

³⁷Латышонак, Алег. Беларускі нацыяналізм і сутыкненне цывілізацый / А.Латышонак // Нацыянальнасьць Беларус. Мінск, 2009. С. 498.

представляють той комуністично-адміністративний прошарок, що добре почувався і в радянські часи. Після 1991 р. всі ключові державні пости в білоруській державі, як і раніше утримувала радянська номенклатура. Вона пустила в свої ряди тільки інтелектуала – професора Станіслава Станіславовича Шушкевича. Але це був тимчасовий відступ після несподіваного розвалу Радянського Союзу і проголошення державної незалежності. Номенклатура швидко оговталася і з легкістю в 1993 році зіштовхнули професора з поста Голови Верховної Ради.

Далі автор пише: «У 1994 році православна більшість взяла реванш». Яку ж православну більшість має на увазі автор?

Може, малася на увазі фігура А.Г.Лукашенка, який став в 1994 р. Президентом Білорусі? Чинного і нині Президента підтримав тоді досить великий прошарок людей з відносно нижчих шарів суспільства, особливо робітників, селянства і пенсіонерів, а вони всі разом становили більшість населення республіки. Але цей результат ніяк не може підтверджувати фразу О. Латишонка – «православна більшість взяла реванш».

Розглянемо тепер місце протестантства в Білорусі у зв'язку з третім компонентом «трихотомії». Відразу скажу, що таку «трихотомію», як у нас, мають і Україна, і Росія, і та ж Польща, де проживає Ю. Латишонок. Безумовно, залишається актуальним питання про значне зростання протестантських церков в Білорусі. Цей факт, безумовно, є, але він знаходить просте пояснення. Протестанти легко проникають в ті верстви суспільства, де традиційні релігійні традиції ослаблені або їх немає зовсім. І разом з тим зростає потреба в духовності, як це вийшло на пострадянському просторі. Ось тут і виявилися затребуваними протестанти. На стартовий момент новітньої білоруської історії (з початку 90-х років) Білорусь представляла собою масу радянських людей, далеких від Бога, яка смутно уявляла собі суть і православ'я, і католицизму. І прийняття багатьма християнства в формі баптизму, пятидесятництва, ряду церков Повного Євангелія та інших протестантських напрямків є компенсацією втрачених традицій нашого церковного життя. На наш погляд, традиційні

вірування переживають тільки тимчасової поразки. Майбутнє все ж за ними.

Вважаю, що мало підстав мають надії О. Латишонка на «міцну основу» православно-католицько-протестантської трихотомії для білоруського націоналізму. Та й сам автор у своїй статті зазначає, що «білоруські протестанти» не співпрацюють з білоруським національним рухом». І додам, що сучасний протестантський триумф в Білорусі є частина загального руху глобалізації, який йде врозріз з національними рухами; він підміняє національну ідею надіями на швидке встановлення Царства Божого на Землі. Еклезіологічні настрої, що домінують в протестантському середовищі, особливо в церквах адвентистів сьомого дня і п'ятидесятників, не мають нічого спільного з національною ідеєю.

І якщо деякі з протестантських активістів, навіть пастирі, співпрацюють з представниками опозиції, то тільки тому, що вважають себе скривдженими з боку офіційної влади. Протестанти далекі від національних білоруських проблем.

І останнє, що потрібно відзначити в руслі цієї полеміки. За статистикою, на 1 січня 2018 року в Білорусі існували 1681 православна громада, 496 католицьких (+12 уніатських) і 1033 протестантські громади. Це досить велика кількість протестантів, здається, має вражати (одних християн церкви євангельської – 521, більше ніж всіх католицьких!). Але розглянемо більш пильно ці цифри. Невже вони відображають і кількісну величину віруючих? У більшій частині це не так. Часто протестантські громади збирають таку кількість віруючих, що їх можна перерахувати по пальцях. Та й не потрібно протестанту витратити великих зусиль для так званого воцерковлення. Захотів стати пастирем – зроби собі громаду, а для цього багато людей не треба. Як сказано в Євангелії: «Де зібралися двоє в ім'я Моє, там і Церква Христова». Часто так і робиться.

Зовсім інша картина у православних віруючих. Зазвичай на кілька сусідніх сіл (3 – 4, а то і більше) існує тільки один приход, тільки один храм у вигляді невеликої церкви. І туди тягнеться на свята безліч віруючих, щоб,

наприклад, освятити паски, відспівати покійного родича або з інших потреб. Сфера дії таких парафій може стосуватися декількох тисяч громадян. Те ж саме спостерігається і в сфері дії католицького костелу.

Ось що насправді ховається за наведеними цифрами: невідповідність співвідношення кількості парафій і справжньої кількості віруючих в протестантських парафіях, з одного боку, і православних, і католицьких – з іншого. І стає зрозумілим, що ніякої трихотомії в Білорусі немає. Та й дихотомії немає. В тому сенсі, що між сучасними білоруськими католиками і православними фактично не існує протиріч і навіть дискусій на тему «чия віра краща». У багатьох селищах і містах можна побачити мирне співіснування католицького костелу і православного храму і цей факт красномовно підтверджує сказане.

Однак ці зовнішні оцінки релігійної толерантності, можливо, свідчать і про іншу сторону медалі: наше суспільство досі досить слабо релігійно структуровано.

Ось такими виявляються результати побіжного аналізу заміток О. Латишонка про «зіткнення цивілізацій». На нашу думку, ніяких ознак згаданого «зіткнення» в Білорусі не спостерігається.

Однак проблема, поставлена С. Ю. Хантінгтоном, все ж залишається. Адже є (або можливо є) православна цивілізація і є західна цивілізація, яку можна позначити географічно межами Євросоюзу. Правда, з межами православної цивілізації виникає заминка. Треба все-таки розібратися, що розуміти під православною цивілізацією. У С. Ю. Хантінгтона сказано: «Деякі вчені виділяють окрему православну цивілізацію з центром в Росії, відмінну від західного християнства внаслідок своїх візантійських коренів, двохсотлітнього татарського ярма, бюрократичного деспотизму і обмеженого впливу на неї епохи Відродження, Реформації, Просвітництва та інших значних подій, які відбулися на Заході»³⁸. О. Латишонок після цього визначення робить висновок,

³⁸Хантінгтон, Самюель. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон: пер с англ. Т. Велимеєва, Ю. Новикова. М.: АСТ, 2003. С. 56.

що «абсолютно зрозуміло, що Білорусь не підпадає під це визначення».

Квапливий висновок. Природно, у нас 200-річного татарського панування не було, була Реформація і Просвітництво. Однак існувала і ще одна обставина: Білорусь в стародавні часи (Полоцьк – Туровський період) і пізніше, за часів ВКЛ, – була в своїй основі (принаймні в XIV – першій половині XVI ст.) православною державою³⁹. І в ті часи, коли татари знімали данину з Московського царства, православ'я на цій частині Русі було важливим фактором суспільного життя. У тій частині, яка потім стане Білоруссю (одною з назв якої також були «Русь»: «Біла Русь», Червона Русь», «Чорна Русь»), цей же православний фактор мав не менше, а можливо і більше значення, ніж в Московії. І тільки після 1596 року велика частина православного населення стала сповідувати, поряд з православ'ям, греко-католицизм. Однак ця нова уніатська віра була зовсім не схожа (принаймні на початку) на католицизм, так як всі обряди, все літургійне коло (і річне, і добове) залишилося східного обряду, тобто було православним. Цей фактор стає визначальним у формуванні ментальності, а пізніше етнічної самоідентифікації і, нарешті, формування білоруської нації. Ось де треба шукати коріння приналежності до певної цивілізації. І незважаючи на велику католицьку присутність в більш пізні часи і подальше удосконалення унії в етнічно білоруському руслі, шальки терезів для білорусів схиляються в бік православної культури, православного менталітету. І важливо ще розуміти, що білоруська православна культура і ментальність це зовсім не те саме, що московсько-російське православ'я.

Очевидно, визначення православної цивілізації, дане С. Ю. Хантінгтоном, вимагає серйозного доопрацювання. Писалася знаменита книга на світанку модерної історії пострадянських країн, на початку 90-х років XX ст. Тоді політична ситуація сильно відрізнялася від нинішньої. Москва традиційно асоціювалася з центром комуністичної системи, а також, хоча і з перерваними традиціями, з центром православ'я – Третім Римом. Тепер, однак, крім Москви, ми маємо досить велику державу – незалежну православну Україну з 46 млн.

³⁹ История белорусской государственности: в 5 т. Минск, 2018. Т. 1. С. 401.

населення, яка не дуже хоче визнавати «Третій Рим». Ми маємо самостійну православну країну Грузію з майже 1700-літніми християнськими традиціями. Ми маємо, нарешті, Сербію і ряд інших країн, які географічно, а десь і політично входять до складу згаданої вище «Західної цивілізації». І ці країни представляють приклад «досить чистих» православних країн, так як відрізняються від православно-мусульманської Росії справжньою релігійною однорідністю.

Хід думок Ю. Латишонка в даній статті досить прозорий, але дивує не логікою, а навпаки, алогічністю. Беручи за основу хантінгтоновське визначення Білорусі як розколотої країни, він намагається ще більше розколоти її (і одночасно «примирити»), вводячи через фактор протестантства так звану трихотомію.

На нашу думку, не на карту Хантінгтона потрібно орієнтуватися, щоб потім вважати Білорусь «розколотою» країною. Орієнтуватися треба на реальність, на положення білоруського суспільства, на старовину білоруського етносу, на стан нашої країни взагалі. І тільки потім можна озирнутися на існуючі концепції поділу сучасного світу за сферами певного тяжіння, релігійних пріоритетів, соціальних проектів і, нарешті, на приналежність до певної цивілізації. І ось тут, на цьому шляху ми неминуче побачимо марність спроб розколоти Білорусь. Адже Західна і Східна Білорусь в нашій країні – тільки географічні назви і не більше того. Менталітет, традиції, мова, культура та інші атрибути, притаманні, будь-якому народу і в кінцевому підсумку певної цивілізації, в Білорусі, на подив, дуже гомогенні, багато в чому близькі і монолітні. І факт присутності в Західній Білорусі більш високої чисельності католиків, ніж у Східній, майже не впливає на відмінність у їх способі життя, або на істотну відмінність в менталітетах західників і східняків. Візьмемо, наприклад, селянина з західних і селянина східних сіл: обидва дуже схожі один на одного, дуже близькі по мові і традиціях, що і стало підставою ще понад 100 років тому об'єднати цих людей в одну народність і дати їм назву «білоруси».

У монографії А.С. Панаріна «Православна цивілізація в глобальному

світі»⁴⁰ дуже ґрунтовно досліджені особливості і глибина впливу православної культури на людство, що, на думку автора, дає в результаті можливість говорити про існування особливого типу цивілізації – православної цивілізації.

«...Унікальність православної цивілізації в православному світі полягає в тому, що вона має в своєму генезі спочатку тотожне Заходу, але змінене і пригнічене ним грецьке ядро. Ця обставина і робить православну цивілізацію носієм іманентної критики західного глобального проекту»⁴¹ – дуже влучно зазначає А. Панарін.

Але тут виникає дуже серйозна проблема в руслі дискурсу Хантінгтона з приводу Росії як носія православної цивілізації. А чи дійсно Росія «тягне» на статус головного, якщо не єдиного, претендента на статус творця православної цивілізації? Росія, яку ми маємо зараз, це продукт Радянського Союзу, де ослаблені православні традиції і де велика частина населення відірвана від церковного життя. Крім того, ще одна важлива обставина, Росія – це не Білорусь і не Україна, в Росії присутність мусульманського елемента, тобто мусульманської цивілізації в значній мірі більша, ніж в Білорусі або Україні і в багатьох інших православних країнах.

Якщо вже піднімати питання про зіткнення цивілізацій, то потрібно, перш за все, враховувати реальну загрозу християнському світу від мусульманських країн. Агресивна відповідь мусульманського фундаменталізму експансії західних цінностей і, перш за все, лібералізму на Схід, та й взагалі по всьому світу – це відповідь не на експансію християнства, а на культ ліберальної демократії, яку певні ідеологи на зразок Фукуяма⁴² зводять до вершини прогресу і кінця людської історії. Тому саме на релігійному ґрунті потрібно шукати шлях вирішення мусульмансько-європейського конфлікту.

З іншого боку, тільки в єдності християнського світу – буде успіх і у

⁴⁰ Панарин, А.С. Православная цивилизация в глобальном мире / А.С. Панарин. М., 2002. 494 с.

⁴¹ Там же. С. 440.

⁴² Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма: пер. с англ. М.Б. Левина. М.: АСТ: ЗАО НПП Ермак. 2004. 588 с.

відповіді на другий істотний фактор сучасної історії – мусульманський фундаменталізм. На нашу думку, зіткнення цивілізацій, яке вже зараз є істотним чинником світових політичних процесів, реально існує як результат протистояння християнського і мусульманського світогляду і менталітетів. Гарячі точки сучасності в тих регіонах, де ця проблема не вирішена, це Афганістан, Палестина, і, на жаль, всередині «розколотих» країн, перш за все, Росії з її Чечнею, і спадкоємців розвалу Югославії – Сербії, Косово та інших.

І католицький, і православний, і протестантський світ Європи вже усвідомили необхідність міжконфесійного діалогу, про що свідчать численні зустрічі та форуми, присвячені різним проблемам сучасності – боротьбі зі СНІДом, абортами, алкоголізмом та іншими порочними явищами. Перед своїм відходом у вічність Папа Іоанн Павло II в посланні 1988 року з нагоди 1000-річчя хрещення Київської Русі сформулював формулу Другого Ватиканського собору: «У Європи християнська сутність; її коріння пройняті християнським духом. Дві форми великої традиції, західна і східна, дві форми культури доповнюють одна одну, як двоє легень єдиного організму».

На наше переконання, лише реалізація білоруської національної ідеї приведе білоруський народ до справжньої незалежності.

ВИСНОВКИ

В результаті дослідження закономірностей формування і еволюції білоруського етносу-нації отримані наступні **висновки**:

1. Встановлено, що історіографія по темі дисертації охоплює період розвитку історичної науки в Білорусі від середини XIX ст. до теперішнього часу. Точкою відліку в ґрунтовному вивченні походження і особливостей білоруського етносу слід вважати роботи вчених середини XIX століття П. Н. Шпілевського, А.Г. Кіркора, П.В. Шейна, які вперше звернули увагу російської еліти та наукової громадськості на існування в Російській імперії білорусів – народу, близького до російського, але відмінного від нього. Цей період отримав назву міфологічного, тому що центром уваги і основним об'єктом вивчення вчених була духовна культура білорусів: пісні, танці, обряди, легенди, перекази і міфи. З 1880–1890-х років розвивається еволюційний напрямок у вивченні білоруського етносу, в основу якого разом з духовною культурою білорусів покладені соціальні аспекти, що розглядаються в розвитку від відомих племінних форм (кривичів, дреговичів і радимичів) – до зрілого білоруського етносу. Великий внесок у вивчення цього процесу внесли М.В. Довнар-Запольський, Н. Я. Нікіфоровський, Ю. Ф. Карський, Е. Р. Романов, А. К. Сержпутовский та ін.

Проведений історіографічний аналіз по темі дисертації показав, що на сьогодні немає комплексного наукового дослідження, цілісної концепції походження білоруського народу, його історичного шляху та формування на його основі білоруської нації. Дана дисертація є спробою заповнити існуючий в білоруській науці пробіл у знаннях про генезис білоруського етносу, нації, а також національної ідеї і націоналізму. Довгі роки ці теми були небажаними для суспільних наук в країнах соціалізму – СРСР, Східної Європи та інших. Якщо і розглядалися такі питання, то дуже тенденційно і односторонньо. Автор пропонованої дисертації спробував проаналізувати основні існуючі в світі теоретичні знання про ці явища і дати деякі узагальнення. У радянській етнологічній науці панувала концепція, згідно з якою росіяни, українці і

білоруси представляють собою три гілки давньоруської народності. Однак в науці немає жодного доказу концепції єдиного східнослов'янського народу ні в ті радянські часи, ні зараз.

З'ясовано, що репрезентативність джерельної бази дослідження велика і представницька. В дисертації використані архівні документи, літописні джерела, рукописи, стародруки, археологічні дослідження, хроніки, етнографічні атласи, картографічні видання, збірники архівних документів, статистичні та інші матеріали, що разом з теоретичними надбаннями провідних зарубіжних вчених та науковим доробком наших попередників дозволяють, по можливості, побудувати авторську схему-теорію розвитку білоруського народу від древніх племен – далеких предків білорусів, до сучасних подій, в яких Білорусь, білоруська нація – суб'єкт світової історії.

У даній дисертації використані дієві (результативні) методи дослідження (загальна теорія систем, системний аналіз та ін.). Разом з тим, нами використані не тільки традиційні методи історичної науки: порівняльно-історичний метод, історико-генетичний, структурно-функціональний, соціологічний, аксіологічний методи. Вперше використана теорія ієрархічних багаторівневих систем (ІМС) і методи математичного моделювання, які застосовані нами для опису багаторівневої схеми нації-держави, а також побудови моделей еволюційного шляху націй (авторські розробки).

2. На підставі фактичного та аналітичного матеріалу з різних областей знань, таких як мовознавство, етнологія, етнографія, археологія, антропологія зроблено висновок про, щонайменше, тисячолітній вік білоруського етносу. В результаті симбіозу балтської і слов'янської культури утворюється білоруський праєтнос. Вже з часів Київської Русі проявляються особливості жителів, які мешкали на території сучасної Білорусі. Це кривичі, дреговичі і радимичі. На основі самоорганізації згаданих племен були створені перші державні структури предків білорусів, які носили назви Полоцьке і Туровське князівства. Прийнято також вважати, що ці князівства входили до складу єдиної держави – Київської Русі.

Щодо ролі балтського етносу, то вона не враховувалася багатьма російськими і

радянськими вченими, які скоріше в політичних, ніж в наукових цілях, ввели концепцію «давньоруської народності». У науці немає жодного доказу концепції єдиного східнослов'янського народу. Першим дослідником, який поставив під сумнів теорію «давньоруської народності» був В. Сєдов. Аргументи, які навів В. Сєдов на користь балтського походження племен, що населяли територію сучасної Білорусі, базувалися на вивченні пам'яток матеріальної культури цього регіону. Крім цих аргументів аналізувалися фонетичні особливості мови білорусів, які характерні для балтського субстрату. Пізніше білоруський дослідник М.Єрмолович визначає межі поширення балтського субстрату (литви) на території Білорусі. Згодом, коли почалося утворення Великого князівства Литовського, литва змішалася з іншими слов'янськими племенами – кривичами і дреговичами, утворивши сучасних білорусів.

3. З'ясовано, що білоруська мова бере своє коріння від праслов'янської мови, сформованої в VII–VIII ст. У період від VI до X століть складається фонетична система, граматичний лад і основний словниковий фонд білоруської мови. Розвивається ряд специфічних рис, властивих білоруській мові: повноголосся, шиплячі «ж» і «ч» і ін. Початок формування білоруської мови відноситься до часів предків білорусів – дреговичів, радимичів, смоленських і полоцьких кривичів і сіверян. Певну субстратну роль зіграли говірки балтів – ятвягів, прусів і ін. Спочатку вона існувала як форма кривицько-дреговицько-лютицького наріччя, а за часів ВКЛ поширюється на всю територію князівства, діалектні особливості поступово стираються, утворюється одна державна мова. До XIV століття у Великому князівстві Литовському, Руському і Жамойтському сформувалася літературно-писемна мова, яка сьогодні називається старобілоруською мовою.

Визначено етнічну територію проживання білорусів. Автором наголошується, що етнічні межі розселення білорусів мало змінювалися протягом століть. До етнічної території білорусів належать терени Вітебщини, Віленщини, Гродненщини, Полоччини, Пінщини, Смоленщини, частково Берестейщини, частково Підляського воєводства Польщі та деякі інші прилеглі до названих земель території. Наголошується, що етнічні межі проживання білорусів і сучасні державні кордони Білорусі не співпадають.

4. Наголошується, що в основі релігійних уявлень предків сучасних білорусів, як і інших сусідніх слов'янських народів, лежали дохристиянські вірування – язичництво. Прийняття християнства в 988 р і його поширення на білоруських землях стало важливою віхою в розвитку громадської думки і змінило всю палітру політичного, соціального і духовно-культурного життя давніх князівств, а згодом і Великого князівства Литовського. У Полоцьку єпископська кафедра була заснована в 992 році, в Турові існувала православна єпископська кафедра вже на початку XI ст. Поширювався на білоруських землях і католицизм, зокрема зі Скандинавії, від варягів-русів, а також і з Німеччини, Польщі та з Риму. У 1596 році на Брестському Соборі проголошується унія, а уніатська церква стає домінуючою в церковному житті білорусів. З середини XIX до початку XX століття греко-католицизм (уніатство) був найбільш близькою до народу релігією. З початком XVI ст. на білоруських землях з'явилося і протестантське віросповідання. В першу чергу це кальвінізм і, в меншій мірі, соціанство. Протестанти першими з усіх християн ввели служіння на рідних мовах і розробили систему національної освіти. В даний час в Білорусі сходяться східний і західний імпульси християнства, вони мирно співіснують століттями. Білорусь може стати «конфесійною Швейцарією». Саме тут перетинаються протестантський Північ, католицький Захід і православний Схід. Менталітет, традиції, мова, культура та інші атрибути, притаманні, будь-якому народу і в кінцевому підсумку певної цивілізації, в Білорусі, на подив, дуже гомогенні, багато в чому близькі і монолітні. І факт присутності в Західній Білорусі більш високої чисельності католиків, ніж у Східній, майже не впливає на відмінність у їх способі життя, або на істотну відмінність в менталітетах західників і східняків.

5. Проаналізовано особливості етнічної історії білорусів через призму державотворчих процесів від Київської Русі до незалежності Республіки Білорусь. Першим кроком побудови нашої концепції етнічного походження білорусів стало визнання ролі балтського фактора в основі соціального, антропологічного, культурного, спадкового та інших складових древніх племен, що населяли територію Білорусі. Другим істотним компонентом в

подальшій історії формування білоруського етносу є плем'я литва, яке згадується трохи пізніше протобілоруських племен – кривичів, дреговичів і радимичів, приблизно з XII ст. Пізніше, коли почалося утворення Великого князівства Литовського, литва змішалася з іншими слов'янськими племенами – кривичами, радимичами і дреговичами, утворивши сучасних білорусів. За часів існування ВКЛ склалася білоруська народність. Цей якісний стрибок переходу від племінних відносин (кривичів, дреговичів, радимичів і литви) в державне утворення – ВКЛ відбувається саме в згаданий період. З 1596 р. було втрачено дуже важливу складову білоруського етносу – єдність релігійного простору. Білоруси, маючи православний менталітет, почали існувати в просторі католицького світу. Поступово реальністю ставало і ополячення білоруського населення в умовах співжиття в новій державі – Речі Посполитій. Цей короткий огляд свідчить про зміни, характерні білоруському етносу, набуття ним поліконфесійних рис, що дасть, врешті-решт, (до початку XIX століття) належний потенціал для процесу формування нації, який почався в Європі з кінця XVIII ст. З входженням білоруських земель до складу Російської імперії, а потім СРСР набирають великого розмаху процеси російщення білорусів, які продовжуються і в сучасних умовах.

6. Обґрунтовано авторську концепцію білоруського етногенезу та націогенезу, яка включає 4 періоди (фази):

Перший період. Утворення білоруського етносу шляхом злиття слов'янських племен кривичів, радимичів і дреговичів, а також племені «литва» (X – XIII ст.). У XIII ст. відбулося об'єднання слов'янських князівств на території сучасної Білорусі і утворилося Велике князівство Литовське. Населення центральної і західної частин ВКЛ ідентифікувалося під загальною назвою «литвини».

Другий період еволюції білоруського етносу: XIV–XVI ст. в державі Велике князівство Литовське утворилася білоруська народність.

Третій період (XVII–XVIII ст., ВКЛ в складі Речі Посполитої). Подальший розвиток характерних рис білоруської народності.

Четвертий, модерністський період формування білоруського етносу-нації – від часу третього поділу Речі Посполитої і входження території Білорусі до складу

Російської імперії – до сьогодні. Офіційне використання назви краю «Білорусь» і народу, який його населяє – «білоруси». З 1991 р. Білорусь стає незалежною державою, а білоруська нація знаходить закінчену форму, зібравши всі необхідні атрибути повноцінної, європейської нації.

7. Осмислено формулювання і сутність білоруської національної ідеї. Національна ідея (НІ) – це проект реалізації нації в нації-державі. Вона виникла одночасно з появою нації і представляє собою прагнення людини реалізувати себе у своїй нації і в своїй національній державі.

Сформульовано головні атрибути білоруської національної ідеї:

- Білоруська національна ідея (БНІ) – прагнення громадянина Білорусі усвідомлювати себе в своїй нації і своїй національній державі;
- БНІ є виразник певного типу культури, властивої білоруському етносу, і включає економіку, виробництво, освіту, релігію, мистецтво, літературу, інші складові всієї повсякденної і цільової діяльності громадян;
- Білоруси мають свою історичну національну символіку і національний гімн;
- БНІ повинна бути спрямована на консолідацію суспільства. Тільки національна ідея здатна поєднати різні, іноді і не дружні групи населення, які живуть разом, в одній державі;
- Білоруська національна ідея повинна знаходити своє коріння в минулому;
- БНІ – це все наша велика історична спадщина, яка починається з пам'яток матеріальної культури, це літописи і хроніки, це народні традиції, перекази, фольклор.
- Метою БНІ є утворення незалежної білоруської національної держави.
- БНІ лежить в основі зовнішньої і внутрішньої політики Білорусі;
- БНІ набуває певної закінченості, коли вона формулюється як ідеологічна платформа нації і неухильно веде до націоналізму – програми дій для підтримки цієї ідеї і досягнення її цілей.

Фактично, націоналізм є реалізацією національної ідеї в теоретичній площині, нація – реалізація національної ідеї в практичній площині.

8. З'ясовано, що вперше «Біла Русь» згадується в середині XIII ст. як позначення території північно-західної частини сучасної Росії. Назва «Біла Русь» в повідомленні

1382 року польського хроніста Я. Черняховського вперше пов'язана з конкретним містом – Полоцьком.

У XIII–XVI ст. для ідентифікації населення Білорусі використовувалися різні етноніми. Аж до XVII ст. на території ВКЛ в межах нинішньої Білорусі та України використовувалися терміни «руські», «русини». У XIV–XV ст. жителі західних земель Білорусі та східної Литви називали себе «литвинами». Серед інших термінів найменування білорусів – «тутейшіє» і історично забута назва – «кривичі».

Перераховано ряд відомих якостей білорусів, сформованих протягом їх тисячолітньої історії. До кращих морально-духовних якостей можна віднести національну і релігійну терпимість, гостинність, лагідність, доброту, щедрість, мудрість, чесність, доброзичливість, мрійливість, працьовитість, мовчальність, схильність до сімейного життя, схильність до згоди, пошук компромісів та інші. Початок XXI століття застав білорусів в момент формування оновленого менталітету, і, можливо, ми переживаємо найвдаліший момент для створення нашої ідентичності, яким ми не зуміли скористатись протягом попередніх століть. Сучасне село давно не є носієм білоруської ідентичності, та й взагалі майже не має ніяких атрибутів національної культури – мови, традицій і т.п. Однак примордіальна складова білоруської нації існує на іншому, більш високому рівні, на рівні національних еліт і є вагомим складовою нашої ідентичності.

9. Відзначено, що в даний час дуже важко дати однозначне формулювання національної ідентичності тих людей, які вважають себе білорусами. Строканий набір і культурних ознак, і політичних, і історичних не дають можливості дати коротке визначення білоруської нації. Але реалії вимагають рахуватися з фактом ідентифікації титульної нації Республіки Білорусь як білорусів. Ще більш вагомим є усвідомлення великою кількістю (близько 10 млн.) людей в Білорусі і за її межами своєї національності як білоруської.

В даний час процес формування модерної білоруської нації, скоріше, не зупинився, а прийняв нову незвичайну «подвійну» форму. Очевидне розділення одного народу на дві різні за світоглядом і мовною складовою поставив нові завдання і питання, які до сих пір ніхто не наважується об'єктивно зрозуміти і тим більше спробувати вирішити.

Нова політична обстановка, що встановилася після 1991 року на білоруській землі і пов'язана з отриманням державної незалежності Білорусі, привела до природного росту нових ідеологів, появи нового, нерадянського погляду на сутність білоруського етносу, нації і національної ідеї.

Дисертантом наголошується, що головним вектором, джерелом формування свідомості рядового білоруса є російський вектор. Білоруси живуть в сфері російського ареалу, майже так само, як і в радянські часи орієнтуються на російське телебачення, білоруси знають російських політиків, артистів, співаків краще, ніж своїх білоруських. Білоруси користуються російською мовою фактично на всіх рівнях, в школі вивчають не свою білоруську історію, а російську і в результаті знають російських московських царів краще, ніж видатних князів, державних і громадських діячів Великого князівства Литовського. Міркувати в таких умовах про переорієнтацію вектора білоруських інтересів з Росії на Євросоюз можна тільки як про проект на майбутнє і не більше.

Фактично, в Білорусі склалася ситуація, яка має мало аналогів у світовій історії. В країні відбувається паралельний розвиток двох культур – одна заснована на російській мові і російському просторі комунікацій, інша – на білоруському і білоруських національних цінностях. Фактично, в межах однієї держави Республіка Білорусь йде паралельна побудова двох націй, причому все це відбувається на основі одного і того ж білоруського етносу з деякими доповненнями інших етнічних груп.

Білорусь стала на шлях, по суті, антинаціонального розвитку, культивування російської мови, переписування національної історії, руйнування білоруської школи. Процес перетворення білоруського етносу в націю, який швидко розвинувся в 1990-х роках, був припинений референдумами 1995 року, коли білоруські громадяни «свідомо» відмовилися від двох основних атрибутів нації: мови та історичної символіки. Тому справжня незалежність білоруського народу – попереду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архивные источники.

Національний історичний архів Білорусі.

Фонд 1. Мінская гарадская ўправа. 1861–1918.

1. Опис 3. Спр. 1. Інфармацыя аб навучальных установах горада Мінска за 1918 г., 45 л.

Національний архів Республікі Білорусь.

Фонд 325. Рада Народных Міністраў БНР. 1918–1925 гг.

2. Опис 1. Спр. 3. Пратаколы пасяджэнняў I Беларускага з'езда у Мінску. 25.03–18.12. 1918 г., 11 л.

3. Спр. 6. Дакументы аб рабоце I Усебеларускага з'езда ў Мінску. 1 студзеня 1917 – 30 жніўня 1918 гг., 36 л.

4. Спр. 7. Статуты і праграмы беларускіх палітычных партый. 01.05.1917 – 24.12.1918 гг., 29 л.

5. Спр. 15. Дакументы аб дзейнасці ўрада БНР і Дэлегацыі БНР, пасланай на мірныя перагаворы ў Брэсце па пытаннях незалежнасці і вызвалення Беларусі з-пад польскага прыгнёту (дэкларацыі, адозвы, абвесткі і інш.) і іншыя дакументы. 25.03.1918– 24.08.1923 гг., 76 л.

6. Спр. 104. Зварот ўрада БНР да Лігі Нацый у сувязі з польскай акупацыяй заходных зямель Беларусі, заклік да ўсіх працоўных Беларусі змагацца супраць гнёта і самаўправства акупантаў, артыкул «Тэорыя і практыка сацыялістаў ў нацыянальнай справе». /1920/ 30.12.1922 гг., 154 л.

7. Спр. 128. Рэлігійныя справы. 22.01.1920 г., 131 л.

Білоруський державний архів-музей літаратуры та мистецтва.

Фонд 444. Опис 1. Архіў М.І. Ермаловіча. 1959– 1991.

8. Спр. 102. Праўда і хлеб. П'еса. 1959 – 1960 гг.. 89 л.

9. Спр. 20. Пад іх сцягам ідзе Беларусь. 1970 г.. 113 л.

10. Спр. 108. Гутаркі. Самвыдавецкі лісток. № 1 45 (53). 1975–1976 гг.

11. Спр. 1, № 44. Полацкая епархія і яе роля ў пачатковай гісторыі Беларусі. 1991 г.

Державний архів Російської Федерації - ДАРФ

Фонд Р9401. Опис 1а. Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР).

12. Спр 1 – 621. Сборники совершенно секретных, секретных, несекретных приказов, распоряжений, циркуляров ГПУ-НКВД-МВД СССР. 1930-1959 гг.

Фонд Р9478. Опис 1а. Главное управление по борьбе с бандитизмом (ГУББ) Министерства внутренних дел СССР.

13. Спр. 1 – 954. Дела постоянного хранения. 1938, 1941 – 1947 гг.

II. Опубліковані джерела.

14. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: у 2 т. // Беларус. ін-т навукі й мастацтва таварыства беларус. пісьменства «Наша Ніва». Вільня – Нью-Йорк– Менск – Прага, 1998. Т. 1. Кн. 1. Фонд № 582 Дзярж. Архіву Літвы (Рада Міністраў Беларус. Нар. Рэсп.). 860 с.

15. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: у 2 т. // Беларус. ін-т навукі й мастацтва таварыства беларус. пісьменства «Наша Ніва» – Вільня – Нью-Йорк– Менск – Прага, 1998. Т. 1. Кн. 2: Фонд № 582. Дзярж. Архіву Літвы (Рада Міністраў Беларус. Нар. Рэсп.). 1721 с.

16. Беларуская нацыянальная партыя. Праграма. Статут / Мінск, – 1994. – 12с

17. Другі Ўсебеларускі Кангрэс / пад рэд. праф. Р. Астроўскага. Мюнхен: Выданне Беларускай Цэнтральнай Рады. 1954. 96 с.

18. История Беларуси в документах и материалах / Авт.-сост. И.Н. Кузнецов, В.Г. Мазец Минск: «Амаяфея», 2000. 672 с.

19. Катэхізіс. Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. / Адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н.Кабелка; Рэд. Кал.: Н. Кабелка (навуковы рэд.) [і інш]. Минск.: Юнтпак, 2005. 312 с

20. Кунцевич, Иосафат. Катехизм од слуги Божого Иосафата сочетанный //

- Рукопись Библиотеки АН России в Санкт Петербурге. Фонд П. Доброохотова. N 33. С. 182–195.
21. Лаврентий Зизаний. Лексис, Сирѣчь реченія, Вькратыцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)ть истол(ъ)кованы, Вильно. 1596.
 22. Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раннемадэрны час. Тэматычны дадатак да нумару «ARCHE» № 9 за 2009 (Беларусь і Литва. 1000 год разам. ARCHE-Пачатак, 2010. 902 с.
 23. Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Фонд 384. Центральное управление Белорусской самопомощи (БСП), г. Минск. 1941-1944. 287 с.
 24. Патей, Ипатий. Справедливое описание поступку и sprawy сынодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на сыноде Берестейском в року 1596.../ Ипатий Патей. Вильня, 1597.
 25. Киево-Печерский патерик / подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // Памятники литературы Древней Руси: XII век. М., 1980. С. 313–704.
 26. Патерик, или Отечник Печерский. / Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1661. 314 с.
 27. Повесть временных лет по Ипатьевскому списку. Издание Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1871. 195 с.
 28. Повесть временных лет: в 2 ч. / подготовка текста Д.С. Лихачева, пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачёва. Перевод Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1950. 404 с. Часть вторая. Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачёва. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1950. 554 с.
 29. Полное собрание русских летописей [ПСРЛ]. СПб. ; М., 1841–2004. Т. 1–43.
 30. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / уклад. А.Ф. Коршунаў.

Мінск: Навука і тэхніка, 1975. 248 с.

31. Присёлков, М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / [Под ред. и с предисл. К.Н. Сербиной]. М.; Л., Изд-во Акад. Наук СССР, – 1950. – 514 с.
32. Сталін Й. Марксизм і пытаньня мовознаўства. Кіў, 1950. С. 41.; Тэзісы ЦК КПСС «Аб святкаванні 300-годдзя ўз’яднання Украіны з Расіяй» ад 10 студзеня 1954 г. Мінск, 1955.
33. Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.) / уклад. І.Саверчанка. Мінск: Кнігазбор, 2007. 608 с.
34. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэд.калегія І. П. Шамякін [і інш.]. Мінск, 1989. 375 с.
35. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / уклад. А.Ф. Коршунаў. Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1959. 474 с.
36. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Латвіі. Ф.8. Оп.3. Спр. «В». № 42.
37. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Латвіі. Ф.673. Оп.4. Ящ.18. № 70.
38. Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791 / Wyd. St.Kutrzeba i Wł. Semkowicy. Kraków, 1932. S. 49–51.

III. Монографіі, збірнікі, навуковыя статтгі

39. Абдзіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдзіраловіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 44 с.
40. Абдулатіпов, А.Г. Прырода і парадоксы нацыянальнага «Я» / А. Г. Абдулатіпов. М.: Мысль, 1991. 169 с.
41. Абецедарскі, Л. С. Беларусы ў Маскве XVII в. / Л. С.Абецедарскі. Мінск, 1957. 62 с.
42. Абраццоў, З. Нацыянальная ідэя. Навошта, што, дзеля чаго / Зміцер Абраццоў. Мінск, 2007. 58 с.
43. Абрамов, М.Г. Чалавек і камп’ютар: ад Homo Faber к Homo Informaticus / М.Г. Абрамов // Чалавек. 2000. № 4. С. 127–134.

44. Авдеев, В.Б. Раса и этнос / Авдеев В.Б., Севостьянов А.Н. М.: Книжный мир. 2007. 160 с.
45. Акінчыц, Ф. Актуальнае пытанне / Ф. Акінчыц // Новы шлях. 1934. № 7(9).
46. Акудовіч, В. Вялікая здрада // Дзеяслоў. 2004. № 10–2.
47. Акудовіч, В. Код адсутнасці. Асновы беларускай ментальнасці. Мінск: Логвінаў, 2007. 216 с.
48. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля / Л. В. Алексеев. М.: Наука, 1966. 296 с.
49. Алексеев, В.П. Историческая антропология и этногенез. М., 1989. 152 с.
50. Алексеева, Т.А. Национальная идеология: иллюзия или непонятная потребность / Т.А. Алексеева, Б.Г. Капустин, И.К.Пантин // Октябрь. 1997. № 1. С. 137–142.
51. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. 320 с.
52. Антанюк, І. На дадзенай Богам мове! / І. Антанюк // Літаратура і мастацтва. 1996. 20 верас.
53. Арлоў, У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – Вільня: Наша будучыня, 2002. 223 с.
54. Археалогія Беларусі: у 4 т. Мінск, 1997 – 2001. Т. 1: Каменны і бронзавы вякі. 1997; Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча, 1999; Т. 3: Сярэднявекавы перыяд (IX – XIII стст.), – 2001; Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст.). 2001.
55. А.С. Любоў да свайго народу ці нацыяналізм? Біблейскі Аспект // Аўтакефалія / А.С.; падрыхтавана да друку ў «Запісах Беларускага інстытуту Навукі й Мастацтва (БІНім, NewYork). Мінск: Грамадзянская ініцыятыва «За свабоднае веравызнанне», 2005. 16 с.
56. Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія А.У. Астапенка. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. 186 с.
57. Астапенка, А.У. Талерантнасць беларусаў: міф ці рэальнасць / А.У. Астапенка // Маладосць. 1994. – № 9. С. 201–211.

58. Астапенка, А.У. Пралегомены да ўсякай будучай тэорыі нацыяналізму / А.У. Астапенка // Маладосць. 1997. № 4. С. 173 – 190.
59. Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыяналізм / А.У. Астапенка // Маладосць. 1998. № 11. С. 221 – 235.
60. Астапенка, А.У. Міф аб уніі як нацыянальнай веры / А.У. Астапенка // Грамадзянская альтэрнатыва. 1999. № 9. С. 26 – 40.
61. Астапенка, А.У. Асаблівасці нацыяналізму ў еўрапейскім кантэксце / А.У. Астапенка // Веснік БДУ. Серыя 3. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія, эканоміка, права. 2000. № 3. С. 52 – 58.
62. Астапенка, А.У. Палітычныя працэсы на Беларусі ў гістарычнай перспектыве і іх сувязь з нацыянальнай ідэяй і нацыяналізмам/ А.У. Астапенка // Адкрытае грамадства. Мінск. 2001. № 2 (11). С. 43 – 49.
63. Астапенка, А.У. Нацыі і нацыяналізм праз прызму хрысціянства / А.У. Астапенка // Хрысціянства і беларуская культура: Матэрыялы III Міжнароднага Кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый. Мінск 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000» / Рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал.рэд.) і інш., 2001. Мінск.: Беларускае кнігазбор. Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 18. С. 30 – 44.
64. Астапенка, А.У. Беларускае нацыяналізм у кантэксце еўрапейскай цывілізацыі / А.У. Астапенка // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнароднага Кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый. Мінск 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000»/ Рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал.рэд.) і інш., 2001. Мінск.: Беларускае кнігазбор. Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 22. С. 112 – 120.
65. Астапенка, А.У. Сацыяльна-палітычная канцэпцыя нацыі ў хрысціянстве / А.У. Астапенка // Адкрытае грамадства. 2002. № 2 (13). С. 14 – 17.
66. Астапенка, А.У. Неадназначнасць паняццяў нацыяналізм і фашызм у дыскурсе сучасных ідэалогій / А.У. Астапенка // Весці Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 2003. № 1. С. 11 – 16.

67. Астапенка, А.У. Грамадска-палітычныя жыццё / А.У. Астапенка // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мінска: ў 5 кн. Мінск: БелЭн, 2007. Кніга 5. Частка 2. С. 56 – 58.
68. Астапенка, А.У. Беларускі нацыяналізм: учора, сёння, заўтра / А.У. Астапенка // Дзеяслоў. 2007. № 2(27). С. 245 – 254.
69. Астапенка, А.У. Аб беларускай нацыянальнай ідэі і так званай «Беларускай інтэлектуальнай прасторы» / А.У. Астапенка // АРСНЕ. 2008. № 7-8. С. 95 – 101.
70. Астапенка, А.У. Паўстанне 1863 года як пераломны этап у фарміраванні беларускай нацыі і беларускай нацыянальнай ідэі / / А.У. Астапенка // Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. Выпуск 3. 1863 год: Шляхецкае паўстанне ці народная рэвалюцыя? / Уклад. і рэдактар А.Я Тарас. Рыга: выданне ІБПК, 2014. С. 18 – 24.
71. Астапенка, А.У. Князі Астрожскія і беларуская нацыянальная ідэя / А.У. Астапенка // Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. Выпуск 4. Бітва пад Оршай / Уклад. і рэдактар А.Я Тарас. Рыга: выданне ІБПК, 2014. С. 111 – 121.
72. Астапенка, А. Пралегамены да канструявання беларускага нацыяналізму / Анатоль Астапенка // Культура, Нацыя. – Аттава, Антарыё, Канада, 2016.– № 13. С. 48 – 65.
73. Астапенка, А.У. Гросмайстар беларускага слова / А.У. Астапенка // Дзеяслоў. 2016. №. 4. С. 271 – 284.
74. Астапенка, А.У. Гросмайстар беларускага слова (заканчэнне) / А.У. Астапенка // Дзеяслоў. 2016. №. 5. С. 294 – 306.
75. Астапенка, А.У. Змена этнічных асаблівасцяў беларусаў у часе і перспектывы ўмацавання беларускай ідэнтычнасці ў мадэрную эпоху / А.У. Астапенка // Этнічна історыя народаў Еўропы. 2017. Вип. 51. С. 48–52.
76. Астапенка, А.У. Аб укладзе князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну / А.У. Астапенка // Этнічна історыя народаў

Європи. 2017. Вип. 52. С. 48 – 52.

77. Астапенка, А.У. Служыць Бацькаўшчыне. Штрыхі да творчага партрэта Барыса Сачанкі / А.У. Астапенка // Дзеяслоў. 2018. №. 6. С. 210 – 227.
78. Астапенка, А.У. Беларуска-ангельска-расейскі слоўнік па інфарматыцы: прынцыпы выкладання і кампутарная падтрымка / А. Астапенка, М. Якаўлеў // Праблемы беларускай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі, Мінск, 4 – 6 мая 1994 г. / Адаказны рэдактар Зьміцер Санько. Мінск: ТБМ ім. Ф. Скарыны, 1995. С. 276 – 281.
79. Астапенка, А.У. БНП, нацыянальная ідэя і кансалідацыя грамадства / А.У. Астапенка // Тэхналогія політыкі: матэрыялы міжнароднай навуц. конф. Мінск. 9-10 студзеня 1995 / Сэрыя «Абшчэствэнна-політычэскія навукі». Мінск: Право і эканоміка, 1995. С. 155 – 158.
80. Астапенка, А.У. Канструяванне ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі / С. Новікава., А. Астапенка [і інш.] // Навука, культура і адукацыя ў развіцці грамадства і станаўлення дзяржаўнасці Беларусі: тэзісы дакладаў навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, БДТУ, 6-7 красавіка 1995 г. / БДТУ. Мінск, 1995. С. 13 – 16.
81. Астапенка, А.У. Нацыянальная царква: праблема ідэнтыфікацыі / А.У. Астапенка // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 203–209.
82. Астапенка, А.У. Нацыяналізм і яго хрысціянскія вытокі / А.У. Астапенка // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 190 – 195.
83. Астапенка, А.У. Антропны прынып – сінтэз навукі і рэлігіі / А.У. Астапенка // Хрысціянскія ценніцы в савременной культуре: матэрыялы міжнароднай навуц. конф. Мінск. 2001. С. 27 – 29.
84. Астапенка, А.У. Ідэалогіі і партыі Беларусі ў наглядным прадстаўленні / А.У. Астапенка // Політычэская сістэма Беларусі: дасягненні, праблемы,

- возможности совершенствования: материалы международной научно-практической конференции. Минск, 27 марта 2001 г. Мінск, 2001. С. 153 – 154.
85. Астапенка, А.У. Праблемы славян беларуска-польскага і беларуска-літоўскага памежжа: ментальнасць, экуменізм і эканамічныя стасункі / А.У. Астапенка // Менталитет славян и интеграционные процессы: материалы II международной научной конференции. Гомель, 2001. Гомель, 2001. С. 37 – 38.
86. Астапенка, А.У. Права чалавека і права нацыі / А.У. Астапенка // Юридическое, экономическое образование и наука на пороге нового тысячелетия: материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 10-летию Белорусского института правоведения. Минск, 30 ноября – 1 декабря 2000 г. / Отв. ред. Л.А. Ханкевич, Мінск: «БИП=С», 2001. С. 172 – 173.
87. Астапенка, А.У. Саборнасць у хрысціянстве і саборнасць беларускай нацыі / А.У. Астапенка // Грамадскія ідэалы: нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню: матэрыялы навуковай канферэнцыі. Мінск, 26 – 27 лістапада 1998 г. Мінск, 2002. С. 147– 151.
88. Астапенка, А.У. Нацыянальная дзяржава: гістарычная неабходнасць ці прыхамаць асобных людзей? / А.У. Астапенка // Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі: матэрыялы міжнароднага сімпозіума. Мінск, 9 – 10 ліп. 2002 г.: у 2-х кн. / рэдкал.: В. Якавенка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСаЭС «Чарнобыль», 2003. Кн. 1. С. 287 – 292.
89. Астапенка, А. Аўтаматызацыя кіраванняў інавацыйных і фінансавых сетках дзяржавы: азначэнне і тэхналогія рашэння / А. Астапенка, С. Новікава // Управление в социальных и экономических системах: материалы IX международной научно-практической конференции. Минск. 14 мая 2003 г. / ред. коллег. Н.В. Суша [и др.]. Минск: Изд.-во МИУ, 2003. С.120 – 121.
90. Астапенка, А.У. Тэарэтычны і практычны сэнс нацыянальнай ідэі /

- А.У.Астапенка // Беларусь – XXI стагоддзе: нацыянальна-культурнае развіццё. Міжкультурны дыялог у Беларусі: нацыянальна-культурнае і духоўнае развіццё ва ўмовах глабалізацыі: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. г. Мінск 10 – 12 снежня 2003 г. / рэд. калегія: А.Грыцкевіч [і інш.]. Мінск, 2004. С. 285 – 291.
91. Астапенка, А.У. Вільня і беларуская нацыянальная ідэя / А.У. Астапенка // Дні літоўскай і нацыянальнай культуры ў Вільні. 7 – 8 кастрычніка 2006 г. Vilnius, 2006.
92. Астапенка, А.У. Князі Астрожскія і фармаванне беларускага этнасу ў часы ВКЛ / А.У. Астапенка // Чаловек. Цивилизация. Культура: тезисы докл. XII межвуз. науч.-теорет. конф. Минск, 18 апреля 2008 г.: в 2 ч. / ред. колл.: Алпеев А.Н. [і др.]. Минск: МГЭИ, 2008. Ч. 2. С. 3 – 7.
93. Астапенка, А.У. Да пытання аб ідэалогіі беларускай дзяржавы / А.У. Астапенка // Проблемы современной белорусской идеологии: материалы научно-практической конференции. Минск, 3 ноября 2012 г. / под ред. А. Тараса. Рига: Институт белорусской истории и культуры. 2012. С. 184 – 201.
94. Астапенка, А.У. Кастусь Каліноўскі: чалавек і герой. / А.У. Астапенка // Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 23 сакавіка 2013 г.) / пад рэд. А. Тараса. – Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры. 2013. С. 203 – 214.
95. Астапенка, А.У. Інфармацыйнае грамадства і менталітэт беларускага HomoInformaticus/ А.У. Астапенка // Трансфармацыя ментальнасці беларусаў у XXI ст.: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 24 лістапада, 2013 г.) / пад рэд. А. Тараса. Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры. 2013.– С. 81 – 98.
96. Астапенка, А.В., Два станы кагнітыўнай навукі / А.У. Астапенка, П.І. Бука // Нацыянальна-культурны компонент в тексте и языке: материалы V Юбилейной международной научной конференции, Минск, 6-8 декабря

2012 г., / БГЛУ. Минск, 2013. С. 123 – 126.

97. Астапенка, А. «Адносіны» і «структура» ў гуманітарных і дакладных навук / А. Астапенка [і інш.] // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і мове: матэрыялы V Юбілейнай міжнароднай навуковай канферэнцыі. Минск, 6-8 снежня 2012 г. / БГЛУ. Минск, 2013. С. 126 – 129.
98. Астапенка А.У. Месца бізнес-адукацыі ў сістэмным апісанні сучаснай канструкцыі нацыянальна-дзяржавы / А.У. Астапенка // Актуальныя праблемы бізнес-адукацыі: матэрыялы XVI міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Минск, 20-21 красавіка 2017 г. / Інстытут бізнесу і менеджмента тэхналогій БГУ. Минск: ИБМТ БГУ. С. 13 – 17.
99. Астапенка, А.У. Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя / А. У. Астапенка, // Другі киевознаўчы чытанні: гісторыя та этнокультура: зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Да 100-літця Украінскай рэвалюцыі 1917–1921 рр. / Кіеў, 2017. Вып. 5. С. 203 – 212.
100. Астапенка, А.У. Фармуляванне беларускай ідэі у творах пасіянарнага перыяду 1917-1920 гадоў / А.У. Астапенка // Актуальныя праблемы прававых, эканамічных і гуманітарных навук: матэрыялы VIII міжнароднай навуковай канферэнцыі прафесарска-педагагічнага складу, аспірантаў, магістрантаў і студэнтаў. Минск: БІП-Інстытут прававедання, 2018. Частка 4. С. 5 – 6.
101. Астапенка, А.У. Кіеўскі ландшафт і выбітныя беларускія дзеячы / А. У. Астапенка, // Трэці киевознаўчы чытанні: гістарычны та этнокультурны аспекты: зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. / Кіеў, 2020. –С. 62 – 68.
102. Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыянальная ідэя / А.У. Астапенка. Минск: Выдавецтва ССП сабора. 1998. 28 с.
103. Астапенка, А.У. Паслухайце нацыяналіста / А.У. Астапенка. Vilnius: Rastijos Draugija. 2000. 176 с.

104. Астапенка, А.У. Ігдзе зродилися иускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму / А.У. Астапенка. СПб.: Невский простор, 2010. 734 с.
105. Астапенка, А.У. Негвалтоўныя дзеянні – асноўны метады рэалізацыі нацыянальнай ідэі / А.У. Астапенка // Ненасілле і Беларусь, Мінск, 1999. С. 169 – 177.
106. Астапенка, А.У. Роля і месца праваслаўнай царквы ў незалежнай Беларусі / А.У. Астапенка // Ад тутэйшасці да нацыянальнай дзяржаўнасці. Мінск. 1999. С. 54 – 69.
107. Астапенка, А.У. Мікола Савіцкі і ягоны «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы» / А.У. Астапенка // Мікола Савіцкі. Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы. Мн.: Энцыклапедыкс, 2009. С. 5 – 6.
108. Астапенка, А.У. Мікола Ермаловіч: Той хто вярнуў нам гісторыю. / А.У. Астапенка. Мінск: Харвест, 2015. 64 с.
109. Астапенка, А.У. Мікалай Крукоўскі: Бляск і трагедыя філосафа / А.У. Астапенка. Мінск: Харвест, 2015. 64 с.
110. Астапенка, А.У. Міхась Стральцоў: Гросмайстар беларускага слова / А.У. Астапенка. Мінск: Харвест, 2016. 64 с.
111. Астапенка, А.У. Ларыса Геніюш: Сумленне і гонар нацыі / А.У. Астапенка. Мінск: Харвест, 2016. 64 с.
112. Астапенка, А.У. Уладзімір Конан: Творца беларускай нацыянальнай ідэі / А.У. Астапенка. Мінск: Харвест, 2017. 64 с.
113. Астапенка, А.У. Барыс Сачанка: Ён шчыра служыў Бацькаўшчыне./ А.У. Астапенка. Мінск: Харвест, 2018. 64 с.
114. Бабкоў, І. Генеалогія беларускай ідэі / І. Бабкоў // АРСНЕ. 2005. № 3.
115. Багдановіч, Вячаслаў. Царква і дзяржава: выбраныя артыкулы і прамовы / Вячаслаў Багдановіч; уклад., прадм., пераклад з польскай і камэнт. А.С. Горнага. Мінск: Прыход Свята-Петра-Паўлаўскага сабора, 2019. 204 с.
116. Багдановіч, М.А. Поўны збор твораў: у 3 т. / М.А. Багдановіч. 2-е выд.

Мінск: Беларус. навука, 2001.

117. Багдановіч, М. А. Хто мы такія / М. А. Багдановіч // Поўны збор твораў: у 2-х т. Мінск: Навука і тэхніка. 1968. Т. 2. С. 347 – 349.
118. Багдановіч, М. А. Белорусское возрождение / М. А. Багдановіч // Поўны збор твораў у 2-х т. Т.2 Мінск: Навука і тэхніка, 1968. С.213 – 241.
119. Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч. Мінск: Беларусь, 1967. 228с.
120. Багушэвіч Ф. Творы: вершы, паэма, аповяданні, артыкулы, лісты / Францішак Багушэвіч / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камент. У Содала, Я. Янушкевіча; Маст. Гінка-Янушкевіч. Мінск.: Маст. Літ., 1991. С. 16.
121. Бандарчык, В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. / В. К. Бандарчык, Мн., 1964.
122. Бантыш-Каменский, Н.Н. Исторические известия о возникшей в Польше унии / Н.Н.Бантыш-Каменский. Вильна, 1866. 387 с.
123. Баразна, Лявон. Выстаўка твораў мастака Л.Ц. Баразны (1928 – 1972). Каталог выставы / Лявон Баразна. Мінск: Беларусь, 1975. 24 с.
124. Баркашов, А.П. Азбука русского национализма / А.П. Баркашов. М., 1994.
125. Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г.Гродна / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. 444 с.
126. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя: у 12 т. / рэдкал. : П.У. Броўка [і інш.]. Мінск: БелСЭн, 1969–75.
127. Беларуская Энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.]. Мінск: БелЭн, 1996–2004.
128. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В.К. Бандарчык [і інш.]; АН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 1995. Т. 1: Прамысловыя і рамесныя заняткі. 350 с.
129. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; АН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 1997. Т. 2 : Дойлідства. 389 с.

130. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; АН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2001. Т. 3 : Гісторыя этналагічнага вывучэння. 433 с.
131. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; АН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2001. Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё. 2001. 433 с.
132. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; НАН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2001. Т. 5 : Сям'я. 374 с.
133. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; НАН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2002. Т. 6 : Грамадскія традыцыі. 606 с.
134. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.] ; НАН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2004. Т. 7 : Вусная паэтычная творчасць. 586 с.
135. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: М. Ф. Піліпенка [і інш.] ; НАН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларус. навука, 2005. – Т. 8 : Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. 351 с.
136. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: М. Ф. Піліпенка [і інш.] ; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск: Беларус. навука, 2006. Т. 9 : Антрапалогія. 575 с.
137. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: М. Ф. Піліпенка [і інш.] ; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск: Беларус. навука, 2007. Т. 10 : Славянскія этнакультурныя традыцыі. 514 с.
138. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: М. Ф. Піліпенка [і інш.]; навук. рэд. А. І. Лакотка і інш. ; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. Мінск: Беларус. навука, 2008. Т. 11 : Музыка. 700 с.
139. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: М. Ф. Піліпенка [і інш.]; навук. рэд. А. І. Лакотка і інш. ; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і

- фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларуская навука, 2009. Т. 12 :
Экраннае мастацтва. 687 с.
140. Беларусы: у 13 т. / рэдкал.: М. Ф. Піліпенка [і інш.]; навук. рэд.
А. І. Лакотка і інш. ; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і
фальклору імя К. Крапівы. Мінск : Беларуская навука, 2012. Т. 13 :
Тэатральнае мастацтва. 758 с.
141. Белы, А. Хроніка Бelay Русі: Імагалогія Беларусі XII –XVIII ст. / А.
Белы. Мінск: Інбелкульт, 2013. С. 307.
142. Беляев, В.Н. Партийность как антипод соборности / В.Н. Беляев //
Русская цивилизация и соборность. М., 1998.
143. Бембель, А. Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс / А. Бембель.
Лёндан, 1985. 157 с.
144. Бембель, А. Рэха малітвы: Вершы / А. Бембель. Нью Ёрк, 1988. 11 с.
145. Бембель, А. Уводзіны ў метагісторыю Беларусі / А. Бембель //
Культура. 1992. –№ 43.
146. Бендин, А.Ю Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг.
XIX– начала XX вв. в современной историографии / А.Ю.Бендин //
Исторический поиск Беларуси: альманах. Минск: Экономпресс, 2006.
147. Бердяев, Н. Судьба России. Репринтное воспроизведение издания
1918 г. / Н. Бердяев. М.: Изд – во МГУ, 1990. 256 с.
148. Берталанфи, Л. Общая теория систем – критический обзор / Л.
Берталанфи // Исследования по общей теории систем. М.: Прогресс, 1969.
149. Бессмертный, А.Р. Национализм и универсализм в русском
религиозном сознании / А.Р. Бессмертный // На пути к свободе совести.
М., 1989.
150. Бжезинский, З. Посткоммунистический национализм / З. Бжезинский.–
М.: ИНИОН, 1991. 15 с.
151. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового заветов.
Канонические / В русском переводе с параллельными местами и
приложением. М.: Российское библейское общество, 2005.

152. Бирилло, Н. В. Восточнославянские языки. Белорусский язык / Н. В. Бирилло, Ю. Ф. Мацкевич, А. Е. Михневич, Н.В. Рогова // Языки мира. Славянские языки. М.: Academia, 2005. С. 588–591.
153. Бирюков, Н.И. «Соборность» как парадигма политического сознания / Н.И.Бирюков, В. М. Сергеев // Полис. –1997. – №3. С. 65 – 73.
154. Бітва пад Оршай: месца памяці і канфлікт інтэрпрэтацый //ARCHE. 2014. №12. 754 с.
155. Благоверный князь Острожский // Вестник Белорусского экзархата. Альманах. – Минск, 1998. – Том 1. – 128 с.
156. Бохан, Ю. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII– XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.]. 2007. Т. 6. 344 с.
157. Бромлей Ю. В. «К вопросу о сущности этноса» // «Природа». – 1970. – № 2. – С. 51 – 55.
158. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.. – 3-е изд., испр. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 440 с.
159. Брянцев, П. История Литовского государства / П. Брянцев. Вильно, 1889. 659 с.
160. Бука, П. Уладкаванне заканадаўства ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі / П. Бука [і інш.] // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 375 382.
161. Булат, А. Нацыянальны сацыялізм / А.Булат // Новы шлях. 1933. №1.
162. Булгаков, В. История белорусского национализма / В. Булгаков. Вильнюс. 2006. 332 с.
163. Булгаков, С.Н. Христианский социализм / С.Н. Булгаков. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1994. 350 с.
164. Булгаковский, Д. Г. Пинчуки. Этнографический сборник. / Д. Г. Булгаковский. СПб., 1890.
165. Бурлыка, І. Р. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Бурлыка, Л.

- Ц. Выгонная, Г. В. Лосік, А. І. Падлужны // Падлужны А.І. Мінск: Навука і тэхніка, 1989. 335 с.
166. Бурмистрова, Т.Ю. Теория социалистической нации / Т.Ю. Бурмистрова. Л.: Издат. Ленинград. универс. 1970. 88 с.
167. Вайдлих, В. Социодинамика / В. Вайдлих. М.: Едиториал УРСС, 2004. 480 с.
168. Валахановіч, І.А. Барацьба вакол ідэі «беларускай нацыянальнай дзяржавы» (другая паловы 40-х – пачатак 50-х г) // Беларускі Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 1. – С.58–62.
169. Валаханович, И.А. Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944 – 1953 гг. / И.А. Валаханович. Минск, 2002.
170. Валіцкі, А. Інтэлектуальныя эліты і зьменлівыя лёсы «вымысьленай нацыі» ў Польшчы / А. Валіцкі // Фрагменты. 1999. № 3-4. С. 153 –182.
171. Валіцкі, А. Нацыя, нацыяналізм, патрыятызм / Анджэй Валіцкі; уступ Анджэй Мэнцвэль; пер. з польск. мовы А. Ластоўскага; навук.рэд. Г. Сагановіч. Мінск: Медісонт, 2012. 528 с.
172. Василевская, Н. Беларусь у 1946 – 2009 гг. / Н. Васілеўская [і інш.]. 2011. 727 с.
173. Весялкоўскі, Ю. XIX стагодзьдзе на Беларусі і Кастусь Каліноўскі / Ю. Весялкоўскі // Дух часу. Беласток – Лёндан, 2005.
174. Весялкоўскі, Юры. Дух часу. Вільня - Лёндан. 2006. 764 с.
175. Візантыя і Беларусь // Царкоўны пасланец. 1998. № 2. 2/46/56.
176. Віра батьків. Львів, 1990. 13 вересня.
177. Воробьёвский, Ю. Путь к Апокалипсису: Стук в золотые ворота / Ю. Воробьёвский. М.: Патриарший изд.-полигр. центр Типографии «Красный воин», 1998. 395 с.
178. Выстаўка твораў мастака Л.Ц. Баразны / Каталог. Мінск, 1975.
179. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя: ў 3-х т. Мінск, 2006.
180. Гадлеўскі, Вінцэсь. Патрэба нацыянальнай ідэі / В.Гадлеўскі // Спадчына. Мінск. 1993. № 2. С. 38–39.

181. Гандзі, Лідэ. Ваабражальная супольнасць: праблема нацыяналізму / Лідэ Гандзі // Фрагменты. 2000. № 1-2. С. 256 – 279.
182. Гардун, С. Брэсцкая унія як царкоўна-гістарычная трагедыя беларускага народа / Сергій Гардун // Матэрыялы навучна-богасловскай канферэнцыі, Брэст. 1996. Мінск, 1996. С. 28.
183. Гардун, С. Якая царква была нацыянальнай? / Сергій Гардун // ЛІМ. 1992. 14 лютага.
184. Гейзінга, Е. Нацыяналізм у сярэднявеччы / Е. Гейзінга // Беларускі гістарычны агляд. Мінск. 1995. Т.2.– С. 49 – 64.
185. Геллнер, Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. М.: Прогресс, 1991. 126 с.
186. Гамулка, К. Паміж Польшчай і Расіяй. Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фарміраванняў (1918–1922) / К. Гамулка; Пераклад з польскай мовы Сяргея Кузняцова, Аляксея Шоты. Вільня: 2008. 226 с.
187. Геніюш, Ларыса. Ад родных ніў / Ларыса Геніюш. Прага.: Выд. Бел. камітэту самапомачы ў нямецчыне, 1942. 155 с.
188. Геніюш, Ларыса.Споведзь / Ларыса Геніюш. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. 272 с.
189. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Соврем. шк.: Экоперспектива, 2007– 2011. Т. 6.
190. Гісторыя беларускай літаратуры: старажытны перыяд. Мінск, 1985.
191. Голубинский, Е.Е.История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. М.: Тип. Лиснера и Романа,1880. Т. 1: Период первый. Киевский или домонгольский, 1-я половина тома. 793 с.
192. Государственный архив Российской Федерации (ГАРБ). Фонды: 6903, 9401, 9478, 9517.
193. Гринблат, М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории / М.Я.Гринблат. Минск: Наука и техника, 1968. 288 с.
194. Грыгор'ева, В. Уніяцтва ў Беларусі: ад Полацкага сабора 1839 г. да нашых дзён / В.Грыгор'ева // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі: (да 400-

- годдзя Брэсцкай уніі). Мінск:Экаперспектыва, 1996. С. 123.
195. Грыцкевіч, А. П. Старонкі нашай мінуўшчыны: [ад XIV ст. да нашага часу] / А. П. Грыцкевіч; прадмова А. Мальдзіса. Мінск: Кнігазбор, 2009. 468 с.
196. Грыцкевіч, В. Міф аб уніі / В. Грыцкевіч // Выбар. 1993. № 3.
197. Грыцкевіч, В. Беларуска-рускія перасяленні ў XIV – XVII стст. / В. Грыцкевіч // Спадчына. 1993. № 6.
198. Грыцкевіч, В. Пасляслоўе (Вацлаў Ластоўскі і яго «Кароткая гісторыя Беларусі» / В. Грыцкевіч // В.Ю. Ластоўскі. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск: Універсітэцкае. 1992. С. 111 – 125.
199. Гудавичус, Э. История Литвы. / Э. Гудавичус. М.: Фонд им. И.Д. Сытина, Valtrus, 2005. – Том I. С древнейших времён до 1569 г. 680 с.
200. Гуляихин В.Н. Этноколлективное бессознательное как детерминанта социально-политического развития // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. 2007. № 6. С. 76-79.
201. Гумилёв Л. Н. О термине «этнос» (Доклад на заседании Отделения этнографии 17 февраля 1966 г. // Доклады Географического общества СССР.– 1967. Вып. 3. –С. 3-17.
202. Гумилёв Л. Н. Этнос как явление (Доклад на заседании Отделения этнографии 19 мая 1966 г.) // Доклады Географического общества СССР, 1967. Вып. 3. С. 90-107.
203. Гумилёв Л. Н. Этнос и ландшафт. // «Известия ВГО», Т. 100, 1968. № 3. С. 193-202.
204. Гумилёв Л. Н. Этно-ландшафтные регионы Евразии за исторический период. // «Доклады на ежегодных чтениях памяти Л. С. Берга», XIII-XIV. Л., 1968, стр.118-134.
205. Гумилёв Л. Н. Этнос и категория времени (Доклад на совместном заседании Отделения этнографии и палеогеографии 7 апреля 1967 г.) // Доклады Географического общества СССР, 1970. Вып. 15. С. 143-157.

206. Гумилёв, Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению / Лев Гумилев. М.: Айрис-пресс, 2008. 384 с.
207. Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Гумилев. М.: Рольф, 2001. 558 с.
208. Гурвич, В. Национальная идея – идея общечеловеческая / В. Гурвич // Проблемы национализма в Европе. 1996. № 3.
209. Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М.Гусоўскі. Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. 192 с.
210. Давідзюк, М. Справа беларусізацыі праваслаўнай царквы ў святле палітыкі польскіх дзяржаўных улад 1919-1939 / М. Давідзюк // Беларускі каляндар, Беласток. 1990.
211. Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г. // Историческая грамматика русского языка: сборник упражнений. М.: Просвещение, 1984. С. 219.
212. Данилевский, К. Россия и Европа. (Историко-литературный архив) / К. Данилевский / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. М.: Книга, 1991. 574 с. .
213. Дашкевич, Н.П. Литовско-Русское государство / Н. П. Дашкевич// Университет. изв. Киев. 1882.№8.
214. Джунусов, М.С. Буржуазный национализм: принципы критики / М.С. Джунусов. М., 1986. –240 с.
215. Дзюрасель, Жан-Батыст. Еўропа з 1815 года да нашых дзён / Жан-Батыст Дзюрасель. Мінск, 1996.
216. Дзяржаўны архіў Расійскай федэрацыі. Ф.109. Вып 2. Стр. 713. Арк 4.
217. Дзярновіч, О. И. «Литва» и «Русь» XIII–XVI вв. как концепты белорусской историографии / О. И. Дзярновіч // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. 2009. № 1 2. С. 234 – 249.
218. Длугош, Ян. Грюнвальдская битва / Ян Длугош // Серия «Литературные памятники». М. - Ленинград. Изд. Академии наук СССР,

1962. 220 с.

219. Долбилов, М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М.Д. Долбилов. М. : Новое литературное обозрение, 2010. С. 189 – 192.
220. Донцов, Дмитро. Националізм / Дмитро Донцов. Київ: ФОП Стебеляк, 2011. 256 с.
221. Доўнар-Запольскі, М.В. Асновы дзяржаўнасці беларусаў / М.В. Доўнар-Запольскі. Мінск: Тав-ства бел. мовы імя Ф.Скарыны. 1994. 23 с.
222. Доўнар-Запольскі, М.В. Гісторыя Беларусі. / М. В. Доўнар-Запольскі // Беларус. Энцыкл.: пер.зрус. Т.М. Бутэвіч, Т.М. Кароткая, Е. П. Фешчанка. –Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі, 1994. 512 с.
223. Дробаў, Л.М. Беларускія мастакі XIX стагоддзя / Л.М. Дробаў. Мінск, 1971.
224. Дробяжева, Л. Национализмы в республиках Российской федерации: идеология элиты и массовое сознание / Л. Дробяжева // Панорама – форум. Казань. 1997. № 11.
225. Дубянецкі, Э. Беларуская нацыянальная ідэя ў публіцыстыцы Янкі Купалы / Э. Дубянецкі // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 142 – 146.
226. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы / В. Дунін-Марцінкевіч. Мінск: Мастацкая літаратура, 1984. 527 с.
227. Дышыневіч, В. Брэйгелеўскі шлях / В. Дышыневіч // Літаратура і мастацтва. 1996. 20 жніўня.
228. Евменов, Л. Ф. Международная идеология прав человека: проблемы – решения. Опыт философского исследования / Л.Ф. Евменов. Минск: Хата, 2000. 450 с.
229. Емяльянчык, В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) // Гістарычна-археалагічны зборнік.

1997, № 11, с. 8.

230. Ермалович, В.И. Огнем и мечем: хроника польского националистического подполья в Белоруссии (1939 – 1953 гг.) / В.И. Ермалович. Минск, 1994.
231. Ермалович, М.И. Где была летописная Литва? // Тезисы к конференции по археологии Белоруссии. Минск, 1969. С. 233–238.
232. Ермаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1989.– 94 с.
233. Ермаловіч, М.І. Беларускае дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Ермаловіч. Мінск: Беллітфонд. 2000. 448 с.
234. Ермаловіч, Мікола. Старажытная Беларусь / М. І. Ермаловіч. Мінск, 1990. 366 с.
235. Ермаловіч, Мікола. Наша задача – узнавіць і працягнуць працу нацдэмаў 1920-х / М. Ермаловіч // Навіны БНФ. 1992. № 2. студзень.
236. Ёрш, С. Вяртанне БНП: Асобы і дакументы Беларускай незалежніцкай партыі / С. Ёрш. Менск - Слонім. 1998.
237. Ефимова, С. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы / С. Ефимова // Восточные славяне: антропология и этническая история. М., 2002. С. 203.
238. Жириновский, В.В. Последний бросок на Юг / В.В. Жириновский. М., 1995. 128 с.
239. Жыбуртовіч, А.Самаарганізацыя – галоўная ідэя развіцця нацыяў / А. Жыбуртовіч, В. Жыбуртовіч // Беларускае нацыянальнае ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 34 – 37.
240. З гісторыі уніяцтва ў Беларусі: (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / С. Марозава [і інш.]. Мінск: Экаперспектыва, 1996. 131 с.
241. Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь: IX–XIIIстст. / Э.М. Загарульскі. Мінск, 1998.

242. Загорульский, Э.М. В поисках славянской прародины / Э. М. Загорульский // Выбранные научовыя працы Беларускага дзяржаўнага універсітэта: у 7 т. / Адк. рэд. А. А. Яноўскі. Мінск: БДУ, 2001. Т. 2. Гісторыя. Філасофія. Журналістыка. 534 с.
243. Загорульский, Э. М. История Беларуси в кратком изложении / Э.М. Загорульский. Мінск: Юнипресс, 2004. 144 с.
244. Зайкоўскі, Э. Балты цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў сярэднявекі / Э. Зайкоўскі // Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства: матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 2–25 мая, 4–7 снежня 2000 г.) (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 21). Мінск, 2001. С. 37.
245. Залаты мост // Навіны БНФ, – №2, 1992, студзень.
246. Залізняк Л.Л. Походження білорусів та росіян // Стародавня історія України. К.: Темпора, 2012. С.424–432.
247. Залізняк Л.Л. Етнічні процеси в Київській Русі // Стародавня історія України. К.: Темпора, 2012. С.432–437.
248. Залізняк Л.Л. Етно-генетичні витоки найдавніших індоєвропейців Європи // Україна й українство в етнокультурних процесах: зб.наук. праць К.: НДІУ, 2017. С.87–102.
249. Залізняк Л.Л. Балтійська етнокультурна провінція та проблема походження індоєвропейських і фінно-угорських народів // Українознавство. 2017. №1-2 (62–63). С.40–62.
250. Залізняк Л.Л. Історія української індоєвропейістики // Археологія. 2019. №2.– С.5–18.
251. Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. К.: Темпора, 2008. 104 с.
252. Залізняк Л.Л. Українці: витоки та історичні долі. К.: Темпора, 2011.– 424 с.
253. Зам, Астрыд. Беларускі нацыяналізм, ці нацыяналізм Беларусі? / Астрыд Зам // Беларускі гістарычны агляд. 2000. Т. 7. Сшытак 1(12). С.

69 – 96.

254. Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. Мінск: Беларускі фонд Сораса, 1996. 326 с.
255. Зноско, К. Исторический очерк Церковной Унии / К. Зноско. М.: Отдел по благотворительности Московского Патриархата: Мартис, 1993. 233с.
256. Ильин, И. О русском национализме / И. Ильин // Наши задачи. Историческая судьба и Будущее России. Статьи 1948 – 1954 годов: в 2-х т. / подготовка текста, вступ. статья И.В. Смиронова. М.: МП «Рарог», 1992. Т. 1. 272 с.
257. Ильин, И. Основы христианской культуры / И. Ильин. СПб.: Шпиль, 2004. 352 с.
258. История белорусской государственности: в 5 т. Т.1: Белорусская государственность от истоков до конца XVIII в. / А.А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: О.Н. Левко, Л.Ф. Голубев; Нац. акад. наук Беларуси; Ин-т истории. Минск: Беларуская навука, 2018. 598 с.
259. История белорусской государственности: в 5 т. Т.2: Белорусская государственность в период Российской империи (конец XVIII – начало XX в.) / Н.В. Смехович [и др.]; отв. ред. тома: Н.В. Смехович, А.В. Унучек, Е.Н. Филатова; Нац. акад. наук Беларуси; Ин-т истории. Минск: Беларуская навука, 2018. 413 с.
260. История белорусской государственности: в 5 т. Т.3: Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917 – 1939 гг.) XVIII в. / А.А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: В.Г. Мазец, Н.В. Смехович, С.А. Третьяк; Нац. акад. наук Беларуси; Ин-т истории. Минск: Беларуская навука, 2019. 640 с.
261. История белорусской государственности: в 5 т. Т.4: Белорусская государственность накануне и в период Великой отечественной войны и послевоенного восстановления (1939 – 1963 гг.) XVIII в. / А.А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: Н.В. Нестерович; Нац. акад. наук Беларуси; Ин-т истории. Минск: Беларуская навука, 2019. 67 с.

262. История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы / Под ред. Л.С. Абецдарского. Минск: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения БССР, 1961. 202 с.
263. История имперских отношений. Белорусы и русские. 1772 – 1991/ Составление, перевод с белорусского языка, научное редактирование А.Е. Тараса. Минск: А.Н. Вараксин, 2008. 696 с.
264. Іваноў, І. Уніяцкая царква: сем гадоў адраджэння / І.Іваноў // Форум.– 1997. – №5.
265. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі. Мінск: Беларусь, 1991. 190 с.
266. Каваленя, А.З. Матэр’ялы з дагіторыі Тураўшчыны / А.З. Каваленя, С.С. Шутаў // Працы археолёгічнай камісіі. Менск, 1930. Т.ІІ. С. 356 – 364.
267. Казакевич, О.М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Монографія. К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 406 с.
268. Казакевич, О.М. “Політична кухня” української ідентичності: гастрономічна традиція як чинник націєтворення у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Емінак. 2019. № 3 (27) липень-вересень. С. 85-93.
269. Калиновский, К. Из печатного и рукописного наследия / К. Калиновский. Минск, 1988.
270. Каліноўскі, Кастусь. За нашую вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі / уклад., прадм., паслясл., пер. і камент. Г.Кісялёва. Мінск: Бел. кнігазбор, 1999. 459 с.
271. Калубовіч, Аўген. На крыжовай дарозе / Аўген Калубовіч. Мінск: Бацькаўшчына. 1994. 318 с.
272. Кандель, П. О национализме «с человеческим лицом» / П. О. Кандель // ProetContra. 1988. Т. 3. № 3.
273. Канфесіі на Беларусі (к. ХVІІІ – ХХ стст.) / В.В. Грыгор’ева[і інш.]; навук. рэд У.І. Навіцкі. Мінск: Экаперспектыва, 1998. 340 с.

274. Капелюшний, В.П. Вплив Української революції на державотворчі процеси в Білорусі (1917–1921 рр.): історіографічні та історико-правові аспекти / В. П. Капелюшний, М. В. Капелюшна // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917 – 1921 рр.). Київ – Черкаси, 2012. С.37 – 46.
275. Караткевіч, У. С. Зямля пад белымі крыламі / У. С. Караткевіч. Мінск: Народныя асвета, 1992. 176 с.
276. Карнейчык, Я.І. Беларуская нацыя: гістарычны нарыс / Я.І. Карнейчык. Мінск, 1969.
277. Карский, Е. Ф. Белорусы. Том I. Введение к изучению языка и народной словесности / Е. Ф. Карский. Варшава: Типография Вашавского Учебного Округа, 1904. 466 с.
278. Карский, Е.Ф. Белорусы. Том II. Язык белорусского племени / Е. Ф. Карский. Варшава: Типография Вашавского Учебного Округа, 1908. 579 с.
279. Карский, Е. Ф. Белорусы. Том III. Очерки словесности белорусского племени. 1. Народная поэзия / Е. Ф. Карский. Москва: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1916. 557 с.
280. Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л.: Изд-во АН СССР, 1928. XI, 494 с.: ил. Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е.Ф. Карский. М.: Наука, 1979.
281. Касапарова, К.В. / К.В. Касапарова, Д.А. Мачинский, М.Б. Щукин // Советская археология. Рецензия. 1976. № 4. С. 241 – 253.
282. Кастельс, Э. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Э. Кастельс: пер. с англ. / под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
283. Касяк, І. Гісторыя праваслаўнай аўтакефальнай Царквы / І. Касяк. Нью-Ёрк.: Выд-ва Бел. цэнтр. Рады, 1956. 190 с.
284. Катлярчук, А. Нацыянальнае канструяванне Міцкевіча / А. Катлярчук // ARCHE. 2006. № 4.

285. Каутский, К. Национализм и интернационализм / К. Каутский. СПб.: Петроиздат, 1918.
286. Каўка, А. Будем жыць! / А. Каўка. Менск – Масква: БГАКЦ, 1998. 274 с.
287. Кіпрыян // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.] Мінск: БелЭн, 1999. Т. 8. С. 274.
288. Киркор, А.Г. Историко-статистические очерки Виленской губернии / А.Г. Киркор. Вильна, 1852. Т. 1-2. 1853.
289. Киркор, А.Г. Этнографический взгляд на Виленскую губернию / А.Г. Киркор // Этнографический сборник, издаваемый РГО. СПб, 1858. Вып. 3.
290. Кісялёў, Г. Ад Чачота да Багушэвіча / Г. Кісялёў. Мінск, 1993. С. 351–354.
291. Клепенин, Н.А. Мысли о религиозном смысле национализма / Н.А. Клепенин // Путь. Орган русской религиозной мысли. Книга 1 (I–VI). М.: Информ-Прогресс, 1992. 752 с.
292. Козлов, Л.Р. Беларусь на сямі рубяжах /Л.Р. Козлов, А.К. Титов / Прадм. А.М. Трусава. Мінск: Беларусь, 1993. 71 с.
293. Кон, Г. Азбука национализма / Г. Кон // Проблемы Восточной Европы.– Вашингтон. 1994. № 41-42.
294. Конон, В.Н. О белорусской идее / В.Н. Конон // Нёман. 1994. № 5. С. 125 – 131.
295. Конан У.М. Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, прагнозы / У.М. Конан // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 6 – 10.
296. Конан, У.М. Беларусь на мяжы цывілізацый / У.М. Конан // ARCHE. 2005. № 2 (36). С. 116 – 118.
297. Конан, У.М. Ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі: Філасофскае абгрунтаванне беларускай ідэі [Электронны рэсурс] / У.М. Конан // Бібліятэка

- гістарычных артыкулаў. 2014. Рэжым доступу:
<http://www.jivebelarus.net/history/html>. Дата доступу: 05.01.2015.
298. Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга / сост. и науч. ред. Виктор Воронков и Ингрид Освальд. СПб.: изд-во «Дмитрий Булавин», 1998.
299. Коршунов, А. Афанасий Филипович. Жизнь и творчество / А.Коршунов. Минск: Наука и техника. 1965. 184 с.
300. Костомаров, М. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / М.И. Костомаров. М., 1993. Гл. 22.
301. Коялович, М.О. История русского самосознания по историческим и научным сочинениям / М.О.Коялович; отв. ред. О. А. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2011. 688 с.
302. Коялович, М.О. Литовская церковная уния / М.О.Коялович. СПб.: Тип. духов., журн. «Странник». 1861. Т. 2. 443 с.
303. Коялович, М.О. Чтения по истории Западной России /М.О. Коялович. Минск:Бел. эн., 2006. 480 с.
304. Краснянский, Д.Е. К категории «нация» и «этнос» / Д.Е.Краснянский // Философия и общество. 1998. № 6. С. 161 – 169.
305. Краўцэвіч, А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / А.К. Краўцэвіч. –Мінск: Беларуская навука, 1998. 208 с.
306. Краўцэвіч, А.К. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі / А.К. Краўцэвіч // Гістарычны альманах. 2002. Т.7. С. 175 – 180.
307. Крукоўскі, М.І. Бляск і трагедыя ідэалу / М.І. Крукоўскі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. 352 с.
308. Круковский, Н. Собрание сочинений в пяти томах / Н. Круковский // – СПб. 2017. Т. 1 – 5.
309. Крушинський, В.Ю. Історія України: події, факти, дати / В.Ю. Крушинський, Ю.А. Левенець. Київ: Зодіак-Еко, 1993. 176 с.
310. Крюковский, Н.И. Кибернетика и законы красоты / Н.И. Крюковский. Минск .: Изд-во БГУ, 1977. 256 с.

311. Крючковский, Ю. 50-летие воссоединения Западно-русских унийтов с православной церковью / Ю.Крючковский. Вильно, 1889.
312. Купала, Янка. А ўсё ж такі мы жывём! / ЯнкаКупала // Збор твораў: у 6 т. Мінск, 1963. Т. 6.
313. Кудрявцев, И.Е. Национальное «Я» и политический национализм / И.Е. Кудрявцев // Полис. 1997. №2. С. 77 – 94.
314. Ласкоў, І. Летапісная Літва / І. Ласкоў. Вільня. 2011. 288 с.
315. Ластоўскі, В.Ю. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ю. Ластоўскі. Коўна: Тыпаграфія Сакалоўскага і Лана. 1924. 742 с.
316. Ластоўскі, В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. Мінск: Універсітэцкае, 1992. 126 с.
317. Латышонак, Алег. Беларускі нацыяналізм і сутыкненне цывілізацый / Алег Латышонак // ARCHE. 2007.– № 7,8. С. 105 – 113.
318. Латышонак, Алег. Нацыянальнасць – Беларусь / Алег Латышонак // Інстытут беларусістыкі. Беларускае гістарычнае таварыства. Вільнюс: Printed in Lithuania. 2009. 558 с.
319. Левко, О.М. Витебск XIV-XVIII вв.: (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств) / О.М. Левко. Минск: Наука и техника. 1984. 120 с.
320. Левко, О.М. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси (формирование и развитие) / О.Н. Левко. Минск. 2004.
321. Левшун, Л. Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов / Л. Левшун // Беларуская думка. 2009. №11.
322. Левшун, Л. Благоверный князь Константин-Василий Острожский как «зеркало» религиозных поисков литвинов / Л. Левшун // Вестник белорусского экзархата. Минск, 1996. Т. 1. Благоверный князь Острожский. С. 25 – 40.
323. Левяш, И. Белорусская идея: в поисках идентичности / И. Левяш // Беларуская думка. 2001. № 11. С. 22 – 38.

324. Ленін, У.І. Творы / У.І. Ленін. Мінск, 1990. Т.9. С. 112
325. Леонтьев, К. Письма к Владимиру Соловьёву. О национализме политическом и культурном / К. Леонтьев // Избранное. М.: Рарогъ: Московский рабочий, 1993. С. 339–397.
326. Леонтьев, К. Племенная политика как орудие всемирной революции/ К. Леонтьев // Избранное. М. .: Рарогъ: Московский рабочий, 1993. С. 307 – 338.
327. Ліцьвінка, Васіль. Святы і абрады беларусаў / В. Ліцьвінка. Мінск: Беларусь, 1998. 190 с.
328. Лукашук, А. Філістовіч. Вяртаньне нацыяналіста / Аляксандар Лукашук. Менск: Наша Ніва, 1997. 80 с.
329. Лурье С. В. Историческая этнология / С. В. Лурье. М.: Аспект Пресс, 1997. 448 с.
330. Луцкевіч, Антон. Выбраныя творы / А. Луцкевіч. Мінск: Кнігазбор, 2006. 460 с.
331. Лыч, Л. Беларуская нацыя і мова / Л. Лыч. Мінск, 1994. 277 с.
332. Лыч, Л. Мова і рэлігія / Л. Лыч // ЛІМ. 1991. 9 жніўня.
333. Лыч, Л. Нацыянальна-культурнае жыццё Беларусі / Л. Лыч. Львоў: Воля, 2011. 288 с.
334. Лыч, Л. Беларуская нацыянальная ідэя: тэарэтычны і практычны аспекты / Л. Лыч. Мінск, 2010. 448 с.
335. Любищев, А.А. О постулатах современного селектогенеза / А.А. Любищев // Проблемы эволюции. Новосибирск: Наука, 1973. Т. 3. С. 31-56.; Любищев А. А. Проблемы формы, систематики и эволюции организмов / А.А.Любищев. М.: Наука, 1982.
336. Ля вытокаў незалежнага грамадства: Асобы і падзеі беларускай апазіцыі 1950-1980-х. Каталог выставы. Мінск, 1998.
337. Ляўко В.М. Смаленска-Полацкае памежжа ў Верхнім Падняпроўі (па археалагічных і пісьмовых крыніцах) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997, № 12. С. 172 – 180.

338. Макаренко, В.П. Главные идеологии современности / В.П. Макаренко. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 480 с.
339. Малая советская энциклопедия / Главный редактор Н.Л. Мещеряков. Второе издание. М., 1938. Т. 7. 990 с.
340. Мальдзіс, Адам. Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя / А. Мальдзіс. Мінск, 1982. 256 с.
341. Мальдзіс, Адам. Падарожжа ў XIX стагоддзе. З гісторыі беларускай літаратуры, мастацтва і культуры: навукова-папулярныя нарысы / Адам Мальдзіс. Мінск: Народная асвета, 1969. 208 с.
342. Мара, Алесь. Аўтаманаграфія / Алесь Мара. Менск, 2002.
343. Марзалюк, І. Ад этнасу да нацыі / І. Марзалюк // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 145 – 174.
344. Марозава, С. Моўная палітыка і практыка уніяцкай царквы ў Беларусі / С. Марозава // З гісторыі ўніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / пад рэд. М.В.Біча, П.А.Лойкі. Мінск: Экаперспектыва, 1996.
345. Марозава, С.В. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі / С.В. Марозава. Гродна: ГрДУ, 2002. 132 с.
346. Марозава, С. В. Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839г.) / С.В. Марозава. Гродна: ГрДГУ, 1996. 110 с.
347. Марозава, С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады) : манаграфія / С. В. Марозава ; Установа адукацыі "Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы" ; пад навук. рэд. У. М. Конан. Гродна : ГрДУ, 2001. 352 с.
348. Марозава, С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады) / С. В. Марозава // *Biuletyn historii pogranicza*. 2002. № 3. С. 47-67.
349. Марозава, С.В. Францыск Скарына як заснавальнік нацыянальна-патрыятычнай традыцыі ў беларускай культуры / С.В. Марозава // *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе* : сб. научн. ст по мат. II Междунар. научн. конф., Пинск 24–25 нояб. 2017 г. : в 2 ч. / Полес.

гос. ун-т ; под ред. Р.Б. Гагуа. Пинск : ПолесГУ, 2017. Вып. 2. Ч. 1. С. 220–225.

350. Марозава, С.В. «Этнографическая карта белорусского племени» Яўхіма Карскага ў кантэксце сучаснай тэорыі этнагенезу беларусаў / С.В. Марозава // Славянский мир и национальная речевая культура в современной коммуникации : сб. науч. тр. / редкол.: М. И. Конюшкевич (гл. ред.) [и др.]. Гродно : ГрГУ, 2018. С. 13–19.

351. Марозава, С.В. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. як з’ява культурна-цывілізацыйнага памежжа / С.В. Марозава // Granice i pogranicza. Granice i pogranicza ; red.: P. Guzowski [i inni]. Białystok : 2019. S. 63–77.

352. Марозава, С.В. Нацыянальна-патрыятычны аспект беларускай Рэфармацыі / С.В. Марозава // Социальные, политические и культурные процессы на территории Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе: сб. научн. ст. Вып. IV / Полес. гос. ун-т ; под ред. Р.Б. Гагуа. Пинск : ПолесГУ, 2019. С. 51–56.

353. Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / А.Мартос. Буэнос-Айрес. Аргентина. 1966. Минск: Репринт Белорусского экзархата Русской Православной Церкви. 1990. 299 с.

354. Масленікаў П.В. Беларускі савецкі тэматычны жывапіс / П.В. Масленікаў. Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1962. 156 с.

355. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Выпуск 1 / Ред. Е. Романов; Управление Виленского учебного округа. Вильно: Издание Управления Виленского учебного округа, 1911. 238 с.

356. Махнач, В. Л. Параметры христианской политики / В.Л. Махнач // Золотой лев. Пушкино:Издание русской консервативной мысли, 1998. № 3-4.

357. Мечковская, К.Б. Язык и религия. Пособие для студентов гуманитарных вузов / К.Б. Мечковская. М.: Агенство «ФАИР», 1998. 352 с.

358. Миненков, Г.Я. Проблема религиозно-культурной идентичности в русской мысли XIX – XX веков / Г.Я. Миненков. Минск, 2003.

359. Микулич, А.И. Геногеография сельского населения Беларуси // А. И. Микулич. Минск, 1989.
360. Микулич, А.И. Наша генетическая память: Современ. аспекты антропогенетики / А. И. Микулич; АН БССР, Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора. Минск: Наука и техника, 1987. 70 с.
361. Мікуліч, А.І. Беларускі этнас: папуляцыйна-генетычны аспект эпохальнай стабільнасці / А.І. Мікуліч // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г.Гродна. Мінск: Хата, 2000. С. 40 – 44.
362. Мікуліч А. Гістарычная генагеаграфія Беларусі / А. Мікуліч // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў (Мінск, 3–5 лютага 1993 г.). Ч. 1. Гісторыя Беларусі. г. Минск, 1994. С. 68.
363. Мікуліч, А. Беларусы ў генетычнай прасторы. Антрапалогія этнасу. Мн., 2005, с. 83, 78-79.
364. Молчанова, Л. А. Материальная культура белорусов / Л. В. Молчанова. Мн.: Наука и техника, 1968. 232 с.
365. Навіны БНФ № 2, 1988.
366. Найдзюк, Я. Беларусь учора і сёння: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / Я.Найдзюк, І.Касяк. Мінск :Навука і тэхніка,1993. 414с.
367. Насевіч, В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы / В. Насевіч. Мінск: Польша. 1993. 160 с.
368. Насевич, В. Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ // Беларусіка – Albaruthenica: Кн. 2. Мінск. 1993. с. 97-100.
369. Насевіч, В. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага XVI ст./ В. Насевич, М.Спирядонаў // 3 глыбі вякоу. Наш край: Гіст.-культурал. Зборнік Вып 1. Мінск, 1996. С. 4-27
370. Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского / Б.Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. М.: Праксис, 2002. 416 с.

371. Национализм в мировой истории / под ред. В.А. Тишкова, В.А. Шпирельмана; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. М.: Наука, 2007. 601 с.

372. Нейрн, Том. Интернационализм и второе пришествие / Т. Нейрн // Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е.Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского / Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Хрох и др. М.: Праксис, 2002. С. 347 – 363.

373. Никифоровский, Н.Я. Очерки Витебской Белоруссии / Н.Я. Никифоровский: 8 ч. 1892–1898: Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности, 1895.

374. Никольский, В. Этнология / В. Никольский // Малая советская энциклопедия. – М.: Государственное словарно-энциклопедическое издательство «Советская энциклопедия», 1932. Т. 10. С. 326.

375. Нісбэт, Роберт. Кансерватызм / Р. Нісбэт. Менск-Вільня.: Друкарня АТ Vilspra, 2000. 132 с.

376. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н.Я. Никифоровский. Витебск: Губернская типография, 1895. VIII+548+CLIV.

377. Никольский, В. Этнология / В. Никольский // Малая советская энциклопедия. М.: Государственное словарно-энциклопедическое издательство «Советская энциклопедия», 1932. Т. 10. С. 326.

378. Новікава, С. Канструяванне ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі / С.Новікава, А.Астапенка, [і інш.] // Навука, культура і адукацыя ў развіцці грамадства і станаўлення дзяржаўнасці Беларусі: тэзісы дакладаў навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, БДТУ, 6-7 красавіка 1995 г. Мінск: БДТУ, 1995.

379. Новікава, С.І. Аэд: стандартны блок іерархічных многаўзроўневых сістэм / С.І. Новікава, К.М. Мятлюк // Теория и методы автоматизации проектирования сложных систем и автоматизации научных исследований. Минск, 1990. С. 39–49.

380. Нодия, Гия. Национализм и демократия / Гия Нодия // Адкрытае грамадства. 2001. № 2 (11); Век XX и мир. 1994. № 7-8. С. 89.

381. Носевич, В.В. [Белорусы: становление этноса и «национальная идея»](#) / [В.В.Носевич](#) // Белоруссия и Россия: общества и государства / редактор-составитель Д.Е.Фурман. М.: Права человека, 1998. С. 11-30.

382. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. М.: Изд. Московской Патриархии, 2000. 160 с.

383. Остапенко, А.В. Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации: монография / А.В. Остапенко. Минск: БИП, 2020. 373 с.

384. Остапенко, А.В. Информационные технологии и моделирование в политических процессах / А. В. Остапенко // Гуманітарна-эканамічны веснік. 2006. № 4 (36).С. 97 – 105.

385. Остапенко, А.В. Общественные организации, профсоюзы и политические партии / А.В. Остапенко // Минская область: Энциклопедия в 2 т. – Мінск: БелЭн, 2007. Т. 1. С. 122 – 123.

386. Остапенко, А.В. Партии политические / А.В. Остапенко // Республика Беларусь: Энциклопедия в 6 т. / Редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. Минск: БелЭн, 2007. Т.5. С. 732 – 733.

387. Остапенко, А.В. Моделирование политических процессов / А.В. Остапенко // Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: сб. научных статей. 2008. Выпуск 5 (10). С. 160 – 167.

388. Остапенко, А.В. Православная церковь в Великом княжестве Литовском в XIII – XVI вв. / А.В. Остапенко // Деды. Дайджест публикаций о белорусской истории. Выпуск 9 / составл., научн. редактирование А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2012. С. 94 – 100.

389. Остапенко, А.В. Введение в проект конструирования белорусской политической нации. / А.В. Остапенко // Деды. Дайджест публикаций о белорусской истории. Выпуск 14. / сост., редак. А.Е. Тараса. Минск: Харвест,

2013. С. 39 – 53.

390. Остапенко, А.В. Алкоголизм, анонимные алкоголики и духовность / А.В. Остапенко // Актуальны вопросы образования и науки. 2014. № 3-4. С. 86 – 94.

391. Остапенко, А.В. Белорусское национальное движение и формирование белорусской национальной идеи в период 1917-1920 годов / А.В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2018. Вип. 55. С. 83 – 88.

392. Остапенко, А.В. Об истоках и времени формирования белорусского этноса / А. В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2018. Вип. 56. С. 14 – 19.

393. Остапенко, А.В. Особенности развития белорусского этноса и местечковый белорусский национализм в XVII–XVIII веках / А.В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 57. С. 27 – 33.

394. Остапенко, А.В. Христианские истоки белорусской национальной идеи / А.В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 58. С. 68 – 80.

395. Остапенко, А.В. Неформальные организации и пассионарии в 60-х – начале 90-х годов XX ст. – фундамент образования многопартийной системы в республике Беларусь / А.В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 59. С. 83 – 92.

396. Остапенко, А.В. Гістарычны шлях беларускай праваслаўнай царквы ў еўрапейскім кантэксте / А. В. Остапенко // Зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: А. А. Каваленя (гал. рэд.), І. Ф. Кітурка [і інш.]. Гродна : ГрДУ, 2019. Ч. 2. С. 216 – 220.

397. Остапенко, А.В. Білорусь на розломі цывілізацый? / А.В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2020. Вип. 60. С. 89 – 97.

398. Остапенко, А.В. Корреляция местного ландшафта и категории творчества в пространстве белорусской культуры / А.В. Остапенко // Етнічна історія народів Європи. 2020. Вип. 62. С. 166 – 173.

399. Остапенко, А.В. Инновационные технологии в образовательных

структурах государства: системное определение и технология решения / А.В. Остапенко // Управление в социальных и экономических системах: материалы XI международной научно-практической конференции. г.Минск. 5 декабря 2004 г. / ред. коллег. Н.В. Суша и др. Минск: Изд.-во МИУ, 2004. С. 76 – 78.

400. Остапенко, А.В. Информационное общество и Homo Informaticus // Управление в социальных и экономических системах: материалы XII международной научно-практической конференции. г.Минск. 11 декабря 2005 г. / ред. коллег. Н.В. Суша и др. Минск: Изд.-во МИУ. Минск, 2005.

401. Остапенко, А.В. Трансформация человеческого «Я» в информационную эпоху / А.В. Остапенко, Е.М. Никишина // Материалы международной научно-практической конференции. г. Брест, 2005. Брест, 2005.

402. Остапенко, А.В. Нации в иерархических координатах: текущий статус и дизайн новых горизонтов / А.В. Остапенко // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докладов XI межвузовской конференции. Минск, 21 апреля 2006. / ред. колл.: Алпеев А.Н. Минск: МГЭИ. 2006. Часть II. С. 171 – 175.

403. Остапенко, А.В. Использование компьютерных технологий в процессе преподавания прикладных математических предметов / А.В. Остапенко // Вклад академика А.Н. Алпеева в становление и развитие частного высшего образования в Беларуси: материалы научно-практической конференции. Минск, 20 октября 2006 г. / Науч. Ред. Л.Н. Сечко. Минск: «Веды», 2006. С. 95 – 97.

404. Остапенко, А.В. Антропный принцип и конструирование «БИГ БЭНГа» / А.В. Остапенко // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докл. XII межвуз. науч.-теорет. конф. Минск, 20 апреля 2007 г. /ред. колл.: Алпеев А.Н. Минск: МГЭИ, 2007. С. 75 – 78.

405. Остапенко, А.В. Проблема эволюционизма и креационизма с точки зрения православия и современной космологии / А.В. Остапенко // XIX Международные Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные дням славянской культуры и письменности. Минск 29 – 24 мая 2008 г.: материалы чтений «Диалог науки и религии в процессе познания мира и человека». –

Минск, 2009. С. 117 – 125.

406. Остапенко, А.В. Концепция математического моделирования в политических исследованиях / А.В. Остапенко // Наука – образованию, производству, экономике: материалы Восьмой научно-технической конференции: в 4-х т. БНТУ-2010: тезисы докладов/ ред. коллег. Б.М. Хрусталева [и др.]. Минск: БНТУ, 2010. Т. 2. С. 156.

407. Остапенко, А.В. Нация как страта высшего уровня государства с точки зрения иерархической математики /А.В. Остапенко // Наука – образованию, производству, экономике: материалы Девятой научно-технической конференции: в 4-х т.БНТУ-2011: тезисы докладов. /ред. коллег. Б.М. Хрусталева и др. Минск: БНТУ. Т.2, 2011.

408. Остапенко, А.В. Информационное общество, моделирование в политических процессах и гуманитарная безопасность / А. В. Остапенко // Проблемы гуманитарной безопасности Беларуси: материалы научно-практической конференции. Минск, 4 мая 2013 г. / под ред. А. Тараса. Рыга: издание Института белоруской истории и культуры, 2013. С. 253 – 266.

409. Остапенко, А.В. Системное определение инновационных технологий в образовательных структурах государства / А.В. Остапенко // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VI Международной заочной научно-практической конференции. 14 – 28 марта 2014 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2014.

410. Остапенко, А.В. Системное определение инновационных технологий в образовательных структурах государства / А.В. Остапенко // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VI Международной заочной научно-практической конференции. 14 – 28 марта 2014 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2014.

411. Остапенко, А.В. Информационное общество, информационные технологии и математическое моделирование в образовательных структурах

государства / А. В. Остапенко // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VIII Международной заочной научно-практической конференции. Минск, 15-30 марта 2015 г.: сборник статей / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2015.

412. Остапенко, А.В. Математические дисциплины в бизнес-образовании как основа формирования компетенций / А.В. Остапенко // Актуальные проблемы бизнес-образования: материалы XV Международной научно-практической конференции. Минск, 14-15 апреля 2016 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2016.

413. Остапенко, А.В. Информационное общество, информационные технологии и математическое моделирование в образовательных структурах государства / А.В. Остапенко // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VIII Международной заочной научно-практической конференции, 1-15 апреля 2016 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2016.

414. Остапенко, А.В. Влияние национальной специфики на корпоративную культуру: взгляд со стороны математического моделирования / А.В. Остапенко // Материалы IX Международной заочной научно-практической конференции ИБМТ БГУ. Минск, 15–31 марта 2017 г., Минск: сборник статей. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2017. С. 202 – 207.

415. Остапенко, А.В. Математическое моделирование политических процессов / А. В. Остапенко // Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы VII международной научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов и студентов БИП. Минск, 14 апреля 2017 г. / Частное учреждение образования «БИП-Институт правоведения». – Минск: БИП-Институт правоведения, 2017. Часть III. С. 31 – 33.

416. Остапенко, А.В. Становление информационного общества и математическое моделирование в гуманитарных науках / А.В. Остапенко /

Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы X международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов и студентов, посвященной 30-летию Частного учреждения образования «БИП-Институт правоведения». Минск, 24 апреля 2020 г. / Частное учреждение образования «БИП-Институт правоведения». Минск: БИП-Институт правоведения, 2020. Часть III. С. 106 – 107.

417. Остапенко, А.В. Православный мотив национальной идеи / А.В. Остапенко // Беларусь превыше всего! (О национальной белорусской идее). – Изд. 2-е, перераб. / составл., перевод, научн. редактирование А.Е. Тараса. Смоленск: Посох, 2011. С. 186 – 206.

418. Остапенко, А.В. Великий рыцарь науки / А.В. Остапенко // Николай Круковский. Собрание сочинений: в 5 томах. СПб. 2017. Т. 5. С.7 – 22.

419. Очерки по археологии Белоруссии: в 2 ч. / редкол.: В.Ф. Исаенко и [др]. Минск: Наука и техника, 1970, Ч. I. 272 с.

420. Очерки по археологии Белоруссии / под ред. Г.В. Штыхова, Л.Д. Поболя. Минск: Наука и техника, 1972, Ч. II. 248 с.

421. Падгол, У. Менталітэт сучаснага насельніцтва Беларусі: структура і трансфармацыя / Уладзімір Падгол // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 249 – 261.

422. Падокшин, С. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XII – начало XVIIвв.) / С. Падокшин. Минск: Наука и техника, 1970. 224 с.

423. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. 2-е выд. Мінск: Беларуская навука, 2000. 111 с.

424. Пазьняк, Зянон. Брейгелеўскі шлях / Зянон Пазьняк // Звезда. 1993. 20 студзеня. С. 3.

425. Пазьняк, Зянон. Беларуска-Расейская вайна / Зянон Пазьняк.– Варшава. Нью-Ёрк. Вільня, 2005. 32 с.
426. Палубятка, Я. Ці варта адраджаць уніяцтва? / Я.Палубятка // ЛІМ.– 1994. № 48.
427. Панарин, А.С. Православная цивилизация в глобальном мире / А.С. Панарин. М., 2002. 494 с.
428. Пануцевіч, В. Берасцейская унія / В. Пануцевіч. Чыкага, 1972.
429. Пашкевич, Ян Казимир. Польшка квітнец лациною / Ян Казимир Пашкевич // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мінск, 1956. С. 336.
430. Пашуто, В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. М., 1959, С. 6 – 7.
431. Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. Мінск: Навука і тэхніка, 1977. 544 с.
432. Петраускас, Р. Правящий род и знать: к вопросу о предпосылках формирования Литовского государства / Р. Петраускас // Петербургские славянские и балканские исследования. 2012. № 1 (11).
433. Пилипенко, М.Ф. Возникновение Белоруссии: Новая концепция / М.Ф. Пилипенко. Минск: Беларусь, 1999. 143 с.
434. Пичета, В. Образование белорусского народа / В. Пичета // Вопросы истории. 1946. № 5 – 6.
435. Пліска, М. Лібералізм і кансерватызм у сучаснай Беларусі / М.Пліска // Ад тутэйшасці да нацыянальнай дзяржаўнасці. Мінск, 1999. С. 18 – 31.
436. Поболь, Л.Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век / Л.Д. Поболь. Минск, 1983. – С. 37 – 42.
437. Подокшин, С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы / С.А. Подокшин. Минск, 1970.
438. Позняк, З. Заботясь о будущем / З. Позняк, Л. Борозна // Правда. М., 1969, 13 апреля.

439. Принципы партийного строительства РНЕ // Русский порядок.– 1994. № 6–7.
440. Проблема религиозно-культурной идентичности в русской мысли XIX – XX веков / авт.сост. Г.Я. Миненков. Минск: ЕГУ, 2003. 656 с.
441. Пытанні талерантнасці: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. Менск: Шведская арганізацыя Міру і Арбітражу, Праваабарончы цэнтр «Вясна», 2005. 168 с.
442. Рагуля, А. У. Этнічны семіёзіс і нацыянальная дактрына / А. Рагуля. Мінск, 2018. 224 с.
443. Радзік, Р. Вытокі сучаснай беларускасці. Беларусы на фоне нацыятворчых працэсаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе XIX ст. / Рышард Радзік: пер. з польск. мовы Н.Дзенісюк; навук. рэд. С.Рудовіч; С. Токць. Мінск: Медісонт, 2012. 376 с.
444. Раманаў, Е. Гаворкі Магілёўскае губерні. Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн.2. Працы клясы філалогіі / Е. Раманаў. Мінск, 1028. т.1. С. 124 – 125.
445. Реуц, И. Памяти преподобномученика Афанасия игумена Брестского / И. Реуц // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. Брэст, 1996.
446. Решетников, С.В. Системный подход как методология публичной политики / С.В. Решетников, Н.А. Антанович. Минск: БГУ, 2000. 106 с.
447. Ровдо, В. Национальная идея как фактор становления гражданского общества Беларуси / В. Ровдо // Гражданское общество. Минск. 1997. Вып. 3.
448. Роўда, У. Вытокі нацыяналізму / У. Роўда // АРСНЕ. 2001. № 2 (16). С. 6 – 29.
449. Роўда, У. Нацыянальная ідэя і фарміраванне грамадзянскай супольнасці ў Беларусі / У. Роўда // Грамадзянская альтэрнатыва. 1999.–№ 2.
450. Рудкоўскі, П. Ад ідэнтычнасці да саборнасці / П. Рудкоўскі // АРСНЕ. 2006.–№ 1-2. С. 62 – 68.
451. Рудкоўскі, П. Паўстанне Беларусі /П. Рудкоўскі. Вільня, 2007. 251 с.

452. Русская цивилизация и соборность: сб. статей / рук. коллектива и автор вступ.ст. Е.С. Троицкий. М., 1994. 250 с.
453. Рыбакоў, Б.А. Радзімічы / Б.А. Рыбакоў // Працы секцыі археалогіі. Мінск, 1932. Т. III. С.81 – 153.
454. Рычков, Ю. Г. Некоторые популяционно-генетические подходы к антропологии Сибири / Ю. Г Рычков // Вопр. антропологии. 1969. № 33. С. 16-33.
455. Саверчанка, І. В. Публіцыстычная літаратура Беларусі другой паловы XVI – XVII ст.: аўтарэф. дыс. докт. філал. навук. Мінск / І. В. Саверчанка. Мінск, 2000.
456. Саверчанка, І.В. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі. Адраджэнне і раннее барока. / І.В. Саверчанка. Мінск, 1998. 320 с.
457. Сагановіч, Генадзь. Невядомая вайна 1654-1667 гг. / Г. Сагановіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1995. 144 с.
458. Сагановіч, Генадзь. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. 413 с.
459. Санько, С. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / С.Санько, А. Дзермант // Архэ. 2005. № 5(39). С. 233 – 253.
460. Сафроний (Сахаров). Видеть Бога как он есть / Сафроний (Сахаров). Birmongham: Printed in Great Britain by Lasarica Press, 1985. 255 с.
461. Сачанка Б. І., Міхневіч А. Я. Беларуская мова. Энцыклапедыя / Міхневіч А.Я. Мінск: «Беларуская Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1994.
462. Сваяк, Казімір. Дзея маёй мыслі, сэрца і волі / Казімір Сваяк. Менск: МНВП «Стенер», 1992. 44 с.
463. Свешников, В. Заметки о национализме подлинном и мнимом / В. Свешников. М.: Рарогъ, 1995. 124 с.
464. Севостьянов, А.Н. Этнос и нация / А.Н. Севостьянов. М.: Книжный мир. 2008. 192 с.
465. Севярынец, Павел. Нацыянальная ідэя. Фэнамэналёгія Беларусі / П. Севярынец. Рыга, 2005. 364 с.

466. Седов, В.В. Славяне верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В.Седов. М.: Наука, 1970.
467. Седов, В. В. К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) / В.В.Седов // Советская этнография. 1967. № 2. С. 112–129.
468. Седов, В.В. О происхождении белорусов / В.В.Седов // Древности Белоруссии: материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. Минск, 1966.
469. Седов В.В. Этногенез ранних славян / В.В.Седов // Вестник Российской академии наук, 2003. Том 73. № 7. С. 594 – 605.
470. Серабракоў, Д. Пра скон марксізму і іншыя філасофскія байкі.»Анталёгія сучаснага беларускага мыслення» / Д. Серабракоў. Санкт-Петербург: Невский Простор; Дзеяслоў. 2003.
471. Сераковский, С. Заграничные известия / С. Сераковский // Современник. 1857. №4.
472. Сержпутоўскі, Аляксандр Казіміравіч. Этнаграфія Беларусі / А.К. Сержпутоўскі. // Энцыклапедыя. Мінск: Беларус. Энцыкл, 1989. С. 459.
473. Сіцька, З. Утроп Літвы / З. Сіцька. Баранавічы, 2009. 324 с.
474. Сьлінка, Тацьцяна. Праблема беларускай ідэнтычнасці ў тэксьце Ігната Абдзіраловіча «Адвечным шляхам» / Тацьцяна Сьлінка // Беларускі калегіум. 16.05.2005.
475. Сьлінка, Тацьцяна. Праблема беларускай ідэнтычнасці ў тэксьце Ігната Абдзіраловіча "Адвечным шляхам". [Электронны рэсурс] Режим доступа: <https://studfile.net/preview/10072694/>. Дата доступа: 25.11.2019.
476. Смит, Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма / Э. Сміт. Перев. с англ. А.В. Смирнова, Ю.М. Филиппова, Э.С. Загашвили и др. М.: Праксис, 2004. 464 с.
477. Сміт, Э. Нацыяналізм у XX стагоддзі / Э. Сміт. Перакл. з англ. С.Нагорны. Мінск: Беларускі фонд Сораса, 1995. 272 с.
478. Смолин, Михаил. Энциклопедия имперской традиции русской

мысли / М.Б. Смолин. М.: Имперская традиция, 2005. 432 с.

479. Смоліч, А. Геаграфія Беларусі / А. Смоліч; паслясл. А.Ліса. – 4-е выданьне. – Мінск: Беларусь, 1993. – 382 с.

480. Снапкоўскі, У. Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: ў 2 ч. / рэд. Г.В. Мыцык. Менск: БДУ, 1997. Т.1. Ад пачаткаў дзяржаўнасці да канца ХУІІІ ст. 281 с.; Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: ў 2 ч. Менск: БДУ, 2004. Т.2. Ад канца канца ХУІІІ да пачатку ХХІ ст. 303с.

481. Соловьёв, В. С. Чтения о Богочеловечестве / В.С. Соловьёв // Сочинения. М.: Раритет, 1994. 448 с.

482. Соловьева Г.Ф. Славянские союзы племени по археологическим материалам VIII-XIV вв. н.э. (вятичи, радимичи, северяне) / Г.Ф. Соловьева // Советская археология. 1956. Т. XXV. С. 139 – 172.

483. Соловьёв, В. С. Россия и вселенская Церковь / В.С. Соловьёв // О христианском единстве. М.: Рудомино, 1994. 336 с.

484. Сталін, І.В. Выбраныя работы па нацыянальнаму пытанню / І.В. Сталін. Мінск, 1930.

485. Сталин, И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / И.В. Сталин. М.: Партиздат. 1937. 232 с.

486. Станкевіч, А. Хрысціянства і беларускі народ: Спроба сынтэзы / А. Станкевіч // Хрысціянская думка. 1992. №1.

487. Станкевіч, А. З Богам да Беларусі. Збор твораў / А. Станкевіч; укл., навук.рэд., напісаньне камэнт. і прадм. Алесь Пашкевіч, Андрэй Вашкевіч. Вільня: Інстытут беларусістыкі. 2008. 1098 с.

488. Станкевіч, Я. Гістарычныя творы / Я. Станкевіч. Мінск: Энцыклапедыкс, 2003. 776 с.

489. Стральцоў, Міхась. Загадка Багдановіча / М. Стральцоў // На ўспамін аб радасці. Выбранае. / М. Стральцоў. Мінск: Мастацкая літаратура, 1974. 336 с.

490. Струве, П.Б. На разные темы / П.Б. Струве // Patriotica: Политика, культура, религия, социализм / сост. В.Н. Жукова и А.П. Полякова; вступ ст. и

примеч. В.Н. Жукова. М.: Республика, 1997. С. 212 – 288.

491. Струве, П.Б. Отрывки о государстве / П.Б. Струве // *Patriotica: Политика, культура, религия, социализм/* сост. В.Н. Жукова и А.П. Полякова; вступ ст. и примеч. В.Н. Жукова. М.: Республика, 1997. С. 63 – 70.

492. Судник, М.Р. Белорусский язык // *Лингвистический энциклопедический словарь /* Главный редактор В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с

493. Суднік, С. Беларуская мова – першааснова сучасных і зніклых славянскіх моваў / С. Суднік // *Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. /* пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 127–142.

494. Суліма. Праф. Здзяхоўскі аб беларускай душы / Суліма. Вільня, 1924.

495. Суліма. «Сим победиши!..» Очерк критического оптимизма / Суліма // *Нёман, 1992. № 1. С.158 – 187.*

496. Сыракомля, У. Добрыя весці / У. Сыракомля. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. 526 с.

497. Сямашка, Я. Армія Краёва на Беларусі / Я. Сямашка. Мінск: Хата, 1994. 416 с.

498. Тарас, А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII веках / А.Е. Тарас. М.: АСТ; Минск: Харвест. 2006. –800 с.

499. Тарасаў, К. Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны / К. Тарасаў. маст. А.У. Александровіч і інш. – Мінск: Полымя, 1990. 263 с.

500. Тейяр де Шарден, Пьер. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. М.: Наука, 1987. 240 с.

501. Терешкович, П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX вв.: в контексте Центрально-Восточной Европы / П. В. Терешкович. Минск: БГУ, 2004. 223 с.

502. Тишков, В.А. Забыть о нации. (Постнационалистическое понимание национализма) / В. А. Тишков // Этногр. обозрение. М., 1998. № 5.
503. Ткачоў, М.А. Замкі Беларусі / М.А. Ткачоў. Мінск: Польша, 1977. 84 с.
504. Токарев, С.А. О культурной общности восточнославянских народов / С.А. Токарев // Советская этнография. 1954. № 2. С. 21–32.
505. Тоффлер, Э. Третья волна / Э.Тоффлер; пер. с англ. М.: АСТ, 2004. 781 с.
506. Трацяк, І.І. Поліканфесійны фактар гісторыі ў фарміраванні свядомасці/ І.І. Трацяк // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа : зборнік навуковых артыкулаў / Учреждение образования «Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы», Ін-т гісторыі НАН Беларусі; рэдкал.: С.В. Марозава, Э.С. Ярмусік. Гродна : ГрДУ, 2008. С. 282 – 290.
507. Трацяк, Янка. Рэлігійны сэнс нацыянальнай ідэі / Я. Трацяк // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 196 – 202.
508. Трубецкой, Е.Н. Смысл жизни / Е.Н. Трубецкой. М., 1994.– 432 с.
509. Туронак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. Мінск, 1993. 236 с.
510. Туронак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронак. Вільня, 2006. 904 с.
511. Турук, Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов / Ф. Турук. М.:Гос.издат., 1921. 144с.
512. Тышкевич, С. Церковь Богочеловека / С. Тышкевич. NewYork–Roma, 1958. 581 с.
513. Улащик, Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. М.: Наука, 1985. 261 с.
514. Урбан, П. Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасць / П. Урбан. Мінск: Тэхналогія, 2003. 216 с.

515. Урбан, П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў / П. Урбан. Менск: Бацькаўшчына, 1994. 108 с.
516. Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі / рэд. калегія П.Ф. Глебка [і інш.].– Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1958. 270 с.
517. Филиппович, Афанасий. Дыариуш / А. Филиппович// Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество / Коршунов А. Минск: Наука и техника. 1965. С. 129 – 130.
518. Флеров, Иоанн. О православных церковных братствах / Иоанн Флеров. Санкт-Петербург, 1857; Репринтное издание. Минск: Бел. Дом Печати, 1996. 202 с.
519. Флоря, Б. Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII-XV веках (к вопросу о зарождении восточнославянских народностей) / Б.Н. Флоря // Этническое самосознание славян в XV столетии. М.: Наука, 1995. С. 10 – 38.
520. Франк, С.Л. Умственный склад, личность и воззрения П.Б. Струве / С.Л. Франк // Струве П.Б. Patriotica: Политика, культура, религия, социализм / сост. В.Н. Жукова и А.П. Полякова; вступ. ст. и примеч. В.Н. Жукова. М.: Республика, 1997. 527 с.
521. Фролов, А.С. Проблема соборности в русской культуре / А.С. Фролов // Русская цивилизация и соборность. М., 1998. С. 151 – 163.
522. Фролов, Кирилл. Мироточивая икона царя мученика / К. Фролов. М.: Русская линия, 2000.
523. Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма: пер. с англ. М.Б. Левина. М.: АСТ: ЗАО НПП Ермак. 2004. 588 с.
524. Чарняўскі, М.М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі / М.М. Чарняўскі. Мінск: Народная асвета, 1981. 64 с.
525. Чухліб, Тарас. Білоруське коріння гетьмана Пилипа Орлика / Тарас Чухліб // Дзеркало тижня. 2006, № 41. 28 жовтня.
526. Хайек, Ф.А. Пагубная самонадеянность / Ф.А. Хайек. М.: Новости,

1994. 304 с.

527. Хантингтон, Самюэль. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон: пер с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М.: АСТ, 2003. 606 с.

528. Хобсбаум, Эрик. Нации и национализм после 1780 года / Э. Хобсбаум. СПб.: Алетейя, 1998. 320 с.

529. Холмогоров, Е. Русский националист / Е. Холмогоров. М.: Европа, 2006. 432 с.

530. Хомяков, Д.А. Православие, самодержавие, народность / Д.А. Хомяков. Минск, 1997. 208с.

531. Хрох, Мирослав. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. / М. Хрох // Нации и национализм: пер. с англ. и нем. Л.Е.Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнездовского. М.: Праксис, 2002. С. 121 – 145.

532. Хюбнер, Курт. Нация: от забвения к возрождению / Курт Хюбнер: пер. с нем. А.Ю. Антоновского. М.: Канон, 2001. 400 с.

533. Царкоўны пасланец. Беларуская аўтакефальная царква // Паведамленьні парахвіяльнае Рады Катэдральнага сабору Сьв. Кірылы Тураўскага. / N.Y. 08875-5982. 2/48/58, 1999.

534. Цвікевіч, А. «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі ў Беларусі ў XIX і пачатку XX вв. / А. Цвікевіч. Мінск, 1993.

535. Центральный государственный исторический архив Латвии. Ф.8. Оп.3.Сарс. «В». № 42.

536. Центральный государственный исторический архив Латвии. Ф.673. Оп.4. Ящ.18. № 70.

537. Чарняўскі, М.М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі / М.М. Чарняўскі. / Мінск: Народная асвета, 1981. 64 с.

538. Чарота, І.А. Беларуская мова і царква / І.А. Чарота. Мінск: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор, 2000. 176 с.

539. Чыжэўскі, Д. Філасофія і нацыянальнасць / Д. Чыжэўскі // Культура. 1993. № 11.

540. Шафаревич, И. Есть ли у России будущее? Публицистика / И. Шафаревич. М.: Советский писатель, 1991. 560 с.
541. Шафарик, П. Славянские древности / П. Шафарик: перевод с чешского. Изд. 2-е. М., 1848. Т. II. 369 с.
542. Шейн, П.В. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Выпуск 1 / П. Шейн / ред. Е. Романов; Управление Виленского учебного округа. Вильно: Изд. Управл. Виленского учеб. округа, 1911. 238 с.
543. Шеститко, Вячеслав (священник). Латинизация греко-католической церкви в Речи Посполитой: исторический, литургический и канонический аспекты / священник Вячеслав Шеститко. Минск: Братство в честь святого Архистратига Михаила в Минске, 2007. 92 с.
544. Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. Минск: Навука і тэхніка, 1991. 119 с.
545. Ширяев Е. Беларусь: история и территория // Неман, 1991. № 7. С. 152 – 164.
546. Ширяев Е. Виленский край или литовско-белорусский? // Народная газета, 1992. 21 студзеня.
547. Шмеман, А. Исторический путь православия / А. Шмеман. М.: Полоник, 1993. 370 с.
548. Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. Н.Ф. Гарелин / авт. коммент. Ю.П. Бубунков и А.П. Дубнов; худ. обл. М.В. Драко. Минск: Попурри, 1998. Т. 1. Образ и действительность. 688 с.
549. Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер: пер. с нем. С.Э. Борич; науч. ред. О.Н. Шпарага; худ. обл. М.В. Драко. Минск, 1999. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. 720 с.
550. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю / П.М. Шпилевский; предисл., текстолог., прим. и коммент. С.А. Кузнецовой. Минск: Беларусь, 2004. 251 с.
551. Штомпка, П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. М.:

Аспект Пресс, 1996. 343 с.

552. Штыхаў, Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці / Г. Штыхаў // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 30 – 31.

553. Штыхаў, Г.В. Крывічы: па матэрыялах раскопак курганаў у Паўночнай Беларусі / Г.В. Штыхаў; пад. рэд. М.А. Ткачова. Мінск, 1992.

554. Шумскі, Ян. Саветызацыя Заходняй Беларусі (1944 – 1953 г.). Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі // Ян Шумскі. 2-е выд. Смаленск: Інбелкульт, 2014. 326 с.

555. Шчакаціхін, Мікола. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва / М. Шчакаціхін. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 336 с.

556. Шчэрбін, В.К. Беларуская мова / В.К. Шчэрбін / Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. Мінск, 2004. Т. 2. С. 414.

557. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. В. Біч, Б. І. Сачанка, Г. П. Пашкоў. Мінск: БелЭн, 1993–2003. Т. 1–6.

558. Эрхард, Людвиг. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. М.: Начало-Пресс. 1991. 336 с.

559. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСЭ, 1989. 575 с.

560. Яскевіч, А. Падзвіжнікі і іх святыні: Духоўная культура старажытнай Беларусі / Алена Яскевіч; навук. рэд. Ул. П. Вялічка, М. П. Касцюк; Мінск: Полымя, 2001. 368 с.

561. Abramson, H.J. On sociology of social change: a model of rootenes and rooflessness / H.J. Abramson // Econ. A. Soc. Rev. Dublin, 1976. V. 8, № 1. P. 43 – 59.

562. Aeneas Sylvius. De Lituania regione // SRP. T. 4. Leipzig, 1870. P. 237 – 239.

563. Anderson, B. Communities: Reflectins on the Origin and Spread of Mationalism / B. Anderson. 2nd. London: Verso, 1991. –224 p.

564. Anderson, B. Imagined Communities / B. Anderson. London: Verso,

2006.

565. Archiwum Akt Nowych w Warszawie Zespoly: Ministerstwa Oświaty, KC PPR.

566. Badia, S.F. Nacion / S.F. Badia // Revista de estudios politicos. Madrid, 1975. № 203. P. 5 – 59.

567. Buka, P. Practical Using of Systems Theory in State Constructing / P. Buka // Preprints of International Conference on Transition to Advanced Market Institutions and Economies, TRANSITION'97. Warszawa, 1997.

568. Burawkin, A. Art in State Constructing Process // A. Burawkin [at all] // Preprints of the IFAC Conference on Supplemental Ways for Improving International Stability. SWISS'98. May 14–16. Sinaia, Romania, 1998. p.101–106.

569. Colhoun, C. Nationalism and the contradictions of modern / C. Colhoun // Berkeley j. of Sociology. 1997. 1998. Vol. 42. № 1. P. 1-30.

570. Conner, Walker. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Groups, is a... / Walker Conner // Ethnic and Racial Studies. 1978. 1/4. P. 379–388.

571. Czaja, J. Prawno międzynarodowy status Watykanu / J Czaja. Warszawa. 1983. 339 s.

572. Deme, L. Liberal nationalism in Hungary 1988–1990 / L. Deme // East Europ. Quart – Boulder (col),– 1998 . Vol. 32, № 1.

573. Exercitationum episolicarum ad Ausonium virum consularem libri duo. Aldorphi. 1589; Порецкий, Я.И. СОЛОМОН РЫСИНСКИЙ: Solomo Panterus Leucorussus (конец XVI – начало XVII в.) / Я.И. Порецкий. Минск, 1983.

574. Emerson, R. Nationalism in Iran / R. Emerson. Pittsburgh, 1967.

575. Eriksen, Th. H. Ethnicity and nationalism: Antropological perspectives – L. / Th. H. Eriksen // East Haven (conn.): Plato press, 1993 IX, 179 P.

576. Gellner, Ernest. Nationalism and High Cultures // Nations and Nationalism. Oxford, 1983.

577. Greenfeld, Leon. Nationalism: Five Roads to Modernity / Leon Greenfeld. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992.

578. Gołębiowski, Łukasz. Pamiętnik o życiu Łukasza Gołębiowskiego /

Łukash Gołębiowski. Warszawa, 1852. 111 s.

579. Grzybowski, K. Doktryna polityczna i społeczna papieżstwa (1766 – 1968). / K.Grzybowski, B. Sobolewska. Warszawa. 1971.

580. Gurr, T. Harof B. Ethnic Conflict in Wold Politics / T.Gurr. N.Y., 1994. 250 p.

581. Hajduk, M. Unia Brzeska 1596 / M. Hajduk. Białystok, 1996. 127 p.

582. Hasler, O. Ethnic conflict in the wold today / O.Hasler // Annals of the Amer. Acad. of polit. And social sciense. Philadelphia, 1977. V. 434. P.162.

583. Hayes, C. The historical evolution of modern nationalism / C.Hayes. N.Y. , 1931. P.7.

584. Hegel, G.W.F. Lectures on the Phylosophy of Wold History(Cambridge Studies in the History and Theory of Politics) / G.W.F.Hegel. Cembridge: Cambridge University Press. 1981. 292 p.

585. Hertz, F., Natinality in History and Polics / Hertz F. London: Published byKegan Paul. 1944. 195 p.

586. Hobsbawn, E. Primitive Rebels / E. Hobsbawn. Manchester: Manchester University Press. 1959.

587. Isaacs, H.R. Nationality: «End of the road»? / H.R.Isaacs // Foreign affaire. N.Y., 1975. V.53. № 3. P. 432 – 449.

588. Joannis Boemi. Omnium Gentium Mores. Antverpiae, 1539. P. 80v–81v.

589. Kazakevic, O. M. Ukrainian Urban Population of the Russian Empire: Ethnic and Linguistic Transformations in the Late 19th Century // Codrul Cosminului. 2016. Vol. 22. Nr. 2. P. 213–226.

590. Keyes, Ch., ed. Ethnic Change. Seattle / Ch.Keyes.Washington: Univ.Pr., 1981.

591. Kohn, Hans. The Idea of nationalism:A Study in Its Origins and Background / Hans Kohn. New York: Taylor & Francis. 2005. 792 p.

592. Koiałowicz, A. Wiiuk. Historiae Litvanae parsprior / A. Wiiuk Koiałowicz. Dantisci, 1650. C. 64, 260.

593. Lawental, R. The Points of the Compose / R. Lawental // Political Change in Underdeveloped Countries, Wiley John. N.Y., 1962. P. 335 – 347.
594. Lepsius, Reiner, M. Narod i nacjonalizm w Niemczech / M. Reiner Lepsius // Socjologia polityki w Niemczech. Warszawa, 1992. T. I. P. 57 – 73.
595. Lietuvos Ypatingsys Archivos (LYA) Fondai: k-1, 1771; microfilm 606.
596. Meinrad, M. Das Prinzip Nationalismus / M. Meinrad // Europaischer Nationalismys ist FortSchrift. Hamburg, 1973. S.7 – 17.
597. Molchanov, Mikhail A. Post-communist nationalism as a power recourse: A Russia – Ukraine comparison / M.A. Molchanov // Nationalities Papers. 2000. V. 28. № 2. P. 263 – 288.
598. Mondalski, W. Polesie / W. Mondalski. Brzesc nad Bugiem, 1927.
599. Novikava, S. The Statute of Hierarchical Mathematics and Its Cybernetical Maintenance / S. Novikava [et all] // Preprints of Eleventh International Conference Modelling and Scintific Computing. Washington, D.C., USA. 1997. P.149.
600. Nairn, T. Faces of nationalism, Janus Revisted / T. Nairn. London, New York: Verso, 1997.
601. Neirn, Tom. The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nacionalism. London: New Lefi Books, 1977. 410 p.
602. Natianalism // Edited by John Hutchinson and Anthony D. Smith. Oxford – New York: Oxford Univercity Press, 1994. 378 p.
603. Oakeshott, M. Rationalism in Politics and other Essayes / M. Oakeshott. Indianapolis, 1991.
604. Popel, L. Nationalizm wolnosciowy / L. Popel // Mysl narodowa Polska. 1991. № 2(6).
605. Popper, K. The Open Society and its enemies / K. Popper. London: Routledge & Kegan Paul, 1962.
606. Racic, Vojin. Nationalisties Papers / V. Racic. 1998. V. 26. № 4.
607. Radzic, Ryszard. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową /

R. Radzic. Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skladowskiej, 2000. 302 p.

608. Renan, Ernest, Qu'est-ce qu'une nation? / Ernest Renan. Paris: Calman-Levy, 1882.

609. Rose, J.D. The ethnic dimensions in human relations / J.D. Rose. Chicago: McNaely, 1976. XII. 201 p.

610. Rzewuski, Henryk. Pamiątki Soplicy / H.Rzewuski. Warszawa, 1978.

611. Schedel, Hatmann. Das Buch der Cronicken und Geschichten (Nachdruck der Ausgabe 1493, Nurnberg) / Hatmann Schedel. Munchen-Allach, 1965. S. 278 –278a.

612. Shafer, B.C. Faces of nationalism / B.C. Shafer. N.Y.: Marcourt, Brace Lovanovich, 1972. XV.

613. Skarga, P. O jedności Kościoła Bożego... Wilna 1577 / P. Skarga // Памятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1882. Т. 7. С. 223 – 526.

614. Smith, A. Ethnocentrism, nationalism and social change / A. Smith // International Journal of Comparative Sociology. 1972. – № 13.

615. Smith, A. Theories of nationalism / A. Smith. London: Duckworth, 1983. P. 262 – 163.

616. Smotrzycki, M. Verificatia niewinności. Lipssius / M. Smotrzycki. Wilnia, 1621.

617. Snyder, L. Varieties of nationalism. A comparative study / L. Snyder. N.Y.: Basic books, 1976. 326 p.

618. Sugar, P. Nationalism in Eastern Europe / P. Sugar. Seattle: University of Washington Press, 1969. P. 46 – 54.

619. Tamir, Yael. Liberal Nationalism / Y. Tamir. Princeton: New Jersey, 1993. 206p.

620. The Dynamics of Cultural Nationalism. London: Allen and Unwin, 1987. P. 12 – 19.

621. Toynbee, A. Surviving the future / A. Toynbee. N.Y., 1971. P. 65.

622. Unia Brzeska // Przegląd kresowy, 1991. №1. 127 p.

623. Weber, Max. The Nation / Max Weber // Essays in sociology. London, 1948.

IV. Интернет-ресурсы

624. Беларускі нацыяналізм. Даведнік. [Электронны рэсурс] Режим доступу: https://knihi.com/none/Bielaruski_nacyjanalizm_Daviednik.html. Дата доступу: 1996.

625. Карась, А. В. Туров и его историко-культурное наследие / А. В. Карась [Электронны рэсурс] // Место и роль Беларуси в мировом историческом пространстве. Режим доступу: <https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/10641/>. Дата доступу: 15.02.2020.

626. Литвин, В. Затерянный мир. [Электронны рэсурс]. Режим доступу: <http://ganba.narod.ru/library.html>. Дата доступу: 19.05.2010.

627. Миненков, Г.Я. Европейская идентичность как горизонт белорусского воображения. [Электронны рэсурс] / Г.Я. Миненков. Режим доступу: BelIntellectuals.com. Дата доступу: 28.06.2011.

628. На Вілейшчыне ўшанавалі памяць украінскага гетмана. [Электронны рэсурс]. Интернет-сайт westki.info. Режим доступу: <http://westki.info/rubryka/pilip-orlik>. Дата доступу: 15.07.10.

629. Орлік, Піліп. Рэгіянальная газета. – rh.by, [Электронны рэсурс] Режим доступу: <http://www.rh.by/by/79/250/1972>. Дата доступу: 14.07.2010.

630. Память и похвала князю русскому Владимиру. [Электронны рэсурс] / Монах Иаков. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Pamjat_Vladimir/text1.htm. Дата доступу: Thietmar. 2014.

631. Сьлінка, Тацьцяна. Праблема беларускай ідэнтычнасці ў тэксце Ігната Абдзіраловіча "Адвечным шляхам". [Электронны рэсурс] Режим доступу: <https://studfile.net/preview/10072694/>. Дата доступу: 25.11.2019.

632. Rerum novarum. [Электронны рэсурс] Режим доступа:

http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html / Дата доступа: 15.08.2008.

V. Диссертации и авторефераты диссертаций

633. Морозова С.В. Униатская церковь в этнокультурном развитии Беларуси (1596–1839 гг.). Диссертация докт.ист.наук. Минск, 2001.

634. Морозова С.В. Униатская церковь в этнокультурном развитии Беларуси (1596–1839 гг.). Автореф. дис. докт. ист. наук. Минск, 2001. 41 с.

635. Саверчанка, І. В. Публіцыстычная літаратура Беларусі другой паловы XVI – XVII ст.: аўтарэф. дыс. докт. філал. навук. Мінск / І. В. Саверчанка. Мінск, 2000. 42 с.

Додаток А.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Монографії

1. Остапенко А. В. Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации: монография. Минск: БИП, 2020. 373 с.

Рецензія: Конта Р. Етнічні фактори в становленні білоруського народу та нації. Рецензія на монографію Анатолія Остапенка «Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации. Минск: БИП, 2020. – 373 с.» // Етнічна історія народів Європи. 2021. Вип.63. С.154–155.

2. Астапенка, А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце: манаграфія. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. 186 с.

Статті у наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз

3. Астапенка, А.У. Талерантнасць беларусаў: міф ці рэальнасць // Маладосць. 1994. № 9. С. 201–211.

4. Астапенка, А.У. Пралегомены да ўсякай будучай тэорыі нацыяналізму // Маладосць. 1997. № 4. С. 173–190.

5. Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыяналізм // Маладосць. 1998. № 11. С. 221–235.

6. Астапенка, А.У. Міф аб уніі як нацыянальнай веры // Грамадзянская альтэрнатыва. 1999. № 9. С. 26–40.

7. Астапенка, А.У. Асаблівасці нацыяналізму ў еўрапейскім кантэксце // Веснік БДУ. Серыя 3. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія, эканоміка, права. 2000. № 3. С. 52–58.

8. Астапенка, А.У. Палітычныя працэсы на Беларусі ў гістарычнай перспектыве і іх сувязь з нацыянальнай ідэяй і нацыяналізмам // Адкрытае

грамадства. Мінск. 2001. № 2 (11). С. 43–49.

9. Астапенка, А.У. Сацыяльна-палітычная канцэпцыя нацыі ў хрысціянстве // Адкрытае грамадства. 2002. № 2 (13). С. 14–17.

10. Астапенка, А.У. Неадназначнасць паняццяў нацыяналізм і фашызм у дыскурсе сучасных ідэалогій // Весці Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 2003. № 1. С. 11–16.

11. Остапенко, А.В. Информационные технологии и моделирование в политических процессах // Гуманітарна-эканамічны веснік. 2006. № 4 (36). С. 97–105.

12. Астапенка, А.У. Беларускі нацыяналізм: учора, сёння, заўтра // Дзеяслоў. 2007. № 2(27). С. 245–254.

13. Остапенко, А.В. Моделирование политических процессов // Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: сб. научных статей. 2008. Выпуск 5 (10). С. 160–167.

14. Астапенка, А.У. Аб беларускай нацыянальнай ідэі і так званай «Беларускай інтэлектуальнай прасторы» // АРСНЕ. 2008. № 7–8. С. 95–101.

15. Остапенко, А.В. Православная церковь в Великом княжестве Литовском в XIII–XVI вв. // Деды. Дайджест публикаций о белорусской истории. / составл., научн. редактирование А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2012. Выпуск 9. С. 94–100.

16. Остапенко, А.В. Введение в проект конструирования белорусской политической нации. // Деды. Дайджест публикаций о белорусской истории. / сост., редакц. А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2013. Выпуск 14. С. 39–53.

17. Астапенка, А.У. Паўстанне 1863 года як пераломны этап у фарміраванні беларускай нацыі і беларускай нацыянальнай ідэі // Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. / Уклад. і рэдактар А.Я Тарас. Рыга: выданне ІБПК, 2014. Выпуск 3. С. 18–24.

18. Астапенка, А.У. Князі Астрожскія і беларуская нацыянальная ідэя // Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. / Уклад. і рэдактар А.Я Тарас. Рыга: выданне ІБПК, 2014. Выпуск 4. С. 111–121.

19. Остапенко, А.В. Алкоголизм, анонимные алкоголики и духовность // Актуальны вопросы образования и науки. 2014. № 3–4. С. 86–94.
20. Астапенка, А. Пралегамены да канструявання беларускага нацыяналізму // Культура, Нацыя. Аттава. Канада, 2016. № 13. С. 48–65.
21. Астапенка, А.У. Гросмайстар беларускага слова // Дзеяслоў. 2016. №. 4. С. 271–284.
22. Астапенка, А.У. Гросмайстар беларускага слова (заканчэнне) // Дзеяслоў. 2016. №. 5. С. 294–306.
23. Астапенка, А.У. Змена этнічных асаблівасцяў беларусаў у часе і перспектывы ўмацавання беларускай ідэнтычнасці ў мадэрную эпоху // Этнічна історія народів Європі. 2017. Вип. 51. С. 48–52.
24. Астапенка, А.У. Аб укладзе князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну // Этнічна історія народів Європі. 2017. Вип. 52. С. 48–52.
25. Остапенко, А.В. Белорусское национальное движение и формирование белорусской национальной идеи в период 1917–1920 годов // Этнічна історія народів Європі. 2018. Вип. 55. С. 83–88.
26. Астапенка, А.У. Служыць Бацькаўшчыне. Штрыхі да творчага партрэта Барыса Сачанкі // Дзеяслоў. 2018. №. 6. С. 210–227.
27. Остапенко, А.В. Об истоках и времени формирования белорусского этноса // Этнічна історія народів Європі. 2018. Вип. 56. С. 14–19.
28. Остапенко, А.В. Особенности развития белорусского этноса и местечковый белорусский национализм в XVII–XVIII веках // Этнічна історія народів Європі. 2019. Вип. 57. С. 27–33.
29. Остапенко, А.В. Христианские истоки белорусской национальной идеи // Этнічна історія народів Європі. 2019. Вип. 58. С. 68–80.
30. Остапенко, А.В. Неформальные организации и пассионарии в 60-х – начале 90-х годов XX ст. – фундамент образования многопартийной системы в республике Беларусь // Этнічна історія народів Європі. 2019. Вип. 59. С. 83–92.
31. Остапенко, А.В. Гістарычны шлях беларускай праваслаўнай царквы ў

еўрапейскім кантэксце // Зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: А. А. Каваленя (гал. рэд.), І. Ф. Кітурка [і інш.]. Гродна : ГрДУ, 2019. Ч. 2. С. 216–220.

32. Остапенко, А.В. Білорусь на розломі цывілізацый? // Этнічна історія народів Європі. 2020. Вип. 60. С. 89–97.

33. Остапенко, А.В. Корреляция местного ландшафта и категории творчества в пространстве белорусской культуры // Этнічна історія народів Європі. 2020. Вип. 62. С. 166–173.

34. Остапенко, А.В. Межі білоруськага этносу-нацыі в історычнай ретроспектыві // Этнічна історія народів Європі. 2021. Вип. 63. С. 181–188.

Опублікованы праці апробацыйнага характэру

35. Астапенка, А.У. Беларуская-ангельская-расейскі слоўнік па інфарматыцы: прынцыпы выкладання і кампутарная падтрымка // Праблемы беларускай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі, Мінск, 4 – 6 мая 1994 г. / Адаказны рэдактар Зьміцер Санько. Мінск: ТБМ ім. Ф. Скарыны, 1995. С. 276–281.

36. Астапенка, А.У. БНП, нацыянальная ідэя і кансалідацыя грамадства // Тэхналогія політыкі: матэрыялы міжнароднай навучнай канф. Мінск. 9-10 люта 1995 / Серія «Абшчэствэнна-політычныя навукі». Мінск: Право і эканоміка, 1995. С. 155–158.

37. Астапенка, А.У. Канструяванне ў дзяржаўным будаўніцтве Беларусі // Навука, культура і адукацыя ў развіцці грамадства і станаўлення дзяржаўнасці Беларусі: тэзісы дакладаў навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, БДТУ, 6-7 красавіка 1995 г. / БДТУ. Мінск, 1995. С. 13–6.

38. Астапенка, А.У. Нацыянальная царква: праблема ідэнтыфікацыі // Беларуская нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 203–209.

39. Астапенка, А.У. Нацыяналізм і яго хрысціянскія вытокі // Беларуская

нацыянальная ідэя: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 17-18 красавіка 1999 г., г. Гродна. / пад рэд. Алеся Астроўскага, Валерыя Санько. Мінск: Хата, 2000. С. 190–195.

40. Астапенка, А.У. Антропны прынып – сінтэз навукі і рэлігіі // Хрысціянскія ценніцы в современной культуре: материалы международной научной конференции. Мінск. 2001. С. 27–29.

41. Астапенка, А.У. Ідэалогіі і партыі Беларусі ў наглядным прадстаўленні // Политическая система Беларуси: достижения, проблемы, возможности совершенствования: материалы международной научно-практической конференции. Минск, 27 марта 2001 г. Мінск, 2001. С. 153–154.

42. Астапенка, А.У. Праблемы славян беларуска-польскага і беларуска-літоўскага памежжа: ментальнасць, экуменізм і эканамічныя стасункі // Менталітэт славян и интеграционные процессы: материалы II международной научной конференции. Гомель, 2001. Гомель, 2001. С. 37–38.

43. Астапенка, А.У. Правы чалавека і правы нацыі // Юридическое, экономическое образование и наука на пороге нового тысячелетия: материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 10-летию Белорусского института правоведения. Минск, 30 ноября – 1 декабря 2000 г. / Отв. ред. Л.А. Ханкевич. Мінск: «БИП=С», 2001. С. 172–173.

44. Астапенка, А.У. Саборнасць у хрысціянстве і саборнасць беларускай нацыі // Грамадскія ідэалы: нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню: матэрыялы навуковай канферэнцыі. Мінск, 26 – 27 лістапада 1998 г. Мінск, 2002. С. 147–151.

45. Астапенка, А.У. Нацыянальная дзяржава: гістарычная неабходнасць ці прыхамаць асобных людзей? // Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі: матэрыялы міжнароднага сімпозіума. Мінск, 9 – 10 ліп. 2002 г.: у 2-х кн. / рэдкал.: В. Якавенка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСаЭС «Чарнобыль», 2003. Кн. 1. С. 287–292.

46. Астапенка, А. Аўтаматызацыя кіраванняў інавацыйных і фінансавых сетках дзяржавы: азначэнне і тэхналогія рашэння // Управление в социальных и

экономических системах: материалы IX международной научно-практической конференции. Минск. 14 мая 2003 г. / ред. коллег. Н.В. Суша [и др.]. Минск: Изд.-во МИУ, 2003. С.120–121.

47. Астапенка, А.У. Тэарэтычны і практычны сэнс нацыянальнай ідэі // Беларусь – XXI стагоддзе: нацыянальна-культурнае развіццё. Міжкультурны дыялог у Беларусі: нацыянальна-культурнае і духоўнае развіццё ва ўмовах глабалізацыі: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. г. Мінск 10–12 снежня 2003 г. / рэд. калегія: А.Грыцкевіч [і інш.]. Мінск, 2004. С. 285–291.

48. Остапенко, А.В. Инновационные технологии в образовательных структурах государства: системное определение и технология решения // Управление в социальных и экономических системах: материалы XI международной научно-практической конференции. г. Минск. 5 декабря 2004 г. / ред. коллег. Н.В. Суша и др. Минск: Изд.- во МИУ, 2004. С. 76–78.

49. Остапенко, А.В. Информационное общество и Homo Informaticus // Управление в социальных и экономических системах: материалы XII международной научно-практической конференции. г. Минск. 11 декабря 2005 г. / ред. коллег. Н.В. Суша и др. Минск: Изд.-во МИУ. Минск, 2005. С.33–38.

50. Остапенко, А.В. Трансформация человеческого «Я» в информационную эпоху // Материалы международной научно-практической конференции. г. Брест, 2005. Брест, 2005. С.177–182

51. Остапенко, А.В. Нации в иерархических координатах: текущий статус и дизайн новых горизонтов // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докладов XI межвузовской конференции. Минск, 21 апреля 2006. / ред. колл.: Алпеев А.Н. Минск: МГЭИ. 2006. Часть II. С. 171–175.

52. Астапенка, А.У. Вільня і беларуская нацыянальная ідэя // Дні літоўскай і нацыянальнай культуры ў Вільні. 7–8 кастрычніка 2006 г. Vilnius, 2006. С.51–55.

53. Остапенко, А.В. Использование компьютерных технологий в процессе преподавания прикладных математических предметов // Вклад акдемика А.Н.

Алпеева в становление и развитие частного высшего образования в Беларуси: материалы научно-практической конференции. Минск, 20 октября 2006 г. / Науч. Ред. Л.Н. Сечко. Минск: «Веды», 2006. С. 95–97.

54. Остапенко, А.В. Антропный принцип и конструирование «БИГ БЭНГа» // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докл. XII межвуз. науч.-теорет. конф. Минск, 20 апреля 2007 г. /ред. колл.: Алпеев А.Н. Минск: МГЭИ, 2007. С. 75–78.

55. Астапенка, А.У. Князі Астрожскія і фармаванне беларускага этнасу ў часы ВКЛ // Человек. Цивилизация. Культура: тезисы докл. XII межвуз. науч.-теорет. конф. Минск, 18 апреля 2008 г.: в 2ч. / ред. колл.: Алпеев А.Н. [и др.]. Минск: МГЭИ, 2008. Ч. 2. С. 3–7.

56. Остапенко, А.В. Проблема эволюционизма и креационизма с точки зрения православия и современной космологии // XIX Международные Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные дням славянской культуры и письменности. Минск 29–24 мая 2008 г.: материалы чтений «Диалог науки и религии в процессе познания мира и человека». Минск, 2009. С. 117–125.

57. Остапенко, А.В. Концепция математического моделирования в политических исследованиях // Наука – образованию, производству, экономике: материалы Восьмой научно-технической конференции: в 4-х т. БНТУ-2010: тезисы докладов/ ред. коллег. Б.М. Хрусталева [и др.]. Минск: БНТУ, 2010. Т. 2. С. 156–157.

58. Остапенко, А.В. Нация как страта высшего уровня государства с точки зрения иерархической математики // Наука – образованию, производству, экономике: материалы Девятой научно-технической конференции: в 4-х т. БНТУ-2011: тезисы докладов. /ред. коллег. Б.М. Хрусталева и др. Минск: БНТУ. Т.2. 2011. С.37–41.

59. Астапенка, А.У. Да пытання аб ідэалогіі беларускай дзяржавы // Проблемы современной белорусской идеологии: материалы научно-практической конференции. Минск, 3 ноября 2012 г. / под ред. А. Тараса. Рига: Институт белорусской истории и культуры. 2012. С. 184–201.

60. Астапенка, А.У. Кастусь Каліноўскі: чалавек і герой. // Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 23 сакавіка 2013 г.) / пад рэд. А. Тараса. Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры. 2013. С. 203–214.

61. Астапенка, А.У. Інфармацыйнае грамадства і менталітэт беларускага HomoInformaticus // Трансфармацыя ментальнасці беларусаў у XXI ст.: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 24 лістапада, 2013 г.) / пад рэд. А. Тараса. Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры. 2013. С. 81–98.

62. Остапенко, А.В. Информационное общество, моделирование в политических процессах и гуманитарная безопасность // Проблемы гуманитарной безопасности Беларуси: материалы научно-практической конференции. Минск, 4 мая 2013 г. / под ред. А. Тараса. Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры, 2013. С. 253–266.

63. Остапенко, А.В. Системное определение инновационных технологий в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VI Международной заочной научно-практической конференции. 14–28 марта 2014 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2014. С.17–21.

64. Астапенка, А.В., Два станы кагнітыўнай навукі // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і мове: матэрыялы V Юбілейнай міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 6-8 снежня 2012 г., / БГЛУ. Мінск, 2013. С. 123–126.

65. Астапенка, А. «Адносіны» і «структура» ў гуманітарных і дакладных навуках // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і мове: матэрыялы V Юбілейнай міжнароднай навуковай канферэнцыі. Мінск, 6-8 снежня 2012 г. / БГЛУ. Мінск, 2013. С. 126–129.

66. Остапенко, А.В. Системное определение инновационных технологий в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VI Международной заочной научно-

практической конференции. 14–28 марта 2014 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2014. С.71–75.

67. Остапенко, А.В. Информационное общество, информационные технологии и математическое моделирование в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VIII Международной заочной научно-практической конференции. Минск, 15-30 марта 2015 г.: сборник статей / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2015. С.122–126.

68. Остапенко, А.В. Математические дисциплины в бизнес-образовании как основа формирования компетенций // Актуальные проблемы бизнес-образования: материалы XV Международной научно-практической конференции. Минск, 14-15 апреля 2016 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2016. С.203–206.

69. Остапенко, А.В. Информационное общество, информационные технологии и математическое моделирование в образовательных структурах государства // Инновационные процессы и корпоративное управление: материалы VIII Международной заочной научно-практической конференции, 1-15 апреля 2016 г. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2016. С.80–83.

70. Остапенко, А.В. Влияние национальной специфики на корпоративную культуру: взгляд со стороны математического моделирования // Материалы IX Международной заочной научно-практической конференции ИБМТ БГУ. Минск, 15–31 марта 2017 г., Минск: сборник статей. / Институт бизнеса и менеджмента технологий БГУ. Минск: ИБМТ БГУ, 2017. С. 202–207.

71. Остапенко, А.В. Математическое моделирование политических процессов // Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы VII международной научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов и студентов БИП. Минск / Частное учреждение образования «БИП-Институт правоведения». Минск: БИП-Институт правоведения, 2017. Часть III. С. 31–33.

72. Астапенка А.У. Месца бізнес-адукацыі ў сістэмным апісанні сучаснай канструкцыі нацыі-дзяржавы // Актуальныя праблемы бізнес-адукацыі: матэрыялы XVI міжнароднага навучна-практычнага канферэнцыя. Мінск, 20-21 красавіка 2017 г. / Інстытут бізнесу і менеджмента тэхналогій БГУ. Мінск: ІБМТ БГУ. С. 13–17.

73. Астапенка, А.У. Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя // Другі киевознаўчы чытанні: історыя та этнокультура: зборнік матэрыялаў міжнароднага навучна-практычнага канферэнцыя. До 100-річчя Украінскага рэвалюцыя 1917–1921 рр. / Кіў. 2017. С. 203–212.

74. Астапенка, А.У. Фармуляванне беларускага ідэі у творах пасіянарнага ў перыяд 1917–1920 гадоў // Актуальныя праблемы прававых, эканамічных і гуманітарных навукаў: матэрыялы VIII міжнароднага навучнага канферэнцыя прафесарска-педагагічнага складу, аспірантаў, магістрантаў і студэнтаў. Мінск: БІП-Інстытут прававедзання, 2018. Чаць 4. С. 5–6.

75. Остапенко, А.В. Становление информационного общества и математическое моделирование в гуманитарных науках // Актуальные проблемы правовых, экономических и гуманитарных наук: материалы X международной научно-практической конференции профессорско-педагогического состава, аспирантов, магистрантов и студентов, посвященной 30-летию Частного учреждения образования «БІП-Інстытут прававедзання». Мінск, 24 красавіка 2020 г. / Частное учреждение образования «БІП-Інстытут прававедзання». Мінск: БІП-Інстытут прававедзання, 2020. Чаць III. С. 106–107.

76. Астапенка, А.У. Кіеўскі ландшафт і выбітныя беларускія дзеячы // Трэці киевознаўчы чытанні: історычны та этнокультурны аспекты: зборнік матэрыялаў міжнароднага навучна-практычнага канферэнцыя. Кіў. 2020. С. 62–68.

Публікацыі, які дадаткова відображають основні положення досліждзання

77. Астапенка, А.У. Хрысціянства і нацыянальная ідэя. Мінск:

Выдавецтва СПП сабора. 1998. 28 с.

78. Астапенка, А.У. Паслухайце нацыяналіста. Vilnius: Rastijos Draugija. 2000. 176 с.

79. Астапенка, А.У. Игде зродилися иускормлены суть побозе. Дослед беларускага нацыяналізму. СПб.: Невский простор, 2010. 734 с.

80. Астапенка, А.У. Негвалтоўныя дзеянні – асноўны метады рэалізацыі нацыянальнай ідэі // Ненасіллі і Беларусь, Мінск, 1999. С. 169–177.

81. Астапенка, А.У. Роля і месца праваслаўнай царквы ў незалежнай Беларусі // Ад тутэйшасці да нацыянальнай дзяржаўнасці. Мінск. 1999. С.54–69.

82. Астапенка, А.У. Нацыі і нацыяналізм праз прызму хрысціянства // Хрысціянства і беларуская культура: Матэрыялы III Міжнар. Кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый. Мінск 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000» / Рэдкал.: Э. Дубянецкі і інш., 2001. Мінск.: Беларускі кнігазбор. Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 18. С. 30–44.

83. Астапенка, А.У. Беларускі нацыяналізм у кантэксце еўрапейскай цывілізацыі // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар. Кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый. Мінск 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000»/ Рэдкал.: Э. Дубянецкі і інш., 2001. Мінск.: Беларускі кнігазбор. Беларусіка = Albaruthenika. Кніга 22. С. 112–120.

84. Астапенка, А.У. Грамадска-палітычныя жыццё // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мінска: ў 5 кн. Мінск: БелЭн, 2007. Кніга 5. Частка 2. С. 56–58.

85. Остапенко, А.В. Общественные организации, профсоюзы и политические партии // Минская область: Энциклопедия в 2 т. Мінск: БелЭн, 2007. Т. 1. С. 122–123.

86. Остапенко, А.В. Партии политические // Республика Беларусь: Энциклопедия в 6 т. / Редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. Минск: БелЭн, 2007. Т.5. С. 732–733.

87. Астапенка, А.У. Мікола Савіцкі і ягоны «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы // Мікола Савіцкі. Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы. Мн.:

Энцыклапедыкс, 2009. С. 5–6.

88. Остапенко, А.В. Православный мотив национальной идеи // Беларусь превыше всего! (О национальной белорусской идее). Изд. 2-е, перараб. / составл., перевод, научн. редактирование А.Е. Тараса. Смоленск: Посох, 2011. С. 186–206.

89. Астапенка, А.У. Мікола Ермаловіч: Той хто вярнуў нам гісторыю. Мінск: Харвест, 2015. 64 с.

90. Астапенка, А.У. Мікалай Крукоўскі: Бляск і трагедыя філосафа. Мінск: Харвест, 2015. 64 с.

91. Астапенка, А.У. Міхась Стральцоў: Гросмайстар беларускага слова. Мінск: Харвест, 2016. 64 с.

92. Астапенка, А.У. Ларыса Геніюш: Сумленне і гонар нацыі. Мінск: Харвест, 2016. 64 с.

93. Астапенка, А.У. Уладзімір Конан: Творца беларускай нацыянальнай ідэі Мінск: Харвест, 2017. 64 с.

94. Остапенко, А.В. Великий рыцарь науки // Николай Круковский. Собрание сочинений: в 5 томах. СПб. 2017. Т. 5. С.7–22.

95. Астапенка, А.У. Барыс Сачанка: Ён шчыра служыў Бацькаўшчыне. Мінск: Харвест, 2018. 64 с.